

ZBORNIK
BEOGRADSKE OTVORENE ŠKOLE

RADOVI STUDENATA
GENERACIJA 2004/2005

COLLECTION OF ESSAYS
OF THE BELGRADE OPEN SCHOOL

STUDENTS` ESSAYS
GENERATION 2004/2005

Izdavač

Beogradska otvorena škola
Beograd, Masarikova 5, Palata Beograd, XVI sprat
Tel: +381 11 30 65 800, 30 61 372
Faks: +381 11 36 13 112
Elektronska pošta: bos@bos.org.yu
<http://www.bos.org.yu>

Za izdavača

Vesna Đukić

Urednik

Vladimir Pavićević

Stručni odbor

Prof. dr Refik Šećibović (predsednik), Ekonomski fakultet u Beogradu
Prof. dr Milan Vukomanović, Filozofski fakultet u Beogradu
Prof. dr Ilija Vujačić, Fakultet političkih nauka u Beogradu
Mr Jovan Protić, Beogradska otvorena škola
Mr Vladimir Pavićević, Beogradska otvorena škola
Marinko Vučinić, Beogradska otvorena škola

Lektor i korektor

Miroslav Maksimović

Tehnički urednik

Aleksandar Kostadinović

Slog i prelom

Aleksandar Kostadinović

Štampa

DOSIJE

Tiraž

200

ISBN 86-83411-32-x

Ocene iznesene u radovima predstavljaju lični stav autora i ne izražavaju mišljenja ni Beogradske otvorene škole ni Stručnog odbora Zbornika.

**ZBORNİK
BEOGRADSKE OTVORENE ŠKOLE**

RADOVI STUDENATA
GENERACIJA 2004/2005

**COLLECTION OF ESSAYS
OF THE BELGRADE OPEN SCHOOL**

STUDENTS' ESSAYS
GENERATION 2004/2005

Beograd
Belgrade
2006

SADRŽAJ ∞ CONTENTS

Predgovor	9
Foreword	10

KULTURA ∞ CULTURE

<i>Dane Lukić</i> Problemi tipologije ukusa Tipology of Taste	13
<i>Nataša Đerković</i> Izraz kroz pokret: ples – od transa do umetnosti Dance – Ecstasy and Art	23
<i>Dunja Njaradi</i> Teorija koja vodi – da li je moguća antropologija plesa? Theory that Leads	33
<i>Marijana Radulović</i> Edukativni potencijal pozorišne umetnosti Education and Theatre	45
<i>Marta Rakić</i> Marketing knjige Marketing in Book-Publishing	61
<i>Jasmina Munćan</i> Beket – poigravanje sa apsurdom Playing with the Absurd	77
<i>Petar Mitrić</i> Poljska tranzicija viđena kroz poljsku kinematografiju Transition in Poland as seen by the Polish Cinematography	87
<i>Zvezdana Topalović</i> Kventin Tarantino – jedan pokušaj tumačenja Quentin Tarantino – Possible Reading	109
<i>Tanja Balsic</i> Andy Warhol in Pop and Vice Versa Endi Vorhol i pop-art	119

<i>Ana Rakićević</i>	
Pojam mase u filmu <i>Trijumf volje</i>	
Role of Masses in documentary: "The Triumph of the Will"	127

<i>Ana Tomović</i>	
Bizarno žensko telo na fotografijama Jana Saudeka	
Female Body on the Photographies of Jan Saudek	139

<i>Maja Ignjačević</i>	
Aktuelna situacija u domenu klasične muzike kroz analizu položaja institucija	
Comparative Analysis of the Clasical Music and Music Insitutions in Serbia	145

DRUŠTVENA TEORIJA ∞ SOCIAL THEORY

<i>Jelena Mirčić</i>	
Ogled o političkoj korektnosti	
An Essay on Political Correctness	159

<i>Slavica Lazarević</i>	
Položaj i predstava žene u industriji kompjuterskih igara	
Games and Girls: Girls Making, Playing	
and Being Portrayed by Computer Games.....	179

<i>Aleksandar Bulajić</i>	
Nacionalni pokreti u Kraljevini Jugoslaviji	
National Movements in the Kingdom of Yugoslavia	197

<i>Danilo Šarenac</i>	
Manje od igre	
Less then a Play: History, Politics and Play	223

<i>Nataša Blažin</i>	
Totalni rat i svakodnevni život	
Total War and Everyday Life	245

<i>Nevena Jokić</i>	
Mladost u tranzicionom društvu	
Youth in Transitional Societies	257

<i>Ognjen Rakčević</i>	
Merenje gledanosti televizijskog programa	
Viewer Ratings of TV Programmes	267

Nelica Pavlović Pogled u iskrivljeno ogledalo A Look in the Curved Mirror	275
---	-----

<i>Tatjana Ristić</i> Zamka/klopka za ozbiljnu politiku A Trap for Serious Politics	291
---	-----

EKONOMIJA ∞ ECONOMY

<i>Vladimir Bogosavljević</i> Globalni indeksi državnih obveznica Global Indexes of State Bonds	309
---	-----

<i>Dušan Mudrić</i> Merđžeri i akvizicije Mergers and Aquisitons	319
--	-----

<i>Aleksandar Štajner</i> Estonsko čudo Estonian Mirracle	341
---	-----

<i>Predrag Topić</i> Ekonomске slobode u Srbiji Economic Freedoms in Serbia	351
---	-----

PRAVO ∞ LAW

<i>Đorđe Krivokapić</i> Specifičnosti prilikom osnivanja radiodifuznih privrednih društava u Srbiji Specifities of Founding Commercial Broadcasting Societes in Serbia	365
--	-----

EVROPSKE INTEGRACIJE ∞ EUROPEAN INTEGRATION

<i>Uglješa Grušić</i> Evropa i ljudska prava: Evropski sud za ljudska prava i Evropski sud pravde Europe and Human Rights: European Court of Human Rights and European Court of Justice	385
--	-----

Ana Toskić

Uticaj stranaka ekstremne desnice u Evropskom parlamentu na evropske integracije European Parliament Extreme-right Political Parties and Their Influence on the Deepening of the European Integration Process	399
---	-----

BIOLOGIJA $\approx$ BIOLOGY

Biljana Kaitović

Transhumanizam: prilika za progres ili put ka sigurnoj propasti Transhumanism: Opportunity for Progress or the Road to Final Extinction	415
--	-----

Aleksandar Saša Nikolić

Prednosti razvoja biotehnološkog sektora: studije slučaja i implikacije za SCG Benefits of Biotechnology Development: Case Studies and Lessons Learned for SAM	427
--	-----

Biografije

Biographies	445
-------------------	-----

Spisak tutora

List of Tutors	459
----------------------	-----

Predgovor

Zbornik tutorskih radova studenata Beogradske otvorene škole sve više prerasta u svojevrsnu zbirku tekstova koji najpreglednije i najjasnije odlikavaju ne samo duh našeg vremena, već širinu, promenu i složenost interesovanja novih generacija. I sam uvid u teme tutorskih radova može nam pokazati da se akcenat interesovanja i proučavanja sve više pomera na društvena, socijalna, antropološka i pravna razumevanja i razmatranja savremenog sveta, a sve manje pažnje se posvećuje tzv. velikim političkim temama i događajima. Ovi radovi se sada bave društvenom istorijom i manifestacijama svakodnevnog života u antropološkoj i kulturnoj dimenziji, što im daje svakako poseban kvalitet i značaj.

Posebno je značajno što se studenti sve više bave proučavanjem i uticajem novih komunikacionih tehnologija na razvoj ljudskog društva i strukturu svakodnevnog života. Posebna odlika radova ove generacije je multidisciplinarnost, savremenost i visok teorijski nivo u razmatranju savremenih društvenih, socijalnih, kulturoloških i pravnih pitanja. Registar tema koje su zastupljene u tutorskim radovima je izuzetno širok, bogat i, pre svega, odudara od već standardnih i opštih tema i mesta u našim društvenim naukama. Navodimo u ovom predgovoru naslove tema koje najbolje mogu ilustrovati svu širinu multidisciplinarnog pristupa ove generacije studenata Beogradske otvorene škole: Kventin Tarantino–jedan pokušaj tumačenja, Zamka/klopka za ozbiljnu politiku, Položaj i predstava žene u industriji kompjuterskih igara, Totalni rat i svakodnevni život (posledice Drugog svetskog rata na društveni život Zapadne Evrope), Uticaj stranaka ekstremne desnice u evropskom parlamentu na evropske integracije, Ogled o političkoj korektnosti, Marketing knjige, Beket–poigravanje sa apsurdom, Poljska tranzicija viđena kroz poljsku kinematografiju, Evropa i ljudska prava, Problemi tipologije ukusa, Transhumanizam: prilika za progres ili put ka sigurnoj propasti, Pojam mase u filmu trijumf–volje, Mladost u tranzicionom društvu.

Ovaj tematski uvid nam pokazuje da su evropske integracije, odbrana ljudskih prava, kulturološki i antropološki problemi svakodnevnog života i istorijska razmatranja oslobođena od klasične politike, a predstavljaju glavne tokove interesovanja i istraživanja ove generacije studenata. Zato ovi radovi i svedoče o tome da se studenti u našoj Školi okreću najvažnijim životnim temama i problemima. Nadamo se da će objavljivanje tutorskih radova ove generacije studenata predstavljati i dobar preduslov i podsticaj za ozbiljnije bavljenje naučnim i teorijskim radom.

Marinko Vučinić

Foreword

Collection of essays of the students of Belgrade Open School has developed into a specific compilation of texts representing not only the spirit of our times, but the breadth, changes and complexity of the interests of new generations in a clear and comprehensible way. An insight into the essays' subjects can show that the stress of interest and study has shifted into the social, anthropological and legal understanding and consideration of the modern world, and less attention has been paid to so-called grand political topics and events. These papers deal with social history and everyday life manifestations in the anthropological and cultural dimension, which certainly gives them a specific quality and significance.

The fact that the students investigate new communication technologies and their influence on the development of human society and structure of everyday life is of utmost importance. These essays are multidisciplinary, contemporary and highly theoretical when contemplating actual social, cultural and legal issues. Range of topics represented is wide, abundant and stands out from standard subjects treated in our humanities. We hereby quote the themes in order to illustrate the amplex of the multidisciplinary approach of Belgrade Open School: Quentin Tarantino – a possible reading, A trap for serious politics, Games and girls: Girls making, playing and being portrayed by computer games, Total war (consequences of the Second World War on social life in West Europe), European parliament extreme-right political parties and their influence on the deepening of the European integration process, An essay on political correctness, Marketing in book-publishing, Beckett – playing with the absurd, Transition in Poland as seen by the Polish cinematography, Europe and human rights, Typology of taste, Transhumanism: opportunity for progress or the road to final extinction, Role of masses in documentary “The triumph of the will”, Youth in transitional societies.

This insight into the topics shows that European integrations, defense of human rights, cultural and anthropological problems of everyday life and historical contemplations void of classic politics represent the main areas of interest and investigation of this generation of students. These essays prove that our students turn to essential issues and problems in life. We hope that the publication of tutorial works of this generation of students will present an adequate and beneficial incentive for future scientific and theoretical work.

Marinko Vucinic

KULTURA ≈ CULTURE

Дане Лукић

Турорка: проф. др Зорица Томић

Филолошки факултет у Београду

ПРОБЛЕМИ ТИПОЛОГИЈЕ УКУСА

Проблеми типологије укуса

У посљедње вријеме свједоци смо растуће појаве груписања људи по више основа. Изгледа да свака оштра подјељеност изазива појаву нетолеранције. Међумладима, увиђа се јасна и строга подјељеност према типу укуса којем припадају, што је још амблематичније у врсти музике коју слушају. Стога ћу се највише освртати на аудитивну популарну умјетност. Општеважећа типологија укуса потиче још од Канта. Он је успоставио три принципа који воде читаоца¹ ка умјетности: пријатно, лијепо и узвишено. Та триподна подјела даље је разрађена од стране других филозофа и естетичара, да би се издвојила три типа укуса – масовни, традиционалистички и авангардни укус. Поставља се питање колико је та подјела примјенљива на данашње стање ствари у култури и умјетности и колико смо ми у стању да разлучимо квалитет умјетничког дјела.

Са развојем техника које су омогућиле репродукцију и хиперпродукцију умјетности, доведена је у питање наша моћ суђења. С обзиром на то да наша припадност одређеном типу укуса има дубоке социолошке и идентификацијске аспекте, морали смо увести друге појмове у категоријални апарат, да би себи омогућили какву такву класификацију. Ипак, критеријуми који су преузели улогу судија о вриједности дјела су заправо карактеристике контекста, а не особине дјелу инхерентне. Стога су одлике, као што су број људи који у дјелу ужива, колико је дјело комерцијално и комерцијализовано, колико је дјело доступно, колико је дуго успјело да опстане и умјетничкој стварности и сличне придодате вриједности постале пресудно значајне за „естетику“.

---

¹ Овдје ћемо говорити о тексту и читаоцу у општем значењу, гдје би текст био било која врста умјетничког дјела, а читалац значио реципијента текста у наведеном значењу.

С друге стране, оваква, за вишезначну модерну културну јавност климава типологија, задовољава наше потребе за генерализацијом и класификацијом. Кад је конструкт овакве јасне класификације створен, отворен је пут културној и естетичкој нетрпељивости, која је поред расне, полне и других нетолеранција бачена у засјенак. Отишло се тако далеко да се припадници различитих укуса буквално не подносе. Дошло је до раслојавања друштва према могућности да се ужива у дјелу одређене комплексности и одговарајућег амбијента. Масовна умјетност² и њој комплементарна публика доводе се незауостављивим процесом асоцијације у директну везу са мањком интелигенције и оригиналности, што се у савременом друштву сматра злочиним број један, бар од стране аристократије духа. Ипак, најгора ствар је што се поред губљења моћи независног суђења, изгубила и могућност правилног вредновања људи. Да би се прешло на анализу ових феномена, потребно је да се најприје прикаже тренутно стање поменута три типа укуса и шта се под њима подразумева. Нарочито ћу се фокусирати на групе припадника одређених типова укуса који умјетничким дјелима приступају са неестетским судовима, који се од типа до типа разликују.

Масовни тип укуса

Прво је потребно сагледати која се средства узимају у одређивању овог типа укуса. Први и најважнији критеријум је квантитативан, тј. потребно је да је дјело прихваћено у масовним размјерама. Иако се степен образовања, интелигенција, социјални статус и друге одренице чланова те публике узимају у обзир, оне су секундарне у односу на пуки број. Тако се масовни тип укуса приписује мање образованим и интелигентним индивидуама – простом народу. Чак и када би се утврдио велики број уживалаца који не припадају овом профилу, ипак би тај тип остао значењски исти, пошто су квантитет и распрострањеност пресудни.

Имајући у виду да се масовни укус сматра лошим а priori, није чудно што су кључни појмови који га дефинишу – кич и конформизам (он се, понекад, назива и конформистички укус). Кич, наиме, јесте (или је бар постао) социолошка, а не естетичка категорија. Иако

---

² Овдје се као умјетност узима било који вид културне творевине, не улазећи и објективну вриједност текста, ако тако нешто уопште постоји.

феноменологија кича каже другачије, данас не постоји нешто што би се могло назвати кичем док не прође суд публике и не буде општеприхваћено. Заправо, карактеристика кича је његова зависност од тога у каквом се контексту и колико појављује. Ако се на модној листи ексцентричне креаторке нађе нова креација која руши неко од устаљених правила доброг укуса, који важи за тај период (боље рећи сезону), то би се сматрало авангардним бунтом против норми. Ако би се пак та иста креација нашла општеприхваћена на улицама већ наредног дана, то би се сматрало кичем. Кич, додуше, изворно и значи шаблон који се понавља, али данас он носи конотацију лошег и простог укуса. То је, заправо, сурова судбина авангарде која упорно бјежи од моде, а ова је неуморно сустиже, а некад и престиже. То зато што мода и врши неку врсту константне стандардизације.³

Други појам који се везује за масовни тип је конформизам, који у овим случају подразумева приступачно дјелу да би били прихваћени у друштву и да се не би разликовали. Иако је конформизам, као облик људске зависности од туђег мишљења, прилично чест мотив у масовном типу укуса, та два појма нису подударна. Постоје људи који прихватају популарна дјела са пуном свјешћу шта она представљају и као такве их примају или им се, на одређеном плану, и свиђају. Заборавља се чињеница да је за кич потребан кичлија – човјек који у кичу (и само у кичу) ужива.

Као најтипичнији представник популарне културе и масовног типа укуса, код нас се узима народна музика или неофолк. Од стране интелигенције, народна музика се сматра рак-раном друштва. Наиме, уз народну музику многе претпоставке стоје као апсолутно истините. Као прво, сматра се да народна музика не само да срамоти умјетност, него и да снижава морал и „испира мозак“. Ипак, колико је народна музика узрок ових појава а колико посљедица, или само пропратна појава – још није утврђено, нити рационалним нити емпиријским методама. Што се тиче утицаја на морал, то је могуће једино кроз етички неисправан текст. Не постоји нешто што би се назвало неморалном мелодијом. Имајући то у виду, можемо да закључимо да разне врсте морално неисправних текстова нису одлика само народне музике него и „квалитетнијих“ врста музике, само што се можда идеје од промискуитетности више крећу према непоштовању туђег и свог

---

³ Ренато Пођоли, *Теорија авангардне умјетности*.

живота, што је евидентно у рок и панк музици. Овдје се, пак, те поруке сматрају подношљивијим јер долазе у оригиналнијем паковању. (Однос морала и умјетности ће бити више расправљан касније.)

Кад је реч о утицају на моћ расуђивања, вјерује се да народна музика заглупљује људе. Да ли их она заглупљује или они, као „глупи“⁴ и једноставнији, лакше уживају у њој? Наравно, овдје говоримо о само једном дијелу публике. Такође се сматра да су за толику распрострањеност народне музике заслужни медији који, једноставном презасићеношћу рекламом, убјеђују мозак да му се тај производ допада. Из овога би произишао један потпуно хомогени (не)квалитет. То у стварности није тачно. Иако два релативно слична производа (нпр. пјевача народне музике) добију потпуно исту медијску заступљеност и рекламу, они не задобију једнак успјех. Иако то није познато, постоји велики индивидуални диверзитет укуса у оквиру поштовалаца народне музике. Идеја о једној једноличној и изједначеној маси испраног мозга пада у воду, нарочито стога што постоје групације које критички сагледавају тај феномен, па чак и међу самим извођачима народне музике. Још једна од прихваћених идеја је и довођење народне музике у директну везу са режимом бившег предсједника Слободана Милошевића и ратним нередима. Ипак, та повезаност никада није прописно аргументована. То што су се двије појаве дешавале у друштву у истом временском периоду не говори ништа о томе да ли су узрок једна другој, или обратно, да ли су обије посљедица неког другог проблема у заједници и да ли су уопште суштински повезане. Не поричући истинитост ових представа у вези са неофолк културом, морамо имати у виду да су оне предрасуде и да је потребно истраживање прије него што се узму здраво за готово.

Велики број лоших представа о масовној култури, у овом случају народној музици, заправо указује на потребу да у друштву постоји једна потпуно црна категорија, била то Пинк телевизија, шпанске серије, или народна музика, насупрот које бисмо могли да градимо своју естетичко-елитистичку припадност. У тој насушној потреби несамосталне интелигенције, не преза се ни од дуплих критеријума према појавама, само да би се оне осудиле. Узмимо за примјер двије звијезде неофолк неба које се узимају као најрепрезентативнији представници потпуног моралног и културног суноврата масовне културе – Јелену Карлеушу и Секу Алексић. Карлеуши се, поред њених текстова и крађе мелодија,

---

⁴ На крају рада укратко ћу изложити своје ставове о прецењености интелигенције.

највише замјера извјештаченост. Са силиконом у свим дијеловима тијела и вјечном пуном ратном опремом (шминком), она представља један симулакрум и виртуелну звијезду. С друге стране, са истим интезитетом критике дочекана је и Сека Алексић, и поред њеног интегритета. Она се на сцени појављује играјући се са иконографијом фолк звијезде и кич свјесно преокреће у своју корист. Када је она у питању, критикује се то што се појављује управо онаква каква је, са природним облицима и нескривеним људским особинама, као што је знојење, и не хајући за мишљење других. Заправо, овдје се обје особе, популарне међу широким масама, унапријед осуђују, да би се задржао мит о простоти масе и њеним још простијим забављачима.

Традиционалистички тип укуса

У традиционалистичком типу укуса цијене се провјерене вриједности. Говорећи о једном дијелу ове традиционалистичке публике, може се рећи да, управо због недостатка поуздане и провјерљиве критичке оцјене, људи који припадају овој групацији припјегавају дијахронијском тесту. Овдје се полази од претпоставке да само прави квалитет одољева времену и забораву. Естетичко-класни слој који посједује овај тип укуса представља на неки начин буржоазију духа која његује класику. Ипак, и дјела која у одређеном периоду припадају масовном или авангардном стилу могу (и на неки начин теже) да постану класика.

Гледајући на поље музике, могла би да се издвоје два појма која су карактеристична за традиционални тип. То су класична музика (у ужем смислу) и евергрин. Класична музика композитора различитих праваца сматра се, без разлике, квалитетном. С друге стране, постоји много разноврсних класичних дјела, од којих многа посједују мрвицу кича, оличеног у подилажењу публици. Иако су у свом добу можда била општеприхваћена и популарна, а можда су у њима уживале и широке народне масе, она су временом (и кроз вријеме и самим временом) стандардизована као мјерило доброг укуса. Исто се дешава и на пољу евергрин. Пјесме које су некада сматране простим и са врло мало креативности, касније могу да постану умјетнички портал ка старим добрим временима. Наравно, стара добра времена су добра само када су стара, а не када су дио садашњости. Тако је музика Битлса, на примјер, у своје вријеме била најмасовније прихваћена, а ни комплексности ни текстовима многих пјесама не би се могло

позавидјети. Многи образовани људи данас воле Битлсе као класику, иако сигурно не би прошли пробу данашње образоване публике (или бар оне која жели да буде сматрана интелигентном и образованом) ако би се појавили као новокомпоновани. Као случај преласка дјела из авангардног у традиционални тип, могуће је навести Пикасове слике. Иако авангардни умјетници презиру прихваћеност, ипак се у позадини њихових мотива често налази жеља за непролазношћу коју носи класичност. Сама појава да се исто умјетничко дјело третира другачије у различитим периодима⁵ говори да је трипартитна типологија укуса засправо социолошка, а не естетичка класификација. Ту се говори о суштинској повезаности става према умјетничком дјелу са духом времена⁶.

Инситирање на дијахронијском плану умјетности се у музици код нас огледа у још једном феномену. Мањак креативности у нашој музици познат је проблем. То је евидентно у „крађи мелодија“, и то не само у фолк музици. Најчешће се нашим пјесмама може наћи грчка претходница, а неријетко и турска или индијска претходница. Оно што је занимљиво је, наиме, спремност интелигентних и образованих појединаца да лакше прихватају и чак уживају у тим хронолошки старијим формама, иако нашу пјесму исте мелодије и сличног текста никада не би прихватили. Поставља се питање због чега толики труд улажу неки припадници традиционалистичког типа да освједоче своју моћ да препознају умјетничку вриједност. То је због тога што се укус доводи у директну везу са сензибилитетом и интелиганцијом, која је у модерном друштву проглашена краљицом система вриједности, иако је у питању један чисто дарвиновски квалитет способности. Припадник интелигенције, традиционалистичке естетичке оријентације, ништа не жели мање него да његова интелигенција буде доведена у питање, те стога остаје у сигурности провјереног, и по цијену систематског одбацивања свега оног што није стандардизовано као квалитетно.

Авангардни тип укуса

Људи који посједују авангардни укус су најмалобројнија групација, али они највише полажу на своју умјетничку узвишеност

---

⁵ Све врсте умјетности које је Кант у своје вријеме приписивао пријатном, лијепом и узвишеном се данас могу сматрати класиком и припадају традиционалном укусу.

⁶ Ортега и Гасет, *Побуна масе*.

(наравно, опет говорим о дијелу ове публике). Ту је карактеристичан став антагонизма и према маси и према традиционалној интелигенцији. За њих су авангарда, кршење старих конвенција и константна потрага за новомом једини прихватљиви облик умјетничког стваралаштва и рецепције. Није ријетка појава неке врсте естетичке аристократије духа. При свему томе, нарочиту пажњу поклањају индивидуалности и оригиналности.

Оригиналност је међу елитом свето правило. Ту се у великој мјери огледа зависност супротна конформистичкој. Овдје укус по сваку цијену бјежи од популарности, али се тиме управо потврђује значај те широке публике и послушивање исте, само што је очекивани одговор одбијање и неразумијевање. Стога се неријетко приступа херметичности, гдје се насупрот глупости и ограничености других, аналогично долази до сопствене специфичности и умјетничког дара или укуса. Ту се долази до дихотомије конформизма у масовном укусу и неконформизма авангардне елите који конформира неконформичности. Заправо је независност оно што је потребно, гдје би се дјело судило сходно персонализованом укусу, не обраћајући пажњу на мишљења других.

У авангардном укусу се такође вреднује посебност дјела, која се интернализује у виду слике о себи као посебној особи. Због тога је битно да што мање људи приступа одређеном умјетничком дјелу, да ли стога што је нејасно или је до њега тешко стићи, или пак нико не обраћа пажњу на њега. То може бити случај и са дјелима која једноставно нису популарна и позната у рецепијентовом окружењу, а можда су чисти мејнстрим у земљама поријекла. (Као примјер тога може се узети заинтересованост овдашњих елитистичких групација за филмове Боливуда.) У сваком случају, ствара се нека специфична аура око дјела у којој не може а да се не ужива. Упркос томе, то специјално осјећање посебности не би требало да нас одврати од потраге за вриједностима у било ком испољавању стваралачке енергије.⁷

Још једна честа замјерка културне елите је комерцијалност дијела, која се узима као неоспоран показатељ некавалитета. Истина је заправо да су данас све врсте умјетничких текстова посредно или непосредно потчињене тржишту. Чак и ако не жели да буде

---

⁷ Познат ми је случај једног веома образованог, начитаног, интелигентног и културно активног студента који је изјавио: “Ја сам раније хтио да прочитам књигу *Господар прстенова*, али сад када су сви почели да је читају, не пада ми на памет!”

приступачан широким масама, што доноси мале али многоструко мултипликоване износе, умјетник авангардне или традиционалне аспирације жели да буде продан неколицини „просвећених“ за велике своте. Комерцијализованост у сваком типу је нарочито евидентна у музичкој индустрији. С друге стране, чињеница да се једно дјело не ствара из чисто ларпулартистичких побуда, не значи да то дјело не може да посједује неку вриједност, па макар и емоционалну поруку коју шаље. У свијетлу нове електронске ере требало би да знамо да цијенимо старе естетичке вриједности, али и да препознамо новонастале.

Криза категоријалног апарата

У претходним параграфима говорио сам о мрачним, али прилично заступљеним групацијама које припадају одређеном типу укуса али не по принципу допадања и рецепције. Сутурно да постоје индивидуе који уживају у одређеним врстама умјетности, ма како категоризоване и валоризоване оне биле. Заправо такав независан приступ у суђењу умјетничког дјела треба потенцирати. Ипак, примјећује се да су управо претходно наведене врсте расуђивања више заступљене. Услијед кризе умјетничке вриједности и немогућности да се она дефинише у модерном добу, дошло је и до слабљења моћи суђења. Видимо да су критеријуми по којима се вреднује потпуно ванестетски: комерцијалност, који број каквих људи воли ту врсту умјетности, да ли је дјело одољело времену, да ли је тешко до њега доћи... Упркос томе, квалитет би требало да произилази из самог дјела, ма колико околности и друштвени контекст доприносили, позитивно или негативно, његовој привлачности.

Критика приписује масовној култури, а нарочито народњацима у случају музике, осим рушења доброг укуса и заглупљивања, и кривицу за моралну пропаст. Већ сам навео да је неетичност могућа једино у тексту и да је присутна у свим врстама музике. Ако не нарушава морал, сматрам да кич заправо није проблем, ако то није основни принцип и ако се и други видови креативности охрабрују. С обзиром да смо окружени разним дјелима сумњивог морала, пуританско критиковање би нас готово лишило избора. Умјесто одбацавања скоро свега, потребно је увести неку врсту моралног штита, кроз који би пропуштали све што допре до нас. Тако би били свјесни шта одређена пјесма поручује и критички би прихватили идеје, а при том би могли да уживамо у самом дјелу (пјесми). Овдје не улазим у расправе о моралу.

Довољно је поредити умјетнички инпут са индивидуалним суперегом и универзалном одликом морала – односом према другим људима. Када се овакво критичко посматрање уведе, једино максима „De gustibus non est disputandum“ може да важи као универзална. Свако има сопствени сензибилитет и сопствена очекивања од умјетности која му се не могу ускратити. И не само то, него би присталице било ког типа укуса требало охрабривати да покушају увидјети специфичне вриједности сваке врсте умјетности, сваке врсте музике. Ту се поставља питање да ли уопште квалитет може да се одреди као универзална категорија, а да се не изводи из спољашњих фактора. Имајући у виду све до сад речено, остаје да квалитет може да опстане само као дескриптивна, а не прескриптивна категорија.

Укус и вредновање људи

Видјели смо да је данашњи критички суд у великој мјери непоуздан и да произилази из социолошких аспеката. Али главни проблем је управо у томе што је припадност људи одређеном укусу, а нарочито музика коју слушају, за нас веома (и сувише?) важна ствар у процјењивању људи. Дошло је до појаве елитизма и снобизма, с једне стране, и нетрпељивости према различитости, с друге стране естетичке парадигме. За већину младих људи данас, особе из друге „бранше“ не долазе у обзир чак ни као познаници, а камо ли као пријатељи. Нарочито се то односи на припаднике младе образоване интелигенције. Они слушање народне музике или неке друге „комерцијале“ неосновано доводе у директну везу са нижим степеном интелигенције. Све и да јесте тако (а аутор сматра да није), зашто бисмо одбацивали људе који су ускраћени за интелигенцију, а знамо да је већи дио коефицијента интелигенције генетски условљен. Зашто обраћамо толико пажње на фер однос према људима који су на друге начине природно ускраћени, а интелектуално ускраћене особе презиремо? Зашто је уопште интелигенција толико важна и примарна у процјењивању људи. Наш систем вриједности је доживио нездраво искривљење, гдје су доброта других људи и алтруизам постали ствар која се занемарује. Управо је то главни проблем оштре раслојености укуса по погрешним критеријумима, јер износи на видјело велики недостатак љубави према људским са-бићима у савременом добу.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абрахам Мол, *Кич – уметност среће*, Градина, Ниш, 1973.
2. Хозе Ортега и Гасет, *Побуна масе*, Градина, Ниш, 1988.
3. Милена Драгићевић-Шешић, *Неофолк култура*, Издавачка књижарница Зоран Стојановић, Сремски Карловци, 1994.
4. Сретен Петровић, *Културологија*, Лела, Београд, 2000.
5. Ренато Пођоли, *Теорија авангардне уметности*, Полит, Београд, 1975.

Dane Lukic

Typology of Taste

Summary

This papers analyzes the Kant division of taste on pretty, beautifully and gloriously and its position today. The conclusion of the paper is that artistic values depends not on Kant's criteria but on non-aesthetical criteria. These non-aesthetical criteria are commercial value, joy of consumers etc. Paper puts in the focus the notion of ethic umbel.

Key words: Massive, Traditional, Commercial, Classic, Evergreen, Tolerance.

Nataša Đerković

Tutor: *prof. dr Ratko Božović*

Beogradska otvorena škola

IZRAZ KROZ POKRET: PLES – OD TRANSA DO UMETNOSTI

Uvod

U zapadnoj kulturi, racionalnost, intelekt i logičnost su favorizovani, a iskustva iracionalnog i nesvesnog potisnuta su u strahu od nepredvidivog i neočekivanog negativnog. U savremenoj civilizaciji, um i individuum podređeni su spoljašnjoj kontroli, a opasni, savršeni razum zaobišao je vrednosti osećajnog života i time suzio polje subjektivnog i stvaralačkog. Međutim, čovek kao živa celina ne može da se odrekne jednog tako bitnog dela sebe, i svaki pokušaj da tako nešto učini, vraća mu ono od čega beži na najneočekivaniji način. U traganju za sopstvenim identitetom i osmišljavanjem sopstvene egzistencije, čoveku je neophodno da oseti svoju prisutnost sada i ovde. Jedan od načina da nadvisi okvir nametnutih rutina civilizacijskih dresura on pronalazi u igrama zanosa.

Igre zanosa omogućavaju čoveku da oseti neposrednu, prirodnu, čulnu, organsku i instinktivnu sferu. U ovim igrama, život se doživljava u svoj svojoj nepredvidljivosti, uzbudljivosti i prekomernosti, sve je u blizini sna, iluzija i privida. Razlog zašto su baš igre zanosa u stanju da nas tako direktno vrata sebi, jeste činjenica da je predmet sa kojim se čovek poigrava u njima u stvari njegovo sopstveno telo. Svako dešavanje u igri ne doživljava se samo spolja, već i iznutra, ono se najneposrednije oseća. Sopstveno telo je čovekov prvi i najbliži "predmet" za istraživanje, a ono što ga čini izuzetno primamljivim je činjenica da, otkrivajući taj predmet, čovek u stvari otkriva sebe i ispituje svoje granice.

Ples je jedna takva igra u kojoj čovek upoznaje i izražava sebe kroz pokret. To je kreativni izraz koji obuhvata celu osobu, uključuje i telo i duh u potpunosti. Čovek je u isto vreme i predat spolja u kreativnom izrazu i obuzet posebnim stanjem, prenet u drugu realnost, osećajući slobodu otklona od realnosti i prepuštanja čistom izrazu, formi. Tada mogućnost bezbroj formi daje osećaj slobode, a energija, osećajući da je bez granica, samo pohrli, pretačući se iz jedne forme u drugu, žureći da sve oproba, da spoji bezbroj statičnih formi u jedan celokupan izraz i unese im smisao. Svest o

---

sebi spolja i sebi iznutra se primamljivo približavaju i osećaj da je spolja ono što je unutra, daje neverovatan osećaj ispunjenosti, kao potpuni izraz.

Međutim, ovakvi introspektivni doživljaji plesa i dalje nam ne odgovaraju na pitanje zašto ljudi igraju? Šta ih to tera, šta ih pokreće da se izražavaju na taj način? Spolja posmatrano, igra nije ništa više od skupa besmislenih pokreta, napravljenih bez konkretnog cilja. Šta to ples ima, što nijedna druga ljudska aktivnost nema? Zašto je ples kao jedan od oblika ljudskog ponašanja i formi izražavanja opstao od pamtiveka do sada i ništa do sada ga nije moglo zameniti, nijedna aktivnost ga nije obuhvatila i pre-rasla. Šta to on nudi čoveku pojedincu i ljudskoj zajednici u celini što je toliko važno da traje milenijumima?

Ples – praiźvor umetnosti

Za ples se zna od kad čovečanstvo pamti sebe. On je postojao na svim stepenima civilizacije i kulturnog života ljudskih zajednica. Najranija fiksirana dokumentacija o plesu nalazi se na crtežima u paleolitskim pećinama koji su predstavljali ljude obučene u kože, sa životinjskim maskama, kako plešu, pevaju i sviraju. To nam govori da je ples imao značajnu funkciju u životu prvobitnih ljudskih zajednica i da su ljudi plesali mnogo pre nego što su otkrili izraz kroz crtež.

Ples je u svojim početnim fazama razvoja bio odraz ljudske potrebe da obilje svoje životne energije i celokupnog sebe izrazi kretanjem celog svog tela. Poznati teoretičari plesa Frank Tis, Isidora Dankan i Rudolf Laban, smatraju ples praiźvorom umetnosti, gde su stvaralac i njegovo delo združeni u jednom. Iz plesa su se razvili svi drugi oblici umetnosti, zbog čega se u plesu njihove osobenosti sažimaju i prepliću. Sa jedne strane, ples je prostorna, vizuelna umetnost, ali za razliku od slikarstva i vajarstva, koji su nepokretni, ples je kompozicija u pokretu. Pošto je pokretan, ples se odvija u vremenu i povezan je sa muzikom tj. ritmom koji označava njegove podeoke. Za razliku od drugih umetnosti, gde se čovek izražava samo kroz prostorna dela ili vremenske forme, ples je podložan i statičkim i dinamičkim zakonima koji vladaju u ostalim umetnostima. Instrument umetničkog izražavanja u plesu je samo čovekovo telo i ono definiše mogućnosti i ograničenja plesne umetnosti. To daje plesu i tu specifičnost da je on oduvek bio pristupačan širokim narodnim masama, dok su ostale umetnosti bile pristupačne samo najtalentovanijim pojedincima ili određenim društvenim slojevima.

Glavni element plesa je ritmični ljudski pokret. Ritam je ponavljanje određenih pojava u pravilnim vremenskim razmacima. On obuhvata

---

mnoštvo prirodnih fenomena, od putanja zvezda do otkucaja čovečijeg srca, a za ples on predstavlja ontološku predispoziciju. Objektivne regularnosti i periodicitet u svetu oko sebe, čovek doživljava kao harmoniju i prenosi ih u umetnost. Ritam u umetnostima je tek jedan od oblika ritma prirode, njegova specifična modifikacija. Zbog iskonske veze čovekovog života i njegovih bioloških ritmova sa ritmom dana i noći, godišnjih doba, nastajanjem i nestajanjem biljnog i životinjskog sveta, umetnosti koje se baziraju na ritmu, kao što su ples, muzika, pa čak i poezija, imaju izuzetan emotivni potencijal. Ritam je osnova kako plesne, tako i muzičke umetnosti. Muzika se može izraziti bez harmonije, pa čak i bez melodije, ali ne može bez ritma. Ritam je nit na koju se nižu zvukovi, on ih pokreće i povezuje u celinu. Međutim, muzički ritam ne mora uvek biti istovetan sa telesnim, plesnim ritmom, ne može se svaki muzički ritam izraziti u umetničkoj formi plesa. U toku razvoja obe umetnosti, ritam se u njima specifikovao i nije ih moguće uvek dovesti u unutrašnju vezu. Npr. ritam Betovena i Baha je nepreobražljiv iz sveta auditivnog u svet vizuelnog, dok je ritam Šopena srodan telesnom plesnom ritmu.

Većina plesnih oblika u svim vremenima ističe njegov osnovni element: naizmeničan i pravilan pokret nogu, dok ruke, pored dekorativne, igraju uravnotežavajuću ulogu, čija stilizacija prati stilizaciju nogu. Najstariji tip kolektivne igre, po svemu sudeći, je kolo, koje imitira, kako tvrde neki antički pisci, kružno kretanje nebeskih tela oko Zemlje. Kolo nalazimo ne samo u kružnom horu grčke tragedije, nego i u srednjovekovnoj karoli, koja se uglavnom sastojala od zatvorenog kola igrača i igračica koji su se vrteli oko nekog drveta, izvora ili neke centralne ličnosti. Pored kola, rano se javljaju i procesijske igre tj. povorke, koje nalazimo još kod pagana (procesije u čast Velike majke), u Egiptu, Vizantiji, a poznate su i hrišćanske procesije, gde je hodanje, kao osnovni korak, bilo podređeno ritmu obaveznom za sve učesnike. Pored kolektivnih, javljale su se i solističke igre, gde se diferenciranjem pojedinaca iz mase, i pravljenjem razlike između izvođača i publike, stvorila osnova za razvoj plesa kao umetničkog izraza.

Istorija plesa

Svaka istorijska epoha je imala specifičan odnos prema plesovima i ostavila je na njima svoj specifičan pečat. Plesovi su se, kao deo sredine u kojoj su se razvijali i čiji su bili odraz, morali povinovati određenim normama i pravilima aktuelnim u datoj sredini. Sa razvojem i menjanjem ljudske zajednice, menjali su se i plesovi, kako svojim sadržajem, tako i karakterom.

U društvenom životu prvobitnih ljudskih zajednica ples je imao izuzetan značaj i njime su se propraćali svi važniji događaji u porodičnoj i plemenskoj zajednici. Danas se istoričari uglavnom slažu da su plesovi sa motivima magije i religije prvi svesno organizovani ljudski plesovi. Svojevrsan psihofizički elan izazvan plesom, koji se ponekad podizao do zanosa i ekstaze, verovatno je ljude prvobitne zajednice naveo da plesovima pripisuju tajanstvenu moć dolaženja u kontakt sa nečim što je sasvim drugačije prirode i da ih doživljavaju kao sredstvo kojim se može komunicirati sa natprirodnim bićima i bogovima. Verovalo se da magična moć plesa može da izazove kišu, smiri vulkan ili rastera oluju, odagna bolest ili smrt, osigura dobar ulov, plodnost ljudi i životinja, bogat urod ili pobjedu u ratu. Zato u primitivnim zajednicama postoji čitav niz kulturnih, magijskih, lovačkih, ratničkih, mistično-ekstatičnih, pogrebnih, egzorcističkih, erotskih i drugih vrsta plesova. Njihovi pokreti i mimičko izražavanje bili su bogatiji izrazom nego njihov jezik, tako da je ples tada predstavljao osnovno sredstvo izražavanja i komunikacije. Bazirao se uglavnom na ritmu i sastojao se od grubih pokreta, skokova i primitivnih oblika kretanja, dok su plesači tom prilikom često bojili lice i telo, oblačili specijalnu odeću i stavljali na sebe maske, priveske i dr.

Ples je kod naroda starih civilizacija bio prvenstveno religiozno-obrednog karaktera, zasnovan na kultsko-magijskim tradicijama. Pored sakralnih plesova, razvili su se i mnogi drugi, od kojih su ratnički plesovi bili sledeći po važnosti. Takođe su bitnu ulogu u životu starih naroda imali i običajni plesovi (prilikom rođenja, svadbeni i pogrebni plesovi), dok su se, daljim razvojem, izdvojili imitativni plesovi sa motivima podražavanja pokreta pri radu, pokreta životinja ili, kod nekih istočnih naroda, čak i pokreta biljaka. Iz primitivnog erotskog plesa razvio se i ples čisto zabavnog karaktera kojeg su izvodili pojedinci i manje grupe plesača – profesionalaca. Takođe su se iz kultskih misterija stare Grčke razvili masovni ekstatički plesovi: bahanalije, juvenalije i floralije, u kojima su se mase građana i seljaka svih uzrasta oba pola oslobađali granica i prepuštali izvornim nagonima.

U srednjem veku su se jasno izdiferencirala tri društvena sloja: sveštenstvo, plemstvo i kmetstvo, što se odrazilo i na dalji razvoj plesa. To je dovelo do pojave društvenih plesova, čija je svrha bila isključivo zabava i relaksacija i koje su plesali samo viši slojevi tj. plemstvo. Oni počinju da plešu u zenitu srednjeg veka i to predstavlja novinu za to vreme. Drugi vodeći sloj, sveštenstvo, opirao se društvenom plesu, mada su se i u tim krugovima mogle naći njegove pristalice. Treći sloj, kmetstvo, je i dalje plesao svoje narodne plesove koji su se razlikovali od aristokratskih društvenih plesova.

U periodu renesanse se razvija balet, mada u to vreme još nije bila povučena jasna granica između baleta i društvenog plesa. Plesovi renesanse su se još 1500. godine raširili iz južne Evrope (Italije, Španije, Francuske) po celoj Evropi. Najpoznatiji ples u renesansi je bio bassadanza čiji se koraci mogu i danas rekonstruisati preko zapisa. Sredinom 16. veka, nastao je i stari nemački ples alemanja i drugi, dok su tipični plesovi prelaznog perioda iz renesanse u barok pavana (španskog porekla), giljarda i dr. Karakteristika novog veka je težnja ka ekstremnosti i apsurdnosti, dok, sa druge strane, ponovo izazivaju interesovanje i izvorni narodni plesovi.

XVII i XVIII vek. – Godine 1662, u Parizu, Žan Batist Lili (1632–1687) osniva Academie de la dance koja ima velike zasluge za razvoj baleta. Balet se tada konačno odvaja od društvenog plesa i postaje samostalan, strogo umetnički pravac u plesu. Sa premeštanjem baleta iz plesnih dvorana na scenu, počinje era baleta i velikih baletskih majstora. Balet se vrlo brzo razvija i širi iz svoje postojbine, Francuske, na rusko tlo. Ruska baletska škola uskoro nadmašuje svoje učitelje i na svetsku scenu izvodi najbolje baletske umetnike svih vremena. U tom periodu se pojavljuje samo jedan značajan društveni ples, menuet, koji je bio najomiljeniji ples preko sto godina. Krajem ovog perioda, počinju da cvetaju društveni plesovi, i plesne dvorane oživljavaju novi plesni oblici. Tada dolaze do izražaja Sloveni i pojavljuju se plesovi poljskog i češkog porekla: poloneza, krakoviak, mazurka itd.

Dalje su se, iz godine u godinu, velikom brzinom razvijali plesovi svih vrsta. Društveni ples se naročito brzo razvija, bogateći svoje sadržaje prodorom plesova iz Severne i Južne Amerike, Afrike itd. Početkom 20. veka, javljaju se nove tendencije i u okviru umetničkog plesa tj. baleta. U zahtevima za slobodom plesnih pokreta i izražavanja, došlo je do stvaranja novih plesnih simbola i odustajanja od klasične, strogo fiksirane plesne tehnike. Tako, pored klasičnog baleta, nastaje novi umetnički ples, moderan balet. Njegov prvi i najvatreniji pobornik je bila čuvena američka balerina Isidora Dankan (1878–1927).

Podela plesa

Plesovi se, prema tome da li ih pleše cela zajednica, njen određeni društveni sloj ili nadareni pojedinci, mogu podeliti na narodne, društvene i umetničke.

Narodni plesovi se pojavljuju kao oblik kulturnog stvaralaštva jednog naroda, odnosno etničke grupe. Svaka ljudska zajednica u svoje plesove ugrađuje sebi svojstvene osobine, proizišle iz različitih geografskih, klimat-

skih, istorijskih i dr. uslova života, koje na taj način očuvava kroz promenljiv tok istorije. Plesovi su, kao kolektivna tvorevina, doživljavali varijacije u razvoju usled prenošenja sa generacije na generaciju i bili obogaćivani veštinom anonimnih narodnih umetnika. Nastanak i razvoj narodnih plesova vezan je za radni proces, stare obrede i religiozne praznike.

Društveni plesovi nastaju iz potrebe viših društvenih slojeva naprednih civilizacija za zabavom i razonodom. Iako se neguju još u starom veku, ovi plesovi su se posebno razvili za vreme renesanse, kao dvorski, odn. ples vlastele, a nakon francuske buržoaske revolucije, oni nastavljaju svoj razvoj u plesnim dvoranama u okviru građanske kulture. U početku svog razvoja, društveni plesovi su koristili veliki broj motiva, pokreta, figura, a nekad i čitave kompozicije narodnih plesova tog vremena, međutim kasnije su se obe vrste plesa menjale i stilizovale u skladu sa shvatanjima i potrebama sredine u kojoj su se razvijale (seoska, dvorska, varoška).

Umetnički plesovi su delo umetničkog stvaralaštva koje se realizuje simbolima plesnih pokreta. Umetnički ples je u sebi sačuvao najviše od primarne suštine samog plesa, koja se ogleda u potrebi da se čovek izražava uz pomoć telesnih pokreta, celokupnim svojim bićem. Razvoj plesa u umetnički odvijao se od početaka čovekovog izražavanja na ovaj način. Još iz perioda kulta i magije, kada se plesovima obraćalo višim bićima ili se njima želeo postići magijski učinak, trebalo je besprekorno oblikovati i izvesti određeni ples, jer je i najmanja greška u njegovom izvođenju dovođila u pitanje željeni učinak tog plesa. Dakle, umetnički ples je od svog početka nosio određenu poruku. Iz prvobitnog kolektivnog plesa su se, zbog ovakvih "visokoumetničkih" zahteva određene ljudske zajednice, vremenom izdvajali natprosečno nadareni pojedinci ili grupe, koji su plesali u ime određene zajednice i sastavljali plesove. U prvobitnim društvima su to bili vračevi.

Motivi plesa

Euforija i ekstaza. – Često možemo da primetimo da dete postaje obuzeto radošću kada se njegove spontane sekvence pokreta uzastopnim izvođenjem pretvore u ritam, pa ih ono ponavlja do opojnosti, zanosa, ne znajući ni samo šta se sa njim zbiva. Slično čine i neki primitivni narodi kod kojih može doći do neobuzdanih, divljih plesova, izazvanih naprosto nagonom fizičkom energijom. Na taj način ples je umeo da deluje i na naše praistorijske pretke, koji su ovo čudno, neshvatljivo, drugačije stanje svesti doživljavali kao vrata kroz koja se dolazi u kontakt sa nečim isto tako neshvatljivim i drugačijim kao što su bogovi i više sile. Zato su ljudi prvobitne

---

zajednice pripisivali plesu natprirodnu moć. Nesvesno ponavljajući plesne sekvence sve brže i strasnije, dolazili su do kulminacije tj. suženja svesti (trans, ekstaza) ili besvesti. I kod transa i kod ekstaze dolazi do suženja svesti, međutim, dok je ekstaza intenzivno doživljavanje usmereno određenom sadržaju, u transu je taj sadržaj neodređen. Ekstatičnim plesom čovek ne samo da se oslobađa svih spoljašnjih uticaja i uzdiže iznad njih, već napušta i sebe, svoj identitet i, prema tumačenju primitivnih religija, sjedinjuje se sa svetim.

Kao jedan od osnovnih motiva plesa ističe se izražavanje unutrašnjih stanja čoveka. Putnici istraživači izveštavali su o tome da današnja plemena, koja se još uvek nalaze na razvojnom stepenu ljudi prvobitne zajednice, plešu povodom svih uzbudljivih zbivanja u svom životu, bez obzira na to čime je uzbuđenje izazvano. Ova činjenica je dala povod zaključku da koren plesa treba tražiti u ispoljavanju emocija pokretima tela. Savremeni istoričar plesa Džon Martin govori o pokretu kao mediju života, uzimajući u obzir i fiziološke, unutrašnje mehanizme kao i spoljašnje ponašanje, i ukazuje na razlike u radu našeg neuro-muskularnog sistema kad smo smireni i kad smo u afektu. Ono što se primećuje kod pokreta izvedenih u uzbuđenom stanju jeste njihova osobina da, sa praktičnog stanovišta, ti pokreti nisu ni svrsishodni ni opisni, a ipak su tipični za upravo onu emociju koja ih je izazvala. Takođe, ni u plesu pokreti nisu svrsishodni niti namenski kao npr. u sportu, radu i sl., već predstavljaju oblik čovekovog izražavanja kroz pokret. Stoga, Martin zaključuje da je zajednička osnova takvih emotivnih izraza i plesa ispoljavanje unutrašnjih stanja iracionalnim pokretima, koja ne bismo mogli izraziti praktičnim, racionalnim sredstvima. Poznati nemački muzikolog Kurt Saks kaže da je ples u svojim počecima bio motorička reakcija na pojačano veselje, igra viška snage koja se ispoljava u ritmički skladnom kretanju. Do sličnog zaključka došao je i sociolog i filozof Herbert Spenser na osnovu činjenice da pripadnici primitivnih plemena nakon uspešnog lova ili dobijene bitke pokazuju svoje veselje i radost dugotrajnim i zamornim plesanjem, bez obzira na upravo pretrpljene napore. Oni su na taj način proživljavali svoje emocije u potpunosti i kroz ples dolazili do smirenja i mentalnog i fizičkog pročišćenja. S druge strane, pre tako važnih i opasnih zadataka kao što su lov ili rat, ljude je obuzimalo uzbuđenje, i u takvim prilikama ples je takođe nalazio svoju svrhu u pružanju određene vrste psihofizičkog zagrevanja. Ples je pomagao u savladavanju straha i doprinio uspostavljanju psihičke ravnoteže i potrebnog raspoloženja, a u isto vreme je razgibavao telo i pripremao ga za predstojeće napore.

Velika socijalna vrednost plesa ogleda se u činjenici da je on od pamtiveka okupljao ljude i bio prilika za ispoljavanje i zadovoljavanje čoveku urođenih socijalnih motiva. U kolektivnom plesu, ljudi dele zajedničko osećanje, čime se izjednačavaju među sobom i približavaju jedni drugima. Francuski antropolog J. Deniker zato naziva plesove “velikom školom solidarnosti”, dok brojni mislioci sa pravom ističu socijalni motiv kao jedan od najsnažnijih pokretača plesa. Ernest Gros možda malo preteruje kada kaže da se čitava naša civilizacija temelji na plesu i da je ples učinio čoveka društvenim bićem. Međutim, ne može se poreći činjenica da se plesom razvija i održava osećaj zajedništva i pripadnosti grupi, čime raste kohezivnost grupe, a zajedno sa tim i njeni izgledi za opstanak.

Umesto zaključka

Čovekova egzistencija se može posmatrati kao traganje za sopstvenim identitetom. Ako pojedinac u svetu koji ga okružuje doživi svoju egzistenciju kao besmisleni, on se neće oslanjati na budućnost, već će želeći da oseti svoju prisutnost sada i ovde. I zato u svemu tome što je zanos i trans u igri, možemo prepoznati čovekov pokušaj da se život zaštiti od paralizirajućeg osećaja da je ljudska egzistencija beznačajan događaj.

Posmatrano istorijski, kulturološki i umetnički, ples različitih naroda predstavlja svetsko bogatstvo i doprinosi toleranciji i boljem razumevanju među ljudima širom sveta. Možemo ga smatrati univerzalnim ljudskim jezikom koji povezuje sve sredine. Zbog svega toga, ples će uvek ostati izvor težnje ka oslobađanju ljudskog bića u celini.

LITERATURA

1. Au, Susan (2002): *Ballet And Modern Dance, revised and expanded edition*, Thames & Hudson Ltd, London.
2. Božović, Ratko, priređivač (2004): *Igra kao temelj kulture*, rider, Beogradska otvorena škola, Beograd.
3. Božović, Ratko (2003): *U traganju za dokolicom*, Pobjeda, Podgorica.
4. Elijah, Mirče (2004): *Sveto i profano*, Alnari, Beograd – Tabernakl, Laćarak.
5. *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, tom br. 6, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb, 1962.
6. Jocić, Dragan J. (1999): *Plesovi*, 2. izmenjeno izdanje, Fakultet fizičke kulture, Beograd.
7. Milidrag, Saša (1998): *Ples: igra, pokret, ritam*, Svet knjige, Beograd.
8. Ognjenović, Predrag (2003): *Psihološka teorija umetnosti*, Gutenbergova galaksija, Beograd.
9. Petrović, Sreten (1997): *Kultura i civilizacija*, 2. izmenjeno i dopunjeno izdanje, Lela, Beograd.
10. Van Camp, Julie Charlotte (1981): *Philosophical Problems Of Dance Criticism*, doctor's dissertation, Temple University, <http://www.csulb.edu/~jvancamp/diss.html>

Natasa Djerkovic

Dance – Ecstasy and Art

Summary

One of the ways in which man is trying to overcome the suppression of emotional, subconscious and irrational sphere of his personality by the contemporary civilisation is through the games of ecstasy. Dance represents one of those games in which man learns about and expresses him/herself through movement. Some of the most famous dance theorists consider dance as a pre-source of art, from which all other art types have developed, and whose characteristics are, because of that, combined and interweaved in dance. Main element of dance is rythmical human movement. Most of dance formations throughout history have been emphasizing its basic element: alternating and regular movement of feet while hands had decorative and balancing role. Dance has changed through history together with the developement of human community obeying certain norms and rules specific for that time and enviroment. The developement of dance went from the expression of raw emotions and excitement without any consideration of the form, towards more and more developed and sophisticated form. According to weather the dance is performed by whole community, one social class or gifted individuals, it can be devided on ethnic, social and artistic dance. As the anwer to the question why does man dance, three motives have been poited out: the need for euforia and ecstasy in other words, the need for leaving reality; the need for expressing inner states; and the need for connecting with other people.

Key words: Dance, Game, Trans, Ecstasy, Art, Movement.

Dunja Njaradi

Tutor: prof. dr Miško Šuvaković

Fakultet dramskih umetnosti u Beogradu

TEORIJA KOJA VODI – DA LI JE MOGUĆA ANTROPOLOGIJA PLESA?

Uvod

Tokom poslednjih dvadeset godina, antropologija je činila napore da, kroz decentralizaciju kognitivne konstrukcije znanja, prevaziđe radikalnu dihotomiju znanja i prakse/delanja (poststrukturalističkim terminima rečeno: teksta i događaja). Kao rezultat ovih napora, javlja se niz novih, konceptualnih pristupa proučavanju tela. Tako, "...telo se više ne posmatra kao model društvene organizacije, niti kao biološka 'crna kutija' odsečena od uma..."¹ a sve interpretacije koje se zasnivaju na rušenju metafizičkih dihotomija um/telo postale su teorijski i naučno privilegovane. Ova konceptualna promena u pristupu telu odražava teorijske promene koje su se odigrale u antropologiji i drugim društvenim naukama. Antropologija je, kao nauka koja se (tradicionalno) bavi drugim/udaljenim/egzotičnim kulturama, postala svesna okcidentalističke epistemologije koja je dugo oblikovala i usmeravala njene terenske izveštaje. Međutim, određene promene koje se tiču pitanja tela postale su uočljive i u umetnosti (ovde se konkretno misli na pozorište). U mnogim predstavama poslednjih dvadeset godina, na mesto književno centriranog dramskog sukoba stupilo je telo koje je postalo težište, ne više dramskog već pozorišno bihevioralnog sukoba, sukoba koji se odigrava između (više) tela. Tako "...predstava o tome šta 'jedno' telo jeste leži u osnovi 'dramskih' promena i pozorište artikuliše i odražava takve promene..."² Ovaj rad baviće se različitim pristupima proučavanju tela unutar pozorišne i plesne umetnosti, fokusirajući se na odnos teorije i prakse (tela i teksta), što je ključno pitanje za antropologe i za druge koji pišu o telu.

---

¹ Lock, M., "Cultivating the Body: Anthropology and Epistemologies of Bodily Practice and Knowledge", *Annual Review of Anthropology*, Vol. 22, 1993, str. 136.

² Lehman, H., "Granični prelazi između vrsta", *Tkh časopis za teoriju izvodačkih umetnosti*, broj 4, Beograd, 2002, str. 146.

Telo u interkulturnom teatru

Pozorišna antropologija se tokom pedesetih i šezdesetih godina javila u dve oblasti ljudskog delovanja. S jedne strane, to su sociološke, antropološke i kulturološke teorije koje su pokrenute i elaborirane radovima Viktora Tarnera (Victor Turner), Ervina Gofmana (Ervin Goffman), Kliforda Gerca (Clifford Geerc), a, sa druge strane, pozorišna antropologija je pozorišni (umetnički) koncept uspostavljen tokom šezdesetih godina u okviru umetničke neoavangarde. Nju je anticipirao svojim delima Bertold Breht (Bertold Brecht) dvadesetih i tridesetih godina dvadesetog veka, a tridesetak godina kasnije su je uspostavili Ježi Grotovski (Jirzy Grotowski), Piter Bruk (Peter Brook), Eugenio Barba, Robert Vilson (Robert Wilson), Ričard Šekner (Richard Schechner). Radovi ovih teoretičara i dramaturga dosta su heterogeni, te je svako sintetičko određenje pozorišne antropologije veoma teško. Ne postoji teorija pozorišne antropologije. Ranije kritike transkulturalnosti u pozorištu pozivale su se uglavnom na etičke probleme ovakve pozorišne prakse, pa se u tom smislu govorilo o “novoj kolonizaciji tzv. Trećeg sveta, ovaj put urezivanjem zapadne kapitalističke ideologije u individualnu i kolektivnu svijest ne-bijelih, ne-zapadnih društava”.³ Ova vrsta kritike odnosila se na praksu pobornika transkulturalnog pozorišta, pri kojoj se pozorišne drame iz različitih ne-zapadnih pozorišnih tradicija dekodiraju tj. dekonstruišu i potom ponovo kodiraju unutar drugačijeg (u ovom slučaju zapadnog) referencijalnog i ideološkog sistema. Istinska transkulturalnost postiže se kad strani model nestane u iznova kodiranom tekstu predstave, scenarija ili teorije. Postignuta transkulturalnost, po verovanju njenih pobornika, pogodna je za premošćivanje razlika među narodima, ali kritičari nalaze da je ona retka i da svaki pokušaj uzimanja elemenata iz drugih kultura može biti samo novi oblik imperijalizma (npr. kada Vilsonova režija nadjača tekst Henriha Milera, ili kada Piter Bruk uništava narativnu strukturu indijske mitologije u *Mahabharati* ili Čehovljeve dramaturgije u *Višnjiku*). Pogrešno tumačenje je, smatraju kritičari, plod neznanja i nedostatka pažljivog promišljanja. Potrebno je da pustimo da “drugost” (ne-zapadna društva) progovori “svojim” jezikom, a ne da im “trpamo svoje reči u usta”. Pitanjem na koji način ovako definisana “drugost” može da progovori “svojim” jezikom nećemo se baviti. Međutim, činjenici da se pozorišna antropologija usmerava ka ne-zapadnim (tradicionalnim antropološkim

---

³ Weber, C., “Putovi kazališne razmjene”, Treći program hrvatskog radija, broj 32, Zagreb, 1991, str. 93.

drugim) društvima vrtićemo se kasnije. Druga vrsta kritike bila bi usmerena na “dovođenje pozorišne antropologije do diskursa i prikazivanje nje kao (jednog od) diskursa savremenog zapadnog društva”. Ana Vujanović u tekstu “Pozorišna antropologija i kraj humanizma”⁴ iznosi tezu da je pozorišna antropologija humanistički teatar koji se uspostavlja u doba kraja humanizma u zapadnom društvu. Ovde se kritika ne odnosi na politički, etički ili estetski aspekt umetnosti, već na političko-teorijski status teorija ili poetika antropološkog pozorišta. Umetnost se (ovde konkretno pozorišna antropologija) posmatra kao status izvesnih artefakata određenih njihovom funkcijom u društvu, preciznije kao specifična društveno dopuštena i unutar-društvena označiteljska praksa. Umetnost ne nastaje kao (izdvojeni) odraz društva (mimesis). Njen “se društveni sadržaj uspostavlja ne na polju sadržaja dela, nego na nivou njegovog medija, jezika koji je deo društvene prakse i koji pokazuje društveni sadržaj koji ga omogućava i uslovljava”.⁵ Naredne stranice odnosiće se na kritiku pozorišne antropologije (konkretno na rad Eugenija Barbe), koju Vujanović elaborira sa ovog stanovišta, a potom će ova kritika biti primenjena na (naučni) rad antropologa koji primenjuju teatarske modele i principe u analizi društvenog života (a koji su izuzeti iz okvira kritike koju daje Vujanović).

Kritika interkulturalnog pozorišta Eugenija Barbe

Da bismo odredili pozorišnu antropologiju kao humanistički teatar koji se uspostavlja u doba kraja modernog humanizma, moramo odrediti pojam humanizma. Humanizam (od reči *humanitas*) doslovno znači čovečnost. Humanizam je metafizička doktrina o čoveku kao središtu razumevanja i tumačenja sveta. Ovaj čovek humanizma je “slobodan subjekt (istorijske) akcije”, a ovako shvaćen pojam čovek-subjekt ne pokriva čitavu ljudsku istoriju (stvaranje ovakvog subjekta bilo je moguće tek od 17. veka i prvi ga upotrebljava Dekart), a ne obuhvata ni totalitet čoveka (već deo koji se odnosi na smisao, cilj, akciju), i time mu dodeljuje privilegovan položaj. U teorijskom smislu, kraj humanističke paradigme doneo je strukturalizam sa tezom da je humanistički subjekt nastao kao efekat strukture tj. da je subjekat objekat strukture a da toga nije svestan, te mu se čini da deluje slobod-

---

⁴ Vujanović, A., “Pozorišna antropologija i kraj humanizma”, Tkh časopis za teoriju izvođačkih umetnosti, broj 3, Beograd, 2002, str. 236–250.

⁵ Vujanović, A., “Pozorišna antropologija i kraj humanizma”, Tkh časopis za teoriju izvođačkih umetnosti, broj 3, Beograd, 2002, str. 243.

---

no. U logičkom smislu, subjekt je svojom akcijom ukinuo masu objekata i time izmenio strukturu društva, te ona više ne ostavlja privilegovano mesto subjektu. Sa humanističke perspektive, to znači da subjekt sam sebe svojom akcijom dovodi do kraja. Ispunjenjem svog cilja, on menja strukturu društva i time se (samo)ukida. Dakle, pozorišna antropologija, kao praksa, javlja se u momentu smrti subjekta tj. kraja humanizma, kao poslednje humanističko pozorište. Ovu teorijsku elaboraciju Vujanović vezuje za jednu od osnovnih postavki Eugenija Barbe, a to je koncept "predizražajnog stanja" glumca. Predizražajno stanje glumca (tela) postiže se redukcijom scenskih tehnika različitih kultura na zajedničku (predsimboličku) osnovu. Ova osnova prethodi svakoj izvođačkoj ekspresiji (koja je nužno kulturno uslovljena), iako logički sledi nakon redukcije. Tako Barba predizražajno stanje označava kao nulti stepen izvođačevog tela, ispražnjenog i očišćenog od svih (kulturnih) sadržaja i još neuključenog u sisteme simboličkih proizvodnji. Radi se dakle o "pravom" i "prirodnom" telu u nekoj vrsti pretkulturalnog stanja. Ova predizražajnost bi, po Barbi, bila osnova za izvođenje subjekta. Međutim, kako se pozorišna antropologija kao paradigma istorijski može locirati nakon smrti subjekta, Vujanović izvodi zaključak da se Barbin teatar uspostavlja kao simptom zapadnog društva koje mora preboleti kraj humanizma (smrt subjekta) da bi se nova društvena struktura mogla konstituisati. Mora se održati iluzija da je subjekt moguć, ali će to uvek ostati samo iluzija, jer subjekt uvek ostaje u predizražajnom stanju, bez mogućnosti da iz njega izađe. On se ne uspostavlja, ne izražava, ne komunicira. Materijalnost medija (predizražajno telo) pruža otpor (emancipatorskom) sadržaju dela. Pozorišna antropologija tako pokazuje istinu savremenog društva, a to je da je subjekt samo "kvazisubjekt" koji teži, ali više ne može da se uspostavi kao subjekt. "Kvazisubjekt" je potreban kao "zapušać" u interfazi između dve društvene strukture. Ovde se vraćamo na "etičke" kritike pozorišne antropologije i na ovaj način objašnjavamo zašto je transkulturalno približavanje "drugome" nemoguće. Ako je subjekt "kvazisubjekt", onda je i za ne-zapadna, ne-bela društva svaka njegova akcija "kvaziakcija", jer humanistički subjekt nije opšteljudska, opštევremenska kategorija nego specifična konstrukcija zapadnog društva u doba modernog humanizma i na drugom mestu i vremenu ne može da postoji.

Kritika interkulturalne pozorišne antropologije Viktora Tarnera

Jedan od pobornika transkulturalnog pozorišta, Viktor Tarnier, govorio je, početkom osamdesetih godina prošlog veka, o fenomenu "nove

---

transkulturne komunikacijske sinteze kroz predstavljanje”.⁶ Ovu rečenicu možemo najlakše razumeti ako je smestimo unutar naučnih paradigmi koje su prethodile velikoj krizi etnografske reprezentacije osamdesetih, a koja se odnosila (najšire shvaćeno) na probleme predstavljanja. U tom smislu, Tarnerov koncept “performativne” i “refleksivne” antropologije možemo smatrati paradigmom koja je (pored toga što dolazi nakon strukturalizma) lako raskinula sa avetima humanizma, ako se uzme u obzir da antropologija kao humanistička disciplina pravi jasnu razliku između subjekta/istraživača i objekta/strane kulture, da bi se osigurala neutralnost i objektivnost. One su potom moguće samo ukoliko je subjekt (istraživač) transcendentan (barem delimično) u odnosu na proces i objekat. Potreba za objektivnošću potiče iz dugotrajne tradicije antropologije da se upinje u podražavanju modela prirodnih nauka u vreme svog (samo)konstituisanja. Tarner, kritikujući etnografsku monografiju kao prilično strog književni žanr, naglašava da u društvenom životu vladaju voljni i sazajni principi, međusobno povezani i isprepleteni, a nikad u čistom obliku. Monografije mogu da prikažu pobude za akciju svojstvene određenoj kulturi, ali će veoma retko uvući čitatelja u motivacijsku mrežu kulture. Da bi se to postiglo, on predlaže pretakanje zanimljivih delova etnografije u scenario, scenarija u predstavu, predstave u meta-etnografiju. Čini se da Tarner, kritikujući “krute” etnografije kao način pisanja o “Drugome”, implicira da je znanje dobijeno na taj način, u najmanju ruku, nepotpuno. Da bi se razumelo, iskustvo “drugosti” je potrebno proživeti. Neosporno je, dakle, da su Tarner i Šekner svesni da je nešto pogrešno u načinu na koji pišemo o “drugima”. Međutim, moja je teza da ideje pozorišne antropologije, iako u načelu kritikuju pretpostavljenu objektivnost antropologa-istraživača i na taj način delimično odbacuju njegovu transcendentnost, postuliraju jednog novog (ipak zapadnog) Subjekta-istraživača, ovoga puta “istinski obogaćenog iskustvom drugosti”. Ovaj Subjekt-istraživač, svojim proživljenim iskustvom, u stanju je da razume “drugog”, da gleda svet “njegovim” očima i na taj način da “bolje piše” o “drugome”. Tako se stvara “pravo” znanje (koje je, međutim, i dalje smešteno u ruke antropologa). U tom smislu, Šekner vidi da se glumac (antropolog koji glumi etnografiju), glumeći ulogu predviđenu scenarijom, kreće od “ne-sebe” (napisana uloga) ka “ne-sebi” (odigrana uloga), a samo kretanje smatra nekom vrstom liminalne faze, u kojoj su poželjni svi oblici iskustvenih eksperimentisanja. Pojam liminalne faze je koncept koji,

---

⁶ Wirth, A., “*Interkulturalnost i ikonofilija u novom kazalištu*”, Treći program hrvatskog radija, broj 32, Zagreb, 1991, str. 115.

---

najjednostavnije rečeno, predstavlja središnju fazu obreda prelaza u drugi društveni status. Ovo bi značilo da antropolog/glumac zaista postaje neko drugi i u tom smislu, po Šekneru, "uloga nastaje sa glumcem, ona je zaista stvorena za vreme trajanja procesa u kojem dolazi ponekad do bolnih trenutaka samootkrivenja".⁷ Dakle, kretanje od etnografije ka predstavi proces je pragmatičke refleksivnosti. Ali Turner naglašava da "To nije refleksivnost narcističkog kretanja kroz nečije uspomene i snove, već pokušaj predstavnika jednog opšteg načina ljudskog postojanja, zapadnog istorijskog iskustva, da opipaju puls drugih načina, dosad nedostupnih zbog saznanog šovinizma i kulturnog snobizma.... Duboke veze između duha i tela, svesti i podsvesti, vrste i pojedinca nisu se smatrale važnim niti vrednim analize. Refleksivnost predstave razrešuje te veze i stvaralački demokratizuje – platonski raskol između otmenosti duha i 'nižih' ili 'nepoznatih' poredaka više ne važi. Refleksivnost znači biti svoj subjekt i ujedno objekt."⁸ Poruka je jasna: kartezijanski model je srušen, zapadni (transcendentalni) subjekt treba da umre, međutim, ono što, po mom mišljenju, ostaje podcrtano je stvaranje jednog novog subjekta (što bi logički sledilo iz liminalne faze). Ovaj ponuđeni (opšteljudski) model novog subjekta je, opet po mom mišljenju, iluzija. Postuliranje ovakvog teorijskog modela u antropologiji ne odnosi se na smenu društvenih struktura kao u slučaju umetnosti, nego na nailazak velike smene paradigmi u samoj antropologiji, oličene u krizi etnografskog realizma početkom osamdesetih. Ovo je bio pokušaj da se rekonstituiše (i održi) transcendentalni (ali zapadni) subjekt (istraživač/antropolog) pre nego što ga antropologija u potpunosti dekonstruiše i odbaci.

Plesno telo u teorijskoj perspektivi

"Pola sata u tišini, razvlačenje po podu, od veoma brzog do veoma sporog."

"Osamnaest minuta na stolicama i mehanički ritam."

"Dvadeset minuta solo igre, pljeskanje ruku i klarinet."

"Dvadeset minuta stajanja zajedno. Klarinet, saks i piano."

"Pet minuta rezimiranja u tišini."

Izlaz⁹

---

⁷ Turner V. 1989. *Od rituala do teatra*, Zagreb: August Cesarec, str. 197.

⁸ Turner V. 1989. *Od rituala do teatra*, Zagreb: August Cesarec, str. 211.

⁹ De Pauw J. 2002. u *Rosas/ Anne Teresa De Keersmaeker*. Tournai: La Renaissance du Livre.

Ovo je samo najgrublji skelet jedne koreografije koji obuhvata samo odnos pokreta i muzike. Ako mu dodamo četiri mlade žene, veliko prazno skladište i smestimo ga na početak osamdesetih dobićemo “Rosas danst Rosas”, remek-delo Anne Terese DeKeersmaeker, začetnice evropskog multi-kulturnog, rasnog, dramatičkog i visokoestetizovanog plesa postmoderne. Danas je ona jedna od najznačajnijih evropskih koreografkinja, ali u vreme kada je stvarana koreografija o kojoj će biti reči, postmodernizam u plesu tek se uspostavljao.

Naredne stranice će, na primeru koreografije “Rosas danst Rosas”, pokazati način na koji teorijski pravci definisani kao postmodernistički (antihumanistički) interveniše u polje plesne umetnosti. Konkretno, radiće se o dekonstruktivnom i psihoanalitičkom pristupu.

Romantičarski i modernistički pristupi teoretizaciji plesa reći će da ples prethodi bilo kakvoj teoriji o njemu. Ovakva shvatanja svode ples na telesni, neverbalni izraz koji je plod nekakve emocije/intuicije plesača/koreografa. “Ne, ne mogu vam objasniti ples”, rekla je početkom prošlog veka Isidora Dankan (Isidora Duncan), “kad bih mogla ne bih morala da ga plešem”. Bez obzira da li ga smatrali “unutrašnjim jezikom duše” ili pak “iskonskim zlom koje ruši društveni etos zbog svoje povezanosti sa najdubljim pećinama nesvesnog”, ples je bio potpuno izvan jezika. Pokret i reč smatrani su potpuno nesamerljivim otkako je Subjekt, formiran tokom 17. veka, kartezijski utemeljio percepciju stvarnosti. Kako je postmodernoj teoriji i umetnosti formiranoj tokom druge polovine 20. veka svojstveno kritikovanje celog humanističkog pogleda na svet, ples je, kao visoko fetišizirana umetnost, najkasnije došao na red. Procvatom semantičke teorije tokom šezdesetih i sedamdesetih, došlo je do prvih kontakata plesa i teorije. Već tada je postalo jasno da ples/muzika mogu pod određenim uslovima da postignu/obavljaju neke semantičke efekte/funkcije (iako nemaju semantičku strukturu lingvističkog sistema) i to je dalo prvi okvir za drugačije razumevanje odnosa tela u pokretu. Ovo opšte traganje za značenjem i strukturom nije zaobišlo ni umetnost, te su i koreografi tragali za implikacijama ove perspektive, tj. za postavljanjem značenja u ples. Thierry De Mey, kompozitor muzike za “Rosas...”, kaže: “U tim danima dosta smo se držali Bataja, njegovih analiza diskontinuiteta jezika koji se javljaju unutar instinktivnog kontinuiteta, i svih pokušaja ponovnog spajanja, gde se ekstaza i rušilastvo dodiruju. Da bismo ovo postigli (on i Anna Teresa u “Rosas...”), trebali smo ekstremno čvrstu formu, pravi strukturalni zid o kojeg će se igrači razbijati svom snagom. U ovom slučaju, struktura (muzika-ritam i tempo) je neka vrsta gospodara bez milosti koji nameće granice kao i brzinu i pokrete tela;

s druge strane, ceo koreografski rečnik povezan je više sa žudnjom i sastoji se uglavnom od seksualnih impulsa i ponašanja. To je bila tenzija i kontrast između hladne, predeterminisane forme (brutalne, bezdušne muzike) koja juri ka svom logičkom kraju i psihičkog talenta igračica da kroz beskrajno ponavljanje malog broja visoko konotizovanih gestova (povlačenje rukom kroz kosu, pokrivanje golog ramena, povlačenje rukom preko butina, zabacivanje glave u prepuštanju/neobuzdanosti/predaji) postaju visoko erotizovani...¹⁰ Ovo objašnjenje namere kompozitora i koreografinje, slamanje materijalnih tela o nevidljivu strukturu, je ilustrativan uvod za dekonstruktivni pristup Žaka Deride (Jacques Derrida) koji se može primeniti na ples. U dekonstruktivnom smislu, ples se može smestiti u polje jezika (pisma), slamaajući dihotomiju verbalno/neverbalno. Na primer, Derida kaže: "Ukoliko odbijemo prevođenje telesne bihevioralnosti u verbalni govor, mi se odričemo mogućnosti razmene između dva fenomenalno različita pisma: pisma plesnog tela i pisma pisanih slova(fonetskog pisma). Naprotiv, ako prihvatimo lakoću prevođenja (iskliznuće jednog mogućeg teksta u drugi, sasvim različit pojavni tekst), tada ulazimo u entropijsku proizvodnju metastaziranih značenja. Sve je moguće u odnosu na sve drugo...U pitanju je ekonomija, a ne verifikacija istinitosti gesta, pokreta tela, bihevioralnosti..."¹¹ Ovakav stav postaje moguć, ako se uzme da umetnost nije mimesis, "otisak društva" (a ipak izvan njega), niti je telesno ponašanje(ples) otisak unutrašnjeg stanja (emocije) Subjekta (plesaća/koreografa) koje opšti sa unutrašnjošću drugog čoveka (Subjekta/gledaoca). Umesto da se vodimo (humanističkim) principom mimesisa, Derida predlaže strategiju ekonomesisa. Ekonomesis bi predstavljao taktiku "čitanja" plesa (plesnog tela) kao preplitanje, raspoređivanje, brisanje, upisivanje različitih diskurzivnih mogućnosti koje pružaju materijalni otpor materijalnom poretku pisanja na telu koje jeste u pismu konstruisana figura: ideologije, politike, uticaja, vladanja (nikad telo, telesna materijalnost po sebi). Tako ples nastaje ne kao izraz/namera/intuicija koreografa/plesaća (ples prethodi gledaocu), niti kao čulni doživljaj gledaoca (gledalac prethodi plesu), već kao trenutni odnos napetosti koja nastaje zbog sudaranja, preplitanja, uzmicanja različitih diskurzivnih mogućnosti: mojih(gledalac), njenih(Aninih) i tela-teksta plesačica koje upravo stalnom transformacijom i smenjivanjem (uz-

---

¹⁰ De Mey T. 2002. u *Rosas/ Anne Teresa De Keersmaecker*, Tournai: La Renaissance du Livre.

¹¹ Šuvaković, M., "Diskursi i ples", Tkh časopis za teoriju izvođačkih umetnosti, broj 4, Beograd, 2002, str. 42.

---

micanjem, skrivanjem) tela-figure i tela-kao-figure pokazuju ništa drugo do različite istorije sopstvenih tela: na seksualnom, političkom, svakodnevnom, profesionalnom, estetskom...planu. Iako je "Rosas..." feministički ples, snažne političke konotacije, on ne uspostavlja (ontološki utemeljen) Ženski Subjekt, već žensku subjektivnost i to ne "uvek i svuda" već tog trenutka, postistorijskog društva, poznog kapitalizma...Subjekt ne može da se izgradi jer proces označavanja nije statičan (konačan, uvek isti) već je znak samo jedan tren (pokret, prevlačenje rukom preko butina, uzmicanje) u procesu označavanja. Sa stanovišta humanizma, "Rosas..." su ontološki prazni", proizvoljni i mi nikad nismo sigurni da li se "to (ples) događa", pa ipak tom nesigurnošću, napetošću i otpornošću mi "ekonomišemo gradeći slike koje su ne mimesisi već ekonomesisi..."¹²

Gledajući "Rosas.", stiče se utisak da su, uprkos stilizaciji, to očigledno svakodnevni pokreti koji referišu na način na koji se žene izlažu ili kriju od pogleda drugih...Ples igračica u "Rosas..." nesumnjivo je visoko erotizovan, nesumnjivo ženski i politički. Sa stanovišta Lakanove (Jacques Lacan) psihoanalize, možemo mu prići na dva nivoa rasprave: na nivou odnosa gledaoca i plesača/plesačice i na nivou načina na koji se telo-kao-figura struktuiru kroz moduse žudnje, zadovoljstva i/ili užasa. O odnosu plesačice/publika u "Rosas..." Pieter T'Jonck kaže: "U prvom delu, igračice leže na podu i kotrljaju se sa jedne strane na drugu. Izgleda kao da su igračice ophrvane sumnjom, da li žele da se pokazuju? Da li da puste gledaoce da još čekaju? Zbog ovog oklevanja, publika postaje svesna svog pogleda (gaze). Potom, kada muzika natera igračice da se pokrenu, opet zastaju. Ne pomeraju cela tela, nego samo delove dok sede na stolicama proizvoljno postavljenim u prostoru. Stolice referišu na nešto što plesačice ne znaju šta je, niti kako da se ponašaju. Implicitno je pitanje: "Mi smo izložene ovde, ali šta da radimo?..."¹³ Tela plesačica postavljaju ples kao instituciju ekonomisanja željom/žudnjom tela za telom kroz stalnu repetitivnost pokreta (ponude, povlačenje, zavođenje, otkrivanje, skrivanje). Njihova nesigurnost da se počne ples demonstrira otpor žudnji, a stalno međusobno odmeravanje, neprekidna komunikacija, pokazuje da se ovde ne radi o ponudi tela-kao-figure želji gledalaca (kao u belom baletu), već se unutar plesa jedno telo nudi drugom i tako dolazi do "ulančavanja žudnje", a gledalac (za njih nepostojeći) sve to sa strane prati, prima, konceptualizuje.... Žudnja se os-

---

¹² Šuvaković, M., "Diskursi i ples", Tkh časopis za teoriju izvođačkih umetnosti, broj 4, Beograd, 2002, str. 43.

¹³ De Mey T. 2002. u *Rosas/ Anne Teresa De Keersmaeker*, Tournai: La Renaissance du Livre.

---

tvaruje bez gledaoca a on, u stvari, gleda moć institucije da proizvede svoje objekte želje. Gledalac želi nju-instituciju “koja čini mogućim izdvajanje objekata želje/žudnje posredstvom tela”.¹⁴ Ako je (plesno) telo kod Deride u pismu konstruisana figura, za Lakana ono je simptom institucije. U oba slučaja, ono je uvek složeni odnos fizičke materijalnosti tela u vremenu i prostoru i materijalnih strukturacija tela kao diskursa i u diskursu.

Zaključak ili “zašto pisati o...”

Antropološka debata o telu dugo vremena je bila paralisana i praktično nepostojeća činjenicom da se antropolozi bave “kulturom”, “sistemom ideja”, “apstraktnom tvorevinom”, nasuprot kojoj stoji priroda, samorazumljiva i samodovoljna “nema” stvarnost. Antropolozi su mogli da se telom uopšte ne bave ili da ga posmatraju kao prazan list papira na koji kultura neminovno ispisuje različita značenja. Iz te pozicije, antropolozi su mogli tvrditi da je ljudsko telo prirodno dato, te tako univerzalno (kao što je “prirodna” polna podela ljudi na muškarce i žene), a s druge, toliko je kulturno posredovano da mi fenomen “drugog” tela nikad ne možemo razumeti. Telo “po sebi”, osim kao kulturni artefakt, nije bilo predmet izučavanja, iako je ono “postojalo”. Ovu esencijalizaciju tela, s jedne strane, i glorifikovanje razlike telesnih iskustava, s druge, kritikovao je među prvima Edvard Said (Edward Said) u Orijentalizmu, povezavši je sa kolonijalnom politikom Zapada koja je “orijentalizacijom” tela kolonizovanog stanovništva uspostavljala sopstveni identitet i legitimisala političku akciju. Tako se pod udarom poststrukturalističke, feminističke i postkolonijalne kritike našla i binarna podela na prirodu i kulturu. Priroda više nije shvaćena kao “objektivna, data stvarnost” već kao diskurzivna tvorevina koja služi upravo da bi se omogućilo i definisalo polje kulture. Binarna podela na prirodu i kulturu bila je deo epistemologije Zapadnog Subjekta i, kao takva, kritikovana je kao rasistička. Poststrukturalističke teorije unutar antropologije otvorile su niz novih pristupa izučavanju tela. Ovaj tekst je bio namenjen onim antropolozima koji pišu o telu. On je ukazao na niz načina na koje se može misliti o telu unutar pozorišne i plesne umetnosti. Ukazao je da bi se, unutar antropologije tela, mogla razviti i antropologija plesa kao novo, uzbudljivo naučno polje. Ukoliko odbacimo modernističku viziju autonomije umet-

---

¹⁴ Šuvaković, M., “Diskursi i ples”, Tkh časopis za teoriju izvodačkih umetnosti, broj 4, Beograd, 2002, str. 46.

nosti u odnosu na društvenu realnost, značilo bi da antropolozi mogu i da bi trebalo da u okviru svog polja istraživanja uključe i umetničke tekstove. Ja im predlažem da to svakako učine.

LITERATURA

1. Lehman, H., “Granični prelazi između vrsta”, Tkh časopis za teoriju izvođačkih umetnosti, broj 4, Beograd, 2002, 148–152.
2. Lock, M., “Cultivating the Body: Anthropology and Epistemologies of Bodily Practice and Knowledge”, Annual Review of Anthropology, Vol. 22, 1993, 133–155.
3. De Mey, T. 2002. u: “Rosas/ Anna Teresa De Keersmaeker”. Toulnoi: La Renaissance du Livre.
4. De Pauw, J. 2002. u: “Rosas/ anna Teresa De Keersmaeker”. Toulnoi: La Renaissance du Livre.
5. Šuvaković, M., “Diskursi i ples”, Tkh časopis za teoriju izvođačkih umetnosti, broj 4, Beograd, 2002, 36–48.
6. Turner V. 1989. *Od rituala do teatra*. Zagreb: August Cesarec.
7. T’Jonck, P. 2002. u: “Rosas/ Anna Teresa De Keersmaeker”. Toulnoi: La Renaissance du Livre.
8. Vujanović, A., “Pozorišna antropologija i kraj humanizma”, Tkh časopis za teoriju izvođačkih umetnosti, broj 3, Beograd, 2002, 236–250.
9. Weber, C., “Putovi pozorišne razmjene”, Treći program hrvatskog radija, broj 32, Zagreb, 1991, 93–98.
10. Wirth, A., “Interkulturalnost i ikonofilija u novom kazalištu”, Treći program hrvatskog radija, broj 32, Zagreb, 1991, 115–121.

Dunja Njaradi

Theory that Leads

Summary

This paper considers some of the newest conceptual approaches to the body, which were enabled by the strong impact that poststructuralism had in anthropology and theatre art in the last two decades. The main argument is discussed in two levels. First, it is given some poststructuralistic criticism of intercultural theatre and theater anthropology. Then, a post-structuralistic interpretation of dancing body in the choreography “Rosas danst Rosas” by Anna Teresa DeKeersmaecker is given.

Key words: Dance, Body, Anthropology, Theatre art.

Marijana Radulović

Tutor: *Ljubivoje Tadić*

Narodno pozorište u Beogradu

EDUKATIVNI POTENCIJAL POZORIŠNE UMETNOSTI

Edukacija

Nikola Pastuović, hrvatski autor, zalaže se za uvođenje termina edukologija za integralnu nauku o vaspitanju i obrazovanju. Ovaj termin nije odomaćen kod nas. On takođe koristi termin celoživotno obrazovanje za obrazovanje tokom celog života, a doživotno obrazovanje je, po njemu, obrazovanje odraslih. Savićević i drugi autori koriste termin doživotno obrazovanje za celoživotni proces (life-long, continuing ili permanent education), a obrazovanje odraslih je samo jedan njegov deo. Pedagogija pri tom proučava vaspitanje i obrazovanje mladih, o čemu svedoči i njen naziv (pais-paidos, dete ili dečak; i ago-agein, voditi), a andragogija proučava vaspitanje i obrazovanje odraslih (aner-andros, čovek ili muškarac). Neophodno je definisati neke osnovne pojmove.

Učenje je psihički proces pomoću koga se odvija svako obrazovanje i vaspitanje. To je proces sticanja relativno trajnih promena subjekta (ličnosti), koji omogućava promenu ponašanja. Intelktualnim (kognitivnim) psihičkim procesima – opažanjem, mišljenjem i pamćenjem – uče se kognitivna i psihomotorna svojstva ličnosti. Učenje kognitivnih svojstava (znanja i intelektualne sposobnosti, posebno tzv. kristalizovana inteligencija) naziva se kognitivnim učenjem. Učenje motornih veština i razvoj pojedinih vrsta spretnosti zovemo psihomotornim učenjem. Emocionalnim se psihičkim procesima, uče motivaciona (voljna) svojstva ličnosti (vrednosti, interesi, stavovi i navike) i složenije emocije. Učenje emocija i motiva naziva se afektivnim učenjem. Učenje može biti slučajno (prirodno) i namerno (intencionalno), odnosno organizovano.

Obrazovanje je proces organizovanog (cilju usmerenog, intencijalnog) učenja intelektualnih (kognitivnih) i psihomotornih svojstava ličnosti. Obrazovanjem se uče intelektualne sposobnosti, temeljna znanja, intelektualne i motorne veštine upotrebe u velikom broju situacija (velike transferne vrednosti). Obuka je poseban oblik obrazovanja – suženog na specifična, unapred određena i neposredno primenljiva znanja i motorne

---

veštine uže transferne vrednosti. Obuka odgovara engleskoj reči training (kod nas je naziv trening u upotrebi za sportsku obuku-vežbanje i, ređe, za obuku na radnom mestu).

Vaspitanje (etimološki: vas znači sav, a pitati znači hraniti; pa bi se moglo prevesti kao pomaganje celovitog razvoja) je, po mišljenju Pastuovića, organizovano učenje (sticanje ili menjanje) motiva. U njemu je dominantna afektivna ili voljna komponenta. Motivi su psihičke osobine koje deluju na ponašanje pojedinca. Naučeni motivi su različite vrednosti, interesi, stavovi i navike. Dok u intelektualnim (kognitivnim) svojstvima ličnosti, koje se stiču i razvijaju obrazovanjem, dominira intelektualna komponenta; zbog zastupljenosti emocionalne komponente u svim motivima koji se uče, vaspitanje se može definisati kao afektivno učenje.

Pedagoški koncept vaspitanja je vrednosno određen, ograničava se na "dobro" ili "pozitivno" vaspitanje koje se sastoji od učenja (usvajanja) onih vrednosti, stavova i navika koje su poželjne sa pozicije određenog pogleda na svet. Naziv "vaspitanje" se u pedagogiji koristi i kao naziv za viši rodni pojam koji obuhvata pojam "vaspitanja" u "užem" značenju i pojam "obrazovanja". U tom slučaju obrazovanje je poseban pojavni oblik vaspitanja. U pedagogiji, vaspitanje (u užem značenju) nije samo namerno nego i nenamerno delovanje na motivativna svojstva osobe. Smatram da vaspitanje može biti i "pozitivno" i "negativno" i namerno i nenamerno delovanje na motivativna svojstva (vrednosti, interesovanja, stavove, navike) osobe koja opaža i imitira ponašanje pojedinaca i grupa u društvenoj okolini. Vaspitanje i obrazovanje čine jedinstven proces, a razdvajaju se samo za potrebe teorijskog isticanja aspekata tog procesa.

Edukacija je međunarodna reč koja označava viši rodni pojam za pojmove obrazovanje i vaspitanje. I latinska imenica *educatio* i engleska *education* sadrže oba pojma. Sve je raširenija upotreba termina edukacija, pri čemu se njime nastoje zameniti nazivi obrazovanje i obuka, što nikako ne bi trebalo prihvatiti. Stoga ćemo naziv edukacija koristiti samo kad mislimo na obrazovanje i vaspitanje u njihovoj ukupnosti. Za pedagoge je vaspitanje, kao proces oblikovanja celovite ličnosti, nadređeno pojmu obrazovanje. Ipak, u svim "vaspitanje-obrazovnim" ustanovama, osim predškolskih, više se obrazuje nego što se vaspitava. Glavni zadatak škole je učenje znanja i veština, a nastoji se i vaspitavati pomoću obrazovanja. Pogotovo je edukacija odraslih, koja zauzima znatan deo celoživotnog obrazovanja i vaspitanja, više zasićena obrazovanjem nego edukacija dece i mladih. Odrasli, iako se žele obrazovati ili pristaju da budu obrazovani, ne žele biti vaspitavani. Vaspitanje mogu doživeti kao sredstvo manipulacije. U laičkom javnom mnje-

---

nju, sredstvima javnog informisanja i u akademskoj zajednici daje se izrazita prednost terminu “obrazovanje” pred “vaspitanjem”. To je najizrazitije u nazivu “obrazovanje odraslih”, iako taj naziv obuhvata i namerno delovanje na motivativna svojstva čoveka, tj. organizovano afektivno učenje odraslih.

Organizovano učenje znači “usmereno ka cilju”. Aktivnost je organizovana ako sadrži fazu pripreme, izvođenja i vrednovanja učinaka aktivnosti. Za obrazovanje nije presudno izvođenje unutar obrazovno-vaspitne institucije, niti je bitno učestvovanje učitelja i organizatora. Bitno je da se radi o više ili manje pripremljenom i evaluiranom procesu učenja, koji može izvesti i sam subjekt učenja. Ukratko, obrazovanje i vaspitanje je svako, određenim ciljevima upravljeno, više ili manje organizovano kognitivno, motorno i afektivno učenje subjekta koje društvena okolina može, ali i ne mora, podržati i olakšati.

Školovanje je najorganizovanije obrazovanje/vaspitanje. S izuzetkom “alternativnih škola”, u najvećoj je meri standardizovana njegova priprema, izvođenje i vrednovanje. Zbog dominacije školovanja nad drugim oblicima obrazovanja u prošlosti, u javnom se mnjenju i dan danas obrazovanje i školovanje često poistovećuju. No, škola ne može snabdeti čoveka znanjima i veštinama za čitav život. Porodica, preduzeće, masovni mediji, verska zajednica, knjižare, pozorišta i druge društvene organizacije edukuju.

Obrazovanje odraslih. Glavne funkcije obrazovanja mladih i odraslih nisu iste. Deca i adolescenti se pripremaju za životne uloge koje ih očekuju. Odrasli se pak obrazuju kako bi svoje uloge bolje obavljali, uspešnije zadovoljavali svoje potrebe i rešavali probleme zajednice. Težište je na usavršavanju postojećih znanja i veština, te promeni postojećih vrednosnih orijentacija, stavova i navika. Glavne razlike između edukacije mladih i odraslih proizlaze iz razlika u subjektivnim karakteristikama (sposobnostima, predznanju i motivaciji) i uslovima za učenje. Stoga tehnologija, organizacija, institucije i osposobljenost osoblja koje priprema, izvodi i vrednuje ovo obrazovanje treba biti primerena tim razlikama. Obrazovanje odraslih obuhvata sve sadržaje, nivoe i metode, bez obzira da li odrasli nastavljaju započeto školovanje, razvijaju sposobnosti, proširuju znanje, poboljšavaju tehničke ili stručne kvalifikacije ili ih preusmeravaju, menjaju svoje stavove ili ponašanja u perspektivi potpunog ličnog razvoja i učestvovanja u socijalnom, ekonomskom i kulturnom razvoju.

Formalno obrazovanje (formal education) se odnosi na obrazovanje, uglavnom unutar školskog sistema (od osnovne škole do fakulteta), koje rezultira svedočanstvom ili diplomom o završenom stepenu i vrsti obrazovanja.

Neformalno obrazovanje (nonformal education) je takođe organizovano učenje, ali se sprovodi izvan redovnog školskog sistema. Ono može, ali i ne mora, rezultirati formalnom potvrdom o uspešno savladanom obliku obrazovanja (na primer, seminar, tečaj ili drugi oblik), ali takva potvrda nema status javne isprave.

Informalno obrazovanje (informal education) nije ni formalno ni neformalno obrazovanje. Za njega je bitno odsustvo spoljašnje organizovane pomoći osobi koja uči, ali ona ipak uči organizovano, tj. namerno i planski. Informalno obrazovanje je samoobrazovanje sa individualnim "projektima učenja".

Obrazovanje za razvoj lokalne zajednice (community education i community development) se odnosi na neformalno obrazovanje osoba svake dobi koje je u službi rešavanja razvojnih problema lokalne zajednice, čime se podiže kvalitet života u njoj. U njega se uključuje onaj deo stanovništva koji povezuje zajednički interes za rešavanjem određenog problema.

Pozorište

Spolja gledano, pozorište je pozorišna zgrada, sala, scena, razonoda, mesto za izlazak, hobi, strast ili profesija. Iznutra gledano, pozorište je slika i prilika svog vremena. Tragedija, pantomima, farsa, gladijatorske igre, ulične lutkarske predstave, barokne opere ili psihološke drame – bez obzira na mesto i način igranja, žanr, elitističke ili estradne tendencije – pozorište je uvek pravi odraz socijalnog okruženja u kome je nastalo. Za razliku od svih drugih umetnosti, ono se isključivo i jedino obraća trenutku u kome postoji. Već nekoliko minuta posle završetka, pozorišna predstava više ne postoji. Zato sve što ima da kaže, mora da kaže odmah. I još jedna specifičnost: pozorište je jedina umetnost koja se rađa u kolektivu. Da bi postojalo pozorište, mora da postoji grupa. Čak i ako zamislimo ekstremni slučaj: da čovek sam napravi predstavu, svejedno pozorišni čin ne postoji bez grupe – publika je neophodan uslov da bi predstava postojala. U antičko vreme je to izgledalo ovako: mitovi su se oblikovali tokom dugog vremena u kolektivnoj svesti naroda, prenosili su se s kolena na koleno i pročišćavali; zatim bi ih neko, pišući tragediju, prepričao na svoj način i ponudio grupi izvođača; oni na sceni izvode tragediju i vraćaju sadržaj mita upravo tamo gde se on stvorio: u kolektivitet. I danas izgleda tako, samo nije tako očigledno. Ipak, kad zagrebemo ispod površine, uvek se nađemo tamo odakle smo i pošli: pozorište se bavi prepoznavanjem, izdvajanjem i objavljivanjem glavnih tokova misli i emocija socijalne grupe u okviru koje

---

se događa pozorišni čin. Zato je bespredmetno kritikovati pozorište zbog lošeg ukusa, komercijalizacije ili nečeg sličnog. Ono samo drži ogledalo pred licem stvarnosti. Vekovima je pozorište bilo to koje je stizalo do najvećeg broja ljudi. Od uticaja pozorišnih predstava strahovale su crkve i vladari. Zabranjivano je izvođenje pojedinih komada, shodno njihovoj tematici i sadržini. Za hrišćane su antički autori bili nepoželjni, a tekstovi bili čišćeni od paganskog i svega što nije bilo u skladu sa novom religijom. Zapadna crkva je duboko osuđivala smeh, koji je, govorili su, izobličavao ljudski lik i činio čoveka sličnim majmunu. U elizabetanskom periodu zabranjivani su komadi o Robinu Hudu, jer su prikazivali slabosti rimskog nadbiskupa, kaluđera i sveštenstva. Primeri su brojni i u skorašnjoj istoriji. A ipak, nije zabeleženo da je ijedna buna, a kamoli revolucija, započela pod uticajem pozorišne predstave. Zabrane su bile grubi pokušaji uticanja na pozorište i pozorišne stvaraoce, a pozorište im je odolevalo i nastavljalo svojim putem. Moćni su sve češće pribegavali suptilnijim sredstvima: upotrebljavati kulturu u propagandne svrhe, podržavati i favorizovati ono što njima i njihovim ciljevima ide u prilog. Pozorište je delilo, i deli, sudbinu celokupne kulture. Jer, kultura može jednako uzdići duh, kao što ga može i otupeti, kako možemo videti u savremenim zapadnim društvima. Međunarodni moćnici su se okrenuli najmasovnijem od svih medija, televiziji. Ulažu u nju, stvarajući hiljade mamutskih serija, koje treba da vežu pažnju, ispune vreme, stvore pseudoutehu i pseudozadovoljenje, ne provociraju mišljenje i odvlače pažnju od problema realnog života. Sve je manje državne materijalne pomoći pozorištima, a sve češće se pozorište prepušta zakonima tržišta, što u krajnjoj instanci znači povlađivanje ukusu mase, koji je prethodno oblikovan drugim sredstvima koja otuđuju. Jedina od umetnosti koja nudi živi kontakt čoveka sa čovekom jeste upravo pozorište. Najbitnija, čak suštinska vrlina predstave je aktuelnost. Prepoznavanje je osnovni motiv prihvatanja ili neprihvatanja pozorišne predstave. Sadržina postaje važnija od forme, a tema od estetske vrednosti.

Velika pobuna-obnova u pozorištu počela je pre jednog veka, kroz čitav niz eksperimenata koji su nastojali da pozorište ponovo vrate pozorištu kroz prekidanje dugogodišnje tradicije služenja literaturi i ostalim umetnostima. Ključne komponente u ovoj velikoj pobuni bile su glumčevo živo telo i fizička radnja koje su do tada posmatrane samo kao sredstvo, a ne izazov i cilj; kao i okretanje izvođačkim tradicijama koje su istorijski (antičko pozorište ili komedija del' arte) i geografski (azijsko pozorište) bile udaljene od evropske pozorišne tradicije. Ključni metod u eksperimentima pozorišne prakse i pedagogije (andragogije) dvadesetog veka (Stanislavski,

Mejerholjd, Kopo, Arto...) bilo je stvaranje od pozorišta umetničko-zanat-skog dela, kroz uspostavljanje striktnog tehničkog okvira, i prenošenje pravog života na scenu.

Natjaštra je stara sanskritska knjiga o pozorištu. Na početku je legenda o postanku pozorišta, koja kaže da su ljudi potonuli u stanje moralnog posrnuća (duhovno siromaštvo), pa im je vrhovni bog stvorio vid zabave koji će sadržati etičke ciljeve života i delovati na njihova čula i um. Već sama definicija drame, koja stoji na početku rukopisa, zvuči univerzalno: "Drama... je podražavanje radnji i ponašanja ljudi, koji su ispunjeni emocijama, i koja opisuje različite situacije i postupke ljudi. Pruža ohrabrenje, zabavu ili sreću, baš kao i savet svima...". Natjaštra zahteva učešće gledaoca preko aktiviranja njegove mašte. Pozorište je uvek susret – susret svih pozorišnih stvaralaca, i susret glumca sa publikom. Najviši stepen uspešnosti pozorišnog dela je to da li je ono uspelo da dopre do svakog gledaoca, bez obzira na njegovo poreklo, pol ili starost. Suština pozorišta zapisana je još pre dve hiljade godina. "Ne postoji znanje, ni zanat, ni obrazovanje, ni umetnosti, ni joga, ni bilo koja druga aktivnost, koju ne možemo videti u pozorištu", ono je skup sveg duhovnog i fizičkog.

Grotovski je imao prilike da se suoči sa razvojem, prihvatanjem i interpretacijom svoje teorije i prakse u pozorištu. Sredinom šezdesetih godina, njegova kulturna knjiga *Ka siromašnom pozorištu*, zajedno sa njegovim predstavama, pokazala je kako "posvećeno pozorište" može da bude tehnički savršeno, kao živ primer Artoovih vizija. Međutim, okrenuo se "parateatarskim" eksperimentima koji ukidaju odvojenost između glumca i gledaoca i eliminišu potrebu za "igranjem uloga" u običnom pozorišnom smislu. Tako je Grotovski od pozorišnog reditelja postao reditelj-pedagog (andragog). Grotovski je smatrao da svako ko je nešto nasledio od tradicije u isto vreme nasleđuje i dužnost da prenese ono što je sam primio. Njega je glumac zanimao prvenstveno kao ljudsko biće, cilj je bio razumevanje drugog, i sebe preko ponašanja drugog, kao i prevazilaženje samoće. Koren reči "eksperiment" znači "ići izvan granica", u ovom slučaju širenje sfere iskustva i delokruga pozorišnih tema (religiozni rituali i ceremonije, popularni umetnički oblici, svakodnevni život), novih puteva, novih mesta i novog odnosa publike prema pozorištu. Veliku promenu predstavlja upotreba scenskih tekstova umesto dramskih, gde je tekst "raskomadani", analiziran i sastavljen u novom obliku. Grotovski je ovaj metod primenio i na glumačku obuku, probe, organizaciju prostora i učešće publike (potpuno). Scenski tekstovi podrazumevaju sukobe ili odnose sa svim što se događa na sceni i sa publikom, što se prenosi u direktnom kontaktu. Razlike između ple-

sa i drame, različitih izvođačkih oblika počele su da nestaju: pokret i gest su postali jednako važni kao dijalog i priča. Tokom svih faza svog rada: siromašnog pozorišta, parateatra, pozorišta izvora i umetnosti kao sredstva, Grotovski je pridavao poseban značaj procesu. On je, posle Stanislavskog, jedini tvorac glumačkog metoda u Evropi. Njegov metod se sastoji od niza fizičkih vežbi koje omogućavaju oslobađanje glumačkog tela kao primarnog oruđa za kreaciju, što može da se nauči samo u direktnom kontaktu, čoveka sa čovekom, licem u lice. Tajna uspeha Workcenter-a Ježija Grotovskog i Tomasa Ričardsa je “pojačavanje života teatrom”, i formula: “manje škola, više susreta”. Cilj je ostvarenje svih potencijala putem kulturološkog dijaloga (kroz otvorene prezentacije, performanse, filmove, razmene, susrete, seminare, predavanja...). Grotovski je hteo da ukaže na posvećenog glumca koji ide izvan onoga što je prost glumački zanat, pa makar i u “ljuti diletantizam”.

Barba se u svom pozorištu interkulturalnosti zalaže za dijalektički odnos između evropske originalnosti i azijske tradicije. On kombinuje potpuno poznavanje scene, plesa, muzike, pripovedanja, pozorišnih žanrova, kultura i tehnika. Zasnovao je pozorišnu antropologiju koja će omogućiti bolje razumevanje-analizu pozorišnog čina i stvaranje jezika za tumačenje scenskog prisustva glumca kroz istoriju i različite kulture. Njegov Odin teatar je istraživao mogućnosti teatra u uslovima gde on ne postoji.

Šekner navodi kao zajedničke elemente svih predstavljačkih oblika: tekst, pokret, mizanscen (raspored glumaca na sceni), organizaciju i upotrebu prostora, scenografiju ili ambijent, atmosferu i odnos sa publikom. Biti prirodan, po njemu, znači biti potpuno ono što si, ovde i sada, pod uticajem svega što ti se događa, uključujući učenje i promenu. Sopstvena realizacija vodi ka grupnoj, odnosno kolektivnoj kreativnosti. Brisanjem granica ega nastaju radovi koji su više od zbira izraza pojedinačnih osoba. Kada grupni rad uspe, to postaje Veliki krug inicijacije, tj. vodi ka društvenom jer pokazuje publici mogućnost nastanka zajedništva i solidarnosti. To dalje vodi ka političkom, putem poređenja sa modelima u stvarnosti. Ova svest vodi ka metafizičkom, veri da se može doprineti sopstvenom razvitku. Na taj način, vraćamo se na lični plan, samorealizaciju.

Mesta susretanja edukacije i pozorišta

Stvaralačko učenje. Nastavnik (učitelj) mora da poprими nove uloge koje će mu omogućiti novi položaj u edukativnom procesu i učinkovitiju participaciju učenika-studenata. Za to su mu potrebna nova znanja. Cilj je

nastavu usmeriti na učenika, a ne isključivo na gradivo, kakav je slučaj u školama koje se drže preživelih tradicionalističko-mehanicističkih postavki. Nastavniku su potrebna teorijska i empirijska istraživanja vlastite prakse. On mora biti edukovan da učionicu pretvori u radionicu za učenje, a učenje da bude učenje stvaralaštvom za stvaralaštvo. Kreativni stvaralački modeli, po Vladimiru Stevanoviću, su: 1. kreativno-stvaralački modeli; 2. problemsko-istraživački; 3. receptivno-estetički; 4. esejističko-sintetički; 5. algoritamsko-matematički; 6. egzemplarno-paradigmatski; 7. multimedij-sko-višeizvorni; 8. kompjutorsko-simulacijski; 9. književno-umetnički i 10. strukturalno-grafički modeli.

Vannastavne aktivnosti su već odavno našle svoje mesto u našim školama. Njihovo delovanje se nadovezuje na srodne sadržaje iz programa redovne nastave, ali imaju i posebne sadržaje i načine organizovanja, izvođenja i evaluacije. Rad se odvija po manjim grupama u vidu kružoka, sekcija, interesnih grupa, družina, klubova, društava i organizacija. Najveći deo vremena se provodi u praktičnom rešavanju konkretnih zadataka iz oblasti nauke, umetnosti, tehnike, sporta, rada, proizvodnje i kulturne prezentacije postignutih rezultata. Dobro organizovanim i vođenim vannastavnim aktivnostima zadovoljavaju se raznovrsne potrebe i interesovanja učenika, razvijaju njihove psihofizičke sposobnosti, stižu nova znanja i veštine i stvaraju pretpostavke za kulturno življenje, celoživotno (doživotno) učenje i organizovano provođenje slobodnog vremena. Nastavni i vannastavni rad čine jedinstvo vaspitno-obrazovnog uticaja na mladu ličnost, čime se stvaraju svi potrebni uslovi da se razvija kao otvorena, samostalna, kreativna i karakterna osoba. Vannastavne aktivnosti čine sponu između škole i života, obaveznih i neobaveznih sadržaja, čvrste i fleksibilne organizacije, zatvorenosti i otvorenosti nastavnog procesa, tradicionalne i moderne škole, konformističke i nekonformističke ličnosti učenika.

Edukacijska drama ima široku primenu u svim segmentima obrazovanja (nastavi jezika, osnovnoj i srednjoškolskoj nastavi, radu sa decom sa posebnim potrebama, radu sa odraslima itd.), kroz upotrebu priča, pozorišnih igara, socijalnih igara, telesne i glasovne ekspresije. Dramska radionica pomaže deci da shvate i bezbedno pojme stvarnost, da stresne teme dotaknu sa distance. Poslednjih desetak godina, seminari i radionice dramskog vaspitanja uveliko su promenili način razmišljanja i rada voditelja dramskih grupa kako onih školskih, tako i onih izvan vaspitno-obrazovnog sistema. Ranije uobičajeni rad na gotovom tekstu – zapamćivanje teksta, rad na karakterima likova, mizansceniranje i režiranje scenskog nastupa – nije jedini način kako decu uvesti u dramski medij i pozorišnu umetnost, štaviše,

---

to je možda najteži put, neprimeren dečjoj dobi i iskustvu. Danas se češće umesto gotovog teksta koristi vlastito iskustvo i mašta dece s kojom se radi; igraju igre pokretom i glasom, improvizuju na zadate situacije, smišljaju replike likova u čije su uloge ušli... Međutim, sva ta korisna znanja stečena neposrednim iskustvom, nedovoljna su za temeljnije metodičko i teorijsko osmišljavanje dramske pedagogije i vaspitanja, a to znači i za njegov snažniji razvoj i usađivanje u vaspitno-obrazovni sistem tj. u reformu školskog sistema. Knjiga Ive Gruić *Prolaz u zamišljeni svijet – procesna drama ili drama u nastajanju*, izdata je u Hrvatskoj u obliku priručnika koji istovremeno daje niz primera iz žive prakse, pojašnjava ih i ujedinjuje unutar specifičnog dramsko-pedagoškog žanra procesne drame. Koncept drame za edukaciju se razvijao u Velikoj Britaniji, rodnom mestu moderne dramske pedagogije (engleska složenica je “drama-in-education”). Iva Gruić procesnu dramu ne posmatra samo kao skup korisnih tehnika namenjenih ostvarenju konkretnih vaspitno-obrazovnih ciljeva nego i kao umetnički značajan žanr. Moderna dramska pedagogija bitno je promenila uobičajeno shvatanje drame. Ne radi se o nečem novom, već o povratku Aristotelovom jednostavnom određenju drame kao diskurzivnog oblika koji se koristi “oponašanjem”, a što bismo danas nazvali igranjem uloga. Na toj jednostavnoj podlozi – koja demistifikuje dramsko stvaranje kao čin izabranih i za to posebno obdarenih pojedinaca-profesionalaca i shvata ga kao sposobnost izražavanja koju svi ljudi imaju – bilo je moguće izgraditi današnju praksu i teoriju dramske pedagogije kao područja koje tu sposobnost koristi u edukativne svrhe.

Amaterizam. Kristinka Ovesni, u radu “Amaterizam kao činilac aktivnosti u slobodnom vremenu odraslih”, ističe da su amaterske aktivnosti velikim delom interesne aktivnosti. One pružaju pojedincu mogućnost nalaženja sopstvene identifikacije, aktivne participacije u sopstvenoj slobodi i stvaralaštvu, i samim tim i mogućnost ostvarivanja sopstvene dežalijenacije. Bazirajući karakteristike amaterskih aktivnosti na objektivnim interesovanjima, posebno se izdvajaju samoekspresivnost-aktivitet i ispoljavanje sa elementima igre kao odrednice relevantne za distinkciju amaterskih od ostalih aktivnosti u slobodnom vremenu odraslih. Amaterske aktivnosti kroz samoekspresiju postaju aktivno stanje samopotvrđivanja nasuprot praksi bavljenja pasivnim, “posmatračkim”, “konzumirajućim” aktivnostima u slobodnom vremenu odraslih, čime se otvara mogućnost andragošskog uticaja na dinamiku slobodnog vremena. U ispoljavanju sa elementima igre, sadržana je mogućnost integracije, izražavanja unutrašnjih strana čovekovog života i ostvarivanja potpune autonomije. Poseban akcenat stavljen je na destruktivni odnos masovne kulture prema amaterizmu

putem onemogućavanja razvoja čovekovih kreativnih sposobnosti, a time i sveukupnog menjanja odnosa čoveka prema obrazovanju, kulturi, sopstvenom okruženju, kao i humanizaciji njegove ličnosti.

Psihodrama ili scenskoekspresivna psihoterapija je specifična psihoterapijska, dijagnostička i edukativna tehnika, izrasla iz grupne psihoterapije. Razvio ju je bečki doktor Jakob Levy Moreno. Psihodrama se temelji na igri i spontanosti. Posebno je pogodna za osobe koje pate od različitih inhibicija ili imaju teškoće u izražavanju emocija i u psihoterapijskom i edukativnom radu sa različitim grupama. Sam naziv psihodrame upućuje nas na pozorište. Moreno je u Beču osnovao jedno eksperimentalno, spontano pozorište improvizacije. Primetio je da ljudi, što improvizacija duže traje, sve više unose sebe i otkrivaju ono što je u njima bilo duboko zatrpano. Taj plemeniti efekat do koga se došlo u spontanom pozorištu preneo je u psihoterapiju. Kreativnost i spontanost su za psihodramsku teoriju glavni elementi psihičkog zdravlja. Istovremeno, to su i glavni elementi pozorišnog stvaralaštva. Moreno je tvrdio da je u životu svakog pojedinca prvo bila uloga, pa je tek onda došla ličnost. Što je čovekov asortiman životnih uloga širi, to je njegova mogućnost prilagođavanja veća, a samim tim je i zdraviji.

Marša Karp je ovako definisala psihodramu: učite da živite, ali bez kažnjavanja za greške. U psihodrami može svako eksperimentalno da odigra konfliktnu situaciju i zameni ulogu sa onim drugim, da bi i iz njegovog ugla sagledao nesporazum, ali bez rizika da, kao u stvarnom životu, bude povređen. To je traganje za novim, boljim vidom ponašanja. U igri dolazi do zadovoljenja potreba za eksperimentiranjem u različitim ulogama i ponašanjima, a osim olakšane mogućnosti razumevanja motiva, osećanja i niza intrapsihičkih procesa, osobe-učesnici psihodrame dobijaju i važno korektivno emocionalno iskustvo u interakciji s drugima. Grupa uvek nosi veću mudrost i toplinu nego terapija 1+1. U klasičnim terapijama, razgovor je glavna komunikacija, a pokret se obeshrabruje, međutim, dodir dlana na obrazu koji podseća na dodir majke npr. može pokrenuti vrlo tanana osećanja koja bi se u kontaktu rečima desila znatno kasnije. Moreno je uneo u terapiju vizuelno, neverbalno, pokret, celokupnu ljudsku komunikaciju.

Protagonista je na sceni, a terapeut se, kao reditelj u pozorištu, zove direktor grupe. Prvo se kreće od situacije u sadašnjosti i, kao glavicu luka, ljušti sloj po sloj, dok se ne dođe do onoga što je izazvalo traumu. Protagonista npr. bira iz grupe nekoga ko će igrati njegovu majku, ali najpre sam treba da uđe u ulogu svoje majke i sagleda konflikt iz njenog ugla, a tek onda da pogleda po grupi ko bi mogao da je igra. To je jedan nepredvidivo zanimljiv trenutak. On često pokaže na osobu koja kaže – znala sam da ću biti

---

ja, jer ima sličan problem sa svojim detetom. Taj tzv. telefonomen u grupi je neverovatan. Protagonista među prisutnima potom odabira osobu koja će igrati njega samog i, posmatrajući tu scenu sa strane, obično bude u stanju da sagleda suštinu konflikta. U svakoj profesiji koja pomaže ljudima, bilo da je to lekar ili učitelj, potrebno je da se prati ritam grupe, dokle je stigla u razvoju, da li je spremna da podrži nekog, inače može doći do "reprize" odbacivanja iz stvarnog života.

Pozorište potlačenih (Theatre of the Oppressed) je vrsta interaktivnog pozorišnog procesa kojim se istražuju politička, sociološka i psihološka pitanja. Razvio ga je Augusto Boal. Ova metoda leži na nekoliko jednostavnih principa: Potlačene su one osobe ili grupe kojima je potpuno ili delimično oduzeto pravo na dijalog. Pozorište nastaje kada ljudsko biće otkrije da može posmatrati samog sebe. U tom smislu, mi svi činimo pozorište. Budući da su društvene veze pozorište, da su odnosi koji ih povezuju takođe pozorište, pozorišna igra omogućava bolje razumevanje sveta. U svim ljudskim bićima postoji pozorište kao unutrašnji nagon. Preoblikovanje tog nagona može pretvoriti pozorište u oruđe kulture, delotvorno u razumevanju i traženju rešenja ličnih i društvenih problema. Cilj je umetnička sredstva pozorišta staviti u službu pedagogije (andragogije) odgovornosti i autonomije. Teatar potlačenih predstavlja u isti mah demokratsku metodu koja pomaže pojedincu da razvije svoje predloge i prostor gde ih može izraziti. On istražuje svakodnevne situacije u kojima se provocira razumevanje, učenje i razvijanje strategija lika, putem interaktivnih pozorišnih tehnika.

Forum teatar je oblik pozorišta u kojem publika predlaže moguće scenarije koje glumci isprobavaju i igraju. U nekim situacijama i gledaoci se pozivaju da uđu u ulogu i zamene glumca na sceni, dakle, debata sa publikom se ostvaruje ne rečima, već akcijama.

Plejbek teatar je oblik teatra improvizacije u kome publika ili članovi grupe pričaju priče iz svojih života i gledaju njihovo trenutno izvršenje. U pozorištima, radionicama, obrazovnim i kliničkim postavkama, plejbek teatar zbližava ljude putem upoznavanja sličnosti i razlika među njima. Koristi se za obrazovni i terapijski razvoj i društvenu promenu, kao i u umetničkim postavkama; bilo kao performans, sa grupom obučених glumaca i definisanom publikom, ili kao vođeni grupni događaj u kome učesnici postaju glumci i pripovedači jedni za druge. Na taj način, osobe u publici postaju svedoci pozorišta njihovih ličnih priča. Plejbek pozorište jeste autentični umetnički pozorišni izraz, ali je upotrebljivo i u razne druge svrhe: u procesu učenja, u terapijske svrhe, u radu sa osobama sa specijalnim potrebama, u radu na jačanju komunikacije i tolerancije u specifičnim grupama, u radu

na resocijalizaciji i prevaspitavanju, a naročito je korisno u svim delatnostima gde je potrebno uobličavanje i delovanje grupa.

Džonatan Foks je osnovao prvu Playback Theatre grupu pod uticajem psihodrame, teatra potlačenih i dela Frejera (Freire) i Boula (Boal). U suprotnosti sa tipičnim hijerarhijskim društvenim strukturama, psihodrama, sa svojim konceptom spontanosti, dozvoljava svakom učesniku da uđe u kreativni fokus u svakom trenutku. Nasuprot psihodrami, plejbek teatar nije u terapijskom domenu, iako je utemeljen na konceptu konstruktivne promene. Za razliku od forum teatra, plejbek teatar ne počinje sa pretpostavkama o tome kakva bi posebna «potlačenost» te publike mogla biti, već veruje da će članovi grupe uvek pokrenuti teme koje su im važne. Oni ne odbacuju lično, prihvataju priče na bilo koju temu, i radosne i one o patnji. Plejbek priče ne traže rešenja kao teatar potlačenih, već postaju pokretač za dubok unutrašnji dijalog. Često se dobije lekcija iz života, iako priče nisu jednostavne, verovatno baš zato što nisu. Takođe, plejbek teatar se manje oslanja na reči nego i psihodrama i teatar potlačenih. Nema šeringa, diskusije, traženja rešenja ili leka, samo priče. Ipak, pripovedači često budu podstaknuti da ispričaju ključnu priču za sebe i svedoke. Rezultat je društvena promena kakvu je opisao Turner u svom konceptu socijalne drame.

Dramaterapija koristi pozorište radi lečenja i resocijalizacije. Dramaterapija i plejbek teatar ne insistiraju na sposobnosti razlikovanja realnosti od fantazije za razliku od psihodrame. Takođe, oba pristupa zahtevaju distanciranje (plejbek pripovedač gleda, a ne učestvuje u drami). Plejbek iskustvo prožima duh darežljivosti, podrške i poverenja, kako pripovedača, tako i glumaca i publike. Takav dijalog, baziran na razmeni, iskrenosti i kreativnosti, ohrabruje razvoj integriteta i poverenja, te može biti model za građenje mira. Suočavanje svedoka sa istinom može uzdrmati do srži. Moramo se suočiti sa istinom o prošlosti da bismo mogli zamisliti pozitivnu budućnost. U tome se sva tri pristupa slažu. Svi ovi pristupi su komplementarni i moguće ih je kombinovati.

Centar za pozorišna istraživanja u Novom Sadu se bavi ispitivanjem postojećih i uspostavljanjem novih veza između pozorišta i društva. U tom cilju, on ljudima koji se bave pozorištem nudi niz programa, seminara i radionica koji će ih upoznati sa važnim dostignućima društvenih nauka, kao i sa tehnikama i principima rada nekih od najznačajnijih teatarskih praktičara današnjice. Sa druge strane, onima koji se bave psihologijom, pedagogijom, sociologijom, menadžmentom i sličnim disciplinama, Centar pruža priliku da upoznaju i nauče pozorišne tehnike koje je moguće primeniti u njihovom radu. Osim sticanja i uvežbavanja novih znanja i veština, ovaj

---

pristup omogućava razmenu i interakciju iskustava, znanja i ideja između ljudi koji se bave srodnim oblastima, ali retko imaju priliku da neposredno sarađuju. U Centru smatraju da je interdisciplinarnost budućnost ovih oblasti. Istražuje se kako preko pozorišta naučiti nešto o društvu i kako veliku moć pozorišnog čina upotrebiti za razvoj društva.

U ovoj godini, Centar za pozorišna istraživanja organizuje osam radionica: umetnost i veština monologa, geštalt psihologija i tumačenje snova, primena transakcione analize na rad s dramskim tekstom, drama i trauma (dramaterapija), plejбек teatar, edukaciona drama, uloga u životu i na sceni (psihodrama), i animacija odnosa.

Centar za dramu u edukaciji i umetnosti (CEDEUM) okuplja pozorišne i druge umetnike, pedagoge, psihologe, sociologe, vaspitače, učitelje, nastavnike, profesore, lekare, pravnike, stručnjake za nove medije i druge stvaraocе koje zanima igra, drama, pozorište..., i prati razvoj ovih disciplina u okviru savremenih kretanja u oblasti obrazovanja i umetnosti. Svi projekti posebno istražuju mogućnosti da se promovise rad s decom i mladima na interaktivan i kreativan način. CEDEUM, kroz zajedničke projekte, sarađuje sa međunarodnim organizacijama iz oblasti stvaralačkog i umetničkog obrazovanja, posebno drame/pozorišta u edukaciji, kao i oblastima kao što su kultura i komunikacija, vaspitanje za razvoj i mir, ljudska i dečja prava itd. Jedna od najznačajnijih manifestacija koje CEDEUM organizuje je Bitef Polifonija, program radionica, seminara, tribina i prezentacija iz oblasti drame/pozorišta u obrazovanju i interaktivnog teatra u vreme BITEF festivala. Drama može da pokrene promene u procesima procene u odnosu na aktuelnu situaciju, sebe i svoje mogućnosti. Ona nudi razjašnjavanje situacije, prepoznavanje izvora pretnji, ali i izvora prevladavanja. Omogućava sagledavanje novih i alternativnih rešenja, pokretanje optimizma i očuvanje smisla života čak i u najtežim životnim okolnostima. Projekat "Igra za život" je vrsta dramske radionice za decu. Osmislila ga je grupa stručnih saradnika predškolskih ustanova Beograda, prosvetnih savetnika i umetnika. Istraživali su ulogu metafore u drami, koristeći poznatu literaturu kao osnovu, polazeći od činjenice da deca ne žele direktno da govore o svom bolnom iskustvu, ali i te kako hoće preko drugog. Jedna od prvih radionica nastala je na metafori o borbi igrom i umetnošću protiv smrti u pripovesti "Aska i vuk" Iva Andrića. Literatura se ne dramatižuje. Koristi se samo neka važna poruka, rečenica, ideja, i od toga se razgovorom, igrom, i raznim neverbalnim tehnikama prave različita dramaturška rešenja. Podstiče se i kreativnost i individualnost, jer svako u radionicu unosi svoje osobine i iskustvo, a izađe sa svim onim što su uneli ostali. U Cedeumu su i Asocijacija nezavis-

nih pozorišta ("Dah teatar", "Plavo pozorište", "Omen"...), ljudi u vrtićima, školama i fakultetima koji dramu uvode u svoju delatnost.

Rupe ili Kada nismo bili svrstani je radikalni pozorišni gest čiji je cilj govoriti sa konkretnim osobama, ovde i sada: izbeglicama iz Hrvatske, mladim Romima, učesnicima ratova, deportovanim ili raseljenim sa Kosova, majkama, suprugama, članicama komiteta nestalih i kidnapovanih lica... ljudima koji su svedoci bombardovanja 1999. – sa mnogobrojnim nevidljivima, isključenima iz aktuelnog političkog i ekonomskog konteksta, koji na sceni predstavljaju simbol ugroženosti svih država i svih društava. Nevidljivi sami pričaju svoje živote, upotpunjeni na sceni prisustvom glumaca, igrača i muzičara Narodnog pozorišta iz Beograda, Njujorka, Skopja, zajedno sa belgijskim, valonskim i flamanskim glumcima. Rezultat je mozaična ekipa koja traži put do predstavljanja nepredstavljivog, putem svedočanstava, pozorišnog gesta, reči, muzike, igre, plesa, tišine, novim i zajedničkim jezikom. Oni polaze u traganje za prazninama, ostalim u životima porodica, izazvanim ratom u eks-Jugoslaviji. Ova predstava, sve one koji rat nisu doživljavali kao svoj, nisu se odupirali i trudili su se da ga ne primećuju, istovremeno ne primećujući i nevidljive rata, tera da se suoče sa istinom i pogledaju te ljude u oči. Ova predstava šalje poruku da može drugačije i da to drugačije zavisi od nas. Uči nas da cenimo ljudsko biće i shvatimo da svako bezimeno lice koje doživljava konflikt ima priču koju treba ispričati i treba da ima publiku spremnu da je sasluša.

Porodica bistrih potoka je izolovana komuna, i svoje ideje, vizije, donosi u urbanu sredinu, pokušavajući da priča alegorijske priče o zamoru, starenju civilizacije, suprotstavlja se ubrzanom i utilitarnom svetu i izopačenim vrednostima... Njen izbor življenja je – izolovano i angažovano. Osnivač i član, Božidar Mandić, izolaciju smatra kvalitetom i načinom održavanja duhovnosti, duševnosti, ljudskosti, "umetničkosti"... Ne zanima ih estetika koja proizvodi delo koje može da se takmiči sa drugima, poredi, vrednuje, nego estetika u kojoj pesnik izdržava svoju veru u promenu sveta. Predstava Porodice bistrih potoka je izvedena u Narodnom pozorištu u Beogradu, što je jedan od pokušaja da se ovo pozorište otvori za nešto drugačije. Ova predstava je objava postojanja, erotizma i života na margini i seoskog života. Energija njihove igre je mrgodna i nosi egzistencijalnu brigu. Oni su na scenu izašli sa svim svojim manama i slabostima, uključujući i veliku provokaciju, a to je diletantski nivo predstave. Diletantizam ove predstave asocira na državu u kojoj živimo. Predstava je jedinstvena, elementarna i sastavljena od arhetipskog materijala. Balvan koji bacaju jedno drugom je težak 16 kg i oni moraju da imaju snage da to odigraju. To može samo neko

ko veruje u igru kao imperativ života. Nema foliranja. Sa alternativom, po definiciji postoji problem razumevanja. Ono što je smisleno, jeste naprezanje da dosegamo šta je umetnik hteo time da predstavi. Pitajući se, mi ulazimo u proces. Oni predstavljaju svoj gest, stav, život, koji se u ovom slučaju zove teatar, u drugom slučaju zapisivanje eseja, u trećem slučaju sam život, van gradskog toka. Oni smatraju da niko nikome nije učitelj, ni učenik, već učesnik... Predstava je istraživački proces koji neprestano traje. Najteže je ispoljiti se bez stida, ne morati navući masku nekog lika da bi igrali neki svoj problem, nego reći istinu.

...Pozorišni stvaraoci moraju biti svesni svoje odgovornosti kada nastupaju pred ljudima. Ogromne su mogućnosti uticaja pozorišta na konstruktivnu promenu ličnosti gledalaca (učenje), a preko njih i na širu društvenu promenu. Ne treba potcenjivati zabavnu i rasterećujuću funkciju pozorišta, ali osim toga pozorište mora da komentariše i kritikuje stvarnost, bilo posredno ili neposredno, i ukazuje na moguća razrešenja i alternative. Pozorišne stvaraoce treba edukovati da edukuju; a nastavnike, učitelje, profesore i sve one koji rade sa ljudima i pomažu im u razvoju, treba edukovati za primenu pozorišnih tehnika. Budućnost svih nauka i umetnosti je zaista interdisciplinarnost i prožimanje, a mogućnosti su nebrojene.

Već godinama se priča o krizi i reformi školskog sistema. Neophodno je školu otvoriti za najrazličitije uticaje i okrenuti se ličnosti učenika, a ne gomilanju činjenica bez mogućnosti primene. Takođe, treba imati u vidu da je školski sistem samo jedan deo vaspitno-obrazovnog sistema. Za postizanje društvenog cilja, svestranog razvoja ličnosti tj. ostvarivanja ljudskih potencijala, potrebno je posvetiti odgovarajuću pažnju ostalim društvenim činionicima koji edukuju i novim metodama, tehnikama i sredstvima edukacije...

Marijana Radulovic

Education and Theatre

Summary

This paper is an attempt to discover the meeting points of education and theatre art. The central part of the text is directed to the school system, its shortcomings and educational potential which rests upon theatre artists.

Key words: Education, Knowledge, Theatre.

Marta Rakić

Tutorka: *prof. dr Milena Dragičević-Šešić*

Fakultet dramskih umetnosti u Beogradu

MARKETING KNJIGE

Model tržišne razmene i marketing koncept

Dominantna tendencija, poslednjih godina, da se sve manje sredstava izdvaja iz budžeta za institucije kulture i umetničke organizacije, kao i sve manji odziv publike, usmerila je neprofitne organizacije ka metodologiji marketinga. Vanprivredne organizacije su prinuđene da izađu na tržište i da pokušaju da se same finansiraju ili da pronađu način kako da zadobiju sponzore koji će im u tome pomoći. Samim tim, neophodno je da se postavi pitanje kome je namenjeno to što se radi, kakve su potrebe i očekivanja potrošača i pod kojim uslovima je kupac spreman da uđe u proces transakcije i razmene. Da bi savladali tržišnu konkurenciju, neophodno je da se bolje i efikasnije zadovoljavaju potrebe i zahtevi kupaca, odnosno potrošača. Stoga je neophodno da se u što većoj meri upozna ciljno tržište. Istraživanje auditorijuma mora biti prvi korak u tržišnoj, odnosno marketinškoj orijentaciji ustanova kulture i umetnosti.

Marketing koncept je vezan za razmenu vrednosti koja se odvija posredstvom tržišta. To je proces kojim se može i treba upravljati i koji treba kontrolisati. Poslovanje u duhu marketing koncepcije zahteva da se preduzeće, pre svega u organizacionom smislu, tako strukturira i osposobi da je u mogućnosti da blagovremeno identifikuje i anticipira potrebe potrošača, te da sve svoje resurse stavi u funkciju zadovoljavanja potreba potrošača. Aktivniji odnos sa publikom podrazumeva dvosmerni odnos u kome dolazi do razmene informacija, s jedne strane, i proizvoda (odnosno usluga) i novca, s druge strane. Prodavci komuniciraju sa kupcima, dajući im pri tom informacije i obaveštenja, dok, istovremeno, prikupljaju informacije od kupaca o njihovim potrebama i interesovanjima. Drugi nivo razmene jeste razmena proizvoda, odnosno usluga i novca.

No, mora se uzeti u obzir specifičnost institucija koje se bave kulturom i umetnošću. Na njih ne bismo mogli primeniti koncept komercijalnog marketinga, jer bismo time ukinuli razlog postojanja kulturnih organizacija. Njihov primarni cilj, bar u načelu, jeste širenje i unapređivanje kulture i umetničkog ukusa građana, a ostvarivanje profita, odnosno ekonomski cilj

---

jeste samo naknadno pridodat, sekundarni cilj, neophodan za ostvarivanje osnovnog cilja. Druga specifičnost je publika, odnosno njena interesovanja, koja su veoma heterogena i koje je veoma teško anticipirati, identifikovati i standardizovati. I, na kraju, istakli bismo još jednu činjenicu – za razliku od proizvoda izrazito robnog karaktera, dela umetnosti se ne troše, ne uništavaju se njihovim korišćenjem. Naprotiv, umetnička dela predstavljaju trajne vrednosti i imaju mnoge pozitivne, takozvane eksterne efekte, kako na pojedinca, tako i na zajednicu u celini. To se često gubi iz vida i ne iskorišćava se maksimalno u promovisanju kulturnih i umetničkih institucija i njihove delatnosti. Istakli bismo i međuzavisnost umetničke tražnje i umetničkog ukusa. One čine jedan magični krug – ne može postojati velika tražnja ukoliko već nije razvijen umetnički ukus, i obratno, ne može se umetnički ukus razvijati ukoliko ne postoji razvijeno tržište umetničkih dela. Zadatak je kulturne, ali i obrazovne politike da pomognu da se ovaj odnos uspostavi i da se pravilno razvija.

Mora se uzeti u obzir i to da nisu sve kulturne delatnosti jednako otvorene za model tržišne razmene. S obzirom na odnos prema tržištu, kulturne delatnosti se mogu klasifikovati na:

- *pretežno tržišno orijentisane* (izdavačka delatnost, kinematografija, diskografska produkcija) – one većinu svojih prihoda ostvaruju prodajom svojih proizvoda na tržištu;
- *delimično tržišno orijentisane* (pozorište);
- *pretežno budžetski orijentisane* (arhivi, muzeji...) – njihovi proizvodi ili uopšte ne dospevaju na tržište ili samo delimično naplaćuju svoje usluge.¹

To se mora imati u vidu kod definisanja mesta i uloge marketinga u njihovom funkcionisanju i posebno u upravljanju marketing aktivnosti.

Istraživanje marketinga u izdavačkoj delatnosti

U ovom radu pokušaćemo da odredimo i opišemo glavne odrednice marketing koncepta u izdavaštvu, odnosno marketinga knjige. Na osnovu analize rada jedne naše izdavačke kuće, Stubova kulture, pokušaćemo da

---

¹ *Marketing u umetnosti*, zbornik radova, priredila Milena Dragičević-Šešić, Fakultet dramskih umetnosti, Institut za pozorište, film, radio i televiziju, Beograd, 1993, str. 21.

prikažemo bitne elemente marketinga knjige i šta bi sve taj proces trebalo da podrazumeva. Podatke o radu ove izdavačke kuće dobili smo u razgovoru sa glavnim urednikom Stubova kulture, gospodinom Gojkom Božovićem.

Izdavačka delatnost je pretežno tržišno orijentisana. To znači da se vrlo malo sredstava izdvaja iz državnog budžeta i to uglavnom za projekte od kapitalnog značaja. Izdavačke kuće su stoga skoro u potpunosti okrenute ka tržištu, te je za njihovo poslovanje marketing koncept od presudnog značaja. Na početku, bavićemo se profilisanjem i stvaranjem imidža izdavačke kuće. Zatim ćemo definisati publiku i ne-publiku i pokušaćemo da objasnimo značaj komunikacije sa njima. Ova dva elementa, naime profilisanje izdavačke kuće i publika, odnosno nepublika, su u međuzavisnom odnosu i čine polazište daljih marketinških akcija. Šta bi sve trebalo da podrazumeva marketing jedne organizacije koja se bavi izdavaštvom – to je ključni deo ovog rada u kome ćemo se osvrnuti i na probleme izdavaštva u našoj zemlji.

Profilisanje izdavačke kuće

Profilisanje izdavačke kuće je polazna odrednica u radu svake izdavačke kuće i preduslov je daljeg marketinškog rada. Ono je u bliskoj vezi sa građenjem sopstvenog imidža. Na osnovu izdavačkog plana i programa, odnosno strukture izdanja koja objavljuje, formira se ne samo poslovna politika određene izdavačke kuće, već i njen poslovno-kulturni identitet u javnosti.

Profilisanje jedne izdavačke kuće zasniva se pre svega na odluci koja će se dela objavljivati. Izuzetno je bitno da se odmah u početku organizuje i po pitanju oblasti kojima će se baviti – da li beletristikom, istoriografijom, humanističkim naukama itd. No, kod nas to je veoma redak slučaj, među izdavačima ne postoji diversifikacija područja delatnosti. To utiče i na predstavu o njima u javnosti – veoma mali broj čitalaca, osim onih strasnih, mogao bi da kaže koje je usko polje interesovanja i delovanja određene izdavačke kuće, čime se ona bavi i po čemu je ona prepoznatljiva.

Stubovi kulture su izdavačka kuća jasno profilisana u pogledu oblasti kojima se bavi, u pogledu uređivačke politike i dizajna knjiga. Njena izdanja su iz oblasti domaće i svetske književnosti, istoriografije, političke teorije i ekonomije. Izbor naslova koje objavljuje zasniva se na proceni vrednosti rukopisa i na proceni da li određeni rukopis pripada nekoj od oblasti kojima se bavi. Njen stav je da izdavaštvo predstavlja

jedan segment kulture koji postoji na tržištu, a ne segment trgovine koji bi narušavao poredak kulturnih vrednosti, te, u skladu s tim, nastoji da sva objavljena dela budu plod ozbiljnih kriterija i visoko postavljenih standarda. Istovremeno, time stvaraju i imidž izdavačke kuće kojoj je stalo do poštovanja ne samo prava autora, već i prava čitalaca.

Izbor dela koje će jedna izdavačka kuća objavljivati zavisi od okruženja i namera. Kada govorimo o okruženju, mislimo pre svega na tržište, tj. na sistem knjižara, distributera, biblioteka, kao i na kulturu kupaca – koliko je književna kultura kupaca razvijena i kakva je ta kultura. Kada je reč o nameri, mislimo pre svega na to šta izdavači žele da postignu, odnosno, kako doživljavaju svoj posao: da li žele da utiču na kulturni i umetnički ukus, da usmeravaju kulturni razvoj, ili im je najbitnija zarada. Mnoge izdavačke kuće su probale da naprave kompromis – da objavljuju popularna izdanja kako bi dobijenom zaradom finansirali ona nekomercijalna. Ali, takvi pokušaji se najčešće izjalove, jer se na kraju uvek u potpunosti okrenu objavljivanju komercijalnih dela. Razlog tome je to što se vremenom teško odlučuju da zarađeni novac ulažu u nešto od čega u suštini nema materijalne koristi.

Dva principa tržišta jesu homogenizacija i standardizacija, odnosno težnja da se homogenizuje i ujednači tražnja kupaca radi što veće prodaje. Ono što može sačuvati knjigu da ne postane roba kao i svaka druga jeste upravo težnja da se prodajom svojih dela istovremeno širi i unapređuje kulturni, odnosno umetnički ukus publike.

Od izuzetnog značaja je uređivačka profilisanost – mora jasno da se zna čime se izdavač bavi, koja su njegova dominantna polja delovanja. Izdavač mora da ima minimalnu garanciju vrednosti onoga što objavljuje. Publika mora da veruje u kvalitet izbora izdavača i u kvalitet dela. Da bi se izgradilo poverenje, potrebno je dosta vremena, a da bi se postigao taj cilj, neophodno je da se izdavačka kuća nedvosmisleno drži svojih principa, ali i da stalno radi na izgrađivanju svog imidža. Imidž se formira, menja i održava pomoću instrumenata marketing miksa. On je jedan od ciljeva, a istovremeno i rezultat marketinga organizacije, što dovodi do drugog cilja – profita. Imidž može biti spontani ili planirani. Određena predstava ili stav u javnosti o određenoj organizaciji će uvek postojati, te je svakako bolje ako sama ta organizacija formira te stavove ili utiče na njihovo formiranje. Pre svake aktivnosti mora se, na osnovu informacija o potrebama, motivima, preferencijama i željama potrošača, proceniti da li će takva aktivnost doprineti obezbeđenju planiranog imidža ili ne. Ne bi se smeo zapostaviti ni

imidž proizvoda koji je u bliskoj vezi sa imidžom organizacije i zavisan je od njega, ali na kome se mora posebno raditi. Osim sadržaja, imidž knjige se sastoji i od vizuelnog identiteta koji mora biti jedinstven i upečatljiv.

Formiranje motivisanih i na potrošače orijentisanih saradnika jeste cilj unutrašnjeg marketinga. To je parcijalni cilj koji potpomaže formiranje i održavanje spoljašnjeg imidža. Stručni saradnici koje vezuju iste ideje čine tim koji će moći uspešno da radi na ostvarenju ciljeva koje su sebi zajednički odredili.

Publika i nepublika

Međuzavisnost profilisanja izdavačkih kuća i određivanja publike i nepublike je očita. Ako znamo za koje oblasti, dela ili autore vlada najveće interesovanje, biće nam lakše da odredimo koja ćemo od tih dela uvrstiti u svoj program. Ukoliko kao jedan od svojih ciljeva postavimo i unapređenje ukusa potrošača, poznavanjem publike, odnosno nepublike, moći ćemo da nađemo način da, ne praveći kompromise, zainteresujemo čitaoce i za ona dela za koja trenutno ne pokazuju interesovanje, te da ih navedemo da ih kupe. Ustanovljavanjem politike izdavačke kuće po pitanju svojih izdanja istovremeno se profilise i njihova ciljna publika, kako stvarna, tako i potencijalna, no, tako će se lakše prepoznati i ne-publika, te će se lakše preduzeti koraci ka njenom animiranju.

Uputno je razlikovati potencijalne od stvarnih klijenata.² Stvarni klijenti su oni koji su zainteresovani za ono što im određena izdavačka kuća nudi i koji redovno kupuju njena izdanja. Potencijalni klijenti su oni koji se interesuju za knjige, ali se teško ili retko kad odlučuju da kupe neku knjigu. Ova razlika je bitna zbog koraka koje će jedna izdavačka kuća preduzimati u okviru svojih marketing delatnosti. Kada je reč o stalnim klijentima, marketing se više svodi na odnose s javnošću i unapređenje prodaje. Cilj je da klijente koje već imamo zadržimo time što ćemo ih redovno obavestavati o novim izdanjima, promocijama, književnim večerima, razgovorima s piscima i slično. Takođe, cilj je i da kupuju više i da kupuju sada. To se postiže radom na unapređenju prodaje kao što je pretplata, klubovi čitalaca, pokloni i slično. Kada je, pak, reč o potencijalnim klijentima, na prvo mesto dolaze animacija i propaganda. Cilj je da ih kuća zainteresuje za ono čime se bavi, te da ih navede da vremenom postanu stalni klijenti.

---

² Digl, Kit, *Marketing umetnosti*, Clio, Beograd, 1998, str. 35.

Stubovi kulture se bave istraživanjima svojih čitalaca najmanje jednom godišnje, a povodom nekih specifičnih akcija i češće. Kao najdragoceniji izvor podataka ističu Klub čitalaca, odnosno upitnike kojima se članovi Kluba čitalaca anketiraju, no, ankete se sprovode i na sajmovima knjiga i prodajnim izložbama. Podatke koje dobiju (koje žanrove knjiga čitalac najčešće čita, koliko često kupuju knjige, tehničke karakteristike koje čitalac očekuje od svog izdavača, kao što su, na primer, povez i format...) koriste pre svega kao korektivni faktor u planiranju obima godišnje produkcije. U odnosu na podatke koje dobiju o preferencijama i interesovanjima čitalaca, izrađuje se izdavački plan. Informacije o odjeku knjige kod čitalaca prikupljaju se uz pomoć press klipinga. Prisutnost knjige u medijima svedoči o njenom javnom statusu i utiče na tržišni uspeh knjige. Odjek knjige kod čitalaca prati se kroz komunikaciju koja se odvija kroz Klub čitalaca, kao i kroz promotivne aktivnosti koje Stubovi kulture, sa lokalnim partnerima, organizuju u čitavoj Srbiji. Takve informacije služe im u dve svrhe: najpre kao korektiv u marketinškoj obradi knjiga, potom kao korektiv prilikom pravljenja izdavačkog i medija plana.

Dobro poznavanje publike i aktivniji odnos s korisnicima usluga je neophodan iz mnogo razloga. Podaci koji se dobiju na osnovu istraživanja publike su od izuzetnog značaja i moraju se maksimalno iskoristiti. Veoma je bitno da se uzmu u obzir kada se razmatra koja će dela biti objavljena, ali tu se njihova vrednost ne iscrpljuje. Ispitivanjem strukture čitalaca (godine starosti, obrazovanje, profesija, prihvodi po članu porodice, interesovanja...), može se doći i do značajnih podataka koji će upućivati na nove vidove prodaje, na nove metode unapređenja prodaje, no oni su bitni i zbog vođenja politike cena. Dobijeni podaci mogu biti od velike pomoći i kada je reč o pregovaranju sa sponzorima ili upravama fondova. Sponzorima je bitno ko je publika izdavačke kuće, da li je njena publika njihova potencijalna publika, koju bi tek trebalo da pridobiju, da li će, gradeći imidž nekoga ko se interesuje i pomaže institucije kulture i umetnosti, poboljšati svoj položaj na tržištu.

Upravama fondova je, pored cilja nekog projekta, isto tako bitno i kome je taj projekat namenjen i kako će on uticati na unapređenje kulture, kao i to koji će slojevi društva time biti animirani. Kulturni i socijalni činoci mogu imati veoma veliki uticaj na kulturne potrebe i navike, njihovo formiranje i razvijenost. Zbog toga su podaci o strukturi stanovništva

veoma značajni za kulturnu i obrazovnu politiku jedne zemlje, ali isti ti podaci predstavljaju značajne smernice u sprovođenju marketing delatnosti pojedinačnih institucija kulture.

Marketing i prodaja

Prodaja nije ništa manje bitna nego propaganda, reklama i odnosi s javnošću. Dešava se da se publika izuzetno zainteresuje za određeno izdanje i taj trenutak se mora iskoristiti, jer se klijent može vrlo brzo predomisлити. Moramo mu na sve moguće načine olakšati izbor, učiniti da, kada se već odluči da svoj novac potroši, to učini odmah.

Promocija, cena, distribucija i proizvod (4 P: promotion, price, place, product) jesu glavni elementi marketing koncepcije i moramo ih stalno imati na umu pri sprovođenju marketing aktivnosti. Marketing miks podrazumeva istraživački rad, poznavanje tržišta, odnosno književne publike i nepublike, postojanje određene politike proizvoda (kriterija po kojima se vrši izbor naslova i autora, određuje tehnički oblik knjige, njena cena i distribucija) i, na kraju, program marketinškog delovanja.

*Cilj marketinga umetnosti je da dovede odgovarajući broj ljudi, iz najširih mogućih slojeva stanovništva, definisanih na osnovu društvenog položaja, visine prihoda i godina starosti, u odgovarajuću vrstu kontakta sa umetnikom i da, čineći to, postigne najbolji finansijski rezultat koji ostvarenje tog cilja omogućava.*³ Marketing umetnosti postavlja pitanje zašto se ljudi koji imaju pozitivan stav ne odlučuju na kupovinu i predlaže ideje i postupke kojima bi se pozitivan stav pretvorio u želju za kupovinom. On takođe posvećuje pažnju i neraspoloživoj publici. Istraživanje interesovanja i stavova publike, kako smo već rekli, jeste prvi korak. Nadalje ćemo razmatrati aktivnosti koje podrazumeva marketing jedne organizacije. Neophodno je odmah u početku reći da je podjednako važno baviti se kako marketingom izdavačke kuće, tako i marketingom određene edicije i svake pojedinačne knjige. Ta tri elementa međusobno utiču jedan na drugog, međusobno su zavisni i podstiču pozitivne stavove javnosti i o izdavačkoj kući i o onome čime se ona bavi.

---

² Digl, Kit, *Marketing umetnosti*, Clio, Beograd, 1998, str. 56.

---

a) Odnosi s javnošću

Cilj odnosa s javnošću jeste da prenese informaciju bilo o izdavačkoj kući, bilo o nekoj novoj ediciji ili knjizi koja je tek objavljena. Time se usmerava pažnja stvarne publike na aktuelne događaje i izdanja, dok se istovremeno teži i tome da se zainteresuje i potencijalna publika.

Institucionalni odnosi s javnošću, pored obaveštenja imaju i drugu ulogu – stvaranje imidža. Imidž nije ništa drugo do odraz stila života. Izdavačka kuća mora zato da unapred odredi na koji će se način i kakvim sredstvima predstaviti javnosti.

Odnosi s medijima su od izuzetnog značaja. Osim velikog publiteta, oni mogu obezbediti i adekvatan, upečatljiv i efektan prikaz organizacije i onoga čime se ona bavi. Ukoliko ta slika odgovara stilu života stvarnih, odnosno potencijalnih klijenata, njihovim predstavama o tome kakav je ili kakav žele da bude njihov stil života, može da se u velikoj meri postigne rast prodaje. Osim medija, bitni su i drugi vidovi institucionalnih odnosa s javnošću, kao što su konferencije za štampu, promocije, bilteni... oni su svakako manje atraktivni, ali ih zbog toga nikako ne bi trebalo zapostaviti jer su osnova za ostvarivanje kontakata i unapređenje poslovanja.

Kada je reč o samom proizvodu, odnosi s javnošću se, pre svega, svode na prikaze u novinama, časopisima, razgovore s piscima, konferencije za štampu povodom novog izdanja... Ukoliko su ostvareni dobri institucionalni odnosi sa javnošću, lakše će se dolaziti do prostora za odnose s javnošću samog proizvoda. Kvalitetni prikazi i provokativni intervjui s piscima trebalo bi da dovedu interesovanje javnosti do najviše tačke, a da bi se to postiglo neophodno je obezbediti kvalitetne saradnike u medijima, izgraditi s njima dobar odnos i na taj način izmaći konkurenciji.

Stubovi kulture saraduju sa javnim bibliotekama, kulturnim centrima, domovima kulture, medijima. Ne prave nikakav „ideološki” izbor, već su otvoreni za sve institucije koje su odgovorne u svom poslu i koje izvršavaju preuzete obaveze. Godišnji plan, ali i sva nova izdanja ili nove edicije oni predstavljaju na posebnim pres konferencijama, ne samo u Beogradu, već i u drugim, većim i manjim gradovima. Stubovi kulture su oblikovali i novi model predavljanja knjiga u formi redizajniranih književnih večeri koje se održavaju povodom novih izdanja po čitavoj Srbiji. To su, u isto vreme, pres konferencije, promocije knjiga, sadržajne tribine i prodajne izložbe. Sa svojim autorima, predstavljajući

njihove knjige, nastoje da nekoliko puta godišnje obiđu gradove po Srbiji. Na taj način pokušavaju da nadomeste odsustvo knjiga iz medija, kao i nedostatak knjižara u Srbiji ili neadekvatan budžet javnih biblioteka za nabavku knjiga. Redovno komuniciraju sa medijima i redovno organizuju pres konferencije. Novinari kulturnih rubrika dobijaju njihova izdanja. U okviru redakcije Stubova kulture postoji mali informacioni centar – svake nedelje na nekoliko stotina adresa medija u Srbiji pošalju najmanje 5 vesti o svojim knjigama, projektima, akcijama, novim autorima, nagradama, prevodima njihovih knjiga u inostranstvu, važnim događajima koji se tiču njihovih autora... Medije u redovnoj komunikaciji obaveštavaju o novim izdanjima i akcijama, omogućavaju im kontakte sa svojim autorima iz zemlje i inostranstva, predlažu im feljtoniziranje njihovih izdanja...

Izuzetno mali tiraž i, istovremeno, veliki rabat koji knjižare uzimaju (u proseku 30–40%), onemogućava izdavače u Srbiji da se oglašavaju putem radija i televizije. Za samo jedan prosečni termin na televiziji, bilo bi neophodno da izdvoje prihod od prodaje jednog celog tiraža. Zato je donekle razumljivo zašto se ne vrši izbor medija preko kojih će se oglašavati. No, u nekim drugim okolnostima, od izuzetnog je značaja da se taj izbor napravi, jer on utiče na stvaranje imidža, na stav publike prema izdavačkoj kući.

b) Oglašavanje

Dok su odnosi s javnošću više usmereni ka stvaranju imidža i pružanju informacija, oglašavanje ili reklama je usmerena ka podsticanju kupovine. O tome na koji način i kojim sredstvima će se vršiti oglašavanje važe ista pravila kao i kada je bilo reči o odnosima sa javnošću – bitno je voditi računa o svom imidžu, o poruci koju tim putem šaljemo. Mora se voditi računa i o tome koji su kapaciteti svakog vida oglašavanja, te ih iskoristiti na najbolji mogući način. Najbitnije je da se prenese adekvatna poruka, koja mora sadržati sve neophodne informacije i istovremeno zainteresovati publiku. Bitne smernice predstavljace nam to kome se obraćamo i koji medij za to koristimo. Potencijalnoj publici će svakako biti potrebno mnogo više od obaveštenja da bi se odlučila na kupovinu. Upadljivi oglasi u novinama, reklame na radiju i televiziji, billboardi, sve to u sprezi sa aktivnostima odnosa s javnošću, trebalo bi da pobude želju za iskustvom koje određeno delo nudi. Oglasi i reklame moraju sadržati precizne i jasne informacije o tome šta se nudi i kako doći do toga što se nudi. Stalnim klijentima mnogo

su bitnije informacije o samom delu i autoru, te se u tu svrhu njima mogu poslati posebna pisma u kojima se na slikovit i inspirativan način opisuje ono što mora postati deo njihovog iskustva.

Oglašavanje Stubovi kulture vrše preko kataloga, plakata, bukmarkera, flajera, direkne komunikacije i oglasa. Najčešće štampaju dve vrste plakata: sa naslovnim stranama knjiga i sa fotografijom autora. Plakati sa naslovnim stranama knjiga pomažu da knjiga postane individualizovana i prepoznatljiva, a plakati sa fotografijama pisaca predstavljaju pisce kao prepoznatljive figure javnog života. Bukmarkeri su, po pravilu, motivi sa naslovnom stranom knjige uz koju se štampaju. Flajeri se štampaju povodom reklamne kampanje za neku knjigu, sajмова, akcija Kluba čitalaca, organizovanja poromocija.. Dizajn svih ovih elemenata polazi od vizuelnog identiteta uređivačkog programa Stubova kulture, ali uzimaju se u obzir i specifičnosti knjige ili akcije povodom koje se dati reklamni element štampa. Poruka koju žele da pošalju jeste da je ta knjiga ili ta akcija deo osmišljene kulturne politike Stubova kulture, ali da ta knjiga ili ta akcija jesu i poseban i nov segment politike izdavačke kuće. Na štampanim materijalima, ali i drugim vidovima reklamnih kampanja, nalaze se i slogani Stubova kulture: »Čitanje je privatna stvar«, »Ime je znak«. Koriste se i slogani: »Tradicija postoji« i »U Srbiji postoje odlični pisci i odlični čitaoci. Mi ih povezujemo«. Kampanja povodom svake konkretne knjige ima svoj konkretni lajtmotiv koji ne odudara od osnovne koncepcije kuće. Osim što odražavaju uređivačku koncepciju, slogani podrazumevaju i ciljnu grupu kojoj se obraćaju. Oglasi se objavljuju u novinama i časopisima, i to u onim koje čita ciljna grupa Stubova kulture. Oglasi sadrže naslovnju stranu knjige, ime autora, naslov knjige, osnovne tehničke podatke (žanr, broj strana, pismo, povez, cena). Uz oglas se štampa narudžbenica, a predlažu se različite mogućnosti kupovine knjiga: pouzećem, u knjižari, preko Kluba čitalaca, putem e-trgovine. Oglasi se, u grafičkom smislu, oblikuju u Grafičkom centru Stubova kulture. Prilikom njihove izrade nastoji se da se sačuva upečatljivost i prepoznatljivost.

I sama knjiga, kao „proizvod“ jedne izdavačke kuće, mora da bude reklama za tu izdavačku kuću, ediciju u okviru koje je objavljena data knjiga, kao i za druge edicije. Veoma je bitno dobro osmisлити vizuelni identitet knjige, koji će biti u skladu s imidžom izdavačke kuće, koji će biti upačatljiv i zanimljiv.

Slogan izdavačke kuće mora biti kratak, jasan, prepoznatljiv, on, takođe, mora da šalje određenu poruku publici. Slogan mora da se nalazi na svakom materijalu koji se koristi u svrhu oglašavanja. Izdanja Stubova kulture sadrže fotografiju pisca i belešku o autoru u kojoj se nalaze podaci i o prethodnim knjigama pisca, kao i bitnim aspektima njegove intelektualne i javne biografije. U izdanjima posebne vrste štampaju se predgovor ili pogovor. Podaci o izdavačkoj kući se štampaju u impresumu: adresa, telefon, faks, website, e-mail. Objavljuje se i podatak o tiražu. Slogan, podaci o knjigama u pripremi i o već štampanim knjigama se ne objavljuju.

c) Prodaja i politika cena

Marketing aktivnosti moramo razlikovati od aktivnosti prodaje. Oglašavanje može samo da služi potrebama koje su već stvorene. Ako potreba za umetnošću nije očigledna, ili ako ljudi nisu svesni njenog postojanja, ne može se puno učiniti da se to promeni samo putem oglašavanja. Ljudi su obično mnogo više svesni svojih stavova nego svojih potreba. Oni koji u kratkoročnom i srednjoročnom periodu čine ciljnu grupu jedne izdavačke kuće, imaju pozitivne stavove prema onome što im ona nudi i najpre se na njih treba usmeriti. Zadatak propagande je da postigne da raspoloživa publika želi da učini nešto i on se tu završava. Zadatak prodaje je da tu publiku navede da to stvarno i učini. Propaganda je izraz kojim opisujemo kombinaciju odnosa s javnošću koji kod raspoložive publike stvaraju pozitivan stav prema proizvodu i oglašavanja koje prenosi konkretnu poruku gde su opšti utisci sažeti u preciznu, jasnu, neposrednu i, iznad svega, ubedljivu sliku. Prodaja pokušava da ustanovi šta sprečava ljude da reaguju na podsticaje propagande i da umanjivanje ili uklanjanje tih prepreka ugradi u sistem marketinga. Funkcija marketinga ostaje potpuno neefikasna ako nema njoj bliske funkcije – prodaje. U planiranju oglasne kampanje, u svakoj njegovoj fazi se moraju uzeti u obzir elementi prodaje, uz stalno postavljanje pitanja: na koji način će to ljudi kupiti. Marketing aktivnostima možemo da zainteresujemo kupce, da ih obavestimo, informišemo, da ih navedemo da požele da kupe naš proizvod. Aktivnostima prodaje ostvarićemo krajnji cilj, da oni zaista kupe taj proizvod. Profesionalni kadar koji je obučen i motivisan da se na pravi način bavi prodajom neophodan je svakoj instituciji kulture, a naročito izdavaštvu kao pretežno tržišno orijentisanom delatnosti. Osim prodaje u knjižarama, trebalo bi da se razmotre i drugi vidovi prodaje – narudžbenicom koja će biti deo oglasa u novinama, telefonom, putem interneta... Za prodaju je veoma bitno mesto gde se ona vrši. Često je za

odlaganje kupovine glavni razlog nedostatak vremena. Zbog toga je važno da se mesto prodaje pažljivo odabere, ali i da se publika obavesti i o drugim mogućim vidovima kupovine (npr. dostava na kućnu adresu).

Stubovi kulture imaju odvojena odeljenja marketing aktivnosti i plasmana, odnosno prodaje. Sektor plasmana podeljen je na nekoliko manjih organizacionih jedinica, u zavisnosti od vrste plasmana i tržišta kome se obraćaju. Svesni činjenice da u Srbiji postoji veoma mali broj prodajnih mesta (oko 120, 130 – u tu cifru su uključena sva prodajna mesta, ne samo knjižare, već i, na primer, tezge), nastoje da olakšaju kupovinu svojim klijentima time što redovno održavaju književne večeri i promocije po gradovima Srbije, koje su istovremeno i prodajne izložbe. U cenu knjige uvek je uračunat i određen procenat za marketing aktivnosti i on se uvek iskoristi za svrhu kojoj je namenjen. On zavisi od tržišnog potencijala knjige i od toga koliko je autor poznat javnosti – nastoji se da se veće sume novca ulažu u marketing aktivnosti za ona dela čiji su autori još uvek nedovoljno afirmisani kod nas.

Mnoge izdavačke kuće se, pre svega, usredsređuju na dela koja pokazuju veći tržišni potencijal, odnosno više sredstava ulažu u marketing dela već afirmisanih autora. Većom zaradom na ovim popularnim izdanjima nadomešta se manja zarada na onim manje popularnim izdanjima. Cilj Stubova kulture jeste da upozna širu publiku sa novom knjigom novog autora. Istovremeno, afirmacijom nedovoljno poznatog pisca, unapred se stvara povoljnija pozicija na tržištu za njegovo sledeće delo.

Na osnovu bestseller liste (v. niže) Stubova kulture može se zaključiti da su uspešno promovisali i manje poznate autore, te da se jednaka pažnja posvećuje kako beletristici, tako i istoriografiji, što su dva glavna polja interesovanja ove izdavačke kuće.

1. Svetlana Velmar-Janković: *Vostanije*
2. Goran Milašinović: *Apsint*
3. Mihajlo Pantić: *Ako je to ljubav*
4. Svetlana Velmar-Janković: *Prozraci*
5. Čedomir Antić: *Kratka istorija Srbije 1804–2004.*
6. David Albahari: *Drugi jezik*
7. Svetlana Velmar-Janković: *Knjiga za Marka*
8. Dejvid Lendis: *Bogatstvo i siromaštvo nacija*
9. Nenad Veličković: *Sahib*
10. Ivan Ivanji: *Poruka u boci*

Cena koja se odredi za ono što se nudi vrši uticaj na publiku istovremeno kad i propaganda, i tada potencijalni klijent donosi svoj trenutni sud o vrednosti. Institucijama kulture je podjednako važan prihod od prodaje, ali i da se taj prihod ostvari od što većeg broja ljudi. Zato pri određivanju cene treba voditi računa da se postigne maksimalna moguća cena u zavisnosti od tržišnog okruženja, konkurencije, ali vodeći računa o mogućnostima ciljne publike. Cena mora odražavati kvalitet koji to delo nudi.

d) Unapređenje prodaje

Pogrešna je predstava da ljudi kupuju neki proizvod zbog njegove cene. Oni kupuju taj proizvod zato što smatraju da njegova vrednost odgovara njegovoj ceni, odnosno da njegova cena odgovara koristi koju taj proizvod ima za njih. Ako se odluče za jeftiniji proizvod, to je najčešće zato što smatraju da je on istog kvaliteta kao i skuplji proizvod, ili da skuplji možda nudi nešto više, što ga ne zanima ili za njega nema nikakvu vrednost.

Vidovi unapređenja prodaje koje Stubovi kulture primenjuju jesu popusti za velike kupce i za standardne kupce, specifični, akcijski popusti, pokloni.

Snižavanje cene je jedan od vidova postizanja veće potražnje, ali ne i jedini, a svakako ne i najbolji. Niže cene često dovode do zaključka da je proizvod ili usluga lošijeg kvaliteta, a institucije kulture su naročito osetljive na stvaranje takvih stavova. Postoje i drugi načini poboljšanja potražnje – pre svega dodavanjem vrednosti proizvodu. Prikazaćemo to na sledeći način:

vrednost	=	proizvod, mesto, promocija
cena		cena

Proizvod, promocija, mesto i cena jesu 4P marketing miksa, pri čemu proizvod, promocija i mesto određuju vrednost za kupca. Potražnja se, kao što smo već rekli, može povećati sniženjem cene, ali često se mnogo bolji efekti postižu time što se unapređuju neki ili svi činiooci vrednosti.

---

⁴ Haton, Andžela, *Planiranje u marketingu*, Clio, Beograd, 2003, str. 147.

Raznim sredstvima unapređenja prodaje raspoloživa publika se podstiče na kupovinu. Istovremeno, dodavanjem vrednosti proizvodu, izgrađuje se i povoljan imidž, te kupci postaju zadovoljni, stalni kupci. Podsticaji mogu biti niže cene za veću količinu, pokloni, ili neki drugi vid „nagrade”. Odličan primer predstavljaju klubovi čitalaca, koji imaju višestruku funkciju. S jedne strane, oni obezbeđuju stalne kupce time što im nude popuste, šalju kataloge na kućnu adresu, obavestavaju ih o književnim večerima i razgovorima sa piscima, dok je kupac u obavezi da nekoliko puta godišnje kupi bar jednu knjigu. S druge strane, time se ne unapređuje samo prodaja, već i niz aktivnosti neophodnih za dobro vođenje marketinga. Na osnovu anketa, liste naručenih knjiga i neposrednog susreta sa najvernijim čitaocima, dobijaju se informacije o njihovim interesovanjima i preferencijama. I, na kraju, ne sme se zaboraviti pozitivan stav i utisci koje će ta publika širiti u svojoj okolini.

Zaključak

Primena metodologije marketinga neophodna je u radu svake izdavačke kuće, i to iz dva ključna razloga:

1. unapređivanje kulture i umetničkog ukusa građana;
2. ostvarivanje profita, i to iz što je moguće širih slojeva stanovništva.

To su, takođe, i dva osnovna cilja postojanja kulturnih institucija. Mora se istovremeno težiti ka ostvarivanju oba cilja, jer bez razvijenog umetničkog ukusa građana neće biti ni razvijene tražnje za delima kulture i umetnosti. I obratno – bez razvijene tražnje biće nemoguće da se obezbede sredstva neophodna za bavljenje ovom delatnošću.

Unapređivanje kulture i umetničkog ukusa građana je osnovni cilj i razlog postojanja institucija kulture. Marketing u ovom smislu ima, pre svega, funkciju animiranja građana. Aktivnostima kao što su odnosi s javnošću, uspostavlja se odnos s ciljnom grupom i gradi se imidž izdavačke kuće. Osim toga, promovise se umetnost, kulturne vrednosti, stil življenja. Svakako da to nije zadatak samo institucija kulture, već prvenstveno kulturne i obrazovne politike jedne države. No, time se ne umanjuje odgovornost i značaj kulturnih organizacija u promovisanju ovih vrednosti.

Kao pretežno tržišno orijentisana delatnost, izdavaštvo mora naći način da obezbedi sredstva za finansiranje sopstvenih projekata, neophodno je da ostvaruje profit od onoga čime se bavi. Kontakt s publikom i razmena

---

informacija jesu presudne. Cilj je da se obezbedi što veći tiraž, a to je moguće samo ako se ima u vidu koje su preferencije, želje i potrebe potrošača. Osim istraživanja publike, bitno je i oglašavanje, odnosno propaganda. Reklama izdavačke kuće i svake pojedinačne knjige pruža neophodne informacije, ali i navodi potrošače da iskuse ono što im se nudi.

Problemi sa kojima se susreće izdavaštvo u Srbiji utiču, posredno ili neposredno, i na marketing aktivnosti izdavačkih kuća. Slaba kupovna moć stanovništva, mali broj prodajnih mesta, mali tiraži, kao i nepostojanje adekvatne kulturne politike i zakona o izdavaštvu – to su neki od osnovnih problema. U takvim okolnostima, potrebno je dosta entuzijazama za promovisanje kulture i umetnosti, no to ne znači da mogućnosti i dometi marketinga ne mogu doći do izražaja. Inventivnost u marketingu je neophodna, neophodno je da se stalno iznalaze nove metode kojima će se dopreti do publike. Napuštanjem stereotipa o kulturi i umetnosti kao oblastima koje postoje van sfere tržišta, radom na njihovoj popularizaciji u smislu prodiranja u što šire slojeve društva, može se unaprediti umetnički ukus građana, usmeriti i podstaći razvoj kulture, dok će, istovremeno, moći da se obezbede i sredstva neophodna za bavljenje ovom delatnošću.

LITERATURA

1. Baverstok, Alison, *Marketing u izdavaštvu*, Clio, Beograd, 2001.
2. Digl, Kit, *Marketing umetnosti*, Clio, Beograd, 1998.
3. Haton, Andžela, *Planiranje u marketingu*, Clio, Beograd, 2003.
4. Dr Milena Dragičević-Šešić, dr Branimir Stojković, *Kultura, menadžment, animacija, marketing*, Clio, Beograd, 1996.
5. *Marketing u umetnosti*, zbornik radova, priredila Milena Dragičević-Šešić, Fakultet dramskih umetnosti, Institut za pozorište, film, radio i televiziju, Beograd, 1993.
6. Maslov, Abraham, *Motivacija i ličnost*, Nolit, Beograd, 1982.
7. Philippe, Kotler, *Marketing for Nonprofit Organizations*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, 1982.

Marta Rakic

Marketing in Book-Publishing

Summary

The main goal of this essay is to define and describe marketing concept in book- publishing. It consists of two parts: the first part is an attempt to summarise existing marketing theories and the second presents analysis of the Stubovi Kulture's marketing activities. We also tried to direct attention to main problems in this area in Serbia.

Key words: Marketing, Book-Publishing, Marketing theories.

Jasmina Munćan

Tutor: prof. dr Novica Milić

Filološki fakultet u Beogradu

BEKET: POIGRAVANJE SA APSURDOM

*Godo će zasigurno doći sutra:
uvek sutra, ali će uvek zasigurno doći.*

U Beketovoj drami *Kraj partije* jedna slika visi okrenuta licem prema zidu. Radoznalost bi nas mogla navesti da se upitamo šta je na njoj naslikano i tako zavesti. Ono što bi nas moralo zaokupiti jeste pitanje šta slika kao takva predstavlja. U tome je zamka. Beketove drame je često postavljaju. Na početku II čina drame *Čekajući Godoa*, na Đakometijevom drvetu pojavice se nekoliko listova. Učitavanje nade, optimizma, vedrine preusmerava našu pažnju i više govori o nama samima no o samim dramama.

Beketove drame nam, na ovaj način, otkrivaju arogantnu ljudsku potragu za smislom. Ljudi imaju neispitane aksiome, i moraju ih imati da bi živeli. Beketov svet, međutim, razotkriva u kojoj meri je lako i zgodno zaboraviti da smo te aksiome mi sami postavili i da stoga oni nemaju apsolutnu valjanost. Beketova apokaliptična šala relativizuje sve neprikosnovene orijentire i postavlja nas oči u oči sa besmislom.

Pouzdanost našeg sveta ispostavlja se kao prividna a osećanje da u takvom preobraženom svetu nismo kadri da živimo ispunjava nas užasom. Otudeni svet ne dozvoljava nam da se utešimo, otima nam pravo na tragičnost, otkriva se kao potpuno apsurdan.

Mersije, u svojim radovima o Beketu, ističe da pojavu tragedije u njegovim dramama sprečava odsustvo slobodne volje. Ginter Anders, pak, smatra da je mogućnost tragičnog izgubljena zajedno sa iščezavanjem sveta iz Beketovih drama, a samim tim i kolizije sa svetom. Da li je Beketov svet tragičan?

Tragična vizija sveta umnogome se prepliće sa grotesknom, nalazi u njoj polazište i temelj. Tragedija, međutim, u krajnjoj instanci, predstavlja meru apsoluta, ocenu ljudske sudbine, a poraz njenog junaka je potvrda i priznanje apsoluta. Poraz grotesknog junaka, suprotno tome, ismevanje je i

---

¹ Kot Jan, *Šekspir naš savremenik*, SKZ, Beograd, 1963, str. 101.

desakralizacija apsoluta, saglevavanje apsoluta kao automata, slepog mehanizma... Groteska je nadmoćna »kritika apsoluta u ime krležavog ljudskog iskustva. Zato tragedija donosi catharsis; groteska ne daje nikakve utehe.«

To ne znači da nas Beketova groteskna predstava neće nasmejati. Naprotiv, teško je otrgnuti se bolnom, ciničnom, satanskom smehu, sličnom onome koji nas iznenadno obuzima na pogrebima, kojim se grčevito otre samo od nepodnošljivog. Paklenom smehu koji, poput zaborava, štiti krhke granice trpljenja. A ponavljanjem gotovo identičnih scena, replika, čitavih činova, Beket više nego provocira zaborav.

Preplitanje komičnog i apokaliptičnog primećuje se u svim Beke-tovim dramama. U apsolutnom odsustvu Apsoluta, čovekova nostalgija za epifanijom u koju se više ne veruje izaziva neuračunljiv smeh. Groteskni svet u kome više nema značenja istovremeno priziva ali i anatemiše neobjašnjivo, a u toj igri smehom se prikriva naše cviljenje, ali se i poziva nepojmljivo da položi račun.

*Ništa se ne događa, niko ne dolazi,
niko ne odlazi – strašno!*²

Ako je radnja, po Aristotelu, duša drame, onda su Beketove drame proklete. Ali one imaju svoje argumente pred sudom kritike: ako se usuđuju da više ne govore ni o kakvoj »radnji«, onda to čine samo zato što predstavljaju život u kojem nema radnji, ako sebi dopuštaju nedoslednost, čine to zato što im je nedoslednost predmet. Čak bi se i Aristotel morao složiti da su dosledne u svojoj nedoslednosti. Štaviše, Beketove drame će, pored iracionalnosti na planu radnje i dijaloga, preuzete od teatra apsurdna, od klasičnog teatra preuzeti i jasnu logičku strukturu. Dramatizacija obezličnog sveta »...ne znači da umetnost više neće imati svoj oblik. To jedino znači da će imati novu formu koja dopušta kaos i ne tvrdi da joj je kaos stran...Haos nije sveden na formu«.³

Nije, dakle, reč o potrazi za novom formom na način na koji je to zagovarao Čehovljevič Trepljev, niti je odbacivanje tradicionalnih konvencija dramskog teksta cilj po sebi. Reč je o usklađivanju forme novoj viziji sveta, u kojoj magarac postaje svestan da sam nosi štap o kome visi šargarepa.

Život je lišen plana, pa otud i obaveza pisca da se zgrozi nad umetnošću koja se pretvara da je sposobna da nametne red i racionalni

---

² Beket Samjuel, "Čekajući Godoa", *Izabrane drame*, Nolit, Beograd, 1997, str. 72.

³ Israel Schenker, "Intervju sa Beketom", *New York Times*, 6. maj 1956.

poredak. Aristotelovski princip kretanja od uzroka ka posledici odbacuje se kao veštački nametnut. Ništa ničemu ne vodi, niti su završni elementi logičan rezultat početnih. Ne postoje u pravom smislu reči zaplet i razvoj. Međutim, odbaciti radnju znači tražiti novi tip radnje.

A ako se događaji nemotivisano javljaju, prekidaju ili naprosto ponavljaju, onda je ta nemotivisanost motivisana predmetom: život više ne zna za motive. Naizgled nestaje dramskog razvoja, ali on zapravo samo prestaje da bude mehanički. I kada nas završna situacija vraća na početnu situaciju, nešto se u međuvremenu ipak dogodilo. Kako Emanuel Žakar primećuje, Beket »preokrete u radnji zamenjuje preokretima smisla«⁴ i na taj način stvara utisak napetosti i razvoja. Postavljene su brojne zagonetke čitaocu: Ko je Godo, zašto Klov ne odlazi? One se nagomilavaju u dramama, ali ih pisac, naravno, nikada ne rešava, niti se to od čitalaca očekuje. Nigde verovatno nije tako neopozivo prisustvo nedogađanja.

Iako je svaka od Beketovih drama formalno autonomna, svojevrsna, može se ipak uočiti kružnost kao primarni princip strukturiranja, kao i pojava malih kružnih struktura. Vladajuća atmosfera drama ukida nepovrljivost postupaka. U polju značenja, ova ponavljanja ilustruju osnovne teme apsurdnog bezilaza. Vladimirova pesmica o psu možda najbolje oslikava ovu začaranu vrtešku. Iz teksta pesmice sledi citat koji je identičan sa tekstom, iza kojeg opet sledi citat u citatu i tako u nedogled.

U II činu Godoa, Vladimir posmatra Estragona koji spava i razmišlja da li možda i njega neko ovog trenutka posmatra, to jest, nije li on, u tom smislu, drugi Estragon. Drugim rečima, ne bi li jahač na magarcu (koji nudi ono »zašto« živeti, sa kojim je svako »kako« moguće!) isto tako mogao biti i sam magarac? Vladimir se ipak neće upustiti u traganje za značenjem ove pomisli jer bi ono zahtevalo neograničeno nazadovanje kojim je to traganje unapred osuđeno na propast.

»I mene neko gleda, i o meni neko govori. On spava, on ništa ne zna; neka ga nek spava.«⁵

Odbacivanje Stvaraoca kao *causa sui*, logičke premise čovekovog opstanka, kao početka svih početaka, značilo bi odbacivanje smisla života, odbacivanje onog »zašto«, što čovekova priroda ne može da podrži. Nametljiva kružna struktura negira, međutim, svaki Apsolut. U ovom paradoksu, zarobljeni su Beketovi likovi.

---

⁴ Žakar Emanuel, "Kompozicija i njene tehnike", *Moderna teorija drame*, Nolit, Beograd, 1981, str. 477.

⁵ Beket Samjuel, "Čekajući Godoa", *Izabrane drame*, Nolit, Beograd, 1997, str. 117.

Ostajem – dakle, nešto čekam.

»Drama«, ističe Peter Sondi, »živi od odluka individua otvorenih jedna prema drugoj«. ⁶ Ali ne i Beketova drama. Čak i da postoji mogućnost da se nešto preduzme, Beketovi likovi će je se odreći.

Vladimir: Pa, šta onda da radimo?

Estragon: Da ne radimo ništa. To je sigurnije. ⁷

Kada su protagonisti nemoćni i pasivni ljudi, radnja ustupa mesto stanju. Ma koliko nedelatni, međutim, oni su nasilno prisutni. Usud čoveka, kaže Hajdeger, jeste da bude tu. To je njegovo osnovno svojstvo. Svih ostalih kvalifikacija Beketovi likovi su u potpunosti lišeni: svih onih elemenata »koji su identifikovali građansku individuu kao subjekt i centar sveta: nekretnina i imovina, društveni odnosi i ljudske veze, znanje i racionalnost«. ⁸ Drugim rečima, apstrahovani su iz društvenog, političkog, istorijskog miljea, izdignuti iznad uslovljenosti prirodne sredine. Konačno, oni ne poseduju ništa osim vlastitog tela, i to insistiranje na fiziološkoj uslovljenosti egzistencije naglašava univerzalne atribute likova oslobođenih efemernih specifikacija. Beketova stvorenja su »apstraktna« u najokrutnijem smislu te reči, »abstracti, to jest: odvojeni, otrgnuti«. ⁹

Naizgled, zatičemo ih bez ikakve uloge. Nemotivisanost njihovih pokreta i replika kao da je posledica njihove improvizacije. *Čekajući Godoa* upravo govori o ovakvoj vrsti života, o čoveku koji ostaje zato što je već tu. Ali drama o tome izveštava na način koji principijelno odstupa od svih dosadašnjih književnih prikaza očajanja. Kako Ginter Anders zapaža, »deviza koja bi se mogla staviti u usta svim klasičnim figurama desperadosa glasila bi: 'Nemamo više šta da čekamo, dakle ne ostajemo.'« Nasuprot tome, Vladimir i Estragon kao da koriste inverziju ove lozinke: »Ostajemo«, ¹⁰ kao da kažu, »dakle, čekamo.« I: »Čekamo, dakle, imamo šta da čekamo.« Ovaj princip mogao bi zvučati pozitivnije od deviza njihovih literarnih predaka ako bi se previdelo da nema govora o tome da oni čekaju nešto određeno. (Da li bi se inače međusobno podsećali na to da čekaju i šta čekaju?)

---

⁶ Peter Sondi, *Teorija moderne drame*, Lapis, Beograd, 1995, str. 87.

⁷ Beket Samjuel, "Čekajući Godoa", *Izabrane drame*, Nolit, Beograd, 1997.

⁸ Bruk Jan, "Beket, Benjamin i moderna kriza u komunikaciji", Dalje, Sarajevo, 1983, str. 47.

⁹ Ginter Anders, "Bivstvo bez vremena", Vidici, br. 242, 243, Beograd, 1986, str. 16.

¹⁰ Ginter Anders, "Bivstvo bez vremena", Vidici, br. 242, 243, Beograd, 1986, str. 18.

»Međutim, na osnovu svog svakodnevnog egzistiranja, nemoguće im je da zaključe da ne čekaju, a s obzirom na svakodnevno čekanje, nemoguće je da ne zaključe da nešto očekuju.«¹¹ Godo, dakle, nije drugo no imenovanje besmislenog bivstvovanja koje sebe pogrešno smatra očekivanjem nečega. Prividna pozitivnost Beketovih likova svodi se na »dvostruku negaciju: na ne-sposobnost da se prizna ne-smisao«. ¹² Kako Anders zaključuje, to što Beket iznosi »nije nihilizam, nego nesposobnost čoveka da čak i u nenadmašno beznadežnoj situaciji bude nihilist«. ¹³

Drugim rečima, Beketovi junaci ili anti-junaci zapravo ne očajavaju zbog položaja u kome su se zatekli, jer da bi se očajavalo mora se nešto izgubiti; oni očajavaju zbog nemogućnosti da budu očajni.

Ali iako Beketovi likovi gaje iluzije, svoju naivnost su u stanju da isprave nenadmašnim humorom uperenim na sebe i svoj položaj.

*Ozbiljnost teži da izbací igru, dok igra
može sasvim lepo da obuhvati ozbiljnost.*

Johan Hojzinga

Igra, puko izmotavanje, jedino preostaje Beketovim lenjim klovnovima. Oni tu arhetipsku ljudsku aktivnost uzdižu do stepena modusa vivendi. Kraj partije i nije drugo nego tradicionalna igra protiv smrti. Bilo kakva aktivnost Hama, kralja, ili bilo koje druge figure, osuđena je na besmislen kraj, kao i pokretačka snaga jedne šahovske partije. Vreme se ipak mora ispuniti, i likovi se upuštaju u igru. Ali te igre nisu neozbiljne kakvim bi se mogle činiti. Poigravanje likova parodira i preispituje smisleno ljudsko delanje, pokazujući da sve što preduzimamo jeste pokušaj da poguramo i protraćimo vreme. Estragon igra igru koja se ponavlja: »izuvanje cipela – obuvanje cipela«, ali ne da bi se prikazao kao budala, već da bi pokazao da smo mi budale. Postupkom inverzije, pokazuje da ni naše akcije, promišljene i ozbiljne, nisu ništa bolje nego njegove. I naše delanje je igra obuvanja i izuvanja cipela, nešto fantomsko. Konačno, »čitava naša svakodnevica, nije ništa drugo nego igra, klovnovska, bez posledica, i proističe jedino iz nade da ćemo utucati vreme«. ¹⁴ Samo, Beketovi klovнови znaju da igraju, a mi? Ne znamo. Time su oni postali ozbiljni, a mi smo postali igrači farse.

---

¹¹ Ginter Anders, "Bivstvo bez vremena", Vidici, br. 242, 243, Beograd, 1986, str. 18.

¹² Ginter Anders, "Bivstvo bez vremena", Vidici, br. 242, 243, 1986, Beograd, str. 19.

¹³ Ginter Anders, "Bivstvo bez vremena", Vidici, br. 242, 243, 1986, Beograd, str. 19.

¹⁴ Ginter Anders, "Bivstvo bez vremena", Vidici, br. 242, 243, Beograd, 1986, str. 23.

Nije li ovo razlog da Žak Onimis zaključi da su »paradoksalno, Beketove utvare življe od gomile ljudi koje ne pritiska teskoba. Zašto? Prosto, zato što se pitaju, zato što su i sami pitanje i ništa više nego to.«¹⁵ Ta pitanja pretvaraju čoveka u svest, dok se većina ljudi trudi da ne primećuje ni da postoje.

Zanimljivo, Beketovim likovima često se zamera emocionalna nezrelost, paranoja, depresija, samoubilačke namere... Istina (!) bi ipak mogla biti da je njihovo »ludilo« samo bolest lucidnosti. Čini se, izgleda, neoprostivim što Beketovi »neurotičari« korozivno deluju na razumnu misao i što, kroz poigravanje, razotkrivaju banalnost i o njoj govore za onoliko za koliko je mi nismo u stanju ni izgovoriti. »Ludaci koji ste govorili nikad više brzo ponovite to.«¹⁶

»Štaviše, čini se da se stvarni značaj nekog pitanja upravo i može proceniti našom nemogućnošću da o njemu razmišljamo na pošten način, ako ne i njegovim potiskivanjem.«¹⁷

Ako iz ovog ugla posmatramo, čini se da Beketove drame provociraju našu reakciju da bi nas postupkom inverzije uvukle u igru, čineći nas ne posmatračima već neposrednim predmetom posmatranja.

Napad na životni poredak tu se ne završava. Red, rutina, neprekidno se izvrgavaju ruglu, i ruši se svaka udobnost vezana za uspokojavajuću naviku. Ovim se incira potpuni krah izveštačenog čoveka. Čovek se često prikazuje kao žrtva materijalnog sveta. O otuđenom čoveku je rečeno: »Što je manje osećao da predstavlja nekoga, to mu je bilo potrebnije da nešto poseduje.«¹⁸ Ispostavlja se, međutim, da čoveka podjednako guši prisustvo materijalnih dobara kao i njihovo odsustvo. S jedne strane, Gogo i Didi pate zbog nedostatka udobnosti, a ipak, opterećuje ih i nadilazi njihova oskudna odeća – jednog cipele, drugog šešir. Klov, koji je oličenje čoveka od reda, stalno ponavlja da je zauzet, da ima nešto da obavi. I stalno biva izložen poruzi. Kada na kraju »odluči« da ode, vidimo ga kako nosi panama šešir, sako od tvida, kišni mantil preko ruke, kišobran, putnu torbu, »opremljen za sve moguće prilike u ništavnom svetu bez klime koji ga očekuje napolju.«¹⁹

---

¹⁵ Onimis Žak, "Beket", Gradac, br. 143, 144, 145, Čačak, 2002, str. 166.

¹⁶ Beket Samjuel, "Tanušni stihovi", Gradac, br. 143, 144, 145, Čačak, 2002, str. 42.

¹⁷ Rob-Grije Alen, "Samjuel Beket ili prisutnost na sceni", Gradac, br. 143, 144, 145, Čačak, 2002, str. 176.

¹⁸ From Erih, *Bekstvo od slobode*, Nolit, Beograd, 1983, str. 74.

¹⁹ Šidi, Džon, "Komična apokalipsa kralja Hama", Treći program, br. 67, Beograd, 1985, str. 292.

Ako se setimo i Vini i njene gotovo idolopokloničke zaokupljenosti svakodnevnim sitnicama u njenoj, toliko puta pomenutoj torbi, smemo li da pomislimo da svet od potpunog uništenja čuva mediokritet, trivijalnost, glupav apetit za životom?

Govoriti ili ne biti – pitanje je sad?

Ironično, u Beketovim dramama mora se govoriti da bi se postojalo, ali, da bi se govorilo mora se usvojiti sistem jezika, reči, kao niz označitelja koji nemaju moć označavanja. Kao takav, u potrazi za apstraktnim istinama i temeljnim uverenjima, jezik prepoznaje sebe kao svoju najveću slabost. Beketova tehnika demonstrira ovaj suštinski nedostatak jezika, ilustrujući time posredno i nedostatak bilo kakvih značenja u životu. Njegova drama, otuda, ne pokušava da izgradi čvrst hermeneutički sistem konačnih značenja već nastoji da čitaoca/gledaoca aktivno uključi u tekst.

Kada ozbiljno posumnjamo u sposobnosti jezika, na putu smo da izgubimo tlo pod nogama. Jer reči su, izgleda, sve što imamo. Ma koliko nam se jezik otimao i značenja izmicala, mi smo zarobljeni unutar njihovih granica.

U *Čekajući Godoa* izgleda kao da Vladimir i Estragon komuniciraju, ali je više nego jasno da poslata poruka ne biva ispravno dešifrovana. Jezik se na taj način podvrgava autoparodiji i autorelativizaciji, pokušavajući da se (bezuspešno!) odrekne svoje uloge reprezentata značenja.

Komunikacija je šuplja i ne potencira ništa do same činjenice da se govori, njome subjekt nastoji da ostavi trag u spoljašnjem svetu.

Vladimir: Reci nešto!

Estragon: Pokušavam.

Duga tišina

Vladimir: (*na mukama*) Reci bilo šta!²⁰

Upustimo li se u potragu za značenjima, zateći ćemo se zadivljeni pred lepotom carevog novog odela. Dijaloški prostor je ispražnjen i postaje podijum za igru. Na njemu se vešto smenjuju posrdne replike, mehanički odgovori, fiktivne rasprave u kojima se nikad ne poentira ako je ikako moguće da se poenta zaobiđe, ili da se iznova započne iscrpna rasprava kako da se do poente najbrže dođe. Samo da igra ne prestane!

---

²⁰ Beket Samjuel, "Čekajući Godoa", *Izabrane drame*, Nolit, Beograd, 1997, str. 90.

Roman Ingarden, govoreći o funkciji govora u pozorišnoj predstavi, ističe kako je govor koji se nekome upućuje »forma delovanja onog koji govori i, u osnovi stvari, ima samo tada neko značenje u zbivanjima pokazanim u pozorišnoj predstavi ako radnju koja se odvija odista pomera napred«. ²¹ Reči, dakle, predstavljaju čin osobe koja govori, te, kako dalje kaže Ingarden, »one čine član u radnji a naročito u raspravljanju predstavljanih lica«. ²²

Kako vidimo, u Beketovim dramama ovo nije slučaj. Jezičke situacije su apstraktne i ne proističu ni iz kakvog svesnog ili nesvesnog htenja učesnika u dijalogu. Iako se likovi protivstavljaju jedan drugome, to protivstavljanje ne proističe iz odnosa među likovima i njihovim karakterima, već samo stvara odnos, koji je u stvari jedno odigravanje odnosa. Igra radi igre.

Ali ako se drama, koja »živi od odluka individua otvorenih jedna prema drugoj«, ²³ pokaže nesposobna za međuljudsku dijalektiku, ona ukida mogućnost sopstvenog postojanja. Zato kod Beketa nastaje drugačija dijalektika, nepoznata drami ranijih vremena. Visoko artikulisani dijalog, u kome svaki učesnik nastoji da što vernije iznese svoje misli i osećanja, vešto se zamjenjuje neobaveznom konverzacijom koja lebdi između likova umesto da ih povezuje. Tako na mesto replika bremenitih posledicama dolaze replike bez subjektivnog porekla i objektivnog cilja: one ne vode dalje, ne prelaze ni u kakav čin.

Dramska forma više ne krije nikakvu protivrečnost, niti je konverzacija sredstvo za njeno prevazilaženje. Sve leži srušeno: dijalog, celina forme, ljudska egzistencija. Iskaz je još jedino pogodan za negativitet. Na ivici smo automatizacije jezika!

Vladimir: Šume kao perje.

Estragon: Kao lišće.

Vladimir: Kao pepeo.

Estragon: Lišće. ²⁴

---

²¹ Ingarden roman, "O funkciji govora u pozorišnoj predstavi", *Moderna teorija drame*, Nolit, Beograd, 1981, str. 252.

²² Ibid. str. 253.

²³ Peter Sondi, *Teorija moderne drame*, Lapis, Beograd, 1995, str. 87.

²⁴ Becket Samjuel, "Čekajući Godoa", *Izabrane drame*, Nolit, Beograd, 1997, str. 90.

Zanimljiv je iskaz Lakijevegovog govora. On je satkan »iz neizgovaranja«. Gramatički govoreći, tu su samo zavisne rečenice, glavna rečenica izostaje. Logički, suočeni smo sa izvesnim brojem premisa iz kojih ne sledi zaključak. Zaključak je da nema zaključka, postoje samo premise.

Zaključak postaje besmislen nestajanjem prvog, transcendentnog, fundamentalnog »označenog« koji je usvojen kao polazište i centar. Dženifer Martin, u eseju o »Postmodernističkom pogledu na delogocentričnost jezika«,²⁵ ističe da je Deridin koncept dekonstrukcije koji podriva pretpostavku da je jezik u stanju da ostvari definitivno određeno značenje teksta, potpuno primenljiv u Beketovim dramama. Beketov tekst nije pouzdan, nije logocentričan.

Bekstvo od logocentrizma put je ka prihvatanju neograničene slobode. Prema Deridi, kaže Martinova, kao rešenje naše zbunjenosti egzistencijalnim vrtoglavicama, koje su izazvane nedostatkom pouzdanih istina u životu, nameće se uživanje u Ničeovom principu afirmacije, koji podrazumeva prisustvo ne-centra, umesto odsustva centra. Drugim rečima, prisustvo kreativne nespupane igre u svetu bez istina, bez porekla, pruža nesagledive mogućnosti aktivne, slobodne interpretacije.

***

Dakle (a teško je ne izgubiti iz vida kolika umovanja pretpostavlja ovo »dakle«),²⁶ mogli bismo na kraju reći, nakon što smo pomenuli samo neke od najzanimljivijih aspekata Beketovih drama, a da to ne zvuči kao zaključak, da bi i sam Beket, sklon citiranju, možda bio voljan da, kao citat koji obuhvatno (iako ne i konačno) opisuje njegovo delo, prihvati reči Žaka Deride: »we can perhaps take comfort in the fact there is no end to the game«.²⁷

Konačno, posegnimo i mi za rečima samog Beketa, koji je napisao povodom scenarija za svoj *Film*: »Nikakva istinonosna vrednost ne pripisuje se ovom gore, koje treba smatrati samo jednom interpretativnom mogućnošću.«²⁸

---

²⁵ www.themodernword.com/beckett/paper_martin.html

²⁶ Kami Alber, *Stranac*, Novosti, Beograd, 2004, str. 119.

²⁷ www.themodernword.com/beckett/paper_martin.html

²⁸ Beketova originalna izjava glasi: »Nikakva istinonosna vrednost ne pripisuje se ovom gore, koje treba smatrati samo jednom strukturalnom i dramskom pogodnošću.«

LITERATURA

1. Samjuel Beket, *Izabrane drame*, Nolit, Beograd, 1997.
2. Kot Jan, *Šekspir, naš savremenik*, SKZ, Beograd, 1963.
3. *Moderna teorija drame*, priredila Mirjana Miočinović, Nolit, Beograd, 1981.
4. Israel Schenker, "Intervju sa Becketom", New York Times, 6. maj 1956.
5. Peter Sondi, *Teorija moderne drame*, Lapis, Beograd, 1995.
6. Vidici, br. 242, 243, 1986.
7. Dalje, Sarajevo, 1983.
8. Gradac, br.143, 144, 145, Čačak, 2002.
9. Treći program, br. 67, Beograd, 1985.
10. www.themodernword.com/beckett/paper_martin.html

Jasmina Muncan

Playing with the Absurd

Summary

Beckett questions the axioms, desacrilizing the absolute in his plays that are stripped to their bare essentials. The circular structure of plays illustrates the main themes of the lack of fundamental assurance and meaninglessness. His characters adopt the way of life marked with waiting and non-action as their *modus vivendi*.

There is only a play as a parody of the basic human need for the metaphysical founding. In the world like that the language has lost its role to represent the meaning. Beckett's text is not logo centric. The presence of creative, boundless play in the world bereft of ultimate truth gives the wide opportunity of free interpretation.

Key words: Absurd, Playing, Beckett, Parody, Language, Waiting.

Petar Mitrić

Tutorka: *prof. dr Ljiljana Bogoeva-Sedlar*

Fakultet dramskih umetnosti u Beogradu

POLJSKA TRANZICIJA VIĐENA KROZ POLJSKU KINEMATOGRAFIJU

Uvod

Moje nedavno putovanje u Poljsku omogućilo mi je da upotpunim sliku o ovoj zemlji koju sam godinama intelektualno posećivao, interesujući se za njenu burnu istoriju i bogatu kulturnu baštinu. Kada govorimo o Poljskoj dvadesetog veka, treba istaći da je, pored književnosti i brojnih istorijskih pregleda, najpotpuniju i najdublju sliku moderne Poljske dao poljski film. Poljska se tako svrstava u one retke zemlje koje su na najbolji način upotrebile film za opisivanje svog identiteta i svoje istorije, i tako kinematografiju pretvorile u značajnu umetničku zaostavštinu. Moje interesovanje za najnoviji poljski film je podstaknuto željom da današnju Poljsku upoznam na isti onaj način na koji sam upoznavo Poljsku posleratnog perioda – kroz poljski film.

Međutim, susret sa poljskom kinematografijom danas govori više o krizi u kojoj se ta kinematografija nalazi, nego što pruža sveobuhvatnu sliku Poljske u ovom času. Od poljskog filma se ne očekuje da se bavi, primera radi, podacima Svetske banke iz 1994. godine, koji govore da su prihodi u Poljskoj smanjeni za 30%. Umesto toga, od filma se očekuje da u prvi plan istakne činjenicu da sada u izlozima poljskih radnji “ljudi koji su gladni i bez posla mogu da gledaju sa divljenjem skupocene venčаницe, dostupne samo bogatim Nemcima i super bogatoj klasi Poljaka”.¹

S druge strane, ako se pogleda novi centar Varšave, opasan sjajnim, staklenim oblakoderima, koji su ovaj grad pretvorili u imitaciju Menhetna, ismevajući soc-realističku arhitekturu Palate kulture i nauke, stiče se utisak da je jedini cilj novog poretka bio da naudi starom, i da ga potisne. Poljska je bila idealno mesto za sprovođenje takve namere, i za ostvarenje tog cilja.

---

¹ Democracy and education, predavanje održano na Lojola univerzitetu, Čikago, 19. oktobra 1994; u: Chomsky on MisEducation, priredio Donald Macedo, Rowman&Littlefield Publishers, INC (str. 40–42).

Sama Poljska se možda ponadala, kao i mnogo puta tokom svoje istorije, da je neko dobronameran došao da je spase. Baš kao što je u varšavskom ustanku iz 1944. godine čekala Ruse, koji su stigli prekasno i zatekli zemlju u kojoj nije više imalo šta da se spase.²

Vredi zapitati se zašto jedna tako velika zemlja, sa donedavno tako plodnom kinematografijom – zemlja Andžeja Vajde, Kšištofa Kješlovskog, Kšištofa Zanusija, Romana Polanskog i mnogih drugih – danas nudi tako malo na internacionalnom i umetničkom planu. A možda je još vrednije zapitati se zašto brojni talentovani ljudi danas ostaju nemi na mnoga dešavanja i procese koji su u toku, kako u samoj Poljskoj tako i u zemljama oko nje?

Film je u minuloj komunističkoj epohi bio način da se svet prikaže onakvim kakav stvarno jeste, drugačiji od sveta zvaničnih glasila, Televizije i Trybune Ludu.³ Danas je film, međutim, samo potencijalan način da se zaradi neki novac, što za jednu nacionalnu kinematografiju može biti pogubnije od bilo kakve komunističke cenzure. Ako se nacionalna kinematografija baci u kandže producenata inspirisanih isključivo neoliberalnim, komercijalnim ambicijama, ona praktično prestaje da postoji. Zajedno sa političkom tranzicijom, ide i kulturna globalizacija tj. amerikanizacija, što za film, nažalost, znači holivudizacija.⁴

Da li je „holivudizacija“ neizbežna sudbina filma? Moraju li zajedničke tačke filmskim režiserima istoka i zapada biti McVrednosti i opsednutost budžetom i profitom? Ili je možda bolje da, umesto holivudizacije, ostane u igri onaj stari filmski most, na relaciji istok–zapad, koji su filmski umetnici tako uspešno gradili pre svih globalizacija i tranzicija? Još šezdesetih i sedamdesetih godina, najpoznatiji evropski filmski režiseri su započinjali svoje karijere na političkom istoku, i po logičnom sledu stvari, potom nastavljali karijere na zapadu, ili radili na koprodukcijama koje su uključivale jednu ili više filmskih kompanija iz inostranstva. Vodeći među onima koji su karijere nastavili na zapadu bili su Andrej Tarkovski (SSSR), Miloš Forman (Čehoslovačka), Roman Polanski (Poljska), Istvan Sabo (Mađarska) i Dušan Makavejev (Jugoslavija). Svaki od njih je, i na istoku i na zapadu, na jedinstven način podrivao i pomerao ideološke i kulturne

---

² Poljaci su, na nagovor Rusa, 1944. godine, u Varšavi, organizovali ustanak protiv Nemaca, uz obećanje da će Crvena armija blagovremeno stići u pomoć. Pomoć nije došla i Nemci su krvavo ugušili ustanak, razorivši gotovo ceo grad.

³ Trybuna Ludu je bio zvanični partijski dnevni list.

⁴ Iz uvodnika časopisa *Sight and Sound*, jul 2000. Bavi se opstankom nacionalnih kinematografija koje ugrožavaju takozvani NATO puding filmovi i holivudizacija.

---

granice koje su svet razdvajale tokom hladnog rata. Svojim delovanjem, oni su podsticali otvaranje novih idejnih i umetničkih prostora u kojima bi mlađe generacije filmskih umetnika mogle da razvijaju nove oblike multi-kulturalne saradnje i koproducijskih filmskih projekata. Političke, ideološke i kulturne barijere, podizane podjednako i u istočnim i u zapadnim zemljama, u svetu umetnosti su potpuno nestale još tad.

Sve umetnike sa istoka su, u neku ruku, oblikovali isti istorijski događaji i sile. Iskusili su, svaki na svoj način, surovosti i užase Drugog svet-skog rata (što je u slučaju Polanskog bilo osobito užasno i traumatično) i započinjali karijere posle 1956. godine, kada su totalitarne dogme počinjale da slabe i kada je oslobođanje od sterilnih formulacija soc-realizma, koje su gušile kreativnost i revoluciju, već bilo u toku. Oni su, tako, već tada bili, na izvestan način, deo „tranzicije“. Aktivno priključeni snagama reformi, oni su svojim delovanjem pomogli da se još više pomere granice slobode umetničkog kazivanja u njihovim domovinama, te da se razvije slobodna politička, nekonformistička kritika čorsokaka u koje je socijalistička re-volucija zapadala. Pri tome je svaki od njih ostao veran socijalističkom zaveštanju koje je svim umetnostima, pa i filmu, pripisivalo mnogo veći značaj (sociopolitički i umetnički) nego što je to bio slučaj sa umetnošću na zapadu. Svi oni su, na svoj način, doprineli zadivljujućem „talasu“ in-ternacionalno priznatih i nagrađivanih filmova, koji su kao bujica nekoliko decenija navirali iz istočne Evrope.

Pojava tog talasa sjajnih filmskih dela sa istoka može se donekle objasniti činjenicom da su novoosvojene kritičke slobode otvarale pristup brojnim značajnim temama, koje je vlada bila spremna da finansira, u duhu proklamovanih namera da se nacionalna umetnost, pa i nacionalni film, neguje kao značajno nacionalno blago. Iz tih razloga (zato što je značajnih tema bilo na pretek, i zato što nisu morali da brinu o budžetu zato što ih je država subvencionirala), njihovi filmovi su imali uslove da se razviju u maj-storski komponovana, maštovita, višeslojna i gusto strukturirana, bogata umetnička dela. Većina režisera o kojima je reč zauzimala je jedinstven i beskompromisan stav, kako prema zapadnim filmskim producentima, tako i prema sovjetskoj birokratiji. To je naročito bio slučaj sa Tarkovskim, koji je izražavao zastrašujući prezir prema svemu što je smatrao produktom tupog materijalizma i bankrotiranih vrednosti Holivuda, a u isto vreme morao da se brani od birokratije u okviru sovjetske kinematografije. Tarkovski se rogušio i ironično komentarisao čak i ona blaga kapitalistička ograničenja koja su mu nežno nametali italijanska televizija RAI i Švedski filmski insti-tut, kada je radio svoja poslednja dva filma, *Nostalgija* i *Žrtva*. Ipak, tokom

šezdesetih i sedamdesetih godina, nijedan od navedenih problema nije sprečavao umetnike sa istoka da nastave da prave umetnički značajne i impresivne filmove, suptilno i efektno razvijajući svoje „istočne“ stilove, teme i slike na način koji je mnogo govorio i umetnicima i gledaocima na zapadu. Iako lokalno specifični i „nacionalni“, njihovi filmovi su istovremeno bili i univerzalni, i ostaće zabeleženi kao deo svetske filmske baštine.

Poljska kinematografija u tranziciji od socijalizma do tržišta

Vajda, Kješlovski, Polanski: tri pozicije

„Režiser mora imati batinu u ruci i dušu pesnika.“

A. Vajda

U socijalističkoj Narodnoj Republici Poljskoj filmski umetnici su ispratili dve škole: takozvanu poljsku školu, čiji se nastanak vezuje za film Andžeja Vajde *Generacija* (1956), i čije su preokupacije bile vezane za Drugi svetski rat, i školu filma moralne anksioznosti, koja je za cilj imala da realistično opiše život u savremenoj Poljskoj baš onakav kakav jeste, pod okriljem poljske društveno-političke situacije sedamdesetih i osamdesetih. Filmski režiseri su tokom ovog perioda saradivali i međusobno se pomagali, prolazeći u isto vreme kroz specifične tranzicije. Bez obzira kakve tranzicije su bile u pitanju, nisu odustajali od svog zajedničkog primarnog cilja – da ponude alternativne vizure posmatranja stvarnosti.

Andžej Vajda (1926) je doživeo tranziciju u samoj Poljskoj, praveći posle pedesetih, tj. posle filmova poljske škole (*Kanal*, i *Pepeo i dijamant*) i filmove (u periodu od 1975. do 1981 godine) koji se svrstavaju u školu filmova moralne anksioznosti. Takvi su filmovi *Čovek od željeza*, koji se bavi štrajkovima iz 1971. i 1981. godine u brodogradilištu „Lenjin“, u Gdanjsku, organizovanim od strane pokreta „Solidarnost“, i *Čovek od mermera*, koji se, zajedno sa prethodnim filmom, bavi problemima koje su mladi režiseri imali sa odborom za cenzuru. Roman Polanski (1933) je, tako, posle dva filma snimljena u Poljskoj (*Dva čoveka i orman* i *Nož u vodi*) koji kritikuju tadašnju poljsku stvarnost, nastavio karijeru u Americi. Tu je, praveći izvesne kompromise između svoje vizije i uslova koje mu je nametala nova sredina, snimio filmove koji su nastavili da kritički preispituju, ovoga puta, američku stvarnost. Kšištofu Kješlovskom (1941–1996) je u ovom radu ostavljeno najviše prostora iz razloga što njegovi poslednji filmovi predstavljaju svojevrsan uvod u kinematografiju najnovije poljske tranzicije ka Zapadu.

Godine 1989, Kješlovski odlazi u Francusku, gde radi na koprodukcijama *Dvostruki život Veronike* i *Trilogija – Tri boje* u kojima napušta film moralne anksioznosti i počinje da se bavi univerzalnim ljudskim pitanjima, kao i pitanjem odnosa Istoka i Zapada.

Kješlovski je počinjao da snima svoje filmove u periodu kada su izvesni filmovi čekali i po dve do tri godine na policama cenzorskih kancelarija, i kad su neki filmovi mogli biti prikazani samo odabranoj publici. Kroz takvo iskustvo je i sam prošao u periodu kada je snimao svoje dokumentarce i prve igrane filmove. Tako su dokumentarci o radnicima fabrike tekstila u Lođu *Iz grada Lođa* (1969) i film *Fabrika* (1970) bili prikazivani u salama van grada kao prateći program nekom dugometražnom filmu, a igrani film *Spokoj* je pet godina čekao na polici (od 1976. do 1981) pre nego što je javno prikazan, jer je obrađivao temu štrajka, o čemu se u Narodnoj Republici Poljskoj nije smelo govoriti.⁵

Uprkos takvim neprijatnostima, Kješlovski ne odustaje od svoje namere da suptilno i višeslojno prikaže procese skrivene iza socijalističke ideje stvarnosti. O tom periodu se, danas, u Evropi i tranzicionoj Poljskoj, govori pojednostavljeno i jednostrano kao o mračnom, surovom dobu u kojem čovek nije smeo da se izdigne iznad životinje. Upitan, u poslednjem intervjuu koji je dao poljskoj televiziji 1996. godine, da li je uspostavljao distancu naspram te uboge i ružne stvarnosti, i da li je taj svet njemu delovao izopačeno, Kješlovski je odgovorio da mu se sve to činilo prirodno i normalno: „Mi smo voleli“, dodao je, „taj grad, te ljude. Bez takvog osećanja se ne mogu praviti filmovi. Bez osećanja bliskosti, simpatije. Ili saosećanja. Ja sam jednostavno opisivao svoj svet i upravo mi je to bilo zanimljivo. Tada mi se činilo da je moj svet zanimljiv i da ga treba opisati.“

Dokumentarni filmovi koje je Kješlovski u tom periodu snimao teže da budu takav opis poljske stvarnosti. Uz pomoć svojih stalnih saradnika on je pronašao mladi bračni par, Jađu i Romka, čiji je život, tokom cele jedne godine, pratio u dokumentarnom filmu *Prva ljubav*. Jedan od najčuvenijih dokumentarnih filmova mu je film *S tačke gledišta noćnog portira*, u kome glavni protagonista, čuvar jedne fabrike, iznosi svoju skoro fašističku odanost striktnoj disciplini i životu u kome su pravila važnija od

---

⁵ Slučajevi cenzure nisu samo specifičnost Istoka. Sličnu sudbinu je u Kanadi 1970. godine doživeo dokumentarni film Denisa Arkanda (*On est au Coton*) koji se bavi eksploatacijom radnika u tekstilnoj industriji. Bio je u bunkeru punih šest godina. U SAD je dokumentarni film Frederika Vajsmanna *Titicut Follies* (1967) bio zabranjen za prikazivanje sve do 1992. godine.

ljudi. Još jedna tema je privukla Kješlovskog: „pričljive glave“, raznih uzrasta i zanimanja, koje, u istoimenom filmu, odgovaraju na pitanja: Kada sam se rodio? Ko sam? Šta bih želeo da budem? Interesantno bi bilo saznati kakve bi odgovore danas Poljaci davali na ista ova pitanja.

Iako je uporno tvrdio da je priča svakog filma život sam po sebi, i da ne treba izmišljati već samo dati život snimiti, Kješlovski nije bio pošteđen ideološke interpretacije svojih filmova. U početku, Poljaci u njemu vide kritičara sistema (to se naročito tiče njegovih dokumentarnih filmova), a kada se okreće igranom filmu, oni se tumače kroz auru tradicionalnog pristupa religiji, iako je njegov odnos prema religiji, kao i prema politici, bio veoma specifičan.

Produksijski uslovi u periodu najnovije tranzicije

Ako se način nastanka filmova u periodu u kome su stvarala ova tri režisera posmatra sa tačke gledišta današnje kinematografije, osnovni utisak koji se stiče je da su se filmovi, i pored raznih birokratskih smetnji, uspešno realizovali. Činili su svojevrsan teatar stvarnosti Narodne Republike Poljske. Tu Poljsku, na filmu, mogla je da prepozna i poljska radnička klasa, a i poljska inteligencija. Jedinstvo publike bilo je rezultat ne samo verne transpozicije kompleksne poljske stvarnosti, koju je film u tom času nudio, već i činjenice da je socijalističko obrazovanje podrazumevalo radničku publiku koja je bila u stanju da prati, i sa odobravanjem prima, čak i veoma složene stilske odlike savremenog filma (setimo se velike popularnosti koju su u Sovjetskom Savezu, među radnicima, uživali filmovi Tarkovskog).

Da bi se shvatila kriza današnje poljske kinematografije, potrebno je pre svega sagledati kako je ona nekada produkcijski funkcionisala. Za današnje mlade režisere, koji bi svojim filmovima želeli da menjaju, a ne samo da zabavljaju svet, nekadašnji način finansiranja filmova verovatno izgleda kao utopija. Do pre 15 godina, u Poljskoj, pre svega komercijalni pritisak na umetnike nije bio tako veliki. Filmsku industriju je finansirala država, tako da novac nije pripadao određenoj osobi. Mada je i dalje bila pod cenzurom Ministarstva za umetnost i kulturu, poljska filmska industrija je bila decentralizovana. Godine 1955. osnovano je osam samostalnih zespoly, ili produkcijskih kuća za igrane filmove (zespół doslovno znači tim), koje je finansirala država. Svaka je imala umetničkog rukovodioca, koji je obično bio i direktor producijske kuće, glavnog scenaristu, i izvršnog producenta. Svaka produkcijska kuća je bila odgovorna za naručivanje scenarija i organizovanje svih faza produkcije. Na taj način su filmski stvaraoci, sličnog

---

ukusa i uverenja, bili okupljeni oko iste produkcijske kuće. Snimljeni filmovi su podnošeni na odobrenje zameniku ministra za umetnost i kulturu, i državnoj komisiji za cenzuru. Neki scenariji su pisani tako da nadmudre cenzore, ali su filmovi uglavnom snimani u skladu sa originalnim namerama autora. Dokumentarni filmovi su, mada je i njih finansirala država, snimani u posebnim produkcijskim kućama, koje su obično nazivane studio.

Danas u Poljskoj ne moraju više da se organizuju nikakve tajne projekcije, i police odbora za cenzuru nisu ispunjene filmovima koji čekaju da ugledaju svetlost dana. Štaviše, taj odbor više ne postoji. Da li je to znak da su, konačno, sloboda i demokratija dosegnete? Da filmom ni na šta više ne treba skretati pažnju, zato što je sve idealno (nema nezaposlenosti, otpuštanja, prostitucije, emigracije, štrajkova)? Da li je onda današnji poljski film umetnost, ili propagandno sredstvo novog poretka? Da li će Poljska, po uzoru na Zapad, i po diktatima tranzicije, pretvoriti svoj film u zabavu miliona, samo da bi dobila nešto više novca, pa makar i po cenu da pri tome izgubi onaj deo svog tradicionalnog senzibiliteta (i identiteta), koji je tako karakterističan za nekadašnji poljski film.

Prema istraživanju Poljske filmske asocijacije iz 2003. godine, 2002. godina je bila najgora godina u celokupnoj istoriji poljske kinematografije. Njen predsednik, Jacek Bromski, uputio je javni, alarmni apel Evropskoj uniji.⁶ Poljski nacionalni odbor za kinematografiju je stavljen van snage. Budžet, kojim je odbor za kinematografiju nezavisno upravljao, tokom devedesetih je najpre smanjen za 70%, a onda kompletno preuzet od ministarstva kulture i preusmeren na neke druge projekte. Ministarstvo kulture je, takođe, prestalo da plaća obaveze Odbora za kinematografiju prema privatnim producentima. Nacionalna kinematografija se našla u bezizlaznoj poziciji, bez budžeta, bez odgovarajućih struktura, i bez bilo kakvih subvencija od strane države. Vlada, od predviđenih 3 miliona, danas za film izdvaja svega 150.000 evra, što je tek 20% budžeta jednog filma. Ovakva situacija posledično dovodi i do smanjenja ostalih finansijskih izvora, poput bioskopskog prikazivanja i video distribucije, ili pomoći iz zapadne Evrope. Svemu tome se može pridodati i kolaps brojnih kompanija značajnih u ovoj profesiji, poput studija za zvuk, za rasvetu, za kameru, i velika nezaposlenost do koje je došlo među tehničko-kreativnim osobljem, koje je u boljim vremenima radilo na proizvodnji filma. Kinematografija je u Poljskoj danas potpuno potcjenjena i marginalizovana, a tokom pregovora između Poljske

---

⁶ Apel Jacek Bromskog skinut je sa interneta.

---

i EU, pitanje sinhronizovanja zakona o kinematografiji nije ni spomenuto. Jacek Bromski u svom apelu navodi: „Poljska, koja se nekad ponosila svojom kinematografijom, danas se u pregovorima sa EU radije bavi odbranom i čuvanjem svoje staromodne agrikulture“.

Ovde je neminovno opet nameće termin „holivudizacija“. Poljska, čiji je film do pre nekoliko godina imao na domaćem tržištu gledanost 40%, i koja je stoga imala jednu od najuspešnijih nacionalnih kinematografija u Evropi (20–25 celovečernih igranih filmova godišnje),⁷ tokom 2003. godine proizvela je svega 5 filmova. Američki distributeri su zadovoljno trljali ruke jer je to značilo da će se, umesto domaćih filmova, kojih više nema, uspešno prikazivati samo jeftina američka zabava. Razlika između filmova snimljenih u doba socijalizma, koji su podsticali kritičku svest i kritičko mišljenje, i američkih komercijalnih filmova koji se publici nude danas, je ogromna. Danas su američki distributeri apsolutno preuzeli poljsko tržište i nemaju strah od konkurencije lokalnog filma. Ostaje krajnje nejasno da li je Ministarstvo za kulturu vuklo poteze, koji su do ovakvog stanja doveli, iz neukosti ili sa predumišljajem.

Ostaje takođe nejasan odgovor i na pitanje zašto Evropskoj uniji nije nimalo stalo do harmonizacije zakona u filmskom sektoru u Poljskoj, što bi poljskoj kinematografiji omogućilo da funkcioniše, primera radi, kao kinematografije u Italiji, Francuskoj ili Nemačkoj, gde određeni procenat od marketinških prihoda i TV pretplate neodložno odlazi u fond za podršku nacionalnoj kinematografiji. U Italiji je čak 1994. godine izglasan zakon pod nazivom „hitna intervencija u cilju pomoći nacionalnom filmu“,⁸ a poznato je i da se nacionalna kinematografija u Engleskoj potpomaže prihodima od igara na sreću. Kako bi slični predlozi apsurdno zvučali u istočnoevropskim zemljama, koje svojim kinematografijama nisu obezbedile ni minimalne uslove za opstanak! Možda bi za Poljsku jedino rešenje bilo da se za novog papu izabere neki bivši poljski filmski režiser, koji bi, po uzoru na Vojtilu, još jednom, ovaj put zbog filma, skrenuo svojim autoritetom pažnju šire javnosti na stanje filma u istočnoevropskom regionu.

Pošto je Poljska postala članica EU pre nego što je sinhronizovala zakon o kinematografiji, iako je i to bila njena obaveza i uslov članstva, EU bi trebalo da danas naknadno potpomogne sinhronizovanje tog zakona, kako u Poljskoj tako i u svim novim članicama. U osnovi sporazuma o Evropskoj

---

⁷ Uporediti sa brojem filmova koji su u istim periodima snimani kod nas.

⁸ „Interventi urgenti in favore del cinema.“

---

uniji se, uostalom, navodi da je jedan od primarnih zadataka ove zajednice obaveza da se štite i promovišu svi evropski kulturni identiteti. Pokretne slike filma definitivno čine deo tih kulturnih identiteta. Da li je možda holivudizacija zahvatila i ostatak Evrope, pa se svuda državne subvencije troše na promocije stvari koje su nekome preče od čuvanja nacionalne kulture i nacionalnog nasleđa.

Nova poljska kinematografija na tržištu

Robert Glinjski: CZESC TERESKA (2001)

Danas u Poljskoj ipak postoje određeni autori, školovani u „filmovki“ (nacionalnoj filmskoj školi u gradu Lođu, osnovanoj po završetku Drugog svetskog rata), koji ostaju dosledni tradiciji poimanja filma kao teatra stvarnosti, odnosno tradiciji usavršavanja „filma moralne anksioznosti“. Kao što smo pomenuli, taj pravac je nastao 1979. godine, kada je Kješlovski snimio svoj film *Amater*. Taj film se može smatrati svojevrsnim manifestom ciljeva koje su pred sebe postavili poljski filmski umetnici. Ovaj film govori o tome kako tvorac filma može da se nađe u zamci koju je sam sebi postavio, to jest, kako, praveći filmove sa najboljim namerama, može činiti uslugu ljudima čije su namere loše. Filmski umetnik treba da bude oslobođen amaterske fascinacije kamerom i da ima, umesto toga, jasnu predstavu o životu na filmu i van njega. Jedino tako može da izbegne manipulaciju. Njegov film biće umetnost ukoliko je on iskren, i ukoliko priča o svom vremenu, gledajući ga kroz alternativnu viziju, kad god je to potrebno.

Robert Glinjski (1954) je upravo takav mladi poljski reditelj. Evo šta on kaže o postojećem stanju u poljskoj kinematografiji: „Pre 25 ili 30 godina, Evropa je u filmskom smislu bila jako atraktivna (u odnosu na Ameriku i druge delove sveta), jer je nudila moderniju kinematografiju, kinematografiju bez predrasuda, i iskreniju viziju života. Iznenada je to sve nekako stopirano, a ne nastavljeno, tako da evropski film ne nudi više drugačiju viziju sveta... Mi smo pod ogromnim industrijskim pritiskom američke distribucije. Američki distributeri ne žele da vide nacionalni film, ili da ostave prostora za njega. Oni samo pohlepno žele da svoj novac vrate nazad u Ameriku, odakle je i potekao. Mi sami moramo da se borimo za malo sopstvenog prostora. Jedini način da se taj prostor dobije je pravljenje filmova za zabavu i razonodu. Zapravo, da bi se ušlo u trku sa Holivudom, neophodno je koristiti specijalne efekate i praviti lako svarljive priče.“ To je put koji, na svu sreću, jedan broj reditelja u Poljskoj, a i drugde u centralnoj

Evropi, ne želi da sledi, a koji, opet, producenti radije prihvataju. Robert Glinjski ističe da ovaj problem nije tako nov, i jasno izražava mišljenje da je rešenje krize u kinematografiji putem komercijalizacije krajnje neprihvatljivo. Još veći problem nego što je pritsak od strane stranih producenata, po njegovom mišljenju, predstavlja odsustvo bilo kakve domaće finansijske pomoći. U Poljskoj je, uglavnom, veoma teško naći pare i formirati budžet za film.

Tako je 2002. godine, u trenutku kada je novo proširenje Evropske unije bilo definitivno, Glinjski došao na ideju da napravi film „bez budžeta“. „Mi imamo“, kaže Glinjski, „visokobudžetne i niskobudžetne filmove, pa zašto onda da ne napravimo i bezbudžetne filmove, kada je tako teško naći pare za film, posebno za onu vrstu filma koji bi hteo da kaže nešto o mestu i vremenu u kojem trenutno živimo...o današnjici. Jedini sponzor takvog filma može biti Televizija.“ U tom smislu, za Glinjskog se može reći da je od onih srećnijih režisera: njegov film iz 2001. godine, *Ćao, Tereska*, finansirala je, delimično, upravo poljska televizija.

Ne samo produkcijski uslovi, već i tema filma govore mnogo o tranziciji koja ja u Poljskoj u toku. Glavni protagonist ovog filma je petnaestogodišnja devojčica Tereska (Aleksandra Gietnek). Tereska je epska heroina, rođena u siromašnoj, radničkoj porodici, koja u novoj Poljskoj ostaje bez bilo kakve nade u bolju budućnost (otac alkoholičar i tehnološki višak, i majka dobroćudna i bespomoćna fabrička radnica). Živi u varšavskom bloku, tipičnom po arhitekturi za socijal-realističku, posleratnu eru. Film počinje slikama iz Tereskinog detinjstva, kada ona prima svoje prvu pričest i polaže pionirsku zakletvu, odnosno zaklinje se na ljubav prema roditeljima i pravičan odnos prema školi i prema radu. Ostatak filma pokazuje Teresku devojku, ćutljivu i povučenu, sa posterom savremenog Romea, Leonarda di Kaprija, u svojoj sobi. Ipak, ona ima velike snove, i modni crteži koje crta u svojim sveskama, ukazuju da ima kreativne potencijale. Ne samo da žarko želi da postane modni dizajner, na onaj način na koji svako dete tog uzrasta mašta o budućnosti, ona zaista i ima određeni talenat za to. Ali, u školi za dizajnere će se uskoro razočarati funkcionalnim pristupom svemu, koji joj se tamo nameće. Pošto joj je time osujećen svaki pokušaj da pokaže inventivnost, ona kompenzaciju pronalazi u društvu nešto starije devojke, Renate. Ova sumnjiva prijateljica (koja, kasnije saznajemo, beskrupulozno krade novac i od Tereske i od drugih) uvodi je u svet „odraslih“, u svet konzumiranja cigareta, alkohola, svet sitnih krađa i jeftinog seksa. Upravo zato što su neartikulisane i skrivene, Tereskinе najdublje emocije pogađaju i angažuju publiku mnogo efektnije nego burne i eksplicitne deklaracije osećanja. Ona

---

bi želela nešto više u životu, ali postepeno shvata da je niža vrsta, da je dole, i da ne sme ništa da očekuje od društva koje je okružuje. U trenutku kada gubi veru u sve čemu su je u detinjstvu učili da se zaklinje, ona postaje nevoljan, ali ipak lak plen ulice koja vodi u novi poljski poredak.⁹ U filmu vidimo kako postepeno postaje nasilna, jer je dovoljno inteligentna da se sa besmisлом svog života ne miri, ali i potpuno bespomoćna da dokuči alternativu koja bi je iz tog besmislenog sveta izvela i istinski zadovoljila. Tako u njoj rastu samo bes i frustracije, agresija koju ona iskaljuje na od sebe slabijem i još bespomoćniji biću, jer nije u stanju da dokuči prave uzroke bede u kojoj se svi nalaze.

Kješlovski je 1988. godine (kada je još uvek na snazi bio komunizam) snimio film *Kratki film o ubijanju*, kojim je začeo tradiciju prikazivanja života mladih, razočaranih, izneverenih ljudi, koji se, umesto da postanu kreativni, okreću protiv života, samouništenju i ubijanju. Nije samo Čao, *Tereska* proizašao iz ovakve tradicije. Postoje i režiseri u drugim zemljama istočne Evrope koji bi kroz sumorne i grčevite živote mladih hteli da kažu nešto o tranziciji. Slovenački film *Rezervni delovi* Damjana Kozole, mađarski film *Divni dani* Kornela Mundruša, kao i švedski film *Ljilja 4-ever* Lukasa Modisona, na taj način, naturalistično, prikazuju kako zemlje dela Evrope koji nije dobrodošao u EVROPI ulaze u Evropu, postajući rezervni delovi. To nije samo odlika istočne Evrope, jer su i braća Darden (ovogodišnji dobitnici nagrade u Kanu) napravili film *Rozeta*, o istoimenoj devojci koja doživljava istu sudbinu u zapadnoj Evropi. Ona se odlučuje na samoubistvo jer ne uspeva više da se nosi sa beskrupuloznim zakonima kapitalizma, koji joj nalažu da gazi preko mrtvih, ako želi da zadrži radno mesto i ne vrati se u beznadežni svet nezaposlenih (onaj svet koji je na skorašnjim referendumima u Francuskoj i Holandiji velikom većinom odbacio predlog Ustava evropske unije).

Čao *Tereska* je, dakle, još jedan naturalistički prikaz mučnog i surovog prelaska iz čistote i života punog nade i očekivanja u svet lišavanja i totalne destrukcije. *Tereska* hoće da pobegne iz tog sveta. Oseća u sebi talenat koji nudi mogućnost za veru u bolju budućnost, ali ne ume da pobegne jer nigde nema table sa natpisom – izlaz.

Izbor crno-bele tehnike i načina snimanja, koji ne podrazumeva muziku u pozadini, niti stabilnu kameru, čini još više da ovaj film istinski šokira svaku publiku potretisanjem začaranog kruga siromaštva i nasilja,

---

⁹ Chomsky on MisEduktion by Donald Macedo, 1994. Noam Čomski govori o "dve ulice", str. 40–42.

tako karakterističog za društvo druge dekade post-komunističkog perioda u Poljskoj. A dečija nevinost je često sredstvo kojim se u filmu približavaju socijalne prilike. Tačnije, dečja nerazgovetnost i subjektivnost je dobro oprobano sredstvo kojim se lako i efikasno pokazuje stanje bespomoćnosti, ogledano u putu kojim samo društvo, a samim tim i život glavnog protagonista, te i radnja samog filma, ide. Zbog toga deca imaju brojne centralne uloge u mnogim nezaboravnim ratnim filmovima (*Ivanovo detinjstvo* A. Tarkovskog). U *Čao, Tereska* je, pak, dodeljivanje glavne uloge detetu seizmička naprava kojom se mapiraju anomalije trenutnih socijalnih promena u centralnoj i istočnoj Evropi. Nasilje vreba sa svih strana i postaje uobičajena stvar u svakodnevnom životu. Ono, na posletku, potpuno prestaje da utiče na Teresku, lišenu svake motivacije, i ona ubija, ne osećajući ništa, ostajući i dalje prazna, ali postaje opasna, ne više po sebe već po svoju okolinu.

Izgubljenja nevinost je česta tema na filmu, ali je retko kad tako ogoljena kao ovde. Ovaj film je poput gorkog leka, koja se mora popiti bez svih onih ispraznih, umirujućih, komičnih olakšanja, koji uglavnom zaslađuju problematične teme u holivudskim filmovima. *Čao, Tereska* nije film lak za stomak, ali svojom surovom iskrenošću čini da shvatimo koliko je vredno to što nas je uznemirio i pokvario nam dobro raspoloženje. *Čao, Tereska* je film koji pokazuje „Poljsku B“, ili Poljsku koja ostaje van medijske pažnje koja se obično fokusira na uspehe tranzicionog perioda ove zemlje, ili, ako priča o neuspesima, spominje neuspele izbore ili afere poput one povodom otkrića da predsednik Kvašnjevski ne poseduje fakultetsku diplomu.

Čao, Tereska je i dokaz da film moralne anksioznosti još uvek slovi, na neki način, za kreativan produkcionni model poljskog filma. Za razliku od Kješlovskog, koji je prosto posmatrao realnost i napustio ovu školu nakon što se počeo baviti opštim ljudskim pitanjima, Robert Glinjski je pokazao kako je moguće posmatrati moderno društvo, sa svim političkim i moralnim transformacijama, i istovremeno se baviti osnovnim ljudskim pitanjima. Film postavlja pitanje cene promene režima, mentalne pripreme neophodne za prihvatanje zapadnih sloboda. Glinjski je, tako, kroz surovi portret sudbine dveju srednjoškolki (Tereske i Roberte) pokazao koliko se današnji kolaps vere i moralnih vrednosti pretvara u bespomoćnost mladih, izneverenih od strane svih društvenih institucija (porodice, crkve i škole). Odlazak u crkvu i prvo pričešće ostaje samo navika i protokol. Ulica, kojoj se deca prepuštaju odmah po izlasku iz škole i crkve, preuzima ključnu ulogu u njihovom vaspitanju. Ulica, u svim društvima u tranziciji, dečju čednost i bezbrižnost, već tradicionalno, pretvara u surovost i bespomoćnost.

Nakon što je ovaj film premijerno prikazan, i nakon što je dobio nagrade i priznanja na filmskim festivalima u Karlovim Varima, Gdanjsku, Denveru, predstavnik poljske televizije, gospodin Karpinski, je izjavio kako veruje da je televizija, svojom finansijskom podrškom ovom i sličnim filmovima, pružila, do sada, mogućnost mnogim poljskim rediteljima da rade. Karpinski je rekao: "Danas su došla vremena kada smo svi radi da vidimo dublja razmišljanja o svemu i filmovi, poput filma *Ćao, Tereska*, sve više i više dolaze na scenu, te je stoga poljska televizija pritekla u pomoć, želeći da producira filmove mladih režisera, filmove koji neće biti tako skupi, koji neće iziskivati neki veliki novac, pri čemu će umetnik imati veću slobodu da istražuje i da se umetnički, etički, filozovski izražava." Na ovu izjavu, Glinjski je odgovorio kako ne veruje da će televizija u budućnosti uopšte finansirati filmove stare škole. „I televizija danas traži samo publiku. Tražiti publiku znači praviti glupe filmove za zabavu umesto nešto ambicioznije filmove koji će podstaknuti na razmišljanje. Ipak, iako postoji toliko problema da se napravi autorski film, s vremena na vreme uspevamo. Tada počinjete da govorite o konkretnoj ideji i tada je sve u redu, nije kao kada televizija određuje svaku scenu i svaki korak vašeg rada."

U daljem opisu trenutnog stanja u poljskoj kinematografiji, Robert Glinjski upozorava da, zbog negativnog odnosa države prema nacionalnoj kinematografiji, mnogi profesionalci ostaju bez posla jer se snima sve manji broj filmova. S druge strane, sve više filmskih radnika iz zapadne Evrope i Amerike dolazi u Poljsku da snima SVOJE filmove, jer tu pronalaze jeftine, profesionalne,iskusne filmske ekipe, koje malo koštaju i zahtevaju. (*Pijanista* Romana Polanskog i *Šindlerova lista* Stivena Spilberga su snimljeni u Poljskoj.¹⁰) Zapadni filmski stvaraoci, opet, tvrde da to ne rade zato što dobijaju jeftinu filmsku ekipu, već zato što ovaj region obiluje lepim i živopisnim predelima u kojima se može snimati skoro svaka vrsta scene. U iskrenost ovakvih tvrdnji se može sumnjati, jer ono što bi u Americi koštalo pet miliona, u Poljskoj košta dva miliona dolara. Pri tome, iako američki producenti cene poljske filmske ekipe kao pouzdane i više nego kvalifikovane, oni ni jednim gestom ne pokazuju distributersku zainteresovanost za istočnoevropske filmove. Oni u Poljsku mogu da dođu, poljski film u Ameriku – teško.

---

¹⁰ Dva člana iz poljske ekipe koja je učestvovala u snimanju *Šindlerove liste* su dobitnici Oskara za kameru (Januš Kaminski) i scenografiju (Allan Starsk).

Šta treba da rade istočnoevropski reditelji da ne izgube tehničke ekipe, predajući ih drugim zemljama? Kako praviti filmove koji će se svideti i američkoj i evropskoj publici istovremeno, kad se one toliko razlikuju u svojoj kulturi i svojim interesovanjima. Da balans nije moguće uspostaviti, govori podatak da neamerički filmovi čine manje od 0,2% ukupnog američkog tržišta. Amerika je jednostavno nezainteresovana da gleda živote drugih nacija, i da čuje drugi jezik osim engleskog, jer jedan američki gledalac potpuno veruje da, živeći u velikoj Americi, živi u najboljem od svih svetova.

Pjotr Tžaskalski: EDI (2002)

Još jedan poljski film koji je 2002. godine finansirala poljska televizija zaslužuje najozbiljniju pažnju. To je film *Edi*, reditelja Pjotra Tžaskalskog, koji je 2002. uspeo da uđe u konkurenciju za Oskara za najbolji film van engleskog govornog područja. U pitanju je jednostavna, ali zapanjujuća priča o Ediju i Jureku, sakupljačima starog gvožđa iz Lođa. Iako su veoma ubogi i bezopasni, stalno im pretili fizičko i psihičko zlostavljanje na poslu, od strane dvojice nemilosrdnih moćnika, lokalnih švercera alkoholom, takozvane braće. Njihova prava priroda naročito dolazi do izražaja kada otkrivaju da je njihova „dobro čuvana sestra“ (koju očajnički maltretiraju da završi školu kako bi na njeno ime zakonski registrovali svoju firmu) trudna. Edi je devojku podučavao (čitao joj *Romea i Juliju*), ali je nikada nije ni dotakao. Ona ga ipak optužuje da ju je silovao, kako bi zaštitila svog tajnog ljubavnika, oca deteta koje nosi. To čini bez ikakvog straha ili griže savesti. Edi biva kastriran, odnosno kažnjen najdubljim poniženjem koji jedan muškarac može da doživi, za silovanje koje nije počinio.

Ovo je film istine čije nezaboravne reči i slike mogu mnoge naginati da se postide. Edi je istovremeno i jedan od najtužnijih i jedan od najsrećnijih filmova na svetu. Jedan od najružnijih i jedan od najlepših filmova na svetu. Tužan je jer govori o životu koji ljudi obično izbegavaju da vide, životu koji je ignorisan, zaboravljen, ali koji postoji. Film je veseo jer Edi, uprkos svemu, uspeva da živi svoj život na najbolji mogući način, i pokazuje da „đubretari“ mogu biti kvalitetniji ljudi od onih čiji ljudski kvaliteti leže samo u parama. Upoznajući nas sa Edijem, Tžaskalski daje ne samo portret društvenih autsajdera sadašnjice već i osvrt na ljudske vrednosti koje danas smatramo nepotrebnim i bacamo na đubrište. Edi nas podseća da dobrota i lepota mogu postojati čak i među najružnijim, najsiromašnijim, ili naoko beznačajnim ljudima. Da je potrebno pružiti šansu svim ljudima.

Otkriva onu mračniju stranu poljske sadašnjice, gde su jasno razgraničena dva sistema vrednosti i dve definicije životnog smisla. S jedne strane je svet uspešnih, koji uspeh postižu otimanjem (Ediju je prijatelj preteo ženu, kuću, zemlju, sve što se fizički od nekog može uzeti). Gazde u gradu su mu uzele muškost, a on i dalje ima više od svih. Edi, skupljač starog gvožđa, je čarobnjak koji, odlikama svoje prirode, đubre koje skuplja pretvara u zlato, a sve poraze u pobeđe. Film na prelep način govori kako je iskonska ljubav prema ljudima, surovo odbačena od strane onih koji vladaju čovekom, još uvek moguća. Edi i Jurek su je pokupili sa smetlišta moćnih, zajedno sa starim metalom, i poput alhemičara pretvorili je u zlato, ostajući tako srećni. Stoga je ovo optimističan film, iako priča ispričana u njemu nije nimalo prijatna za gledanje.

Film dalje sugerise da čovek može biti istinski srećan jedino kada ličnu sreću doživljava u sreći, a ne eksploataciji drugih. Edi u jednom trenutku kaže Jureku: "Božić je kad god ti želiš da bude." Na taj način, on jasnim, jednostavnim jezikom, a još više svojim delima, govori da je Božić, rođenje Hrista, pitanje stalne životne prakse a ne protokola i periodičnih crkvenih rituala. Film parabolizuje realnost onakvu kakva jeste, svedena, bedna, dosadna i prljava. Ali iz te parabole, Edi, đubretar, poručuje da je i dalje vredno da se nosite s njom. Ipak, Edi ne poručuje da se nosimo s njom tako što ćemo postati žestoki momci koji mogu snagom sami krojiti svoju sudbinu. On pokazuje da je pravo herojstvo usuditi se i želeći da živite život prihvatajući sav bol i nesreću, prihvatajući ga zapravo onakvog kakav jeste. A to se može postići samo prijateljstvom, pokazivanjem ljubavi u onom njenom najizvornijem obliku, kada je najjača i nije ovisna o reproduktivnim organima, i svakodnevnim posvećivanjem. Tako Edi uspeva da poboljša svet oko sebe. On živi u napuštenom skladištu, bez struje i vode, sa Jurekom koji je, s druge strane, reprezent onog tipičnog čoveka tranzicione Poljske, fasciniran materijalnim i moćima televizije, potčinjen snažnijem. Ali Edi upravo svojom energijom i svojim načinom života menja prijatelja iz dana u dan, te uspeva da ga pretvori u dobrog čoveka koji svoju dobrotu na kraju hrabro pokazuje (kada baca novac koji Ediju braća nude da bi im on dao bebu natrag).

Edi je čovek prirode, iako ga prvo srećemo u gradu. Iz nje crpi snagu za stoičko podnošenje teškog života, prepunog nepravdi. Jedna od prvih scena u filmu, snimljena u ruiniranom Edijevom i Jurekovom stanu, počinje krupnim planom slike pejzaža predela netaknute prirode, koju Edi drži iznad kreveta. Scena koja nas, međutim, uvodi u sam početak filma, prikazuje dečaka koji leži na drvenoj skakaonici pored reke i uživa gledajući

njen tok, i osluškujući zvuk kiše i druge glasove prirode. To je, zapravo, Edi dečak, i to je atmosfera koja ga je načinila takvim kakav jeste. Po povratku u selo, gde se prinudno preseljava sa Jurekom i odbačenom bebom, koja nije njegova, ali koju prisvaja, Edi ponovo proživljava svoje najlepše trenutke na istoj drvenoj skakaonici. On, detetu koje je usvojio, pravi planove za srećnu budućnost, želeći da ga odgoji u prirodi koja će ga načiniti plemenitim bićem. Želi da ga usmeri na put, na kojem će izrasti u nezavisnog, dobrog čoveka. Da mu pruži mogućnost obrazovanja koje će mu olakšati taj put. Tim povodom mu, kao prvi korak, organizuje krštenje. I to dete je jedna od onih stvari uzetih sa smetlišta bogatih koju Edi želi da pretvori u zlato. No, na sam dan krštenja, za vreme svečanog ručka, dolaze braća sa sestrom, majkom deteta, i njenim ljubavnikom, te uzimaju dete. Tako nastupa još jedan težak udarac za Edija. Po ko zna koji put u životu mu je oteto sve što ima, ali on ostaje mirniji i uzdržaniji nego ikad. Još jednom odlazi na svoje omiljeno mesto pored reke i baca u vodu granu čijim oticanjem otiče još jedno parče njegovog života.

U poslednjoj sceni filma, dva đubretara su ponovo na sumornoj, prljavoj ulici grada Lođa. Guraju svoja kolica za skupljanje starog metala među pohabanim bučnim tramvajima i uličnom vrevom. "E e e edddi", mucajući pita zbunjeni Jurek, "zašto smo se ponovo vratili u grad? Kakav život možemo živeti ovde?"

„Svajo zyce! Svajo!“¹¹ odgovara Edi glasom koji ne izražava nimalo umanjen spokoj i stoicizam.

Mađarska u tranziciji: DIVNI DANI

Ako se ponovo vratimo na samu filmsku produkciju u istočnoj Evropi, interesantno je da je Mađarska jedina zemlja u tranziciji koja je nešto bolje rešila problem nacionalne kinematografije. U Mađarskoj su stvoreni filmski odbori, čiji su članovi, uglavnom, pripadnici filmske profesije. Njima se šalju sva napisana scenarija i oni odlučuju kome će dati novac za realizovanje filma. Oni koji konkurišu, a ne dobiju novac, često kažu da je to užasan odbor, ali ostaje činjenica da se dodeljuju sredstva za snimanje različitih vrsta filmova i da se selekcija vrši prvenstveno na osnovu kvaliteta samog projekta. Tako je u Mađarskoj, proteklih godina, snimljeno više autorskih, umetničkih filmova, pravih naslednika filmova Ištvana Sabe i Mikloša

---

¹¹ Svoj život! Svoj!

Janče, koji je prvi opisao novu post-komunističku Mađarsku još 1991. godine u filmu *Blue Danube Waltz*. Baveći se otkrivanjem prljavih zakulisnih političkih dogovora i kompromisa, ovaj film izražava duboko razočaranje, prouzrokovano Jančovim uverenjem da se „nova“, postkomunistička Mađarska, ne razlikuje mnogo od „stare“.

Glavni junak je političar, nekadašnji disident. Kao bivši disident, 1989. godine postaje pogodan za režim svog rođaka, žestokog prokapitalistički orijentisanog premijera, koji se sprema da dočeka bogatog stranog investitora, što je potez potpune izdaje svakog principa koga je nekad smatrao veoma dragim. Priča, potom, sa naglašenim cinizmom, prikazuje nerazjašnjenje pokušaje atentata, privremene koalicije, obmane, fizičke napade.

Od filmova novije mađarske produkcije sa kojima sam imao priliku da se susretnem, izdvojio bih već pomenuti film *Divni dani* (2002) Kornela Mundruša i film *Sezonski posao* (2003) Ferenca Toroka. *Sezonski posao* prikazuje čorsokak u kome se, u današnjoj Mađarskoj, našao veliki broj mladih ljudi čiji su roditelji pripadali nekadašnjoj radničkoj klasi. Ti ljudi danas ostaju bez bilo kakvih mogućnosti za prosperitetnu budućnost. Golu egzistenciju obezbeđuju tako što pristaju da služe pripadnike novostvorene klase bogatih kapitalista, ili ulaskom u razvijenu Mađarsku porno industriju.¹²

Loša strana produciranja filmova u Mađarskoj je što novčana pomoć od strane države pri realizaciji jednog filma iznosi, uglavnom, jednu trećinu ukupnog budžeta filma. Režiser mora sam da nađe ostatak novca traženjem koproducenata, što je nekad gotovo nemoguće. To je znatna degradacija kinematografije regiona u kome je nekada jedan Tarkovski mogao do te mere da bude neopterećen budžetom da je *Ivanovo detinjstvo* (film koji je započeo snimati drugi režiser) odlučio da snimi iz početka, od prve scene, iako je dobio zadatak, da kao tek svršeni student režije, samo spase snimljeni materijal. A koliko su fimski režiseri držali do toga da ostanu dosledni svom senzibilitetu, zanemarujući tržište i novac, govori i primer filma *Osoblje* Kšištofa Kješlovskog.

On je prekinuo snimanje ovog filma u trenutku kad je uvideo nešto apsurdno i neautentično u njemu (pri tome je imao punu podršku predsednika produkcijske kuće), bez obzira na materijalne gubitke koji će usledeti.

---

¹² Ovom prilikom bih želeo da pomenem naslove filmova koji su, na sličan način, inspirisani istim dešavanjima, nastali, u istom periodu, drugde u Evropi: *Zbogom Lenjinu* (Nemačka), *England* (koprodukcija), *Lichter* (Nemačka), *Roba i kinta* (Rumunija), *Vojna* (Rusija), *Od kako je Otari otišao* (Gruzija), itd.

Mladi režiseri to danas sebi ne mogu da priušte, te tako odustaju od svojih idejnih projekata. Trudeći se da obezbede sopstvenu egzistenciju, uklapaju se u tokove holivudizacije. Mikloš Jančo tim povodom kaže: „Neki od mladih mađarskih autora su pravi majstori filmske režije, ali motivi snimanja filmova kod njih su potpuno drugačiji od motiva moje generacije, koja je želela da menja svet. Oni kao da jedino žele da se tom svetu priključe. Bez pobune. Oni bolji žele da se nametnu. Mladi današnjice, gde god da se nalazili, najčešće 'jure' ime, poziciju, novac.“

Češki san

I u Češkoj Republici su filmski radnici nostalgичni za starim, dobrim vremenima kada je snimiti film bilo mnogo, mnogo lakše. Češki režiser Otakar Vavara se priseća vremena kada je u Češkoj bilo trinaest produkcijskih kompanija, koje su pravile ukupno od 30 do 50 filmova godišnje, i kaže: „Kada bi neko od nas imao neku ideju, dolazio bi u jednu kancelariju bilo koje kompanije, potom potpisivao ugovor u drugoj kancelariji, pisao scenario u trećoj i ubrzo otpočinjao snimanje. Sada sve to kontroliše isključivo televizija.“

Izdvojio bih film *Češki san* iz 2004. godine, za koji je televizija obezbedila 20% budžeta. To je film dvojice studenata filmske režije, Vita Klusaka i Filipa Remunda, koji u Češkoj govori sa stanovišta običnog čoveka, konzumenta sveže pridošlih zapadnih artikala i vrednosti, u osvitu ulaska Češke Republike u EU. Ova dvojica studenata su odlučili da naprave reklamnu kampanju za supermarket pod nazivom „Češki san“ koji bi bio jeftiniji, i time marketinški privlačniji od svakog drugog hipermarketa. U tu svrhu, oni se pred kamerama transformišu u menadžere i iznajmljuju jednu od najpoznatijih marketinških agencija, koja će ispratiti projekat „Češki san“. Tako se zahuktava promotivna kampanja. Narod se posredstvom svih medija neprestano obaveštava o otvaranju novog marketa, o hiper povoljnim cenama, o nagradama za prvih sto kupaca itd. Elitni praški hor snima reklamni muzički spot, koji se stalno pušta na radiju i televiziji, i koji govori kako svi Česi treba da slede svoj, češki, san, a on je tamo gde su svi ljudi srećni. U porodičnom okruženju, u supermarketu gde sve mogu kupiti po dvadeset posto nižim cenama.

Film sadrži i sekvencu u kojoj se upoređuju redovi za osnovne životne namirnice i prazni rafovi državnih samoposluga iz osamdesetih godina prošlog veka, sa sadašnjim „blagostanjem“. Ta razlika u potrošačkoj moći (a ne nekim drugim stvarima) nagnala je češku naciju da poveruje da

se čovek u potpunosti ostvaruje u slobodi potrošačkog izbora. Češki san u filmu postaje simbol isprazne obmane isto onako kao što je za Vima Vendersa to postao takozvani američki san. U eseju pod ovim naslovom Venders kaže: „Američki san je oduvek bio na dohvat ruke, što znači da su ga mnogi sanjali, ali se samo jednom malom broju i ostvario. Tih nekoliko je na snovima svih uspelo da realizuje svoj sopstveni san.“ Istim mehanizmom, na snovima mnogih, sopstveni san ostvarili su i idejni tvorci eksperimenta megamarket „Češki san“, koji su zapravo ovim eksperimentom samo želeli svojim sugrađanima da pokažu pravu prirodu „uspeha“ koji ih toliko fascinira. Film *Češki san* pokazuje kako u potrošačkom društvu svoj san ostvaruju samo vlasnici mega marketa i marketinških kompanija, a ne i zavedeni potrošači. San češke nacije, ili takozvani češki san, je tokom proteklih transformacija zapravo zamenjen američkim snom, izumom filma, reklame i propagandnih slika koje čoveka uvlače u začarani krug iluzija. Sve te slike su zapravo samo maska, lažni putokaz za neku obećanu zemlju. Venders, u svom eseju „Američki san“, objašnjava kako se u Americi sve pretvorilo u puku sliku, iza koje prikazane stvarnosti, zapravo, nema. („America, land of images, land for images.“) „Nigde oči nisu toliko zauzete, tako naviknute da rade prekovremeno. Nigde vid nije ovako mučen za potrebe potčinjavanja. Nigde stoga i nema toliko želja i potreba, jer nigde vid još uvek nije postao toliko ovisan. Nigde drugde ljudski vid, stoga, nije toliko erodiran.“ Dvojica mladih čeških režisera pokazuju da se to desilo i u Češkoj, koja miroljubivo, nekonfliktno, prima i podleže novom trendu, koji se nameće spolja. Kao i Vendersovi Amerikanci, i Česi koje gledamo u filmu *Češki san*, su se jednostavno potčinili projekciji, pasivnom obliku glagola „gledati“. Utisak tragedije u filmu ostavlja spremnost ljudi da se slepo predaju silama marketinga. Na dugo čekani dan otvaranja „Češkog sna“, gomile ljudi se u vanrednom raspoloženju pojavljuju ispred kapije, spremne da ugrabe ono o čemu su već tri meseca sanjali. Neki su došli i noć ranije, kako bi u supermarket ušli među nagrađenima.

Ali, a u duhu Vendersove napomene da se iza slika Američkog sna ne nalazi ništa, plan reditelja *Češkog sna* bio je da se, umesto obećanog velepnog zdanja, montira samo platno sa naslikanim prednjim zidom „supermarketa“. Završetak filma može se bez teškoće pretpostaviti. Radnja poslednje scene filma dešava se u suton, kada radnik skida sa bilborda sliku koja je reklamirala „Češki san“ i lepi sledeću – reklamu za američke cigarete.

Zaključak

Kšištof Zanusi, koji je sa Kšištofom Kješlovskim osnovao film moralne anksioznosti, je 2002. godine rekao: „Evropski film danas ne nudi neku drugu viziju sveta, ali ja mislim da je to privremeno, to će se promeniti vrlo brzo. Mislim da će se to vratiti u neku bolju formu“. I Andrej Tarkovski je, u dokumentarnom filmu snimljenom 1979. godine, neposredno pre početka snimanja *Nostalgije*, prvog filma koji je radio na Zapadu, rekao skoro istu stvar: „Film je oduvek zavisio od publike i, nažalost, u najvećoj meri od novca. Podlegao je zakonima tržišta. Iskreno se nadam da će novac izgubiti taj svoj užasan uticaj na filmsku umetnost, i dozvoliti joj da postane umetnost u pravom smislu reči. Ubeđen sam da će gledaoci uskoro okrenuti leđa komercijalnim filmovima. Budućnost filma leži u njegovom jedinstvu sa svim ostalim muzama“.

Ipak, vremena koja su usledila samo desetak godina kasnije, pokazala su da je Tarkovski bio neosnovano i preko mere optimističan. Žan-Klod Karijer, francuski scenarista koji je, tokom više decenija, radio sa brojnim evropskim režiserima (Vajdom, Formanom, Bunjuelom, Brukom, Šlendorfom, itd.) dao je mnogo verodostojniju procenu stanja u evropskom, a samim tim i istočnoevropskom filmu. U knjizi *The Secret Language of Film*, on kaže: „U većini zemalja trećeg sveta, pravljenje filmova postaje sve teže, uglavnom iz ekonomskih razloga. Severnoamerička audiovizuelna industrija je započela rat svim raspoloživim sredstvima (all-out war). Ona teži uspostavljanju svetskog monopola. Mnoge zemlje to ne uspevaju da shvate na vreme i ne uspevaju da se zaštite od takvog monopola. Danas, uprkos velikom potencijalnom tržištu, osnivanje filmske kompanije u jednoj zemlji poput Brazila uvek je samo uvod u neizbežan herojski krah...“

Američki filmovi, u kombinaciji sa američkom televizijom, osvajaju svet i polako zauzimaju mesto lokalnih produkcija... Američki film nikad nije bio smatran umetnošću i već odavno je postao delo producenata. U Evropi, s druge strane, ideja filma kao načina umetničkog izražavanja je uhvatila koren i, kao takva, sazrela. Stoga, ako je film zaista umetnost, legitiman oblik prikazivanja jedne kulture, on zaslužuje zvaničnu podršku, ili čak zvaničnu državnu zaštitu. Ako se nacionalni film stavi na slobodno tržište i uđe u beskrupuloznu trku za sve ili ništa, postavlja se pitanje na jednom dubljem nivou. Da li je film uopšte potreban nacijama? Da li je sposobnost da ispričamo sebi sopstvene priče na najmoderniji način, da proučavamo sebe gledajući se u sopstvenom ogledalu, samo način ukrašavanja života

(enhancing of life), ili je to vitalna komponentna samog života. Verujem da je ovo drugo. Američki distributeri tvrde suprotno: šta ima veze ako Afrikanci ili Brazilci, čak i Evropljani, više ne mogu da prave filmove. Mi ćemo to raditi umesto njih.

Najgore je što se ovaj komercijalni rat vodi u samo jednom pravcu. Niko u Evropi ne želi da nestane američki film. To bi bilo apsurdno i nereavno. Američki film je bio i ostaće masovno zastupljen na našim ekranima, i mi želimo da to tako i ostane. Problem nije do nas, već je u tome što naš film praktično ne postoji u Sjedinjenim Američkim Državama.“

Bilo bi dobro da je ova sramotna degradacija istočnoevropskog filma (a, kao što vidimo iz reči Ž. K. Karijera, i ne samo istočnoevropskog filma) tek gubitak na jednom polju, kolateralna šteta u procesu demokratizacije i oslobađanja od svih represivnih, rigidnih restrikcija nametnutih u minuloj komunističkoj epohi. No, možda je ova enormna šteta naneta kinematografiji samo simboličan prikaz sudbine koja čeka nacionalne evropske identitete. U tom slučaju, ovaj „bezazlen“ gubitak mogao bi postati lampa za osvetljavanje nekih manje naivnih zakulisnih radnji, s kojima je Evropa imala priliku da se dobro upozna tokom svoje turbulentne istorije.

Petar Mitric

Transition in Poland as seen by the Polish Cinematography

Summary

What happens with a national cinematography and a national identity when a post-communist country, like Poland, enters the European Union? Breaking up both with the former ways of financing the national film projects and with the way of choosing themes. Many young directors renounce the traditional mode of making films and accept the trends of profit-obsessed "Hollywoodisation". Nevertheless, there is a "lost generation" of young filmmakers in Poland and throughout Europe, as well, that keep following the Andrzej Wajda's famous dictum: "A director must have a whip in his hands and the soul of a poet".

Key words: Transition, National identity, Post-communism, Cinematography.

Zvezdana Topalović

Tutorka: *prof. dr Ljiljana Bogoeva-Sedlar*

Fakultet dramskih umetnosti u Beogradu

KVENTIN TARANTINO – JEDAN POKUŠAJ TUMAČENJA

Uvod

Postoji više razloga zbog kojih sam odlučila da pišem o Tarantinu, ali ću izdvojiti dva. Prvi je nasilje, koje je značajan faktor modernog društva. O njemu govore sve vrste medija. Govori se o nasilju u porodici, o nasilju u školama, nasilju na ulicama. Ukratko, ne postoji nijedan aspekt života u kome nema govora o nasilju. Da li to onda treba da znači da treba da živimo sa nasiljem svuda oko nas, da ga prihvatimo kao nešto što više ne izaziva zaprepašćenje, čak ni pretjerano čuđenje, jer smo čuli i vidjeli toliko različitih situacija nasilja da nas više ništa ne može iznenaditi. Ako je agresivnost urođena karakteristika čovjeka, onda je on, prije ili kasnije, mora ispoljiti, u ovoj ili onoj situaciji. Onda je logičan slijed: rađamo se – dišemo – jedemo – ubijamo, jer ćemo tako otkloniti neku prepreku. Ne bih se složila sa tim, i nikada neću. Čovjek je rođen kao plod ljubavi dvoje ljudi koji su, zarad njega, pomirili i spojili dva velika i različita svijeta – muškarca i ženu. Dijete prelazi iz toplog, malog svijeta majčine utrobe u novi, veliki, nepoznati svijet. Majka ga dočekuje svojom toplinom i ljubavlju. I tu počinje logičan, prirodni ciklus: rađamo se – dišemo – rastemo – volimo – stvaramo novi život i prepuštamo svijet njemu. Zbog naše stvaralačke moći, svijet još uvijek postoji kao savršeni mozaik koji čini preko šest milijardi djelića različitih boja i tekstura. Ipak, sa tolikom količinom nasilja u svijetu postavlja se pitanje da li će se taj mozaik rasturiti u komadiće, izgubljene u nepovrat? Da li je čovjek odbacio stvaralačku a preuzeo rušilačku ulogu u svijetu u kome živi? Ja smatram da mu ona ne pristaje i da će ga, prije ili kasnije, i samog povući nadole.

Brojni filmski stvaraoci obrađuju ovu temu u svojim filmovima. To nas dovodi do drugog bitnog razloga koji sam rekla da ću navesti: sam Tarantino. On je čovjek koji posjeduje sve karakteristike društva u kome je rođen i odrastao, a to je moderno američko potrošačko društvo. Kao umjetnik, izdvojio se iz mase i postao neko o kome se mnogo govori. Njegovi filmovi su izazvali toliko burnih reakcija da čovjek prosto osjeća obavezu da ih pogleda, ako to već nije uradio. A kada ih jednom vidi i razumije,

---

shvatiće da oni nisu festival krvi i oružja već mali svjetovi u kojima žive ljudi koji su se toliko udaljili od svog bližnjeg i od samog sebe, i koji lutaju bespomoćni iz uloge u ulogu, ne znajući da pronađu put nazad. Sigurna sam da postoje mnogi koji se neće složiti sa mnom, ali je moja želja da u ovom radu pokažem kako Tarantinov cilj nije da poslije njegovih filmova i sami budemo agresivni, već da o agresivnosti razmislimo, kako i sami ne bi skrenuli sa puta. Ako će moj rad biti bar milijarditi dio rješavanja ovog ogromnog problema, onda sam postigla cilj.

Kontekst

Autor ovog rada će pokušati da predstavi Kventina Tarantina kroz njegova dva rana djela: *Reservoir Dogs* i *Pulp Fiction*. Naravno, postoji čitava plejada projekata na kojima je Tarantino radio kao autor ili kao koautor, ali bi njihova analiza zahtijevala mnogo vremena i skrenula bi pažnju sa osnovnog cilja ovog rada. Stoga ću se osvrnuti na dva pomenuta filma i povremeno na *Open Road* – matericu iz koje su rođeni *True Romance* i *Natural Born Killers*. Prije svega, htjela bih da kažem nešto o Tarantinu samom, a onda i o sredini koja je od njega napravila umjetnika.

Kventin Tarantino je rođen 1963. godine (iste godine je ubijen Dž. F. Kenedi) u Noksvilu, SAD. Njegova majka je imala 16 godina kada ga je rodila, a oca, neuspješnog pjevača, Kventin nikada nije upoznao. Kada je u pitanju njegovo ime, zanimljivo je što se već tada Kventin dovodi u vezu sa filmskom umjetnošću. Naime, po jednoj teoriji, ime je dobio po liku Kvinta kojeg igra Bert Reynolds u vesternu *Gunsmoke*. Druga teorija je takođe zanimljiva jer, po njoj, ime Kventin uzeto je iz romana *Sound and Fury* Vili-jema Foknera. Lik po imenu Kventin u ovom romanu se ubija nakon što čitalac proprati njegove misli dok se sprema da to uradi. Pošto Kventin nije imao oca koji bi se o njemu brinuo dok je majka odsutna, većinu vremena je provodio sa njom. Vodila ga je svugdje, a veoma često u bioskop, gdje je Kventin, još kao mali dječak, imao priliku da gleda filmove, i to necenzurisane. Naime, kada je imao 6 godina, majka ga je vodila da gleda *Carnal Knowledge* (film Majkla Nikolsa koji obiluje erotskim scenama), *The Wild Bunch*, *Deliverance*. Ni trenutak svog vremena nije htio da posveti npr. sportu, zanimali su ga samo filmovi. Tema koja se provlači kroz filmove koje je volio kao dječak – o gupi negativaca koji pokušavaju da urade nešto kako treba i to krvavo plate – postaće mu inspiracija za prvi film koji je i napisao i režirao – *Reservoir Dogs*. Kada je sa 16 godina napustio školu, sa odlukom da postane glumac, upisao je glumačku školu koju je vodio Džejms Best (glu-

mio u filmovima *Verboten* i *Shock Corridor*). Međutim, vrlo brzo je shvatio da želi da pravi filmove umjesto da u njima prvenstveno glumi (s obzirom na njegove interpretacije epizodnih likova koji su, u najmanju ruku, otužne a, s druge strane, odlična rješenja za mnoge scene u njegovim filmovima, smatram da je ovo bila najbolja odluka koju je mogao da donese). Htio je da radi sa F. F. Kopolom, B. de Palmom, Darijom Arđentom... Značajan korak u njegovom životu bilo je zapošljavanje u Video Archives – neobičnoj videoteci, gdje je upoznao Rodžera Ejverija, sa kojim je napisao *Pulp Fiction*. Tu je imao priliku da pogleda razne vrste filmova, od Ferarinog *Ms 45* do filmova Rodžera Kormana o ženama u zatvoru u kojima glumi Pam Grier, sa kojom će Tarantino sarađivati u svom trećem filmu, *Jackie Brown*. Na njega je veliki uticaj ostavila i kritičarka Polin Kael, od koje je naučio da je svaki film vrijedan rasprave i analiziranja. To je za njega bilo značajno, jer je posvećivao pažnju filmovima 'B' produkcije iz tridesetih, četrdesetih i pedesetih godina. Njihov uticaj je toliko jak da ga je Tarantino prenio i na likove koje je stvorio – u njegovom svijetu svi su zaludenici filmovima. Odrastao je uz sladunjavu muziku sedamdesetih, koja će igrati veliku ulogu u njegovim filmovima. Tako joj je odao počast, a to što se njegovi likovi sjećaju naslova i dijaloga iz njegovih omiljenih filmova je bio način da i njima oda počast. Njegov apsolutni broj jedan svih vremena je *Rio Bravo* (1959), vestern, prepun krvi, čija je tema prijateljstvo između muškaraca. Njome će se Tarantino baviti u svome prvcu.

Tarantinovi omiljeni filmovi i režiseri su sljedeći: Hauard Hoks – Tarantino koristi način i stil razgovora između ženskih i muških likova u Hoksovim filmovima, a sviđa mu se i način na koji je predstavljeno prijateljstvo; Brajan de Palma; Martin Skorseze – obojica se bave nasiljem, gangsterima, sarađuju sa H. Kajtelom; Žan-Lik Godar – Tarantino ga voli zato što njegovi filmovi govore sami o sebi kao i o drugim filmovima i zato što je veliki revolucionar u svijetu filma. Od njega je Tarantino naučio mnoge tehnike, kao što je pomjeranje kamere na svakih 15 sekundi, čime i monolozi (kao onaj koji izgovara Kristofer Voken kao ratni veteran u *Pulp Fiction*) postaju zanimljivi. Omiljeni film mu je *A Bout de Souffle* (odnosno *Breathless*) iz 1959; Wolter Hil; Abel Ferara (naročito *King of New York*, 1990); Džon Vu, u čijim su filmovima scene nasilja "estetski dotjerane"; Mont Helman; tzv. "blaxploitation" filmovi koji su, u stvari, krimi trileri "B" produkcije i italijanski "exploitation" filmovi Darija Arđenta, Marija Bare, Serđa Leonea i drugih.

Na osnovu svega što je navedeno, vidi se da su Tarantinova interesovanja zaista široka. Kada čovjek pogleda njegove filmove, vidi da su oni

puni referenci, što međusobnih, što na druge filmove. To često stvara osjećaj deja vu, zato što se čini da smo dosta toga već čuli i vidjeli. To je apsolutno tačno i Tarantino to ne poriče. Naprotiv, on kaže da “krade od svih. Veliki umjetnici krađu, ne prave filmove u čast drugih (filmova)...Ja kradem od svagog mogućeg filma ikad napravljenog.” Kako je on uklopio te ukradene dijelove u mozaike svojih filmova vidjećemo u onome što slijedi.

Reservoir Dogs

Scenario za *Ulične pse* napisan je za tri i po sedmice u drugoj polovini 1990. godine. Stao je u samo jednu sveščicu i morali su ga dotjerivati drugi ljudi, jer Tarantino ima ozbiljnih problema sa spelovanjem, tj. nikada ga nije savladao. To ga nije spriječilo da napiše dinamične i interesantne dijaloge, koje je sam uvježbavao prije samog snimanja, kao i u toku snimanja. Njegova prvobitna namjera je bila da ga snimi za 12 dana, sa budžetom od samo 30.000 dolara. Film je trebalo da se snima u skladištu i da u njemu glumi nekoliko Tarantinovih prijatelja. Međutim, Tarantino je imao tu sreću da scenario dođe do Harvi Kajtela, koji će prihvatiti značajnu ulogu Mr. White-a u ovom filmu i pomoći da se uveća budžet iz kojeg će film biti snimljen. Tarantino je prije snimanja uvježbavao većinu scena na institutu Sundance (Juta), koji je osnovao Robert Redford. *Reservoir Dogs* je predstavljen javnosti 1992. godine, na festivalu u Kanu. Reakcije koje je izazvao su već ušle u istoriju, kao i sam film.

Film počinje scenom u restoranu gdje Psi doručkuju. Ova scena, po meni, sadrži dva jako bitna elementa. Prvi je rasprava o značenju Madonine pjesme “Like a Virgin” (za koju Mr. Brown tvrdi da predstavlja odu muškom polnom organu, što izaziva urnebesane smijeh prisutnih). Ovom raspravom, Tarantino pokazuje koliko je pop kultura bitan dio njegovog života, kao i života američke nacije iz koje je ponikao. Rasprava, takođe, stvara komičan efekat, jer u njoj učestvuju osam muškaraca, identično obučeni (sa izuzetkom “gazde” Joe-a i njegovog sina Nice Guy Eddie-ja) u jednostavna crna odijela sa tankim kravatama, koji se očigledno spremaju za neki ozbiljan posao, a vode šaljiv razgovor, kao grupa pronicljivih tinejdžera. Drugi bitan element je rasprava o davanju napojnice konobarici, što Mr. Pink odbija da uradi jer ga tako nervira činjenica da američko društvo pravi razliku između poslova za koje treba davati napojnicu i onih za koje to nije u redu, npr. McDonald’s. Onda Tarantino, kroz lik Mr White-a, izražava ujedno i svoje mišljenje i činjenično stanje kada je u pitanju problem zaposlenja u modernom društvu: “You don’t have any idea what you’re talkin’

about. These people bust their ass. This is a hard job... Waitressing is the number-one occupation for female non-college graduates in this country. It's the one job basically any woman can get and make a living on."

Nakon špice, čija je podloga sladunjava muzika sedamdesetih godina, suočeni smo sa scenom koja je apsolutna suprotnost "zezanju" kojim je film počeo. Naime, prvo čujemo jezivo jaukanje, a potom vidimo Mr. Orange-a kako obilno krvari na zadnjem sjedištu kola koja vozi Mr. White. Ispostavlja se da je Mr. White-a upucala jedna prosječna žena koja, očigledno, pored uobičajenih stvari drži u kolima i pištolj za slučajeve kao što je ovaj. To se slaže sa podatkom da "među 200 miliona ljudi u SAD, dogodi se 6.500 ubistava iz pištolja godišnje – što je oko 48 puta više nego u Japanu, Njemačkoj i Engleskoj (zajedno sa Škotskom i Velsom)" i činjenicom da je američki narod navikao na nasilje u svakodnevnom životu. U sljedećoj sceni vidimo Mr. White-a i Mr. Orange-a u skladištu, a uskoro im se pridružuje i Mr. Pink, koji pokušava da shvati ko je "cinkaroš". Do sada je već jasno da učesnici u pljački ne znaju imena jedan drugog jer moraju biti profesionalci. Međutim, Mr. White govori Mr. Orange-u svoje ime, Leri. Zašto? Mr. White djeluje najprofesionalnije i najiskusnije, zašto bi mu se potkrala ovakva greška? Zato što to i nije greška. Bar jednom, kada je drugom biću teško, on mora zaboraviti svoju ulogu i postati ono što prirodno i prvobitno jeste: čovjek. Čovjek sa imenom i potrebom da olakša muke svome sapatniku, makar i tako što će ga očejšljati kada mu je mnogo potrebniji hirurg od frizera. Mr. Pink mu skreće pažnju na ovu grešku i naglašava da je on jedini profesionalac: "You're acting like a first year thief. I'm acting like a professional", što će se ispostaviti kao tačno, jer će jedini on preživjeti i na kraju umaći sa ukradenim dijamantima. U flešbeku saznajemo nešto više o Mr. White-u. U razgovoru sa Joe-om, pominje se Alabama, lik iz Tarantinovog prvog scenarija *True Romance*. To nam pokazuje kako Tarantino ne pravi razliku u subjektivnom vremenu svojih filmova. Kod njega su svi na neki način povezani: Mr. White i Joe poznaju Marcellus-a a Mr. Blonde je rođak Vincenta Vege. Oba lika su u *Pulp Fiction*. Dok White, Blonde i Pink raspravljaju o tome ko ih je izdao, Nice Guy Eddie prolazi pored balona narandžaste boje koja odaje krivca, ali N.G.E. ne obraća pažnju na njega. Zanimljiva je činjenica da taj balon, po Tarantinovim riječima, nije planiran, već se slučajno tu našao. U svakom slučaju, poslužio je svrsi. Najčuvenija scena slijedi: dok ostali idu po sakrivene dijamante, Mr. Blonde, igrajući uz "Stuck in the middle with you", odsijeca uvo policajcu koga je zarobio. Ne radi to iz namjere da nešto od njega sazna već iz čistog zadovoljstva. Scena je još strašnija zbog toga što se Mr. Blonde sa pererezom sve više približava

policajcu a onda se kamera pomjera na plafon. Gledaočevo zaprepaštenje ne može a da ne zamijeni smijeh (koliko god krivicu zbog njega osjećali) kada Mr Blonde kaže u uvo koje drži u svojoj ruci: "Hey, what's going on?"; a onda pita policajca: "Did you hear that?". Osveta dolazi iz ruke Mr. Orange-a koji, iako je iskrvario skoro do smrti, ima još taj gram snage da kazni počinjenu nepravdu. Par minuta nakon toga, nesrećnog policajca će ubiti Nice Guy Eddie. Mr. White ostaje uz Mr. Orange-a do kraja, bez trunčice sumnje u njega. Pa šta je onda jedino časno što ostaje Mr. Orange-u da uradi? Da prizna da je policajac. Mr. White ga ubija sa urlikom ranjene zvijeri, ali fizička rana mnogo manje boli od emotivne. Jedini profesionalac, Mr. Pink bježi sa dijamantima prije nego što se policajci pojave.

Ono što je meni ostalo najupečatljivije jeste odnos između muškaraca i – druga stvar koja proizilazi iz prve – nedostatak žena. Pretpostavljam da su ponajviše uticaja na Tarantina imali filmovi koje je gledao kao mladić, a u kojima glavne uloge igraju muškarci. Tu prije svega mislim na *Rio Bravo*, a odnos između Mr. White-a i Mr. Orange-a je sličan onome između Džona Wejna i Din Martina u ovom filmu. Što se nedostatka žena tiče, mislim da je objašnjenje krajnje jednostavno: žene se ne uklapaju u scenario. Taj nedostatak će Tarantino kasnije nadoknaditi filmom *Jackie Brown*, u kome radnju nosi jedna jaka žena.

Za kraj ovog dijela, još nekoliko stvari o filmu:

Uloge:

Mr. White	Harvey Keitel
Mr. Orange	Tim Roth
Mr. Pink	Steve Buscemi
Mr. Blonde	Michael Madsen
Mr. Blue	Eddie Bunker
Mr. Brown	Quentun Tarantino
Joe Cabbot	Lawrence Tirney
Nice Guy Eddie	Chris Penn

Pulp Fiction

Kada se *Pulp Fiction* pojavio 1994. godine, mnogi su vjerovali da će to da bude neka vrsta bledunjavog nastavka Tarantinovog prvenca i da će staviti tačku na karijeru ovog hiperaktivnog umjetnika. Svi koji to mislili, prevarili su se: bili su suočeni sa mnogo kompleksnijim i drugačijim filmom. Prije svega, očekivalo se mnogo nasilja, a ono je u ovom filmu svedeno na

svega 3 minute. Polemika o značenju ovog filma je počela prije 11 godina i vjerovatno će uvijek trajati. Šta je Tarantino htio da pokaže (ili dokaže) ovim filmom, i to zahtijevajući 2 i po sata gledaočevog vremena, što se opršta samo epohalnim filmovima? Prema njegovim riječima, film treba da zabavi i oda počast "petparačkoj" umjetnosti, koja je imala toliko uticaja na njega. Film je prepun referenci na druge filmove i čini neku vrstu antologije junaka iz velikih filmova. Pored toga, *Pulp Fiction* nema određen prostorni i vremenski okvir. Naime, muzika, stil oblačenja, sleng, kola i restorani mogu pripadati podjednako pedesetim, kao i devedesetim. Da li je to onda prava slika postmodernizma? Imamo čitavu plejadu ljudi koja živi van objektivnog vremena, u poremećenom svijetu droge i kriminala sa iskrivljenom slikom moralnih vrijednosti.

S obzirom na činjenicu da je *Pulp Fiction* zaradio status kultnog filma, da li ga to obezvrijeđuje kao koherentnu cjelinu? Po riječima Umberta Eka, "savršen film ostaje u našem sjećanju kao cjelina. Kulturni film je, s druge strane, nesavršen i dislociran..." Obožavaoci kulturnih filmova se sjećaju djelića dijaloga iz filma i time ga seciraju u komadiće koji se nikada ponovo ne sastavljaju. Mislim da to nije slučaj sa *Pulp Fiction*. Prvo, zato što su i njegovi junaci filmski zaludnici, što ne umanjuje njihov kvalitet. Drugo, iako je forma filma veoma bitna, on nije bez sadržaja. Naprotiv, sve tri priče su dovoljno jake da bi mogle da budu odvojeni filmovi, ali su veoma vješto međusobno isprepletene, što ga čini još zanimljivijim.

Sve što Tarantino prikazuje u svojim filmovima je izraz njegovih osjećanja i iskustava. Tako, Vincent sve vrijeme priča o Evropi, koju je Tarantino upoznao predstavljajući svoj prvenac tokom prethodne godine. Kafić-restoran u kome je snimljena prva scena je vrsta mjesta u kome je Tarantino sjedio dok je sa prijateljima raspravljao o idejama za filmove u vrijeme kada je filmska slava bila samo teško ostvarljiva želja.

Junaci *Pulp Fiction*-a su posebni svijetovi. Svi su na svoj način čudni i ekscentrični. Oni se ne uklapaju u "normalnu i zdravu sredinu", šta god to za njih moglo značiti. Kako bi i mogli? Oni nikada ne dobijaju šansu da ostvare sebe u potpunosti. Svako je nekim ili nečim ograničen: Mia je prvenstveno Marsellus-ova supruga, Vincent i Jules rade ono što im "šef" naredi, Butch mora žrtvovati svoju čast na zahtjev drugog, moćnijeg čovjeka, a da ne govorimo o mnoštvu ostalih koji su tu samo da bi potpomogli eventualno ostvarenje drugih. Ima li onda šanse za ikog od njih da se otkine od dodjeljene uloge i počne da živi svojim životom. Ta šansa se stvara za dvojicu junaka, ali očigledno je da ni oni ne mogu učiniti ništa za sebe u tom bolesnom svijetu, već novi život počinju tek kada napuste bolesnu sre-

dinu. Ta dva lika su Jules i Butch. Spasenje za njih ne dolazi lako, nego nakon dosta vremena provedenog u ulogama. Oni su različiti po svemu, u toku filma im se putevi ukrste samo jedanput, a sve vrijeme ih povezuje odanost Marsellus-u, koji je neka vrsta božanstva u njihovom neobičnom svijetu. Ono što je zajedničko njima dvojici jeste ono što je Džojz zvao epifanija, tj. trenutak iznenadne unutrašnje spoznaje koja mijenja život iz korijena. Zašto Jules, kao okorjeli ubica, zaslužuje izbavljenje? Naime, nakon što mu je život pošteđen "božanskom intervencijom", Jules to shvata kao znak da treba da napusti način života koji ja do tada vodio. Njegovo iskupljenje dolazi u trenutku kada poštedi život Pumpkin-u i Honey Bunny, za vrijeme njihove pljačke. To ga dovodi da drugačije interpretacije dijela Biblije (Ezekil, 25:17) koji je, do tada, simbolično izgovarao prije svakog novog ubistva. S druge strane, Vincent "božansku intervenciju" ocjenjuje kao sjučajnost. Stoga, ne umije da prepozna trenutak i ostaje zarobljen u svoju ulogu do kraja, koji dolazi brzo. Butch ima tu sreću da na vrijeme shvati da osnov njegovog života čine ljubav i čast, a ne novac koji bi dobio da je predao meč. Pored ove duboke transformacije dva lika, novi život počinje i bračni par – Marsellus i Mia, svako na svoj način. Ironija je u tome što oni nikada ne saznaju šta se desilo onom drugom, a trebalo bi sve da dijele. I pored isprepletene strukture, razvojni put junaka je linearan, on vodi, kao što je već rečeno, od mogućnosti da se prepozna trenutak do sposobnosti da se iskoristi šansa. Jedino Vincent okreće leđa ovoj šansi i zato biva kažnjen.

Što se nasilja tiče, ono se prikazuje u samo nekoliko scena. Znamo da je Butch ubio svog protivnika u meču, iako to nikada ne vidimo. On takođe ubija Vincent-a, koji je došao da ubije njega po Marsellus-ovoj naredbi. Putevi njih dvojice se ponovo ukrštaju, u bolesnom sado-mazo iskustvu iz kojeg se jedva spašavaju. Scena koja je izazvala ponajviše reakcija je slučajno ubijanje Marvin-a kojeg su, što je ironično, Jules i Vincent poštedjeli i povelili sa sobom. Možda bi reakcije bile manje burne da se to ubistvo uklopilo u neki kontekst umjesto što se desilo zbog trenutka nepažnje. Smatram da u svijetu koji Tarantino predstavlja u ovom filmu, Marvin jednostavno spada u one likove kojima se nije posrećilo.

Moglo bi o *Pulp Fiction* da se kaže još mnogo toga, jer se ovaj film, kao uostalom i sva velika umjetnička djela, može sagledati iz mnogo različitih uglova. Razlog zašto ga ja cijenim jeste taj što me svako novo gledanje ponuka da razmišljam u novom pravcu i da donesem nove zaključke i o filmu i o čovjeku koji ga je stvorio.

Uloge:

Vincent Vega	John Travolta
Jules Winnfield	Samuel L. Jackson
Butch Coolidge	Bruce Willis
Fabienne	Maria de Madeiros
Mia Wallace	Uma Thurman
Marsellus Wallace	Ving Rhames
Pumpkin	Tim Roth
Honey Bunny	Amanda Plummer
Jimmie	Quentin Tarantino
The Wolf	Harvey Keitel
Lance	Eric Stolz
Jody	Rosana Arquette

Zaključak

Vjerovatno će uvijek postojati oni koji Tarantina mrze i oni drugi koji ga obožavaju. Ja ne spadam ni u jednu od navedenih grupa. Čovjeka koji kao uzore ima Brajana de Palmu i Žan-Lik Godara, i kojeg Mikloš Jančo smatra genijem, svakako ne treba olako shvatiti. Njegov pogled na svijet je jedinstven i nije mu cilj da svako ko pogleda njegov film razmišlja kao on. On želi da “milion gledalaca ima milion različitih utisaka nakon što izađe iz bioskopske sale”. Smatram da se kroz Tarantinove filmove može naučiti dosta, i o američkoj kulturi i o međuljudskim odnosima uopšte. Ovaj rad predstavlja samo jedno od mnogih mogućih tumačenja njegovih ranih dijaloga. Voljela bih da čujem ostala, koliko god različita ona mogla biti.

LITERATURA

1. Edward Bond, *Preface to King Lear*.
2. Paul A. Woods, *King Pulp – The wild world of Quentin Tarantino*.
3. Westley Clarkson, *Quentin Tarantino*.
4. Schlesinger, America, *Violence in the sixties*.
5. Nick Johnstone, *Abel Ferrara – The king of New York*.
6. Peter and Will Brooker, *Pulpmodernism: Tarantino's affirmative action*.

Zvezdana Topalovic

Quentin Tarantino – Possible Reading

Summary

This text gives a critic presentation and analysis of Quentin Tarantino's creative work. Special attention has been paid to the elements of violence in his films and the analysis of American consumer society.

Key words: Quentin Tarantino, Violence, Consumer society.

Tanja Balsic

Tutor: Divna Vuksanovic, PhD

Faculty of Drama Art in Belgrade

ANDY WARHOL IN POP AND VICE VERSA

(Pop style and ideas reflected in the work and personality of Andy Warhol)

After the 30s and 40s, the ages of deep crises and The Second World War, which oppressed with its seriousness, came a different era which captured with buoyancy, beauty and freedoms. Pop expressed itself through language, attitudes towards sex, mass industry of entertainment, way of life and created a new world based on consumerism. Consumerism, incredibly enough, became part of elite art, as a theme and as a strategy. Pop was designed to be popular (for the use of masses), transient (a short lasting solution), expendable (i.e. easily forgotten), cheap, young, sexy, ingenious, full of tricks, glamorous and, above all, big business. Objects used all over the world in every day life became art. Pop was, yet, another attempt to join ordinary every day life and art.

Although Pop had its representatives in Europe, it is mostly American movement and propounds typically American icons and ideology. It represented the best and the worst of it. Capitalism, industrialism, uniformity, materialism, along with industrial design, film, all found very fertile ground in that society. "Coca-Cola, jeans, pop-stars and comic books may have been superior (high) as well as export (advertising, ideological) items, but inferior as authentic (esthetic, ethic) values imposed to the world by some governing power."¹ This was America's great chance to make a contribution to the world's art and it is amazing how much of its features found place in pop, that pop, in my opinion, is still a good representative of America's culture.

This is the kind of world from which the Warhol phenomenon arose. Warhol most readily accepted all the innovations and popularization of media. He was one of the few who instinctively understood the laws that ruled fame and glory. That is what separated him from his contemporaries. He knew the recipe to attract attention, the meaning of image, how to adver-

---

¹ Goran Gocić, *Andy Warhol i njegove strategije popa*, (1996), Prometej, Novi Sad, page 22.

---

tise himself. His is the example that gives us most complete insight into the strategies of Pop and its main ideas. The great achievements of the modern society are the media. The beast that has ruled the society ever since it was invented and Warhol knew how to use it. "It doesn't matter who you are, but who they think you are." These are his words and he proved them true. The talent of advertising oneself is shown through him to be above any other talent.

Amateurism – Jack- of- all- Trades

The idea of knowing a little about everything has its roots in Renaissance. Same philosophy can be traced in Warhol's prolific work which is amazing in its variety and wide range of media he flirted with while creating it. After reaching the climax in his painting career during the 60s, he tried other ways of expressing his ideas and Pop style: film making, advertising materials, TV shows, music, play writing, novel writing, newspaper production, even wallpapers etc. All these ways offered different possibilities, advantages and disadvantages. This drifting from one to the other medium is the outcome of Warhol's conceptual perception that it is the main idea and style that matters while the technique adds the effect of its own. To prove this he puts the same idea through different techniques, the same work through different medias and so his films echo his paintings, his paintings echo the photographs; the photographs draw to the silk screen and these to the industrial design. The use of each medium is thus derived from the use of some other. The point is to reach the audience not to create unforgettable work. The object of his work are the people who consume it not the Brillo boxes or any such nonsense.

Sexual Revolution and Film

Warhol's films had different attitudes from Hollywood ones. The term underground does not really suit them, but that is the name under which they became known. They were more documentaries and the actors were amateurs without much or any experience, outcasts from society, members of the real cultural underground, who represented the counterculture with Hollywood film making industry for a negative model. "Warhol's actors were not 'controlled' but 'natural'; they did not get high fees but acted for free; Camp substituted Glamour, improvisation, actor's accomplishments." None of them was pretending to be something other than who they really

---

were. These films overemphasized reality. Presenting the world, the way it really is, became the obsession. Film was a step further for his paintings. Namely it could give them life, extend them, and multiply it many times in an incredibly short time span. Like the multiplying of his paintings he multiplies one and the same scene, recording inaction rather than action. In one of his first films, *Sleep*, 6 hours of one man's sleep was recorded. Naturally nothing much happens, but that was not the point. The point is that what we see is everything. We can not learn anything more about a person but what can be learned from his appearance. Voyeurism is present as one of the strategies. Warhol's passivity answers for his voyeurism and something we could only explain as detachment or distance from the object. Still the voyeurism in his work is more the matter of a medium: the camera.²

He helped legitimizing explicit sex on the American screen. His movies swarm with nakedness, amphetamine, bizarre confessions, and sexually confused people. But it was all a part of sexual revolution. It was all a part of rebellion, a provocation for the 'elitists'. His actors wanted to show their liberation. Maybe the best definition of presence of sex in his work is Robert Mapplethorpe's motto: "something more than erotic, something less than porn". The point was not only to expose, but to demystify the taboo of sex. The nakedness had its purpose in his creations. In the movie *Ciao! Manhattan!*, Edie Sedgwick speaks about some painful experiences from her life while taking her clothes off. Stripping of clothes goes parallel with bearing of her soul. As everything else, nakedness and sex is just another concept whose meaning depends on context. Also, he could not find a reason why sex, since it is a part of life, should be taboo. He saw no reason for the double talk or the pretence. Another step forward was accepting the existence of disorder in sexual orientation of some and their promotion. Gay and transvestites finally found their place in art.

Warhol usually used for actors transvestites, homosexuals, and all kinds of people who happened to visit 'the Factory'. Several of his actors emerged as 'superstars' of the underground, with such pseudonyms as Viva, Ultra Violet, Mario Montez, Candy Darling, and Ingrid Superstar, but most of them remained anonymous. Some said that the more someone was rejected by the society, the more useful he was to Warhol. Everybody had the right to his 15 minutes of fame.

---

² The voyeurism mentioned here refers to the film and photography as they are the media that rely mostly on visual perception.

His films never became so popular as to become the blockbusters, but they became famous because of the idea and, of course, the creator. It was never about the song, but about the one who sings!

The Spirit of Pop in Warhol

The number of the movies says enough about the way they were made. If they were well organized they could be made in a fortnight. In the following years Warhol made about 80 of them. The phenomenon of Ford's assembly line as a symbol of new age, change, speed, industrial development could be shown through the quantity, not just quality. This is also suggested in his painting techniques which he abandoned for means that could convey his message much faster. Namely, his painting career almost ended after the 60s when he, much in the style of the time of technical development that he was living in, started exploiting cameras, television, dictating machines etc. These could serve much better to his purpose of presenting life.

The artists gained great rights in this period. Never before did they decide the relations in the world of entertainment. They were celebrities who had money and influence. They influenced not only the world of culture, which had always before been treated as the non-profitable profession of few too brave or incapable of anything else. It was a miracle when an artist became famous enough to earn money from his works. Of all cultural movements that have strived to join every day life and art, Pop has been most successful. The success comes mostly from the fact that it accepts mediocrity. The measure for everything was ordinary, middle class man. Pop is about populism, democracy and America. Before the 50s, the culture was mainly focused on the older generations. Now it was turned towards the teenagers and youth in general. It was a large part of population that was neglected before. Its significance, unappreciated before, rose to the forefront. Warhol and Pop made it possible for them.

Idols

In the 60s everybody wanted to look good. Youth and beauty had never before been more appreciated. Everything had to look easy and pleasant. Happenings were the measure for popularity. If people invited you to happenings, you were popular. Comparing people from the beginning of the decade and to those from the end of it, Warhol was pleased to note the change in the fashion and the spirit.

When she played the poor rich girl in Warhol's film with the same title, Edie Sedgwick did not have to act. The rich young people were not always happy to be rich. They either knew how to make a good fun of it or were in desperate doubts about whether people loved them or their money. They were beautiful, rich, extremely intelligent and bored with good life. They were the idols of Pop and Warhol's favorites. They spent the money as easily as they got it. And they cared even less for the titles or their good name. These were of no significance. Money was not the problem. In Pop it meant nothing if you did not know how to spend it. Not having it could also bring you enough fun.

Besides the rich, there was another class of people who were adored. Namely, there were celebrities who had never before been so exposed to the public eye. They had never had so much money either, but they were still victims of their life. Being famous meant being exposed to the publicity. Warhol knew well what it was and what it could do to one's life so he kept his private life to himself. But most of celebrities were not so smart (or should I say wise and moderate). They let the expectations of the public be their guide. Most striking examples were that of Marilyn Monroe, James Dean, Jim Morrison, Jimmy Hendrix, Janis Joplin. Only a few people who socialized with Warhol survived the era. They were victims of drugs or AIDS or violent behavior (driving in the first place). The spirit and tempo which Pop imposed on them was merciless, the hunger of the crowd insatiable.

Nobody could be happy all the time and they could not accept it.

Camp it up and Provoke

The Camp, which is closely connected with the Pop style, remained obscure to me for a very long time. Its vagueness is due to the fact that this term is too general to be narrowed to a single definition that emphasizes only one aspect of it: the behavior, language, the way of dressing, sex attitudes (mainly homosexual), trash and consumerism.

Through Camp, Warhol's whole work can be treated as work with the aim of globalization of the world of the homosexuals. Gay values created the specific way of walking, talking and behaving different from the rest of the world. Warhol helped them create separate film making strategy, acting (camp up), whole and rounded esthetic, production and fashion strategy. Thus it was more acceptable for the heterosexual population, as well. Camp is a kind of Pop degeneracy, but it is also the counterculture which appeared as an elitist mainstream and later moved into the mass culture to become

---

consumer product.³ Camp dressing is a mixture of expensive and worthless clothes, kitsch and smart clothes, dressing formally in informal occasions and vice versa; it is a combination of divergent epochs and styles. The closest term would be affected clothing. But, as always, it is the context that makes it camp.

Camp could be created only in consumer and rich society for, its existence is possible only as opposition to affluence. Its choices are revolutionizing only because there is the opposite extreme (just like the underground films came to be known because they were so different from Hollywood movies). Camp is the affected behavior of men pretending to be women, authentic expression of gay culture, ironic self-advertising and creative approach to consumerism. Warhol's loft was camp because the rent was cheap; it was adapted real-factory space and most things inside were brought in from the street, old and wasted. The strange thing is that it succeeded to make old things desirable and people started recycling whatever could be recycled. It was IN to obtain things in any other way but to buy them. The message they were sending from the Factory was that you do not need much money if you are creative. Camp was a part of the reaction against mindless spending of the consumer society.

Camp is one more answer to the question why Pop was so popular among ordinary people. Pop art is the only style in modern art that approached the ordinary people to that extent that it became part of the way they lived.

Conclusion

Pop art never had an organized movement that had clearly defined principles and a homogenous group of artists. There were no open invitations to gather and discuss the new possibilities. It rather consisted of many individual artists who more or less had same ideas about art. These ideas were mostly based on some general attitudes that came from ordinary people. Another step towards joining the mass and elite culture, was making art a selling product and thus available to everybody. Warhol was proud to be a commercial artist, someone who sells art and, unlike many of his predecessors, he succeeded in making it as simple as possible and appealing to everybody.

---

³ These ideas I found in Goran Gocić's *Andy Warhol i strategije popa* and in Richard Leslie's *Pop Art*.

LITERATURE

1. Gocić, Goran, *Andy Warhol i strategije popa*, Prometej, Novi Sad, 1996.
2. Leslie, Richard, *Pop Art, a New Generation of style*, Tigers Books International, London, 1997.
3. Lippard, Lucy, *Pop Art*, Thames and Hudson, London, 1985.
4. Hackett, Pat and Warhol, Andy, *Popism: the Warhol's 60s*, Pop Heart, Niš, 1989.

Tanja Balšić

Endi Vorhol i pop-art

Rezime

Zbog svoje jednostavnosti, upotrebe svih mogućih medija, slavljenja mediokriteta, antiintelektualnosti, prihvatanja homoseksualnosti, pop-art je brzo postao deo masovne kulture, a njegovi standardi – standardi čitavog američkog društva. Njegovo delo je najlakše predstaviti kroz lik i delo Endija Vorhola koji je, prihvativši sve inovacije i razvoj tehnike, uspeo da održi korak s vremenom i da jednom sistematičnom i doslednom filozofijom utiče na način življenja i razmišljanja čitavog, pre svega američkog, društva.

Ključne reči: Amerika, andergraund, potrošačko društvo, mediji, homoseksualnost, kemp, reklamiranje, mladi.

Ana Rakićević

Tutorka: prof. dr Zorica Tomić

Filološki fakultet u Beogradu

POJAM MASE U FILMU *TRIJUMF VOLJE*

*Besonders aber lasst genug geschehen!
Man kommt zu schaun, man will am liebsten sehen.
Wird vieles vor den Augen abgesponnen,
So dass die Menge staunend gaffen kann,
Da habt Ihr in der Breite gleich gewonnen,
Ihr seid ein vielgeliebter Mann.
Die Masse könt Ihr nur durch Masse zwingen
Ein jeder sucht sich endlich selbst was aus.
Johann Wolfgang von Goethe, Faust*

Film, kao medijum, sposoban je da istovremeno, kao krivo ogledalo, reflektuje i pervertira određeni sadržaj, prelamajući ga u svesti posmatrača i usmeravajući ga ka određenom cilju. On nosi sa sobom impozantan potencijal koji se ogleda u mogućnosti da se inskribiraju određeni simbolički, mitski, ali i istorijski sadržaji koji su deo svake masovne svesti i koji od prvobitno atomizovane mase mogu stvoriti uniformisano i unificirano telo, kome se veoma lako mogu sugerisati određeni tipovi ponašanja i društvenih vrednosti.

Dokumentarni radovi Leni Rifenštal, nastali tokom tridesetih godina, a koji su u velikoj meri doprineli ukorenjivanju i popularisanju nacional-socijalističkog pokreta, do danas zaokupljaju pažnju i pokreću mnoge polemike o tome da li su u pitanju samo dokumentarni filmovi kojima se ne može poreći izvesna estetska vrednost ili je u pitanju delo koje se može označiti kao čista propaganda.

Tema ovog rada jeste pitanje kako je ovaj film uspeo da pokrene masu, obračavajući joj se na poseban način, da legitimiše jedan totalitarni pokret i doprinese njegovom širenju i omasovljenju, koristeći se raznoraznim metodama. Poseban osvrt daje se na teoriju o masi koju je Elijas Kaneti izneo u svom radu *Masa i moć*. Ovaj film doprineo je sveopštem perverti-

---

¹ Na Svetskoj umetničko-tehničkoj izložbi 1937. u Parizu, Leni Rifenštal je osvojila Gran pri za film *Trijumf volje*, dok je nakon rata stavljena na crnu listu saveznika i osuđena na zatvorsku kaznu.

---

ranju javnog mnjenja, njegovom usmeravanju i iskrivljenju. On je na najbolji način reprezentovao sliku pokreta koju je trebalo odaslati, utiskivao je određena značenja, sakrio represivni karakter pokreta, stvarajući utisak da je privid sigurnosti dovoljan da se žrtvuju individualne slobode. Film akcentuje i podcrtava osnovne okidače na kojima se zasniva svest o nemačkoj naciji, pokazuje način na koji se od obične gomile stvara organizovana, pokretna masa, podložna sugestijama.

Totalitarizam i masa

“Masovno okupljanje je najmoćniji oblik propagande. Svaki se pojedinac oseća mnogo sigurnije i mnogo snažnije u jedinstvu mase.”

V. Hadamovski

Pojam totalitarizam izvodi se iz latinskog jezika i označava potpunost, celokupnost, celinu. Pojam totalitarizam po prvi put javlja se u fašističkoj Italiji, označavajući karakter totalne uniformisanosti, koji društveni odnosi poprimaju pod sveopštom kontrolom i prinudom države. Država se shvata kao instanca koja je iznad individue i koja, radi svog očuvanja, zavodi diktaturu, kako bi sprovela i pretvorila “ideologiju u materijalnu snagu” (Vilhelm Rajh). Totalitarna država zadire u sve oblasti kako javnog, tako i ličnog. Diktatura prevazilazi prosto političku dimenziju društvenog života. Ona kontroliše odnos rada i kapitala, ekonomiju u celini, religiju, vaspitanje i medije, sport, nauku, umetnost. Policija i partija teže sveopštoj supremaciji i sveobuhvatnoj kontroli, da čak i sama država može biti instrumentalizovana, i izgubiti svoj značaj pred idejom² koja se nameće. Partija postaje jedini nosilac državne misli i ona je otelotvorenje javnog prava, kao takva se deklariše i osigurava kroz već iskrivljen pravni sistem.³

U svom delu *Masovna psihologija fašizma*, Vilhelm Rajh navodi da je fašizam problem masa. Svojom propagandom, nacionalsocijalisti ciljali su na proleterske, ali i osiromašene građanske slojeve, na ujednačavanje

---

² Osnovna ideja fašizma bila je država, dok se nacional-socijalizam rukovodio idejom da je država samo sredstvo kako bi se očuvala arijevska rasa, koja mora obezbediti sebi životni prostor (Lebensraum).

³ Takav je bio Zakon o osiguravanju jedinstva države i partije u Nemačkoj, donet decembra 1933, ili Zakon protiv stvaranja novih partija (jul 1933), koji je predviđao zatvor od šest meseci do tri godine za svakog ko pokuša da osnuje novu partiju.

---

i homogenizaciju društva. Masa, sama po sebi, guta sve što se razlikuje i stvara u sebi jedan zajednički korpus vrednosti koji se zasniva na aktiviranju kolektivno nesvesnog. Masa ima svest o zajedničkoj tradiciji, postignućima, kulturnom i istorijskom nasleđu. Na osnovu toga, postiže se masovno poistovećenje individua jednih sa drugim, one su upućene na sebe i kao takve stvaraju ekskluzivni krug. Svi impulsi koji doprinose stvaranju mase su nesvesni, nagonski. Pojedinaac u njoj je bezličan i anonimn, u masi dolazi do oslobađanja od odgovornosti, nestanka straha od socijalne kazne. Sa ukidanjem sankcije, masa se onda oseća svemoćno i nezaustavljivo, ona ne poznaje i ne priznaje nikakve granice ni prepreke i podložna je ostvarivanju bilo kakve ideje koja joj se sugeriše – delovanje mase uvek je ekstremno i svodi se na linč (Ortega Y Gasset). Uticati na masu, podrazumeva uticaj na iracionalno, nagonsko – apel na najsirovije emocije, na afekat. Masa u svojoj biti duboko poštuje kult predaka, tradiciju i običaje. Sopstvena prošlost se podiže do nivoa mitskog – pojmovi heroja, spasioca, izdajnika, pobeđe, naroda, zemlje, krvi, smrti za otadžbinu imaju gotovo magijsku snagu, dok god se besomućno ponavljaju. “Selbst zu allen Extremen geneigt, wird die Masse nur durch übermässige Reize erregt. Wer auf sie wirken will, ... Muss in kräftigsten Bildern malen, übertreiben und immer das gleiche wiederholen”.⁴ Dejstvo reči i simbola na masu su hipnotički. Frojd upoređuje masu sa umnoženim procesom hipnoze u kome se jedan objekat (najčešće vođa) stavlja na mesto neostvarenog ja-ideala, sa kojim se omogućava masovna međusobna identifikacija. U svom delu *Masa i moć*, Elias Kaneti navodi neke od osnovnih postulata na kojima se zasniva svaka masa, koji je održavaju u životu, doprinose njenom usmerenju i koji se u filmu *Trijumf volje* eksplicitno pojavljuju, i o kojima će u ovom radu biti reči.

Totalitarna propaganda

“Futurizam bez budućnosti. Divovske reklame ni za šta...teži se potpunom ostvarenju masovnog zaglupljivanja radi mehaničkog, monotonog ovladavanja uz pomoć moderne tehnike sugestije.”

Tomas Man, Dnevници

---

⁴ “Sama sklona ekstremima, masa se pokreće samo pomoću preteranih nadražaja. Ko želi delovati na nju, ...mora slikati najsnažnijim slikama, preterivati i uvek ponavljati isto.“ Freud, Sigmund, *Massenpsychologie und Ich-Analyse*. Fischer Taschenbuch Verlag, 1978, Frankfurt am Main, str. 17.

Totalitarna propaganda nema za zadatak samo da pokuša da pridobije većinu za sebe, već i da je organizuje, pripremi i iskoristi. Propaganda direktno utiče na širenje redova simpatizera pokreta, na akumulaciju i legitimaciju moći; ona svojom snagom daleko nadmašuje samu ideologiju. Čak se nailazi i na formulaciju da je nacionalsocijalizam bio propaganda koja se izdavala za ideologiju, da se taj pokret formirao na osnovu korisnih psiholoških efekata, da je izveo svoje postavke na osnovu raspoloženja i nagonskih usmerenja mase (Joachim Fest).

Propaganda u nacističkoj Nemačkoj bila je dovedena do krajnjih granica. Radio, štampa, film, sve je bilo angažovano na stvaranju jedne slike koja je u potpunosti i uspešno potisnula bilo kakvo zdravorazumsko rezonovanje. Kao osnovni činilac uspešne propagande, izdvaja se konzistentnost i istrajnost u određenim stavovima, ali i u načinu na koji se ti stavovi formulišu i predstavljaju: gromki pozdravi, marševi, zastave, pesme, udarni naslovi, zaodnuti u skandalozne konstatacije ili kvazi-intelektualne eufemizme, određene boje – sve su to okidači koji su ukomponovani u jednu celinu... a osnovni pratilac, koji je dolazio iza propagande i osiguravao njen uspeh, bio je teror. Marta 1933. osniva se Ministarstvo za prosvetljenje naroda i propagandu, na čijem čelu je bio Jozef Gebels, koji je efektno opisao ovu službu: "Es soll dazu dienen, unsere Macht geistig zu unterbauen und nicht nur den Staatsapparat, sondern das Volk insgesamt zu erobern".⁵ Potencijal koji je film imao kao sredstvo masovne komunikacije i propagande nacistička partija prepoznala je na vreme. A upravo ovaj potencijal iskoristili su nacisti kako bi, stvarajući fikciju, preoblikovali stvarnost i stvorili svet po svojoj meri. Gebels je posmatrao film kao obrazovno sredstvo prve klase, koje se zbog svog širokog delovanja može uporediti sa visokom školom za narod. Fascinacija filmom išla je dotle, da se u određenim trenucima vojska mobilisala u većoj meri za imaginarne bitke na platnu nego za one na Istočnom frontu.⁶ "Das Bild der heilen deutschen Welt ist schon das Programm",⁷ na-

---

⁵ "Ono bi trebalo da posluži duhovnom utemeljenju naše vlasti, i ne samo ovladavanju državnim aparatom već i narodom u celini." Ibidem, str. 15.

⁶ Prilikom snimanja filma *Kolberg* (1944), režiseru filma V. Harlanu stavljeno je na raspolaganje oko 180.000 statista iz redova Reichswehra, preko 6.000 konja, 4.000 mornara (uprkos protivljenju Admiraliteta), zanemarujući pri tome prodor koji je ruska armija načinila na Istočnom frontu i udar koji je taj odliv snage mogao imati na kritičnu poziciju nemačke vojske. Sam režiser je to opisao rečima kako su čuda, ipak, stvar nemačke fabrike snova, a ne fronta.

⁷ "Slika zdravog nemačkog sveta već je program" – Felix Möeller, *Der Filmminister*, Henschelverlag, Berlin, 1998, str. 10.

vodi Folker Slendorf, jedan od najznačajnijih nemačkih reditelja. Na osnovu ove slike, iskonstruisana je čitava propagandna strategija koja je korenito pokrenula i promenila jedno društvo i koja je ciljala samo na uspeh. Pojmovi se iskrivljuju i nameću se vrednosti koje su, možda ponajbolje, formulisane u krilatici SS-odreda: "Meine Ehre heisst Treue". U takvom društvu, svako je imao svoje mesto i svoj zadatak. A glavni plen bila je masa.

Masa u filmu *Trijumf volje*

"Najsigurnija, a često i jedina mogućnost da se masa održi jeste postojanje jedne druge mase koja je sa njom u određenom odnosu. Bilo da se one suočavaju i odmeravaju snage u igri, bilo da jedna drugu ozbiljno ugrožavaju. Pogled na drugu masu ili živa predodžba o njoj, ne dozvoljavaju prvoj da se raspadne."
Elijas Kaneti *Masa i moć*

U takvom okruženju, tada tridesetogodišnja Leni Rifenštal zaokupila je pažnju svojim igranim filmovima. Prve kontakte sa nacističkom vrhuškom ostvarila je tokom 1932, kada je lično pisala Hitleru, moleći za susret. U maju 1933, Gebels joj predlaže da snimi jedan film o nacističkom pokretu i Hitleru. Ugovor o snimanju filma sklopljen je 1934. i u njemu je gospođica Rifenštal označena kao nosilac posebnog punomoćja za tehničko i umetničko vođstvo nad filmom, u ime vođe i partije. Sredstva koja je Rifenštal dobila za film bila su više nego dovoljna za uspešno sprovođenje čitave ideje. Raspolagala je, prema sopstvenim rečima, štabom od preko 120 ljudi, na filmu je bilo angažovano oko 16 kamermana i operatera, sa preko 30 kamera, 22 automobila sa vozačima, 16 operatera koji su ranije radili na nedeljnim filmskim pregledima, 4 ton-majstora, kao i čitavo članstvo SA.⁸ Sam film trebalo je da predstavlja estetizovanu sliku pokreta, koja bi ciljala na masovnu svest i koja bi indirektno uspela da preobrazi samu sliku vođe u ultimativnu mitološku kategoriju – u božanstvo. On je trebalo da vrbuje mnoštvo koje nije mnogo znalo o njemu, kao i da utvrdi veru u pokret kod njegovih pristalica.

Film *Trijumf volje* snimljen je tokom skupa NSDAP u Nirnbergu, septembra 1934, pod posebnim zahtevom Firera i sa podrškom partije. Rad na samom filmu pomogao je Albert Šper, prvi arhitekta Trećeg rajha, koji

---

⁸ Erwin Leiser, *Deutschland, erwache!* Rowohlt, Reinbek bei Hamburg, 1989.

je konstruisao scenografiju mitinga koji je Rifenštal snimala. U filmu je učestvovalo gotovo milion ljudi, koji su se okupljali na ulicama grada, u halama i arenama. Prikazani su marševi i smotre radnika, SA i SS trupa, smotre vojske, govori partijske vrhuške, život u kampovima. Težilo se uspostavljanju sveopšteg duha jedinstva i širenju osnovnih ideologema pokreta – Vođa, Rasa, Pobjeda, Tlo.

Moloh silazi na zemlju

Rečenice kojima se uvodi film sažimaju stanje u kojem se Nemačka nalazila – 16 godina patnje i sramote nakon sklapanja mira u Versaju, koji je čitava nacija doživela kao poniženje – ukidanje opšte vojne službe, gubitak teritorija, basnoslovna ratna odšteta, ekonomska kriza i inflacija. Dolazak nacionalsocijalista opisuje se kao preporod i početak novog vremena. Nadovezujući se na parolu: “Hitler über Deutschland”, i na karakter nedodirljivosti koji vođa ima, početak filma blasfemično slika Vođu kako se sa neba spušta među običnu masu, koji kao Izabrani treba da donese sveopšte spasenje i da povrati sjaj “hiljadugodišnjeg carstva”. Uvodne scene žele da prikažu (i stvore) gotovo religijski zanos među pristalicama.

Ono što konstituiše svaki totalitarni pokret jeste vođa kao ultimativni reprezent naroda – ličnost kojoj se pripisuju nadljudske osobine, u kojoj se reflektuje čitava masa. On predstavlja osnovno obeležje i sliku i svakog pokreta iz koga se izdigao, u koju se sliva mnoštvo individua koje čine celinu i u kojoj se reflektuju sve vrednosti koje pokret nameće i koje on simbolizuje – “kroz njegovu volju trijumfuje narod” (Riefenstahl). U društvu se prvo potiru klasne razlike – nakon sloma klasnog društva i partijskog sistema, masa je jedino što ostaje i u njoj nema odstupanja. Totalitarizam se hrani masom – takav pokret nezamisliv je ako se policijska i represivna mašinerija ne može razviti do krajnjih granica u kojima naprosto guta ljude.⁹

Ritmika nihilizma

Nakon teatralnog silaska, glavna karakteristika Vođe u filmu jeste njegovo stalno kretanje kroz masu. Kadrovi načinjeni u pokretu i iz vazduha pravljani su na posebnim šinama, mostovima i kranovima koje je Šper

---

⁹ U svom delu *Elementi i izvori totalitarne vladavine*, Hana Arent navodi primer Titove Jugoslavije kao male zemlje u kojoj se ovakav režim nije mogao razviti ad ultra.

---

osmislio kako bi se naglasila dinamika Pokreta, a Vođa stavio u poseban odnos prema masi kroz koju iznova i iznova prolazi i koju na takav način aktivira.

Sama rediteljka naglašavala je da je takav način snimanja pogodan, naročito prilikom dugačkih govora (koji su bitan deo filma), kako bi se izbegao utisak statičnosti i inertnosti. Sam ritam filma je ritam marša, koraka koji je čvrstina i koji naglašava mnogobrojnost i jedinstvo.

Takvo kretanje doprinosi uobličavanju mase, Firer je prikazan kao element koji prožima i povezuje, uobličava i oživljava. Ono doprinosi rastu i zbijenosti mase, koji su, prema Kanetiju, neke od njenih osnovnih i najbitnijih težnji; ono ukida strah od dodira i doprinosi sveopštoj homogenizaciji individua, zarazno šireći taj kvazireligijski zanos koji Vođa stvara svojom pojavom. Njegov lik uvek je u prvom planu, a pojedinci koji se nalaze oko njega služe samo da svojom pojavom, poklicima i pozdravima pojačaju zanos koji treba preneti na sve oko sebe i doprineti da otvorena masa (Kaneti) postane još mnogobrojnija i jača. Otvorena masa teži stalnom umnožavanju, ona ne priznaje granice i zabrane, a sam način na koji je film montiran ne ostavlja vremena za predah i razmišljanje. Svaki pokret je kontrolisan i disciplinovan, on usmerava masu prema određenom cilju, koji je neophodan kako bi se održala, i koji joj se stalno mora iznova predočavati i ponavljati.

Čizma i uniforma

Pored rasta, jednakosti i zbijenosti, koji se postižu određenim usmerenjem i ritmikom, bitnija stavka za konstituisanje masovne svesti jeste svest o drugoj, drugačijoj masi. Film se pokazao kao najfinije sredstvo koje bi moglo proširiti takvu sliku i koje je iskorišćeno za organizovanje masa. Totalitarni pokret potvrđuje se, između ostalog, kroz opoziciju prema Drugom, Različitom. Pojam Neprijatelja presudan je za stvaranje kolektivnog straha i indukovanje svesti o različitosti kao negativnoj karakteristici, koja dovodi drugog do potpune degradacije i do toga da se više ne posmatra kao ljudsko biće. U takvom društvu dolazi do stvaranja "negativne solidarnosti" (H. Arendt). Putem straha, masa se agituje i pokreće. Totalitarizam mora zadržati izgled dinamičnog, pokretljivog, ne sme postojati kritički otklon prema njemu. On zahteva stalnu akciju i stoga se poziva na huškanje, sukob i ratove. Stvaranje opšteg ratnog duha jedan je od osnovnih načina na koji se društvo konsoliduje, potvrđuje i drži u stanju stalnog iščekivanja i pripravnosti.

Osnovni masovni simbol sa kojim se nemačka nacija poistovećivala tokom istorije jeste njena vojska (Kaneti). Zabrana opšte vojne obaveze u Nemačkoj stvorila je neverovatan naboj koji su nacionalsocijalisti iskoristili da bi mobilisali masu civila koja je ostala uskraćena za jedan od najznačajnijih nacionalnih signuma. Stoga je prikazivanje organizovanih trupa u stalnom pokretu postalo jedan od motiva koji su se ponavljali do besomučnosti. Organizovana masa, koja sugerše i nameće određene vrednosti, postala je etalon prema kome treba meriti i oblikovati mase civila, a ta vojska imala je tradiciju od naseljavanja germanskih plemena, Franačke države preko Svetog rimskog carstva nemačke nacije, tevtonskih odreda, sve do pruskih junkera – to su bili uzori masi koja se sa njima identifikovala.

U filmu se vrše beskonačne smotre – počev od Reichswehr trupa, SS i SA odreda, pa do smotri hitlerovske omladine, radničkih organizacija i frontova, do toga da čak i farmeri marširaju pred firerom u tradicionalnom poklonjenju žetvi.

Disciplina, red, organizovanost, poslušnost su vrednosti koje ovakva organizovana masa nameće i sugerše – ona je stalno u pokretu, određenom ritmu, njen zadatak je da dinamizira. Koreografija, raspored i način kretanja u filmu dovedeni su do krajnjih granica, pre svega zahvaljujući vizuelnom utisku koji ostavlja geometrijska usklađenost jedne velike mase, smeštene u megalomanske kulise prvog arhitekta Trećeg rajha. Ovakav vizuelni identitet u direktnom je sukobu i negira, kako je to Hilmar Hofman naveo u svom delu *Und die Fahne führt uns in die Ewigkeit*, osnovne postulate moderne i apstraktne umetnosti koja je u nacističkoj Nemačkoj označena kao “izopačena”, namećući opštu uniformisanost, red i disciplinu. Ovakvi marševi i smotre efektniji su tokom noći, kada se u filmu vide povorke baklji – “Fackelzüge” – vatra i jasan kontrast između plamena i tame, gde rediteljka manipuliše još jednim simbolom koji se može poistovetiti sa masom. Vatra je nezajažljiva, lako prelazi sa jednog objekta na drugi i ne trpi otpor. Ona fascinira, a vešto poigravanje sa njom i konstruisanje takvih “kula od svetlosti” daje utisak nedodirljivosti i nadmoćnosti.

Arena i prsten

U areni se okuplja zatvorena masa, koja je zbijena, homogena, stabilna i jasno ograničena. Tu se stvara masa kao prsten, koja, prema Kanetiju, predstavlja dvostruku zatvorenu masu, koja se svesno odvajava od spoljašnjeg sveta. Pojedinaac u ovakvom okruženju jasno vidi sve što se dešava ispred i oko njega, oni su okrenuti jedni prema drugima, dok između njih stoji

---

druga masa u tačnom rasporedu, sa jasnim ciljem i porukom koju odašilje.¹⁰ ”Masa koja tako izlaže samu sebe nije nigde prekinuta. Prsten koji ona tvori je zatvoren. Ne izmiče joj ništa. Prsten fasciniranih lica, postavljenih jedno iznad drugog, ima u sebi nešto neobično homogeno. On obuhvata i sadrži sve što se dole događa.”¹¹ Pojedinci su tu samo da reflektuju, umnože, pojačaju doživljaj i da se utope u njemu.

Kristali mase

Članstvo NSDAP, kor partije, vojska i policija fungiraju u svojim neprekidnim, besomučnim marševima kao kristali mase. Pod ovim terminom podrazumevaju se inicijalne grupe ljudi, koje podstiču stvaranje i umnožavanje mase koja se pojavljuje kao jasno i dobro organizovana i pre svega čvrsto uverena u ono što predstavlja. Vojnici i policija su najvažniji kristali mase, njeno jezgro i tačka prema kojoj se ostali orijentišu. Oni su model ponašanja – beskonačne zakletve i panegirici Vođi potrebni su kako bi indukovali potpunu veru i predanost, a vera u pobedu uvek je stub svakog totalitarnog režima. Stoga, kao nosioci ideje pokreta i njeni utemeljivači, oni su centralni motiv čitavog filma.

Posmrtni marš

Bitan vezivni element svake mase jeste i njen odnos prema precima, palim borcima i mrtvima. Kroz čitav film provlači se poštovanje prema “palima u borbi”, prvo obraćanje počinje upravo sećanjem na mrtve. Scene koje su najupečatljivije u filmu upravo su one na kojima se prikazuje poklonjenje samog vrha partije i partijskih jurišnika preminulom general-feldmaršalu Hindenburgu. Završetak filma prati frenetična pesma “Horst Wessel”, koja opeva SA-jurišnika čija je smrt prerasla u neku vrstu nacističkog mita. Veza sa palim precima i fascinacija smrću za domovinu dobile su gotovo nekrofilan karakter. Germanski narodi, po svojoj biti ratnički, imaju čitav korpus mitova koji se odnose na pale u borbi, koji marširajući u redu, odlaze u Valhalu – ratnički raj u kome se nalazi masa palih čiji broj stalno raste.

---

¹⁰ Takva je scena smotra skupa Fronta nemačkih radnika koji gotovo mehanički, kao jedan kliču: “Ein Reich, ein Volk, ein Führer-Deutschland!”

¹¹ Kaneti, Elijas, *Masa i moć*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1984, str. 21.

Zastava

Sve ove mase ujedinjuju se pod najprepoznatljivijim simbolom nacionalsocijalističkog pokreta – pod zastavom. ”Zastava je vetar koji je učinjen vidljivim a narodi se služe vetrom... zato da bi njime označili zrak iznad sebe kao svoj.” Iskorišćavanje zastave u filmu dovedeno je do nivoa vizuelnog prezasićenja – ona je svuda – ona je pokret i njoj se klanja i sam vođa. Zastavi se kliče tokom čitavog filma, ona se dotiče i njoj se zaklinje – tradicija koja kod Nemaca potiče iz XVII veka. Sama simbolika zastave tumači se uglavnom na sledeći način – Vilhelm Rajh tumači crvenu kao socijalističku misao, belu kao nacionalističku, a kukasti krst kao borbu arijevskeg čoveka. Sama svastika (na sanskritu) predstavlja stari simbol za blagostanje koji je bio poznat i kod starih Grka kao hemera – simbol sunca, a kod Kineza kao wan – znak za veliku sreću. Osnovne boje nacističke zastave bile su crna, crvena i bela – inače tradicionalne boje Velikonemačkog carstva, kojima se nacistička država vratila, zanemarujući odluku nakon sklapanja Versajskog mira kojom su za boje zastave proglašene crna, zlatna i crvena.

Another Brick In the Wall

Ovo su samo neki od mnogobrojnih toposa mase koji se mogu naći u filmu i koji su uticali na uobličavanje javnog mnjenja u nacističkoj Nemačkoj. Film, kao medij masovne komunikacije, imao je ogroman upliv na formiranje masovne svesti, što je dovelo do toga da se slobodno moglo govoriti o filmu ne samo kao o umetnosti, već i kao proizvodnoj delatnosti, industriji koja je donosila dobit, zahtevala veliku reklamu i ponela već pre Prvog svetskog rata oznaku ”umetnost za gomilu”. Hipnotičko-magijski karakter, immanentan pokretnim slikama, dao je dokumentarnom stvaralaštvu Leni Rifenštal i načinu na koji je ona manipulisala kako sadržajem, tako i njegovim recipijentima, karakter kontroverznog i ostavio prikaz jedne duboke, slojevite i mefistofelski lukave kampanje i masovne agitacije kakva do tada još nije bila poznata.

Trijumf volje uticao je svojim silovitim vizuelnim karakterom na shvatanje mase i potencijala koje ona ima. On je predstavio mogućnosti manipulacije masom, potiranje individualnih vrednosti i urušavanje fantazma o individui u savremenom društvu, pokazujući kako se “mnoštvo samo mnoštvom pridobija”.

LITERATURA

1. Arent, Hana, *Elementi i izvori totalitarne vladavine*, Feministička, Beograd, 1998.
2. Fest, Joachim, *Das Gesicht des dritten Reichs*, München, 1963.
3. Freud, Sigmund, *Massenpsychologie und Ich-Analyse*, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1978.
4. Kaneti, Elias, *Masa i moć*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1984.
5. Leiser, Erwin, *Deutschland, erwache!* Rowohlt, Reinbek bei Hamburg, 1989.
6. Möeller, Felix, *Der Filmminister*, Henschel Verlag, Berlin, 1998.
7. Ortega Y Gaset, Jose, *Pobuna masa*, Gradac, Čačak, 1988.
8. Rajh, Vilhelm, *Masovna psihologija fašizma*, Mala edicija ideja, Beograd, 1973.
9. Tomić, Zorica, *Muški svet*, Zepter Book World, Beograd, 2001.

Ana Rakicevic

Role of Masses in documentary: "The Triumph of the Will"

Summary

This paper points out the functioning, representation and the role of masses in Leni Riefenstahl's documentary "The Triumph Of the Will". It questions certain mass symbolic codes and categories (Führer, Flag, March, Army, Death, Movement), which, once activated through totalitarian propaganda, can lead to organization and mobilisation of the masses. This paper also lays special stress on Elias Canetti's work "Mass and Power" and his theory of mass symbols and prime mass movers.

Key words: Mass, Triumph of the Will, Propaganda, Totalitarianism, Symbol, Organization, Canetti.

Ana Tomović

Tutor: Aleksandar Kelić

Nezavisni umetnik iz Beograda

BIZARNO ŽENSKO TELO NA FOTOGRAFIJAMA JANA SAUDEKA

Fotografija možda ništa ne govori... ova izjava bila bi pravi paradoks za čoveka sa slike koji je ceo život posvetio pretakanju svojih najvećih opsesija i maštanja u fotografije. On je uvek u manijakalnoj potrazi za formom sreće koja je nemoguća u zatvorenom krugu koji predstavlja delo koje ga je i podstaklo na stvaranje – *Porodica čoveka Edvarda Stajkena*, izložba koja je u petsto fotografija trebalo da prikaže sudbinu čoveka, suštinu života i njegove bazične osobine.

“With my work I am trying to capture all the things I know and love, and above all, I would like to leave behind a sign of the times that have elapsed.”

On je čovek koji provocira. Sve je kod njega neobično i izazovno: način na koji hoda, kako se ponaša i kako govori, a naročito način na koji gradi sopstveni svet – pozorište koje odgovara njegovoj zamisli o obećanoj zemlji u kojoj ljudi ostaju deca i gde ima prostora za proživljavanje snova, čežnji i strahova. To je mesto proste ravnodušnosti, bezobzirnosti, nervoze, praznine... u tom svetu čovek može da se ispolji bez straha pred velikom svetom koji stalno posmatra i osuđuje.

Ništa nije slučajno kod njega. On sve pametno režira i teži da sačuva trenutak ličnog doživljaja koji predstavlja očajnički poziv na bliski kontakt i komunikaciju. Možda se razlog tome krije u činjenici da je rođen u vreme izolacije, rata, beznađa. Gledao je na ulicama ubistva i tela ljudi koja kao da su napravljena od plastelina ili voska.

Sputan socijalizmom, odsečen gvozdenom zavesom, posle trideset i dve godine monotonije u fabrici, pronašao je mir ispred zida svog mračnog i vlažnog podruma?! Promiskuitetan, kontroverzan i šokantan, obavijen misterijom pornografije i nasilja, svestan je toga da u ljudima izaziva samo dve oprečne reakcije: dva iskonska primitivna osećanja – ljubav i mržnju.

On je statični umetnik koga ne uzbuđuju egzotični krajevi niti lepota dalekih zemalja; on je zadovoljan svojim podrumom u kome slika obične predstave iz života. Njegovi snimci su neobično obično. Na njima nema nikakvih fantastičnih događaja ili komplikovane scenografije – sve je na njima takvo kakvo bi moglo biti u stvarnosti. On slikajući otkriva ljudsku dušu i baca svetlo na realni život. On kaže:

“...It is pictures of people I have met along the way. People I loved... What I really do is (make) portraits of the soul.”

Kod njega su duhovni elementi nadoknađeni telesnošću, a maštovitost je oslobođena svoje uobičajene prizemnosti. Jan Saudek ima jednu jedinu temu koja ga okupira – Čoveka. Ista estetika i isti stil prožimaju njegovo delo čija se koherentnost umnogome zasniva na umetnikovoj ličnosti i fotografskom medijumu koji je postavio.

Impulsivan i sklon preterivanju, on slika svoje želje, svoje divljenje, patnju, nežnost i ironiju koja se jasno vidi u njegovim stalnim opsesijama: prolaznosti vremena, nestanku lepote, snazi ljubomore, blizini smrti... Njegove fotografije odslikavaju njegova osećanja. On ih sam doraduje, boji i na njima ističe njihovu baroknu, grotesknu i anahronu prirodu. On gleda svet očima umetnika, poete koji je svestan svakog stupnja koji deli svetlost od senke života.

Jan je očaran kontrastom koji čini svu poetiku njegovog dela. On spaja lepo i ružno, nežno i nasilno, nevino i raspusno. Devojčica je u pozi žene, izazovna mlada bestidnica nosi lutku pod pazuhom, kurtizana je prikazana sa nevinim očima, muško preplanulo žilavo telo pored mrtvački blede ženske figure. Fotografije su ispunjene mešavinom ironije, iskrenosti i bizarne fantastike, poštovanja i omalovažavanja, života i smrti koja vreba iza svakog ugla. Ovi kontrasti figura, svetlosti i scenarija samo su pozadina na kojoj se pomaljaju mnoga oprečna pitanja koja proizilaze iz čoveka kao bića: ljubav sa pratnjom osećanja koja se ne pominju otvoreno (ljubomora, voajerizam, kršenje tabua, fetišizam), opsesivna svest o prolaznosti vremena i stalno prisustvo smrti.

On voli nagost, koja predstavlja njegovu želju da istraži ono što je osnovno i što se ne menja sa vremenom ni geografskom širinom. On kaže da “je nagost ta najprirodnija stvar na svetu, ona čini ženu ženom, a muškarca muškarcem, bez obzira da li je danas ili pre sto godina. Svlačim ženu zato da bi bila večna.” On uzbuđuje izazovnim erotizmom i odlično poznaje žensku psihu i lako njom manipuliše; ali možda i ne manipuliše – žene se same rado

---

prepuštaju oblačenju i svlačenju, kao da su lutke. On ih odeva u čudne kostime, šminka ih na poseban način, daje im suncobrane u ruke, lutke i cveće, i na taj način stvara prividan svet romantike.

Telo na fotografijama zauzima primarno mesto. Lice je u drugom planu i često je skriveno jakom šminkom ili zastrašujućim maskama. Žensko telo je ili ispijeno i anoreksično, bledo i bolesno, maljavdo odvratnosti, ili pak, obavijeno naslagama sala, deformisano, iskrivljeno i nestvarno. Kod njega je žena lakoma, nežna, čulna, majčinska, sitničava, seksualni objekat...lepa? Njegova dimenzija lepote je ona nekonvencionalna, druga, odvojena od stereotipa.

Njegovo delo širi poseban nemir oko sebe. U njemu se spajaju nežnost i nasilje, tradicionalizam i ekstravagancija, lirizam i ironija, romantizam i opscenost. On je toliko odaljen od onoga što je uobičajeno i ustaljeno, normalno... veoma često nota bolesnog i odbojnog izbija iz njegovih snimaka. On je rušilac umetničke, društvene i etičke konvencije.

U strahu od prolaznosti i smrti, on slika promene koje vreme ostavlja na telima. Suprotstavlja tela majki i ćerki. Od slike stomaka trudne žene, preko devojčice sa prekrštenim nogama na stolici, do mlade lascivne devojke i stare, zgužvane, oronule žene. Na početku stvaralaštva, svaki akter na sceni ispunjava svoju tradicionalnu ulogu – žene su nežne, majčinske i zadovoljne – da bi sa vremenom one postale obeščašćene, osramoćene, prikazane u svoj nagosti i ružnoći. Time poriče ideal i krši tabu vremena i mesta u kojem živimo.

Upravo mu žene pomažu da izgradi svoj svet skrivenih želja, slasnih grehova, uzburkanih osećanja, čulnosti, bestidnosti i nasilja. One pokazuju svu izopačenost, ponor i gadost života. On može svako žensko telo da učini ili dražesnim i zavodljivim ili nakaznim. Saudekov romantizam prvobitno je pun humanističkog patosa, ali sa vremenom doživljava promenu. Nežnost u odnosu prema ženi postaje sve više obojena agresivnošću. On skoro da želi da ih pokori, zgazi i ponizi. Na sceni se pojavljuje muškarac koji više ne igra ulogu zaštitnika i oslonca, već postaje oličenje sile. Njegova nova uloga je uloga viteza. Novog seksualnog idola koji sa novom ženom stupa na scenu strasti koja postaje sve očiglednija, a erotičnost je sve demonstrativnija.

Simboli erotike više su nego očigledni. Pojavljuju se noževi i mačevi kao jasan simbol defloracije, obeležja materinstva se na nekim slikama svode na proste seksualne instrumente, a na drugima se veličaju i glorifikuju. Pomešane su lepota, humor, seksualnost, nevinost, grubost i smrt. Na taj način umetnik pravi mozaik čoveka kao neiscrpnog izvora svih mogućih osobina i osećanja. Žena je ponekad samo objekat u muškarčevim rukama,

nepomična kao lutka. Vezana je lancima za njega, izložena njegovim rukama. Ponekad je nezaštićena devojčica koja drži lutku u rukama ili se oblači u izazovnu odeću za odrasle. Protagonistkinje izgledaju kao da uživaju u toj šaradi, vole da se ogledaju, ali su isto tako nekad i odsutne, izgubljene, usamljene i "mrtve". Često su obavijene atmosferom sna, nose romantične šešire ili cveće u šeširima i rukama, glume balerine ili pohotne kurtizane. Iza njih je skoro uvek oguljeni stari i vlažni zid mračnog podruma sa čudnim difuznim osvetljenjem koje stvara atmosferu romantike i nestvarnosti.

Na fotografijama se često vidi slika Saudekovih trauma iz detinjstva. Nearijevske rase, progonjen je od strane fašističkog režima i bio zatvoren u dečjem logoru, gde je samo pukim slučajem izbegao eksperimente doktora Mengelea. Njegova fotografija je mesto na kome iskazuje svoje doživljaje i maštanja kao i skrivene patnje i nesrećne događaje. Ženska tela su bleđa i ispijena kao da su preživela zarobljeništvo u nekom od nemačkih koncentracijskih logora. Na nekim od fotografija pojavljuje se i čovek obučen u crno odelo, koji neodoljivo podseća na agente nemačkih tajnih službi, koji tretira nago žensko telo kao objekat.

Žene na Saudekovim fotografijama uvek rade nešto bizarno: pokušavaju da posole sopstvenu nagu dojku, izlažu svoje ogromne stomake pogledima, briju zamišljenu bradu, oblače se do detalja, a onda svlače do kože, nose maske majmuna na glavi, pucaju sebi u usta, stoje nage, maljave, prerezanih vena, glume muškarce...

Zaključak

Uvek intrigantan, sa zapanjujućim idejama i fantastičnom atmosferom na svojim fotografijama, Saudek iza sebe ostavlja neizbrisivi trag, puštajući snažne emocije da se roje iz neobičnih kompozicija čudnih tela, fetišističkih rekvizita i sablasnog svetla u memljivom podrumu. Međutim, kakav god da je sud o njegovom delu, on je umetnik koji je prikazao otvoreno sve svoje misli i osećanja, bez straha da će biti odbačen. U tome i jeste vrednost i opravdanost njegove jedinstvenosti i talenta. On možda skriva unutrašnji nemir i bes, ali ga i pokazuje i igra se sa njim. Svaka fotografija je neka vrsta rituala kroz koji on nastavlja da sanja o srećom ispunjenoj porodici čoveka. On u njima vidi lepotu sveta i sam o tome kaže:

"In all models I find and see sheer beauty; I look at them through a prism of Love..."

LITERATURA

1. Daniela Mrzkova, *Jan Saudek divadlo života*, Panorama, Praha, 1991.
2. Daniela Mrzkova, *Pribeh fotografie*, Mlada fronta, Praha, 1986.
3. The Photography Book, Phaidon, 1997.

Ana Tomovic

Female Body on the Photographies of Jan Saudek

Summary

Jan Saudek may be considered one of the most controversial and shocking photographers of the twentieth century. Inspired by Man as an eternal theme displaying a whole range of the extreme and contrasting emotions, he showed how beautiful and how horrendous a human body can be. He is guided by the omnipresent ideas of transience and decay combined with a deeper sense of the joy of living. His models are the epitomes of human bareness, exposure and atavistic vulnerability faced with the immense force of life. Saudek inspires the two basic feelings – love and hate.

Key words: Human body, Love, Hate.

Maja Ignjačević

Tutorka: *prof. dr Milena Dragičević-Šešić*

Fakultet dramskih umetnosti u Beogradu

AKTUELNA SITUACIJA U DOMENU KLASIČNE MUZIKE KROZ ANALIZU POLOŽAJA INSTITUCIJA

Cilj i metod istraživanja

U ovom radu pokušaćemo da damo uvid u aktuelnu situaciju u nekim od najeminentnijih muzičkih institucija prestonice, definišemo krucijalne probleme sa kojima se suočavaju i pokušamo da predočimo moguće načine njihovog prevazilaženja. U Beogradu deluje mnoštvo muzičkih institucija, ali podaci korišćeni u ovom radu, izuzev onih iz literature (navedene na kraju rada), pribavljeni su u intervjuima sa nekima od ljudi iz organizacije, ili čelnicima sledećih institucija – Beogradske filharmonije, Zadužbine Ilije Milosavljevića Kolarca i Jugokonceta. Odabir baš ovih institucija obavljen je na osnovu činjenice da postoje razlike u izvorima njihovog finansiranja i vrsti delatnosti koje obavljaju:

— Beogradska filharmonija je republička institucija koja organizuje sopstvene koncerte, s obzirom na to da u svom sastavu ima najreprezentativniji simfonijski orkestar u zemlji;

— Zadužbina Ilije Milosavljevića Kolarca je institucija koja se, pored organizacije koncertne delatnosti, bavi i brojnim drugim programima (Centar za predavačku delatnost, strane jezike, likovna galerija, knjižara...), poseduje sopstvenu, najkvalitetniju koncertnu dvoranu u Beogradu, a finansira se iz sopstvenih prihoda, uz pomoć Sekretarijata za kulturu grada Beograda i Republičkog Ministarstva za kulturu;

— Jugokonzert je gradska institucija (koncertna agencija) koja se bavi isključivo organizacijom koncerata a ne poseduje ni orkestar ni koncertnu dvoranu.

U uporednoj analizi stanja u ovim institucijama, akcenat će biti stavljen na dijagnostikovanje zajedničkih problema na polju pribavljanja materijalnih sredstava, razvoja marketinga i sastava publike.

Muzika kao deo kulturnog života

Muzički život je samo deo velike celine koju nazivamo kulturom. Poznato je da kultura najčešće svoj procvat doživljava u vremenima opšteg prosperiteta, mira i ekonomske stabilnosti. U nemirnim, turbulentnim vremenima, kao što je aktuelni period tranzicije kod nas, kultura doživljava stagnaciju ili krizu. Sve zemlje koje su prošle kroz ovakav period, suočile su se sa sličnim problemima i kultura se našla nisko na listi prioriteta, usled prevazilaženja egzistencijalnih problema kao apsolutnog imperativa.

Srbija je tokom svoje istorije prošla kroz više faza, od monarhije, preko različitih vidova socijalističkog sistema, do faze tranzicije ka demokratskom društvu. U svakom od tih društvenih poredaka, mesto kulture u društvu bilo je različito. Vođene su drugačije kulturne politike, a kultura je u manjoj ili većoj meri bila instrumentalizovana od strane vlasti.

Poslednju deceniju XX veka obeležio je period vladavine Slobodana Miloševića, čiji je režim raskinuo sa prethodnom tradicijom samoupravljanja i uspostavio nov, centralizovan sistem kulturne politike. Sa druge strane, strateško planiranje bilo je ukinuto, a nove procedure planiranja i njihovi institucionalni nosioci nisu određeni. Planiranje je prepušteno političkoj eliti, postalo je stihijsko a kultura je stavljena u funkciju reafirmacije srpskog nacionalnog i kulturnog identiteta i učvršćenja režima na vlasti.¹

Po dolasku demokratske opozicije na vlast, 2000. godine, korišćen je samo delimično dotadašnji model kulturne politike izmenama u nekim od njegovih instrumenata, kao što su način finansiranja i kadrovska politika, a nov model, sa jasno definisanim konceptom razvoja, prioriteta i nadležnosti, ipak do danas nije donesen. Time je omogućen jedino stihijski razvoj, jer nisu jasno izdiferencirani ni model, ciljevi, kao ni akteri kulturne politike.²

Pritom, s obzirom na širinu polja duhovnih aktivnosti koje se mogu podvesti pod pojam kulture, klasična muzika, njene manifestacije i institucije, kao ekstremno elitna mikro kategorija tog složenog fenomena, nalazi se u još težoj situaciji od nekih drugih, popularnijih vidova kulturne delatnosti.

---

¹ Đukić-Dojčinović, Vesna, *Tranzicione kulturne politike – konfuzije i dileme*, Beograd, Zadužbina Andrejević, 2003, str. 33–47.

² *Ibid*, str. 48–53.

Institucionalna osnova muzičkog života u Beogradu

Temelji institucionalne osnove muzičkog života Beograda postavljeni su još dvadesetih i tridesetih godina prošlog veka, u periodu između dva svetska rata, kada je osnovana Beogradska opera (1920), Beogradska filharmonija (1923), kao i prva visoka muzička škola – Muzička akademija (1937). U ovom periodu nastaju i druga brojna muzička udruženja i ustanove: Kolarčev narodni univerzitet (1932), Umetnički paviljon Cvijeta Zuzorić, mnogi horski ansambli... Sve ove ustanove doživljavale su uspone i padove, u skladu sa društveno-političkom situacijom, a rukovodioci se susretali sa problemima veoma sličnim današnjim. Tri prvopomenute institucije do danas ipak čine okosnicu muzičkog života.

Muzički život prestonice danas čine mnogobrojni muzički i muzičko-scenski ansambli, različitog sastava i repertoara, a kako veoma teško i delikatno pitanje predstavlja njihovo rangiranje po renomeu ili značaju, ovde ćemo samo navesti neke od njih: umetnički ansambli opere, simfonijski orkestar i hor Radio-Beograda, Beogradska filharmonija, orkestri: "Dušan Skovran", "Gudači sv. Đorđa", hor i orkestar Fakulteta muzičke umetnosti, hor "Collegium musicum", brojni amaterski horovi i orkestri, kao što su "Obilić" i "Krsmanac", i mnogi drugi. Svaka od ovih institucija, osim izvođenja muzičkog programa, bavi se i organizacijom sopstvenih koncerata.

Pored njih, postoje i koncertne agencije kao što su "Jugokonzert", "Zadužbina Ilije Milosavljevića Kolarca" i brojne druge kojima je jedina delatnost upravo organizovanje koncerata.

Problemi finansiranja i fundraising-a

Muzičkim institucijama koje se finansiraju iz budžeta Republike (Beogradska filharmonija) i grada (Jugokonzert) izdvajaju se materijalna sredstva na mesečnom nivou po napisanom projektu i specifikaciji troškova, potom lični dohoci za zaposlene i zakup određenog broja termina u sali Zaduzbine Ilije M. Kolarca. Međutim, uzevši u obzir činjenicu da su institucijama koje dobijaju materijalnu podršku od države ili grada ova sredstva nedovoljna za normalno funkcionisanje, neophodan je dodatni angažman na prikupljanju sredstva potrebnih za organizovanje i održavanje bilo kog muzičkog događaja (tzv. fundraising).

U tom domenu, međutim, predstavnici svih anketiranih institucija složili su se u definisanju problema koji dele i sve ostale institucije kulture u

Srbiji. U pitanju je aktuelna zakonska regulativa, po kojoj za sponzore kulture ne postoje apsolutno nikakve olakšice. Bili su jednoglasni u konstataciji da je neophodno uvesti odredbu zakona po kojoj kompanije, organizacije i pojedinci koji sponzorišu kulture bivaju oslobođeni određenog procenta poreza, kao što je to slučaj širom Evrope i sveta. Za sada, ovakva mera ne postoji, a jedini razlozi za pomaganje kulture uopšte, pa i muzičkih institucija, jesu izgradnja sopstvenog imidža, odnosno predstavljanje u javnosti kao mecena kulture. Veoma često činjenica da li će neka kompanija ili organizacija sponzorirati određenu instituciju kulture još uvek zavisi samo od ličnih poznavanja, veza, pa i prijateljstva samog direktora, ili nekoga iz uprave ili organizacije. Borba za sponzore među institucijama kulture je velika, jer postoji uzak krug kompanija i drugih organizacija voljnih da pomognu, a znatno veći broj institucija kojima su sredstva neophodna.

U najveće finansijere spadaju strane ambasade, inostrani kulturni centri, Ministarstvo kulture, Sekretarijat za kulturu Beograda, neke od domaćih, kao i stranih kompanija. Nedavno se počelo i sa saradnjom sa (uglavnom) inostranim fondacijama, koje obezbeđuju sredstva ukoliko je projekat u skladu sa njihovom misijom, što predstavlja alternativni vid finansiranja.

Saradnja sa većinom ovih sponzora se odvija na taj način što oni finansiraju honorare umetnicima, dok institucija sama reguliše troškove puta i smeštaja.

Primer institucije koja je najviše postigla na polju prikupljanja sredstava³ u Beogradu u proteklih pet godina jeste Beogradska filharmonija. Najpre je prikupljena donacija jedne od stranih ambasada u vrednosti od pola miliona evra za kupovinu duvačkih instrumenata, a zatim su prikupljena sredstva za kompletnu rekonstrukciju zgrade, koja je bila skoro sasvim neupotrebljiva, nakon nekoliko decenija propadanja. Uveden je i nov način prikupljanja sredstava – formiranjem VIP kluba. Ideja je bila da na početku sezone ugledne kompanije, ambasade i pojedinci, izdvajanjem sume u iznosu od hiljadu eura, pomognu instituciju, a zauzvrat dobiju VIP karticu Filharmonije, pločicu sa imenom na jednom od sedišta u sali Filharmonije, mogućnost prisustvovanja bilo kom od koncerata iz redovnog repertoara, kao i organizovanje posebnog serijala od nekoliko koncerata godišnje samo

---

³ Uz napomenu da je, s obzirom da jedina od anketiranih institucija poseduje muzički ansambl, i to najrepresentativniji simfonijski orkestar u zemlji, imala i najveće predispozicije za postizanje ovakvih rezultata.

---

za pripadnike kluba. Na ovaj način je već na startu sezone prikupljena izvanredna suma od oko 130.000 eura za kupovinu gudačkih instrumenata. Ovako inventivne načine prikupljanja sredstava treba svakako pohvaliti i očekivati slične akcije i u drugim institucijama.

Položaj zaposlenih

Zaposleni u muzičkim institucijama ističu da je njihov položaj danas znatno bolji nego prethodnih decenija, međutim, još uvek nemaju razloga da budu sasvim zadovoljni. Jer, iako su uslovi za rad poboljšani, lični dohoci zaposlenih u ovim ustanovama su i dalje blizu republičkog proseka, bez obzira na visok opšti značaj delatnosti koju obavljaju. U nekim periodima prošlosti, položaj muzičara bio je mnogo bolji nego što je to situacija danas, a od ukupne ekonomske situacije u zemlji, kao i donosilaca odluka u oblasti kulturne politike u narednom periodu, zavisi hoće li biti prepoznat značaj i nagrađen rad muzičara u budućnosti.

Razvoj marketinga kroz analizu 4 parametra

Reč marketing u bukvalnom prevodu sa engleskog znači – staviti na tržište. Međutim, u savremenoj ekonomskoj teoriji i praksi dobija mnogo šire značenje. Marketinška orijentacija preduzeća znači da su sve poslovne odluke u skladu sa ekonomskim zakonitostima ponude i tražnje, a poslovna politika usmerena na optimalno zadovoljenje potreba potrošača. Marketing se u sve većoj meri koristi i u oblasti kulture, a samim tim i muzike.⁴

Razvoj marketinga svake institucije ili kompanije može se pratiti kroz analizu četiri osnovna parametra, u literaturi opšteg marketinga često nazivana skraćenicom 4P, koja se odnosi na product (proizvod), price (cenu), place (mesto) i promotion (promociju).

Product – proizvod

Proizvod koji se nudi u ovoj oblasti kulture jeste koncert. Koncerti su, zavisno od uređivačke politike institucije, razvrstani u serijale, odnosno abonmane. Unutar repertoara svake od kuća, može se izvršiti podela na komercijalne i nekomercijalne koncerte.

---

⁴ Dragičević-Šešić, Milena, Stojković, Branimir, *Kultura – menadžment, animacija, marketing*, Beograd, Clio, 1996, str. 113.

Okosnicu komercijalnih programa čine koncerti koji privlače najveći broj slušalaca, gde na prvom mestu spadaju koncerti sa renomiranim izvođačima iz inostranstva ili popularnim repertoarom. Dovođenje stranog umetnika izuzetnog kvaliteta, veliki je podvig. Honorari su veoma često na evropskom nivou (dat je primer violinistkinje, čiji je honorar za jedan koncert iznosio 70.000 eura). Veliki problem predstavlja saradnja sa agentima umetnika, koji zahtevaju mnogo više iznose honorara od onih na koje bi sami umetnici pristali, jer su njihovi prihodi bazirani na procentu od zarade umetnika. Istovremeno, lični kontakt sa umetnicima je ponekad veoma teško ostvariti.

U nekim od anketiranih institucija smatraju da bi se zarada mogla povećati, ukoliko bi umetnik ili grupa umetnika održali više koncerata, kada su već plaćeni (nekada vrlo visoki) troškovi puta, međutim u Srbiji ne postoje mogućnosti za takvu soluciju. Jer, koliko god zamerki bilo na situaciju u glavnim muzičkim institucijama Beograda, situacija u unutrašnjosti Srbije je mnogo alarmantnija. Koncertne sale ne postoje, ili su u izuzetno lošem stanju, standard stanovništva je značajno ispod državnog proseka, te je kupovina karte za koncert klasične muzike neprihvatljiv luksuz, a ljudi zaposleni na ovoj vrsti posla su često nestručni i ostavljeni bez sredstava za rad.

Ipak, ohrabruje činjenica da umetnici nakon jednog boravka u Beogradu, često bivaju izuzetno zadovoljni reakcijom publike i gostoprimstvom, a shvatajući i situaciju u kojoj se zemlja nalazi, ne samo da žele da dođu ponovo, već se i honorar bitno smanjuje, ili se čak njega (npr. u slučaju Najdžela Kenedija, jednog od najboljih violinista sveta) odriču.

Mnoge od institucija u svojim sadržajima imaju i nekomercijalne programe, u vidu besplatnih koncerata, na kojima se afirmišu mladi domaći umetnici, a istovremeno i daje prilika slušaocima lošeg materijalnog stanja da prisustvuju. Ovakvi koncerti se održavaju u sali Skupštine grada, muzejima, ili u dnevnim terminima u sali Kolarčeve zadužbine.

Izvan redovne koncertne sezone, u Beogradu se odvija i muzički festival, izuzetnog renomea i dugogodišnje tradicije, pod nazivom Beogradske muzičke svečanosti (BEMUS). Ovaj festival predstavlja najveći muzički događaj u sezoni. Za njegovu organizaciju iz budžeta se izdvaja velika suma novca, učesnici su vrhunski izvođači iz celog sveta, a mediji daju adekvatan publicitet ovom događaju, pa je i posećenost velika. Koncertima prisustvuju posetioci iz svih oblasti javnog života, a posećenost, značaj i kvalitet se ovom festivalu ne mogu osporiti.

Price – cena

Kao svaki drugi proizvod, i koncert mora imati formiranu cenu. Cene ulaznica za muzičke događaje u Srbiji su daleko ispod evropskog proseka i formirane su na osnovu ekonomske situacije u zemlji, odnosno niske platežne sposobnosti publike. Čak i na taj način formirana cena, dostupna je samo određenom procentu stanovništva, nešto višeg standarda. Ulaznice se mogu prodavati pojedinačno, a u nekim od institucija vrši se i prodaja godišnjih karata. Beogradska filharmonija prodaje godišnje ulaznice za svoje programe (razvrstane po abonmanima) i na ovaj način je protekle sezone rasprodato čak 50 procenata ukupnog kapaciteta sale. Cilj kome se teži je da se na ovaj način rasproda najveći broj mesta, a ostatak distribuiru u prodaju neposredno pred koncerte. Takođe, trebalo bi uvesti i prodaju karata za stajanje, čime bi i populaciji sa ograničenim platežnim mogućnostima bila pružena prilika da prisustvuje.

Još jedan uočen problem jeste veliki broj ljudi koji je naviknut da ulazi besplatno na koncerte—to su najpre profesionalni muzičari ili studenti i učenici, odnosno budući muzičari. Sa jedne strane, ekonomska situacija u zemlji jeste takva da neki od njih ne bi ni bili u mogućnosti da priušte sebi ulaznice za koncerte, a time bi profesionalno bili uskraćeni. Sa druge strane, gubici koje muzičke institucije zbog ove pojave imaju su ogromni. Postoji i veliki broj ljubitelja muzike i dugogodišnjih redovnih posetilaca koncerata čija kupovna moć takođe ne bi dozvolila kupovinu karata, te bi ovom merom bili udaljeni sa ovakvih manifestacija. Međutim, neki od organizatora (kao npr. Centar za muziku Kolarac) su odlučno prekinuli sa ovom tradicijom, pooštrivši kontrolu na ulazima, a sale su ostale pune, zahvaljujući izuzetno visokom kvalitetu prošlogodišnjeg programa. Međutim, neki drugi organizatori ipak radije dozvoljavaju ulazak slušaocima bez karata, nego što dopuštaju da strani izvođači sviraju pred polupraznim salama. Suština problema je u malom krugu publike, koja pohađa sve koncerte i nije finansijski sposobna da plati veliki broj ovakvih izlazaka, a omasovljavanje publike bi i na ovom polju dalo rezultate, o čemu će kasnije u radu biti više reči.

Place – mesto održavanja koncerta

Jedan od problema sa kojim se muzičke institucije suočavaju jeste nemogućnost pokrivanja izvesnog, solidnog dela troškova prihodom od prodaje ulaznica. Glavni razlog je taj što Beograd poseduje dve koncertne sale nešto većih kapaciteta – Kolarac, kao jednu od najkvalitetnijih

i najakustičnijih evropskih sala, ali sa malim brojem mesta (samim tim i prodatih karata) i Sava centar, koji se ne može pohvaliti dobrim akustičkim svojstvima (s obzirom na nije ni pravljen za tu namenu), ali poseduje veći broj mesta. Međutim, upravo zbog kvaliteta zvuka, mnogi izvođači i organizatori se ipak radije opredeljuju za Kolarac.

Dakle, Beogradu je neophodna izgradnja nove (ili prilagođavanje neke od postojećih) akustične sale, većeg kapaciteta, čijim otvaranjem bi se obezbedila i mogućnost ostvarivanja većih prihoda. Naravno, da bi se mesta u sali ovih razmera prodala, neophodno je najpre obezbediti publiku, o čemu će biti reči u posebnom poglavlju rada.

Iznajmljivanje sale takođe je jedan od velikih izdataka organizatora ovakvih manifestacija. Državnim i gradskim institucijama se iz budžeta uplaćuje određeni broj termina u sali Kolarčeve zadužbine (po beneficiranoj ceni), a ukoliko žele da povećaju broj koncerata, rentiranje sale vrši se po komercijalnoj ceni, što se takođe najčešće čini od sredstava prikupljenih od sponzora.

Promotion – promocija

Promocija nekog proizvoda jeste njegovo predstavljanje i približavanje javnosti. Ona čini značajan deo marketinga svakog proizvoda. Promocija se može vršiti putem konferencija za štampu, gostovanja u emisijama, reklama, izrade osobenih i prepoznatljivih slogana, loga...

Konferencije za štampu su veoma retke u procesu promocije koncerata klasične muzike i praktikuju se samo kod gostovanja izvođača visokog svetskog renomea i popularnosti, kao što su to Najdžel Kenedi ili Lučano Pavaroti.

Reklamne kampanje postoje u većini institucija i sprovode se uglavnom u pisanim medijima ili radiju. Međutim, uređivačka politika većine televizijskih medija, ne podrazumeva prisustvo klasične muzike, niti portparola njenih institucija u svojim programima. Puna, odnosno komercijalna cena reklamiranja na televiziji je za većinu institucija potpuno neprihvatljiva, a samo neki od medija su spremni da naprave kompromis sa rukovodiocima institucija i po povoljnim cenama ustupe termine za reklamu, ili u emisijama ugoste predstavnike muzičkih kuća koji bi najavili neke od koncerata. Većina televizijskih stanica je, nažalost, potpuno nezainteresovana za ovu vrstu sadržaja, a upravo bi prisustvo klasične muzike na najpraćenijem mediju moglo doprineti njenoj popularizaciji, a samim tim i uspehu koncerata ove vrste muzike.

Iako na televiziji još uvek u nedovoljnoj meri, predstavnici, a pre svega direktor Filharmonije, Ivan Tasovac, mogu se pohvaliti najčešćim prisustvom u različitim medijima, što ipak govori o tome da situacija nije sasvim nepovoljna i da je medije moguće zainteresovati novim, zanimljivim idejama i projektima.

Sjajnim marketinškim potezom smatram reklamiranje Beogradske filharmonije u časopisima tipa Playboy, čime se razbijaju predrasude o prevelikoj ozbiljnosti i uštogljenosti ovakvih institucija i događaja i privlači šira publika. Odsustvo klasične muzike sa televizije ostaje jedan od važnih problema, a na njihovim urednicima ostaje da prepoznaju značaj uključivanja ovakvih programa.

U toku reklamnih kampanja često se izlažu slogani, od kojih se slogan Beogradske filharmonije "Petak je dan za koncert" može smatrati veoma uspešno osmišljenim i prihvaćenim od strane publike, a uveliko je prepoznatljiv i logo ove institucije.

Sastav publike

Jedan od načina da se posećenost muzičkih priredbi visokog kulturnog nivoa uveća jeste i taj da se definiše profil njihovih aktuelnih posetilaca. Utvrđivanje obrazovne, starosne, statusne, strukture posetilaca doprinelo bi upotpunjavanju ove vrste kulturne ponude i buđenju neaktiviranih latentnih interesenata za nju. U ovoj vrsti definisanja značajnu pomoć mogu pružiti ankete, kao jedan od vidova istraživačkog instrumentarijuma.

Neki projekti ovog tipa su započinjani, ali se od njih odustajalo. Na osnovu prikupljenih podataka, došlo se samo do zaključka da su slušaoci pripadnici najrazličitijih društvenih grupa, različitog godišta i zanimanja. Smatram neophodnim dalja i detaljnija istraživanja u ovom smeru.

Subjektivan utisak autora ovog rada, kao pasioniranog posetioca ovakvih manifestacija, jeste da, iako se beogradska publika generalno može smatrati veoma mladom, izuzetno visok procenat tih mladih ljudi čine studenti muzičkih akademija, dok je studenata sa drugih fakulteta, koji predstavljaju buduću intelektualnu elitu zemlje, veoma malo. To je samo jedna od društvenih grupa koja ne čini publiku ovakvih koncerata, uz učenike srednjih škola, visokoobrazovane profesionalce u različitim oblastima, itd. Kampanja za popularizaciju klasične muzike i to upravo pravljena po meri pojedinačnih ciljnih grupa, čini se neophodnom merom. Na primeru studenata, to bi se moglo vršiti putem većeg prisustva plakata muzičkih institucija na oglasnim tablama, informacijama o dobijanju popusta na ulaznice, pri

---

sustvom u emisijama kolažnog tipa namenjenim omladini, deljenjem ulaznica za koncerte na slušanijim radio stanicama i časopisima... Od najvećeg značaja je razbijanje predrasuda vezanih za uštogljenu atmosferu, stroga pravila oblačenja i ponašanja, koji realno i ne postoje, čime bi mladi bili ohrabreni da posećuju koncerte klasične muzike.

Veliki korak u približavanju sale Kolarca i sličnih široj publici jesu i koncerti na kojima se izvodi muzika koja se žanrovski ne može sasvim smestiti u klasične okvire, kao što su bili nedavno koncerti Omare Portuondo, 12 čelista Berlinske filharmonije, veče Pjacole, na kojima je izvođena kubanska (u prvom slučaju), odnosno džez muzika.

Činjenica je, međutim, da je publika veoma malobrojna i da jedan isti krug slušalaca posećuje sve manifestacije ovog tipa. U situacijama kada se u istoj nedelji na programu različitih institucija nađe više interesantnih koncerata, mnogi od njih se opredeljuju za kupovinu jedne ulaznice, u skladu sa sopstvenim mogućnostima, dok druge institucije može iznenaditi prazna sala ili veliki broj posetilaca bez ulaznice.

Od velikog značaja je i reformisanje programa nastave muzičkog obrazovanja u osnovnim i srednjim školama, njihovo osavremenjivanje i prilagođavanje novim medijima i nastavnim metodama, čime bi se edukovali budući ljubitelji klasične muzike i potencijalni posetioci ovakvih manifestacija.

Do sada su urađena i neka značajna istraživanja u oblasti kulturnih potreba stanovništva i grupa ukusa, koja su pokazala da samo nešto više od polovine pripadnika grupa pristojnog, elitnog i urbanog ukusa čini publiku koncerata klasične muzike, što ukazuje na činjenicu da potencijalna publika postoji, samo je potrebno naći načine za njeno privlačenje ovakvim manifestacijama.

Zaključci i preporuke

Za poboljšanje situacije u domenu kulture, pa i muzičkim institucijama, prioritet je donošenje izdiferencirane kulturne politike, odabirom modela i instrumenata, sa strateškim planom razvoja kulture, načinima i akterima za njeno sprovođenje. Takođe, izmene u okviru zakonske regulative u domenu sponzorisavanja kulture, i to na prvom mestu u vidu oslobađanja sponzora određenog procenta poreza, moraju biti apsolutan prioritet.

Na taj način bi muzičkim institucijama bio trasiran put za dalji razvoj, olakšani naponi na privlačenju sponzora, pospešilo omasovljenje publike kroz popularizaciju klasične muzike na različite načine, u okviru

---

različitih društvenih grupa i izmenama u obrazovnom sistemu. Neophodne su i izmene u domenu promocije, kroz češće konferencije za štampu, proboj u do sada nedovoljno osvojen televizijski medij i brojne druge aktivnosti. Tek na taj način, institucije klasične muzike će biti u mogućnosti da zauzmu visok položaj u društvu, mesto koje im svakako, zbog same prirode delatnosti, i pripada.

LITERATURA

1. Dragičević-Šešić, Milena i Stojković, Branimir, *Kultura – menadžment, animacija, marketing*, Clio, Beograd, 1996.
2. Đukić-Dojčinović, Vesna, *Tranzicione kulturne politike – konfuzije i dileme*, Zadužbina Andrejević, Beograd, 2003.
3. Atali, Žak, *Buka*, Vuk Karadžić, Beograd, 1983.
4. Ikonomova, Vera, *Živojin Zdravković i zlatna epoha Beogradske filharmonije*, Clio, 1999.
5. Marinković, Sonja, *Istorija srpske muzike*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2000.
6. Digl, Kit, *Marketing umetnosti*, Clio, Beograd, 1998.
7. Haton, Anđžela, *Planiranje u marketingu*, Clio, Beograd, 2003.
8. *Marketing u umetnosti*, zbornik radova, priredila Milena Dragičević-Šešić, Fakultet dramskih umetnosti, Institut za pozorište, film, radio i televiziju, Beograd, 1993.

Maja Ignjacevic

Comparative Analysis of the Clasical Music
and Music Insitutions in Serbia

Summary

Possibilities of improving the position of music institutions are discussed in the light of creating a new cultural policy. Special attention has been paid to the position of classical music and the possibilities of its popularization.

Key words: Culture, Music, Institutions, Cultural policy.

DRUŠTVENA TEORIJA

SOCIAL THEORY

Jelena Mirčić

Tutor: prof. dr Ranko Bugarski

Filološki fakultet u Beogradu

OGLED O POLITIČKOJ KOREKTNOSTI

Uvod

Termin politički korektno (Politically Correct ili skraćeno PC) afirmisan je u Sjedinjenim Američkim Državama šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka. U ovoj multikulturalnoj sredini, tada snažno uzdrmanoj Vijetnamskim ratom, došlo je do stvaranja posve novih vrednosti i idealističkih konstrukcija, oličenih u hipi pokretu. To je doba jačanja levičarske ideologije, u okrilju koje se pojam političke korektnosti konstruisao, mada ne i jasno definisao. To bi bila sudbina ovog pojma do danas.

Pretpostavlja se, i to samom izrazu "politički korektno" najčešće daje negativnu konotaciju, da su mu izvori Mao Cedungova Crvena knjižica i staljinistički žargon u SSSR-u. U ovakvom kontekstu, politički korektno bi podrazumevalo lojalnost Komunističkoj partiji, ideološku podobnost i poštovanje političke linije koju diktira centar (correct lineism). S druge strane, desnica je, možda, svojim oštrim napadima konstruisala nepostojećeg monstruma na levič¹ (koji bi mogao biti određen kao neumerenosti politički korektnog i ilustrovan u iskarikiranim primerima izveštačenog jezika, navedenim niže) i izazvala lavinu kako napada tako i odbrana, te time najviše doprinela velikoj popularnosti ovog termina.

Dead: metabolically challenged

Bag boy: agricultural product organizer

Bomb: vertically deployed antipersonnel device

Boy: oppressor-to-be

Brainwashing: cognitive accommodation

Car: earth-unfriendly, vertically-challenged mode of transport

Car Wash Worker: vehicle-appearance specialist

Cat: quadruped non-human associate

Cheating: cooperative assignment

Criticism: unjust self-esteem reducer

---

¹ R.Gott, Guardian, 06/01/1993; navedeno prema Vlahović (1998:27).

Dirty Old Man: sexually focused, chronologically gifted person

Dumb: cerebrally challenged

Evil: niceness deprived

Failure: non-traditional success

Homeless person: residentially flexible individual

Lazy: motivationally dispossessed

Lost: locationally disadvantaged

Poor: economically marginalized

Redneck: rustically inclined

Rich: economically maximized

Short: altitudinally disadvantaged: vertically challenged

Sleepy: under-alert

Smart: cerebrally gifted

White: melanin-impoverished²

Ideja političke korektnosti je dobila na zamahu u poslednjim decenijama prošlog veka i sada je izrasla u snažan pokret na univerzitetima i u nekim političkim i kulturnim krugovima. Uključuje polje govora, ali i različite vidove ponašanja, dok njen program sve obuhvatnije reguliše različite međuodnose u celokupnom društvu. U pokušaju definisanja ovog neodređenog i složenog pojma treba reći da se pod njim podrazumeva otklanjanje mogućnosti da se različite društvene grupe, manjine i pojedinci na bilo koji način dovedu u nepravedan, potčinjen položaj i da im se time vrednost i/ili samopoštovanje umanji. U osnovi zahteva za političkom korektnošću su humani ideali prava svakog čoveka na jednakost, ljudsko dostojanstvo i različitost, i verovanje u mogućnost stvaranja jednog savršenog sveta u kome bi ovi zahtevi bili idealno zadovoljeni i u kome bi se ljudi jedni prema drugima odnosili sa više uljudnosti, poštovanja i razumevanja. Otuda i reformatorski, gotovo utopijski zanos i moralna didaktičnost ovog pokreta. U svojim zahtevima, ovaj pokret se najčešće obračunava sa rasističkim, seksističkim i etnocentričnim ponašanjima, ali i sa svakim drugim oblikom diskriminacije, u engleskom jeziku najčešće definisanim preko "izama" poput ableist, ageist, lookist, sizeist, intellectualist, regionalist, socioeconomicist itd. Predrasudama, pogrdama i odnosima nejednakosti nema mesta u svetu politički korektnog. Pored ovakvog određenja politički korektnog preko izbegavanja nepoželjnog, ovaj pokret razvio je i jedan program koji ima za cilj da nadoknadi već učinjene nepravde. Program obuhvata da-

---

² Primeri preuzeti sa interneta - <http://www.funny2.com/dictionary.htm>.

---

vanje preferencijalnog statusa članovima određenih društvenih grupa (što je mahom činjeno pri zapošljavanju i pri upisu na univerzitete) i, u duhu pluralizma i multikulturalizma, zamenu tradicionalnog nastavnog plana novim, u kome se priznaje doprinos i dodeljuje pravedno mesto kulturama čije vrednosti nisu dominantne.³ To bi trebalo da dovede do afirmisanja vrednosti ranije marginalizovanih pojedinaca i grupa i da ih time stavi u ravnopravan položaj. Ovo polje delovanja pobornika političke korektnosti dočekano je na nož od strane desničara, koji smatraju da se ravnopravnost ne može postići davanjem nezaslužanih povlastica i da zapravo politički korektni pridaju suviše važnosti razlikama među ljudima, tražeći od njih da u međusobnom opštenju budu oprezniji pri pojavi “drugosti”.

Ipak, najviše diskusija izazvala je politička korektnost na lingvističkom planu. Izbegavanje uvredljivih reči, zatim izraza opterećenih negativnim moralnim i društvenim konotacijama, i tvorba sasvim novih izraza, neutralnih ili pozitivnih, te njihovo stavljanje na mesto gde nedostaju odgovarajući, mnoge je duboko pogodilo. Ovakvom traganju za jednim boljim, pravednim jezikom koji ispravno vrednuje različitosti zamera se jezičko čistunstvo i ograničavanje slobode izražavanja i verbalnog iznošenja originalnih i ličnih stavova onih koji se ne plaše da “zatalasaju” ukoliko je to potrebno. Ovo bi bila osnovna dihotomija argumenata za i protiv političke korektnosti.

Na korišćenju boljih i neutralnih izraza najčešće su insistirali feministički, antirasistički i pokreti zelenih. Kao primer, može se uzeti izraz Afroamerikanci, koji se u Sjedinjenim Američkim Državama javio kao alternativa izrazu crnci (ili, ranije korišćenom, “obojeni”),⁴ ali uklanjanje nepravdi iz jezika se ne završava na čisto leksičkom nivou. Na morfološkom nivou primećeno je da se formalno markirane lekseme koriste za ženski rod, dok se za muški rod koriste nemarkirane i smatraju normom.⁵ Oblici za ženski rod su u tom slučaju “iskrivljena” varijanta norme, a pored toga neki imaju konotaciju ili podrazumevaju niži status (npr. manager/manageress)⁶ ili mogu da označe i suprugu muškarca određenog statusa, a ne samo ženu koja sama ima taj status (npr. duke/duchess).⁷ Kao rešenje ovog problema

---

³ Dominantnom se smatra WASP kultura (White Anglo-Saxon Protestant).

⁴ U skorije vreme dosta rasprava u SAD izazvao je pridev *niggardly* (škrt).

⁵ Ovo su najčešće, i to ne slučajno, lekseme koje se odnose na funkcije (npr. direktor/direktorica u srpskom jeziku).

⁶ U srpskom jeziku, ovu pojavu beležimo u primeru sekretar/sekretarica.

⁷ U srpskom jeziku, ovu pojavu beležimo u primeru ministar/ministarka.

---

predlažu se kovanice⁸ poput “waitron” za dosadašnje “waiter/waitress” ili upotreba rodnom neobebeženih izraza (npr. “chairperson”). Na sintaksičkom nivou, problematično je podrazumevanje ženskog roda pod muškim,⁹ što bi se moglo javiti kao “Each of us gets what he deserves”. U tom slučaju, poželjno bi bilo preformulisati rečenicu, recimo u množinu.

Kako nam pokazuju i prethodni primeri, problematika političke korektnosti duboko je uronjena u jezičke strukture. Ipak, najprisutnija je na leksičkom nivou, kao najsklonijem promenama, a sve promene u jeziku su, po Labovu, društveno uslovljene.¹⁰ Sada dolazimo do pitanja međusobnih uticaja jezika i društvene stvarnosti i do zanimljive međuigre jezika i iskustva. U okviru ovih pitanja, oceniće se i predložena rešenja pokreta političke korektnosti.

Jasno je da nije svojstvo jezika po sebi da bude diskriminatoran i da ovde stvarnost oblikuje jezik. Ako ostavimo po strani, sa naučnih pozicija lingvista neprihvatljiva, stanovišta da jezik samo reprodukuje stvarnost i da je govor beleži, te da stoga oni ne mogu biti odgovorni za stanje u društvu, postavlja se pitanje da li se promenom reči može modifikovati stvarnost. Da li će izmene u duhu političke korektnosti u jeziku dovesti do ekvivalentnih promena u samom društvu?

Jezik je nosilac beskonačno iznijansirane izražajnosti, tako da su njegovi potencijali u tom smislu veliki. Njegovi govornici u svojoj svesti beskonačne kontinuumne stvarnosti dele uz pomoć konceptualnih mapa, koje su određene postojanjem ili nepostojanjem termina za pojmove u jednom jeziku. Time se stvarnost, kroz jezik, stavlja u stalne sisteme reprezentacije, kojima se ta stvarnost misli i saznanje.

U jeziku se, po Sapiru, kristališu odnosi dominacije i isključenosti, ali isto tako i dogovaraju, stvaraju, reprodukuju. Sam jezik određuje naš način razmišljanja, našu percepciju sebe, drugih i drugog i doživljaj stvarnosti. Interpretacija našeg iskustva zavisi od pojmovnih kategorija kojima “baratamo” i koje nam jezik obezbeđuje. Imajući sve ovo u vidu, zahtevi za političkom korektnošću u jeziku čine se potencijalno delotvornim, jer bi drugačiji govor oblikovao drugačiju percepciju koju jedno društvo ima o sebi i o društvenim grupama unutar njega. Međutim, insistiranjem na neutralnom jeziku i dekonotiranom govoru, čini se da pobornici političke kore-

---

⁸ U ovom slučaju, ne postoje analogni primeri u srpskom.

⁹ U srpskom jeziku, ovu pojavu beležimo u primeru “*Ko ne sluša, (on) nije dobar*”.

¹⁰ Vidi Bugarski (1986:55).

ktnosti teže svođenju reči na propisano značenje koje bi bilo neukorenjeno u životu. Teško da se jezik može uzdržati od izražavanja odnosa koji postoje u društvu.

Kako je interesovanje pisca ovog rada usmereno ka okvirima u kojima se politička korektnost javlja u Srbiji i Crnoj Gori, dalji tekst će se odnositi na ispitivanje ove pojave u našem društvu.

Anketa

1. Cilj sprovedene ankete (vidi prilog) je da otkrije gde je mesto političke korektnosti kod nas i u srpskom jeziku, kako bi se ova problematika mogla posmatrati u našem okruženju, i kakav bi stav i očekivanja građani mogli imati po pitanju političke korektnosti. Anketa se sastoji iz dve grupe pitanja. Prva grupa pitanja se odnosi na žargonske izraze o pripadnicima različitih grupa prema kojima bi se, po analogiji sa primerima "izama",¹¹ mogla očekivati distanca, obezvređivanje i nepravda: prema nacionalno, kulturno i konfesionalno različitim, prema manjinama, ženama, starima itd. Žargon se pokazao interesantnim jer poseduje veliki potencijal kako za leksičku kreativnost i semantičku ekspresivnost, tako i za potvrdu pripadnosti i identiteta članova pojedinih društvenih grupa, a time i za moguće širenje stereotipa o drugima. Ovo preslikava i osnovnu dihotomiju argumena za i protiv političke korektnosti. Druga grupa pitanja ispituje mišljenje mladih u Srbiji i Crnoj Gori o diskutabilnim pitanjima vezanim za pojam političke korektnosti. Njihovi odgovori pružaju sliku o tome kako bi ideologija ovog pokreta bila prihvaćena u našoj zemlji, bilo da se predstavi kao ideal ili kao intervencija pravnog tipa (recimo, sankcionisanje antisemitskih verbalnih poruka, za šta se nedavno javila inicijativa).

Ispitivanje je vršeno u aprilu 2004.godine. Ispitivačica je sve vreme bila prisutna prilikom popunjavanja anketa, na času i pojedinačno. Anketa je sprovedena na uzorku od sto ljudi, od kojih je trećina iz Beograda, a ostali su iz Kragujevca, Kraljeva, Valjeva, Šapca, Kruševca, Požege, Vrbasa, Novog Pazara, Kosovske Mitrovice, Smedereva, Smederevske Palanke, Užica, Gornjeg Milanovca, Sremske Mitrovice, Priboja, Prijepolja, Aleksandrovca, Vranja, Vladičinog Hana, Jagodine, Zrenjanina, Sombora, Sjenice, Arandjelovca, Lazarevca, Pljevalja, Trstenika, Prištine, Kotor, Podgorice, Leskovca i Novog Sada. Uzrasta su od 18 do 30 godina. Struktura ispitanika po obrazovanju je:

---

¹¹ Vidi Vlahović (2003:85).

- studenti 46%,
- učenici srednje škole 34%,
- završena srednja škola 20%.

Anketa je sprovedena među srednjoškolcima elektrotehničke škole "Nikola Tesla", među studentima i zaposlenima srednje stručne sprema koji su birani metodom slučajnog uzorka. Žene čine 40%, a muškarci 60% ispitanog stanovništva.¹²

2a. Rezultati za prvu grupu pitanja

1. pitanje (o Romima): mandovi, čamuge, ganci, gancare, kumovi, garagani, lopovi, ganferi, ganfure, ljopci, čokoladni, kartonaši, zagoreli, ugaraci, uglješće, štroksi, praline, Romljani, kalafonci, dimljeni, elegancija, brazilci, džipsiji, Cigani, Cigosi, Cige, Cigojneri, Ciganštura, CDromi, cigemige, lejkersi, zmajevi, Romi.

2. pitanje (o Kinezima): kosooki, (mali) žuti, žutaći, mravi, kitajci, sarsići, ma-lji,¹³ zubonje, limuni, čajnameni, čivave, Brus Lijevi, žutokljunci, Kindže, ping-pong, čav-čav, Kinezi.

3. pitanje (o Albancima): žugani, bjelokapići, lončići, slindže, Arbanasi, šokci, GLA-ovci(?), ćifte, šuglje, musli, šošoni, buregdžije, poslastičari, kuvari, Albanci, Šiptari, Šiposi, Šipci, Šikiji.

4. pitanje (o Mađarima): gembesi, uđeri, đarme, Ugri, čangeri, zeleni, madžari, Mađari.

5. pitanje (o Hrvatima): ustaše, uje, ujke, Rvati, Krvati, Hrvje, šahovničari, crnokošuljaši, tuđmanovci, franjevci, šokci, vathri, purgeri, sintetička braća, susedi, Hrvati.

6. pitanje (o Bošnjacima): balije, mudžahedini, mudžosi, muslidže, mudže, bosančerosi, balvani, Turci, bulidže, vugle, slindže, muslimani, glavonje, cepanice, bukve, Bošnjaci, Bosanci.

7. pitanje (o Crnogorcima): brđani, lenštine, đetići, milovci, kamenjari, krševi, međedi, sokolovi, sirovine, mrče, Eriksoni, primorci, montenigersi, irvasi, Crnogorci.

8. pitanje (o Jevrejima): židovi, bankari, ćifuti, juveliri, Ješe, Jevreji.

---

¹² Ovakvoj polnoj strukturi ispitanika doprineo je izbor srednje škole.

¹³ Pokušaj imitiranja kineskog jezika.

---

9. pitanje (o crncima): čamuge, čamugani, čamonje, crnčuge, uglješe, divljaci, dokolenaši, čokoladni, obojeni, špaheri, imalinci, crnokošci, Afrikanci, glibe, crnci, nigeri, nigrutini, Afroamerikanci.

10. pitanje (o homoseksualcima): pederi, pešovani, peškirići, furundžije i tobdžije, čmarulje, derperi, derpići, derposi, buhtle, otpozadnjičari, buljaši, buljaroši, resiveri, pozadinci, šupci meraklije, čmaroljupci, kazandžije, vazelinci, homići, lezbače, lezbosi, feseti, topli braća, homosi, homići, tetkice, svileni, svilenjaci, homoseksualci, gejevi.

11. pitanje (o biseksualcima): svekar, univerzalci, dvocevke, svemogući, bidže, biseksualci, bi, biseksi, biseksualci.

12. pitanje (o malim verskim zajednicama): sektaši, bogomoljci, antihristi, hare krišne.

13. pitanje (o devojkama): šmizle, ribe, ribice, dronfulje, fenserke, sove, cupi, trebe, kučkice, pičke, razvaljotke, redaljke, prosvirane, meso, spermogutke, likuše, alapače, ribići, čkepi, sponzoruške, bičarke, dane, droplje, druslače, krampače, čkefare, miševi, klipsi, parčad, cupilajnerke, cure, cere, curice, džudže, pišulje, zvončice, guske, ćurke lepotice, devojke, devojčice, djeve, muze, ženske, šećeri, dušice, srećice, lutke, anđeli, pilići.

14. pitanje (o mladićima): macani, face, tipovi, likovi, frajeri, baje, ćelavci, rokijevci, pozeri, mangupi, gilipteri, hajvani, ljudine, šabani, fensići, badže, kuronje, pastuvi, srnetina, piletina, gari, šmekeri, boj, čkode, mice, bačje, momci, dečaci.

15. pitanje (o slepim ljudima): slepci, ćore, ćoki, ćoroskopi, Homeri, Đoko bez oko;

(o gluvonemima): gluvonemi, gluvaći, mutavi, gluvare;

(o invalidima): invalidi, bogalji, sakati, sakaraći, polovnjaci, falični, defekti, kljakavi, dvotočkaši, onesposobljene osobe.

16. pitanje (o mentalno zaostalima): retardi, debili, zakasneli, zaostali, mentoli, poremećeni, ludi, moroni, idioti, pakeri, prsotine, degeni, mutanti, defekti, specijalci, teletabisi, imbecili, mongoloidi, mentalci, krembili, šuntavi, mentalno zaostali, ometeni u razvoju.

17. pitanje (o obolelim od side): sidaši, sidadžije, pederi, hivići, usidreni, bockalice, kratkotrajni, raspadi, HIV-pozitivni(-vci).

18. pitanje (o starima muškog pola): čiče, čičišta, čičezgare, starkele, matorci, gerijatrija, gerelji, fosili, nagužvani, drtine, mumije, suve šljive, oldtajmeri, šahisti, starkerljci, đede, smežurani, dediške, dede, dekice, penzioneri, penzosi;

(o starima ženskog pola): babe, bapci, babuške, bake, bakice, babeštije, penzioneri, penzosi, babuskere, matore, gerijatrija, fosili, bakanerani.

19. pitanje (o debelima muškog pola): buce, kilavi, svinje, debeljuce, gice, debeljci, bumbari, rmpalije, veprovi, masni, burad (bez dna), trbonje, dembelije, mečkici, buhtle, slaninari, salnjaci, škembe, pokretne tegle masti, mrt (mali ruski tenk), vrt (veliki ruski tenk), gromade, mlohavi, tovljenici, mesine, debeloguzani, gmazovi, punomasni, dembelije;

(o debelima ženskog pola): debeljuce, buce, gice, krmače, elegantno popunjene, trokrilni ormari, pokretni frižideri, krave, prasice, krofnice, mečke, sarme, gmazovi, valjuške, celulitnjače, punačke, masne, niske za svoju težinu, bolje da ljulja nego da žulja;

(o mršavima muškog pola): štiglići, antene, mršavci, dijetalni, rahitisi, kosturi, komarci, Šilje, žgoljavci, gliste, ofingeri, skeletori, aveti, rogze, motke, leševi, logoraši, suv ko grana, usukan kao motka;

(o mršavima ženskog pola): mršavice, tvigi, olive, gliste, čačkalice, aveti, rogze, sarage, grisine, čaplje, letve, štapići, šipke, motke, biafre, koske, štiglići.

20. pitanje (o ružnima muškog pola): gadni, horori, rugobe, štakori, gabori, gargameli, žapci, grobovi, akrepi, tetrebi, gvazimoda, gabelji, frikovi, nakazoidi, grdobe;

(o ružnima ženskog pola): rugobe, krševi, štuke, gabori, skule, skaze, metle, krndelji, grobovi, akrepi, tetrebi, babaroge, strašila, spodobе, gabelji, frikovi, nakazoidi, grdobe, kordunašice, ružnjače, baš malo lepe, ne bi' je ni štapom pipnuo, ne bi' joj uzeo jabuku iz ruke;

ružan kao: smrt, zmaj, greh, krokodil, krastača, pas, sedam skotova, bizonova bulja, dupe iznutra.

2b. Rezultati za drugu grupu pitanja

21. pitanje: Mislite li da ljudi iz nekih od navedenih društvenih grupa obogaćuju ili osiromašuju našu sredinu? Kojih?

osiromašuju	29%
ne osiromašuju	21%
obogaćuju	18%
neopredeljeni	32%

22. pitanje: Da li bi izbegavanje termina koji podrazumevaju nadmen i pe-
jorativan stav prema drugima bilo dobro ili loše?

dobro	66%
loše	15%
nema stav	19%

23. pitanje: Da li biste pristali na korišćenje isključivo etnički i kulturološki
neutralnih izraza?

DA	48%
NE	52%

Uzimajući u obzir strukturu ispitanika po obrazovanju, rezultati su
sledeći:

St.	Uč.	Sr. šk.	
DA	26	12	11
NE	20	22	9

24. pitanje: Mislite li da termini koji se koriste za određene društvene grupe
mogu doprineti obezvređivanju tih grupa:

DA	66%
NE	34%

25. pitanje: Da li srpski jezik identifikuje neke grupe na pogrešan, ne-
pravedan način? Koje?

DA	29%
NE	40%
NE ZNAM	31%

Napomena: Razlike u odgovorima po polu i obrazovanju su mini-
malne, osim u jednom slučaju, gde je to i napomenuto.

3a. Analiza rezultata prve grupe pitanja

U međuigri jezika i iskustva, jezik ne samo da ukazuje na iskustvo i oblikuje ga, već ga ponekad i zamenjuje. Kao takav, on predstavlja pogodno tle za prenošenje stereotipa, koji se mogu posmatrati kao orijentir u kompleksnom socijalnom okruženju prepunom informacija, ali i kao nefleksibilni, iracionalni i neopravdani stavovi. U oba slučaja više se preuzimaju iz sredine simboličkim putem, nego što se izgrađuju iz pojedinačnog iskustva. Kao slike o drugima, stereotipi su podloga na osnovu koje ljudi razvijaju afektivni odnos prema pripadnicima druge grupe (ali i svoje). Izraženi simboličkim sistemom jezika, postaju interesantni i za temu političke korektnosti u jeziku. Rezultati ankete indirektno pokazuju mišljenja ispitanika o tome kako se izvesna grupa razlikuje od drugih. Najinspirativnije pitanje je ono o homoseksualcima, potom o Romima i pripadnicima drugih nacionalnosti, pored pitanja za koje je visoka produktivnost i očekivana (poslednja tri, atributivno određena, te stoga velikog deskriptivnog potencijala, i pitanja 13 i 14, čiji se izrazi verovatno najčešće koriste); dok je najveći broj ljudi oklevao, pa i odbijao da odgovori na pitanje o ljudima sa fizičkim nedostacima (zanimljivo, ne i o mentalno obolelima, verovatno zbog transfera na one koji to nisu, ali im se želi pripisati ta karakteristika). Pozitivnost i negativnost etničkih stereotipa korelira sa istraživanjima Dragana Popadića i Mikloša Biroa¹⁴ – na negativnom polu se izdvajaju Albanci, kojima je sličan stereotip o muslimanima, slede Hrvati i Crnogorci, dok je slika o Mađarima najpozitivnija. Zanimljiva je i neupotreba izraza Bošnjaci, koji koristi ili poznaje svega 12% ispitanika, iako je naveden u anketi.¹⁵

Izrazi koji su ušli u žargon, i koji se koriste za obeležavanje drugih nacionalnosti, u dosta slučajeva nisu produkt tog žargona. Oni su često preuzeti iz proratne propagande, čiji je cilj bio što dublja podela “mi”/”oni” i u kojoj se nastojalo da se drugi narod veže za ono što se percipira kao njegov najgori deo. Žargon samo povremeno reprodukuje te izraze zarad afektivnosti, nekada rugački (što je, između ostalog, u njegovoj prirodi), a nekada čak ismevajući same te izraze. U oba slučaja, izvor političke nekorrektnosti nije u žargonu.

---

¹⁴ Autostereotipi i heterostereotipi Srba u Srbiji, u : *Etnički stereotipi* (2002:33–53) – ova istraživanja ne uključuju Rome i Kineze.

¹⁵ Došlo je i do mešanja Bošnjaka sa stanovnicima Bosne, što opet upućuje na jezičke i druge nedoumice u vezi sa ovim izrazom.

Izrazi o homoseksualcima i biseksualcima su nekad uvredljivi, a nekad humorni. Isto tako, o drugim rasama, starijim ljudima, ružnim ljudima, devojka i mladićima, obolelim od side i debelim ljudima. Ovde žargon ispoljava svoju produktivnost. U nekim slučajevima, moglo bi mu se zameriti na političkoj nekorektnosti,¹⁶ dok u drugim on deluje u cilju humorne neutralizacije pri obeležavanju društveno potcenjenih ili marginalnih kategorija ljudi. Treba imati u vidu i da žargonski izrazi nisu uvek tendenciozni, te da svrha njihove upotrebe može biti samo promena raspoloženja tj. uživanje u gotovo dečijoj slobodi igre rečima, oslobođene društvenih stega. Zanimljivo je da je i u žargonu našao svoje mesto aktuelni trend korišćenja eufemizama, karakterističan za pobornike političke korektnosti (npr. baš malo lepa, niski za svoju težinu).

Rezultati ankete ukazuju na veliku leksičku kreativnost, inspirisanost i inovativnost žargona. U njemu ima mesta za finese i nijansiranje značenja. I sami procesi tvorbe ovih reči su raznoliki:¹⁷ 1. nova značenja postojećih reči (tobdžija, ugarak, praline, limuni), 2. pozajmljenice (oldtajmeri, Montenegersi, nigeri, resiveri), 3. permutacije slogova (ganci, derpe), 4. premetaljke sa dodacima (derpos, derpić), 5. skraćivanje (bi, homo), 6. inicijali (mrt, vrt), 7. slaganje (ciga-miga, ping-pong), 8. sufiksacija (i stari/njak, -aš/i pozajmljeni/-os, -aner/; nekada žargonska vrednost u ekspresivnoj osnovi, nekada sam sufiks ekspresivan), 9. sasvim nove reči (skule, skaze).

3b. Analiza rezultata druge grupe pitanja

21. pitanje, koje ispituje mišljenje ljudi o članovima drugih društvenih grupa, određuje kontekst u kome se prethodno navedeni izrazi javljaju i stvara sliku o tome u kojoj se meri mladi u našoj sredini samo dobronamerno smeju socijalnim stereotipima, a u kojoj meri zapravo ne prihvataju različitosti. Skoro trećina ispitanika je netolerantna, trećina neopredeljena, dok je nešto više od trećine tolerantno. Netolerancija je pokazana u najvećem broju prema homoseksualcima i Albancima, i nešto manje prema muslimanima, potom Hrvatima, Crnogorcima i sektašima.

Na 24. pitanje, o tome da li termini koji se koriste za određene društvene grupe mogu doprineti obezvređivanju tih grupa, većina ispitanika je odgovorila potvrdno. Iz ovoga sledi da najveći broj ispitanika smatra

---

¹⁶ Vidi Bugarski (2003:42–44; 55–58), gde se navode primeri tipično negativnih “ženskih” žargonskih sufiksa (poput-ulja,-ara) i tipično muških žargonskih sufiksa za zanimanja (-aš)

¹⁷ Vidi Bugarski (2003:15).

da jezik koji koriste utiče na stanje u društvu, što ide u prilog pobornicima političke korektnosti.

Na 25. pitanje, o tome da li srpski jezik identifikuje neke grupe na pogrešan, nepravedan način, većina odgovara NE. Relativno mali broj ispitanika smatra da je srpski jezik u nekim slučajevima nepravedan i za to najčešće navode primere Roma i homoseksualaca, ali i nekih grupa koje nisu pominjane u upitniku: seljaci (ova reč se koristi za omalovažavanje), zatim stanovnika uglavnom južnih delova Srbije tj. "južne pruge", geaci (stanovnici Arilja i Ivanjice), turčijaši (za Sjeničane), Ercovi (Užičani), grebići (Čačani), gušalji (Prijepljci), Čarapani (Kruševljani), Batići (Kraljevčani), vrcani (Vranjanci, Leskovčani, Piroćanci).

22. i 23. pitanje ispituju spremnost građana, koji su već detektovali obezvređivanje pojedinih društvenih grupa putem jezika, mada ređe kao nepravedno, da prihvate izvesne intervencije u jeziku u duhu političke korektnosti. Na 22. pitanje, o tome da li bi izbegavanje termina koji podrazumevaju nadmen i pejorativan stav prema drugima bilo dobro ili loše, čak dve trećine ispitanika odgovara da bi to bilo dobro, a kao razloge navode: "mirnije bi ljudi živeli", "skidanje žiga koji nose", "formalni doprinos većoj društvenoj toleranciji", "da se ne bi osećali neprijatno zbog nečeg što ne mogu da biraju i promene, a i nemaju razloga", "nekulturno je". Značajno manji broj odgovara da bi to bilo loše, pozivaju se na slobodu govora i kažu da ljudi treba da znaju šta se dešava oko njih.

23. pitanje, o tome da li bi pristali na korišćenje isključivo etnički i kulturološki neutralnih izraza, pokazuje podeljena mišljenja ispitanika (na skoro jednake delove), što još jednom potvrđuje koliko je tematika političke korektnosti diskutabilna. Srednjoškolci pokazuju značajno manju spremnost da se odreknu svog žargona radi političke korektnosti od studenata, koji su na to najspremniji.

Praćenje medija

(U periodu od februara do juna 2005. godine praćeni su tekstovi dnevnih novina Blic, Kurir, Nacional, Večernje Novosti, Politika i televizijski program RTS-a, TV Politike, B92, TV Pinka, BK televizije: prenosi skupštinskih zasedanja i emisije čije su teme najčešće dnevno-političkog karaktera).

Ideja političke korektnosti uključuje i san o društvenoj regulaciji tj. pozitivnom delovanju na situaciju u kojoj se jezik "giba" i o kojoj on delimično svedoči. Tu se (ali i drugde) ideologija političke korektnosti, u

---

želji da deluje na društvenu stvarnost, može dovesti u vezu sa politikom. I to ne samo zbog toga što se kroz političko delovanje može vršiti veliki uticaj na društvo, ali i na jezik,¹⁸ koji je jedan od osnovnih elemenata na kojima se gradi to društvo, već i zbog uobičajenih praksi ophođenja prema drugima u političkom životu, koje svakako daju jedan model komunikacije. U ovom kontekstu taj model ima dramatičnu težinu.

Na nivou javnog diskursa, gde se neke vrednosti uspostavljaju i javno mnjenje usmerava, upotreba jezičkih sredstava treba da pokaže kako da se najbolje služimo jezikom za opšte dobro. Retorika i diskursne strategije koje demokratski orijentisani političari u kanalima javne komunikacije koriste neizostavno bi trebalo da pružaju racionalnu argumentaciju i model uzajamnog razumevanja i tolerancije. U protivnom, oni konstruišu jedan ideološki suprotan model, koji ima svoje praktične posledice.

Analizom sadržaja izabranih primera iz javnog diskursa, može se primetiti da je ovaj komunikacijski prostor zaista širok i da u njemu mesta nalaze različiti primeri izrazito politički korektnog i izrazito politički nekorektnog jezika. Između ove dve krajnosti nalazi se čitav spektar mogućnosti – manje ili više jednog ili drugog. Kod ovako osetljivog pitanja ne mogu se uspostaviti oštre granice, jer su u kompleksnoj stvarnosti i jeziku kao beskonačnom nizu potencijalnih iskaza prelazi delikatni.

Na polu nekorektnog izdvaja se, kao najizrazitija, pojava govora mržnje u medijima:

– “Na jednom nemontiranom snimku iz Zagreba vidi se starica koja baca kamenje na autobus sa novinarima iz Srbije. To valjda jasno govori da u divljaštvu prema Srbima ne učestvuju samo pojedinci, huligani, nego otkriva odnos svih Hrvata prema Srbima” (Aleksandar Vučić, Kurir, 15.03).

– “Ne želimo nijednog hrvatskog navijača u Pioniru” (prenosi Kurir izjave navijača 18.03).

– “Ustaše i dalje u ratu sa Srbima” (Kurir, 15.03, povodom nereda na utakmici Partizan–Zagreb).

Zatim, diskriminacija po etničkoj pripadnosti, veri, polu, fizičkim svojstvima, seksualnom opredeljenju, političkom opredeljenju, fizičkom izgledu i poreklu:

– “Hrana je previše ozbiljna stvar da bi bila prepuštena ženama” (Sam protiv svih, RTS1, 25.03).

---

¹⁸ Kalve (1995) – vidi poglavlje “Jezičko planiranje”.

– “Jevreji paraziti – napolje iz Srbije”; “Želimo slobodu a ne jevrejski jaram” (grafiti).

– “Žalim što Amerikanci te Srbe nisu pobili do poslednjeg prilikom bombardovanja” (Vitalij Kvarcjanaj, trener Volina, Politika, 14.05).

Naslov: Pederi napadaju Dinkića! (Kurir, 2/3.04).

Naslov: Đetići i nokte lakiraju (Glas javnosti, 04.04).

Naslov: Svilanović šiptarski heroj (Srpski internacional, 26.04).

Naslovna strana: Srbija na meti sekta (Glas javnosti, 04.04).

Nadnaslov: Slovenci bezobzirno nastavljaju kolonizaciju Srbije; naslov: Srbija na prodaju (Srpski internacional, 26.04).

Naslov: I Hrvati kobile za trku imaju (Srpski internacional, 23.04).

Nadnaslov: Debela Sezaria Evora “jahala na grbači napaćenih radnika NIS-a”; naslov: Energetsko opelo (Srpski internacional, 22.04).

– “...Prethodnih godina sam karakterisana kao ‘DS jurišnik’, dosmanlijska kurva...” (novoizabrana predsednica Vrhovnog suda Vida Petrović-Škero o stranačkim prepucavanjima, Kurir, 17.03).

– “...Eto raznih Bjelopoljaca i ostalih koji su se izvukli iz mišjih rupa i zajedno sa predsednikom jurnuli na taj kolač (vlasti)” (Veroljub Stevanović o SPO-u, Blic 15.03).

– “Ja se nisam bavio vama, suviše ste ružni da bih se ja vama bavio” (Dušan Bajatović, predsednik pokrajinskog odbora SPS-a, Jelena Milić; Zamka, TV Pink, 04.04).

– “Mladani Pančevac sa imidžom marijačija” (Zoran Živković o Dejanu Mihajlovu; Timofejev, B92, 09.04).

– “On je najobičnija ikebana koja voli slikanje i predstave” (Zoran Anđelković, SPS, povodom inicijative predsednika Tadića da sve stranke potpišu povelju kojom će se pismeno obavezati da će raditi na što bržem priključenju Srbije EU; Kurir, 09.05).

– “Znam i o vama, jedno vreme ste u Kikindi nosili krmenadlu oko vrata da bi vam bar kerovi prilazili; “Ja vam na izgledu uopšte ne zavidim. U odnosu na vas ja bi proš” (Milorad Mirčić Željku Bodrožiću; Klopka, BK; 13.04).

Jeziku političke komunikacije bi krajnja svrha bila sporazumevanje o političkom delovanju članova komunikacijske zajednice, o važećoj političkoj volji kojom se zajednica rukovodi u svom političkom organizovanju i delovanju. Ako su u ovom jeziku prisutni diskriminacija i vređanje, to nije prosto slobodan izbor učesnika političke komunikacije, jer utiče na funkcionisanje zajednice kao celine i sobom nosi odgovornost.

Praćenjem komunikacijskih navika nosilaca društvene i političke moći u Srbiji mogu se primetiti različiti oblici arogancije, agresije i dominacije u odnosima jednih prema drugima. Reklo bi se da su postali uobičajena praksa. Jezik politike u Srbiji stvara atmosferu zajedljivosti, neuljudnosti i nepoštovanja drugog, za njega su karakteristični emotivno povišen ton i etika nerazumevanja. Utisak je da političari u Srbiji često nisu u stanju da označe pojedince i stanje stvari na strogo deskriptivan način, bez usvajanja pejorativnog ili arogantnog stava prema njima, i da iskazuju nepoštovanje ljudskog dostojanstva i ličnosti o kojima govore. Maksimalizujući razlike među sobom (“tadićevci”, “čedisti”, “miloševićevci”, obično neprijatelji), dešava se da oni češće koriste jezik za iniciranje sukoba nego za miroljubivu, argumentovanu komunikaciju. U izjavama o ličnostima drugih političara dolazi do konkretnog nanošenja uvreda i etiketiranja:

- “Milioner mafijaš, zvani Lakirana Bubašvaba, tvrdi za sebe da je on udovica, a ne Ružica” (Aleksandar Tijanić, direktor RTS-a, za Bebu Popovića u kolumni u NIN-u).
- “To su podobni poslušnici koji treba da sednu na kanabe i polože račune...” (Veroljub Stevanović o kadrovskim rešenjima SPO-a, Blic, 15.03).
- “Svi ti nazovi organi stranke orkestrirani su od strane Vuka i Danice Drašković. U njima se uglavnom nalaze poslušnici i intereždžije.” (Vojislav Mihailović, Kurir, 16.03).
- “Oni liferuju svakog dana ponekog u Hag, a ministar Lončar se pretvorio u stjuardesu, ništa drugo i ne radi čovek” (Aleksandar Vučić, generalni sekretar SRS, Presing, TV Politika, 28.03).
- “Statistička greška ćete da postanete ako ovako nastavite” (Zoran Krasić, narodni poslanik, obraćajući se poslanicima G17+, 29.03).
- “Vi pokušavate da oživite G17+, ali mrtav magarac ne može da se oživi” (Ćetković, narodni poslanik SRS, 29.03).
- “Ja bih želeo ovim šerpasima što hoće da nas na silu uvedu u Evropu...Vi, gospodo šerpasi, što nas za velike pare vodite u Evropsku uniju...”, “Nekima od vas je problem genetika. Ja to razumem...”, “Poručite ministarki, ako se ikada usudi da dođe ovde, da je bruka i sramota za Srbiju što je Ivana Dulić-Marković njen ministar za poljoprivredu” (Tomislav Nikolić, narodni poslanik SRS, 31.03).
- “Vi ste najveća sramota srpske javne scene”, “Vas dvojica ste žvakali 20 minuta” (Jelena Milić, GSS, upućeno Dušanu Bajatoviću i Rodoljubu Stanimiroviću; Zamka, TV Pink, 04.04).

- "Šta je on van policije? Jedan istetovirani gubitnik" (Čeda Jovanović o Legiji; To je javna tajna, B92, 11.04).
  - "...Ako ga napadnu puževi da može da se brani" (Zoran Živković, koji je obezbedio blindirani auto Vojislavu Koštunici kao ministar saveznog SUP-a, Profil, BK, 24.03).
  - "Voja i Verko su jadni plaćeni glasnogovornici Radeta Bulatovića, Legije i Vlade Srbije!...Dok se nisu iz mišjih rupa u kojima su bili dočepali vlasti i para...Pobunili su se vrli političari i intelektualci, sa dugačkim noktima na malom prstu jedne ruke i kažiprstu druge ruke..." (Danica Drašković, Kurir, 17.03).
  - "Vreme je da počne konačno nešto da radi, a ne da kao njegov predsednik stranke stalno spava" (narodni poslanik DS-a Aleksandar Radosavljević za ministra policije Dragana Jočića, Nacional, 25.03).
  - "Vi ga primite i recite mu da je kreten" (Zoran Živković na vest da ga strani ambasador poziva na razgovor o tome ko će biti budući premijer, Profil, BK, 24.03).
  - "Ovo što radim ne radim zbog ova dva mamlaza" (Jelena Milić, GSS, upućeno Dušanu Bajatoviću i Rodoljubu Stanimiroviću; Zamka, TV Pink, 04.04).
  - "Labusu je savest čista dok ne nađe prevodioca za švedski. A kad ga nađe, bojim se da će Labusova pesma biti labudova pesma" (novinar Dragoljub Petrović, Kurir, 30.04).
  - "Zvanična politika stranke, koja je usaglašena sa predsednikom, glasi da je Koštuničina vlada štetočinska i da je treba što pre obarati" (Dušan Petrović, potpredsednik DS-a, Kurir, 04.05).
  - "Sve što je rečeno su gluposti. Ja nemam ništa sa hapšenjem članova Makine grupe" (Vladan Batić, na pitanje da li i on kao ministar pravde u to vreme snosi deo odgovornosti u slučaju Boško Buha; Nacional, 25.03).
  - "Čitajući njegove izjave počeo sam da verujem u priče moje bake koja je govorila da onima koji mnogo lažu poraste veliki nos" (Mladen Dinkić o Vladanu Batiću, Večernje Novosti, 13.05).
  - 'Ne smeta mi kada večiti magistar lupa gluposti...Ta štetočina je otelotvorenje one narodne 'ko laže taj i krade' s tim što u njegovom slučaju važi i obratno...Dobiće Dinkić Nobelovu nagradu ali ne za ekonomiju već za gluposti...Ma on je jedan običan paćenik' (Vladan Batić, Kurir, 14.05.)
- I mediji daju signal i primer po istoj matrici:
- "Vlada ćutke prešla preko prostačkog napada ministra 'kapitalca'na redakciju Kurira (naslovna strana Kurira o Velji Iliću, ministru za kapitalne investicije, 01.04).
-

– “Kao dete, ili je pao na glavu sa šljive čačanke ili je imao nelečeni meningitis. On nije kriv. Kriv je vratar nervne klinike koji je ostavio otvorena vrata...Psihić je na slobodi. To što je na slobodi i bez lekova ni po jada, nego ga postaviše na funkciju ministra kapitalnih gluposti. Sasvim adekvatno trenutnom mentalnom stanju Srbije...”, “Gde god se pojavi sve bazdi na skandal, laž, korupciju, incident...”, “Asocijativan lik” (Đoko Kesić, direktor Kurira; Kurir, 01.04).

Stepen direktnosti i korišćenje disfemizama nekada idu do te mere da vređanjem degradiraju pristojnost:

– “Zinula im da ne kažem šta i hoće sve da uzmu...”, “Pa šta očekuje taj nazovi novinar, zove me 18 puta na dan, normalno je da ću da ga oteram u...” (Velja Ilić, Suočavanje, TV BK, 31.03).

Za neuravnoteženost u samom društvu često je i sam govor odgovoran – kada produkuje konfliktne verzije stvarnosti. Težnju da deluju u tom pravcu pokazuju sledeće drastično formulisane izjave:

– “Našim društvom upravlja zajednica ratnih profitera, ratnih zločinaca, mafije i dela državnog aparata...” (Čedomir Jovanović, Nacional, 25.03).

– “...Ministarstvo izbušeno mafijom i da ga treba očistiti” (Nenad Milić, bivši zamenik ministra policije, Nije srpski ćutati, TV BK, 27.03).

– “Ta priča o Bjelopoljcima, koja podstiče mržnju prema Crnogorcima, izgleda jeste politika Vlade Srbije, jer je ponavljaju mnogi ministri. Oni kao zvaničan stav iznose potrebu čišćenja Srbije, koja neće skoro izaći iz žalosne zamke nacionalizma i klerofašizma” (Danica Drašković, Kurir, 17.03).

Politički korektno bi, u ovom kontekstu, bilo naći dobru meru i upotrebljavati pristojnije izraze. Primeri izjava govornika koji su, koristeći vlastitu slobodu govora, vodili računa i o slobodama svojih slušalaca i dali primer politički korektnog u javnom jeziku su sledeći:

– Zoran Lončar, ministar za državnu upravu, rekao je da je odgovornost za “nedonošenje Ustava na svim stranama, jer uspeh i neuspeh ćemo svi zajedno podeliti” (Kurir, 23.04).

– Zoran Stojković, ministar pravde je rekao da sudovi “jos uvek nisu dovoljno ni stručni ni voljni da rade” i ocenio da “zatečeno kadrovska stanje u sudovima nije dobro” (Blic, 24.04).

– “Izjave da su radikali najveće zlo i da je slobodna Zvezdara posle 14 godina pala u ‘radikalske šake’ smatram rasističkim. To je kao da vas dele po boji kože, nacionalnosti, a sada i po pripadnosti određenoj stranci” (Ljubiša Stojimirović, Kurir, 17.03).

– Sve klevete i podmetanja o tobožnjoj zločinačkoj psihičkoj strukturi jevrejskog naroda takođe odbacujemo i osuđujemo” (patrijarh Pavle, Blic, 26.03).

Mediji su korektno izveštavali o antisemitskim parolama i mnogi su to osudili.

– “Izražavajte svoje ideje, ali bez toga da nanese štetu ili povredite bilo koga” (Jafa Ben Ari, ambasador Izraela u SCG, Politika, 09.05).

Eufemizmi, nastali iz potrebe da upotrebimo pristojniji izraz, nekad su u službi političke korektnosti.

– Tvrdnje Jovanovića Zoran Šami odbacuje kao “potpunu neistinu” – Kurir; 13.04. (tvrdnje=najteže optužbe, sama reč izaziva nelagodu).

– Vladan Begović, bivši šef uprave carina, rekao je da je na njega “vršen pritisak” kako bi prestao da napada... (Blic, 24.04).

Međutim, oni nekada samo prikrivaju pravi smisao. U ovom obliku javljaju se u vidu BS jezika (Bureaucratically Suitable Language), a primere ovakvog jezika zabeležili smo i u srpskom:

– “Poslovi sa kolima na granici legalnog” (Kurir, 17.03, strana 3).

– “nestali”, “oružani sukobi”, “zemlje u tranziciji”.

– U saopštenju se navodi da je Jesen-Petersenova namera da dovrši proces etničkog čišćenja Srba sa Kosova i Metohije (Večernje novosti, 24.04).

– “Radovi na brani ‘Prvonek’ iz koje bi Vranje trebalo da se snabdeva vodom, posle 16 godina na ‘kraju puta’” (Blic, 24.04) – slično: “u fazi finalizacije”, za zapuštene projekte.

Primeri kako ublažavanje izraza može dovesti do komičnog efekta i lošeg izražavanja su i sledeći:

– “Dragan Šormaz, poslanik DSS-a izjavio je da se u Srbiji ‘nikada hladnjačama tela nisu prevozila kao breskve, barem ne u tolikoj meri’” (30.03).

– “Bilo je malo i smrtnih slučajeva” (Bogoljub Karić, Timofejev, B92, 14.05).

Zaključak

Ideje političke korektnosti, potekle iz SAD i drugih zapadnih zemalja, i danas veoma aktuelne i neizvesne sudbine i učinka, nalaze odjeka po celom svetu. Kod nas su se javile kao uopšten princip na koji se ponekad poziva, ali mu se retko kad posvećuje veća pažnja. Iako pozitivno vrednovane, ove ideje su retko kad podrobno razmatrane – bilo teoretski, bilo na konkretnom planu smeštanja u kontekst naše sredine.

Istraživanja su pokazala da je svest o potrebi za korektnim, uviđavnim izražavanjem i odnosom prema drugima u našoj sredini nedovoljno izgrađena, iako su ljudi osetljivi na nepravde izazvane zanemarivanjem ovih potreba i najčešće se i sami osećaju, u neku ruku, marginalizovano, potčinjeno ili pogođeno. Kao primer nekorektnosti, prvo bi naveli svoj slučaj. Nalazeći se u jugo-istočnoj Evropi, a smatrajući da su deo evropske civilizacije, ljudi sa ovog podneblja osećaju se nepravedno isključenim iz glavnih tokova kulture kojoj pripadaju i prvo primećuju diskriminatoran i superioran stav drugih prema njima samima.

Od tri posebno isticana oblika diskriminacije, kod nas se, kako u javnoj tako i u privatnoj komunikaciji, češće manifestuju etnička i polna (u tradicionalno patrijarhalnom društvu), dok je rasna slabo izražena, i više se javlja zbog pripadnosti (rasno posebnih, u ovoj sredini Roma i, odskora, Kineza) određenoj socijalnoj kategoriji. Od ostalih oblika diskriminacije najprisutnija je ona usmerena prema homoseksualcima, što pokazuju ne samo rezultati ankete već i brojni primeri upotrebe pogrđnih izraza o ovoj grupi u sredstvima javnog informisanja. Poredeći političku retoriku i javni diskurs sa žargonom, kao jezikom neformalne, svakodnevne komunikacije, može se zaključiti da su i na planu sadržaja i na planu izraza uzeli sebi jednaku slobodu, iako su to, po svojoj prirodi, dva različito omeđena sociolekta. Tako se političkom diskursu kod nas može zameriti i na stvarima koje u žargonu nemaju istu težinu, poput negativnih, neuravnoteženih i nekorektnih komentara o izgledu i sposobnostima drugih. Međutim, ako uopštimo oblike nekorektnog isticanja razlika najprisutnijih u našoj sredini primećujemo da su isti u oba slučaja, kao i da su oni koji su se javili u diskursu politike veoma nepovoljno uticali na ovaj drugi, potvrđujući se kao diskurs moći.

Mada su za potrebe ovog rada obavljena dva nezavisna istraživanja različitih ispoljavanja jezika, naime anketa o žargonu i stavovima mladih u ovoj sredini i ispitivanje javnog diskursa, rezultati pokazuju da se ova istraživanja mogu dovesti u međusobnu vezu: kroz izjave političara se ponavljaju stavovi i uverenja čije je prisustvo u našoj sredini potvrđeno kroz anketu.

Jezik, pomoću kog čovek ostvaruje vlastiti humanitet, u društvu, koje nikad nije bez nekog oblika morala, mora biti uokviren nekom formulisanom granicom slobode govora. Kako najbolje naći tu granicu – ostaje pitanje kome će ideja političke korektnosti doprineti, ali ga neće i rešiti.

LITERATURA

1. Bugarski, R. (1986). *Jezik u društvu*. Prosveta, Beograd.
  2. Bugarski, R. (1994). *Jezik od mira do rata*. Beogradski krug, Beograd.
  3. Bugarski, R. (2003). *Žargon*. Biblioteka XX vek, Beograd.
  4. *Etnički stereotipi*. (2002). Nova srpska politička misao, Beograd.
  5. Kalve, L. Ž. (1995). *Rat među jezicima*. Biblioteka XX vek, Beograd.
  6. *Polni stereotipi*. (2002). Nova srpska politička misao, Beograd.
  7. Sapir, E. (1974). *Ogledi iz kulturne antropologije*. Biblioteka XX vek, Beograd.
  8. Vlahović, N. (1998). "Šta je to PC, a nije personal computer". *Glossa* IV/1, 23–36.
  9. Vlahović, N. (2003). "O seksizmu u engleskom jeziku". *Jezik, društvo, saznanje*. Profesoru Ranku Bugarskom od njegovih studenata (ur. D. Klikovac i K. Rasulić), Filološki fakultet, Beograd, 73–81.
- <http://www.mediacenter.org.yu>
<http://www.google.com/search>
<http://www.funny2.com/dictionary.htm>
<http://dmoz.org/Society/Issues/Language/Politically>

Jelena Mircic

An Essay on Political Correctness

Summary

A range of topics related to the term political correctness are discussed in this essay. The introductory part is an attempt to offer a proper definition of this rather controversial issue and an insight into its program, aims, possibilities and different opinions about it. Special attention is paid to linguistic matters and the restructuring of language. In order to define the issues around which the debate on political correctness should focus in the society of Serbia and Montenegro, two kinds of research were conducted on different areas of language use. However, a survey of the opinions and attitudes related to this phenomenon showed that they stand in a close connection to political discourse, which frequently expresses them.

Key words: Political correctness, Language, Reality, Questionnaire, Media, Stereotypes, Discrimination, Political discourse.

Slavica Lazarević

Tutorka: prof. dr Nada Korać

Učiteljski fakultet u Beogradu

POLOŽAJ I PREDSTAVA ŽENE U INDUSTRIJI KOMPJUTERSKIH IGARA

- Games and girls -

...Kad sam ja bila mala, moji drugari i moj brat su imali konzole koje smo zvali gejmbroj, a ja sam u svom kraju bila jedina djevojčica koja je uopšte i pokušala da se igra tih 'muških igara'. Pravljenje ručkova i igranje lutkicama mi je bilo glupo i dosadno. Super Mario i Tetris su me oduševljavali. Možda iz inata, ali sam vrlo brzo bila bolja od svih, a naročito u formulama i karate borbi, koji mi se u suštini uopšte nisu dopadali...

Uvod

Tehnološke inovacije ne mogu biti čiste kreacije bez isprojektovanih vrednosnih sistema, polnih, rasnih ili klasnih razlika, jer ih stvaraju i koriste ljudi. Tehnologija je društveni produkt koji utiče na isto to društvo. Video igrice su socijalni konstrukti i važno je razmotriti ko su njihovi proizvođači i potrošači i širi socijalni kontekst u kom se nalaze.

Danas je mali tačkožder Pac-man evoluirao u gotovo potpuno realistične ljudske figure koje nose oružja poput stvarnog i vjerodostojne prizore sa krvlju, kao i sjajno animirana apstraktna okruženja i likove. Procjenjuje se da je industrija video igara u 2000. god. zaradila oko šest milijardi dolara, ta cifra vremenom raste, a oko 60% Amerikanaca (oko 145 miliona ljudi) igra igrice redovno.¹ Mnogi su ostali začuđeni kad je 1999. god. zarada industrije igara premašila zaradu koju ostvaruje Holivud.² Nakon prelaska na 128-bitnu platformu, performanse računara su takve da podržavaju krajnje realističnu grafiku, nove video igrice pružaju mogućnost slobodnog izbora maski (skins) za likove u igri, koji mogu biti slike realnih

---

¹ Fair play? Violence, gender and race in video games

http://publications.childrennow.org/publications/media/fairplay_2001.cfm

² http://www.mediafamily.org/research/report_vgrc_1998-2.shtml

---

ljudi i predjela. Ovakav prodor na tržištu i ekstremna realističnost zahtijevaju odgovore na pitanja koja zabrinjavaju: nasilje u igricama, naročito prema ženama, porast ponašanja igrača koje se može okarakterisati kao zavisnost od video igara,³ nepreciznost sistema za kategorizaciju video igara, nepoznavanje sadržaja igrica od strane roditelja i činjenica da prodavci slabo sprovode restrikcije na prodaju igara za odrasle djeci.

Studije pokazuju da video igrice mogu imati pozitivne efekte, kao što su poboljšanje sposobnosti vizuelnog opažanja, specijalne sposobnosti, ikoničke sposobnosti i kompjuterska pismenost. Naročito je upotreba igrice u edukativne svrhe pokazala značajno povećanje akademskih performansi kod djece. Ali mnoge studije ukazuju i na negativne posljedice, kao što je izolacija i usamljenost, gojaznost, uvjerenost u stereotipna tvrđenja i pojačana agresivnost.⁴ Potencijalni štetni efekti su i smanjena osjetljivost na nasilje (desenzitivacija), pojačana otvorenost prema nasilju kao načinu za rješavanje problema, smanjenje interesa za školske obaveze i za igranje van kuće i računara, kao i zdravstveni problemi, poput grčeva i epileptičkih napada.⁵

Tehnologija kao ljudska tvorevina reflektuje i podupire, čak i širi razlike i jazove društva u kome nastaje. Rodne uloge su u industriji video igara predstavljene na specifičan način, ne samo zbog homogene populacije njihovih dizajnera i potrošača, nego i zbog načina na koji ljudsko društvo još uvijek tretira rod i njegovu ulogu. Prisutne relacije moći su patrijarhalne, sa ženom podređenom muškarčevoj dominaciji. Cilj ovog rada je da sagleda i istraži ulogu pola kao faktora za kreiranje, marketing i konzumaciju kompjuterskih i video igara.

Kratak osvrt na istorijat i klasifikaciju igara

Elektronske igrice su interaktivne igrice koje funkcionišu pomoću procesora (silikonskog čipa) i kompjuterske memorije. Njihova generalna podjela (po veličini tj. prostoru koji zauzimaju) je u tri klase:

---

³ Pokazalo se, međutim, da se ogromno vrijeme koje pasionirani igrači provode igrajući igrice, ne može smatrati zavisnošću poput narkomanske ili alkoholičarske, jer ne dolazi do fizioloških (hemijskih) promjena u organizmu.

⁴ http://publications.childrennow.org/publications/media/fairplay_2001.cfm

⁵ Feilitzen i Carlsson, 2000, str. 15.

---

1) male igrice su klasa prenosivih igrica (hand-held games) na baterije (sedamdesete godine XX v.);

2) igrice srednje veličine su kućne video igrice (home video games), koje se igraju pomoću konzole za igru (game console), a prikazuju se na televizoru ili terminalu (kompjuterski ekran sa tastaturom) kao i kompjuterske igrice koje se igraju na personalnim računarima (specijalan su softver pisan za PC-IBM kompatibilne računare i za Macintosh platformu). Među kompjuterskim igrama kao posebna klasa se izdvajaju onlajn igrice (on-line games), koje se igraju samo preko interneta (takva igrica je instalirana na nekom udaljenom računaru i pristupa joj se putem Mreže);

3) velike igrice, odnosno arkade (self-contained games) nastaju sredinom sedamdesetih godina. Igrale su se u kafićima, na benzinskim pumpama, autobuskim i željezničkim stanicama i u arkadnim igraonicama. Vrlo brzo postaju mnogo popularnije od svojih dalekih predaka – pinbol mašina (pinball) i različitih mašina na novčiće, kao što je jackpot – koji, opet, kao jeftin oblik zabave datiraju još od tridesetih godina i velike ekonomske krize u SAD.

Kućne video igre i arkadne igre se nazivaju video igricama.⁶ I mada se kompjuterske igrice često smatraju prirodnim nasljednicima kućnih video igara, istorija kazuje drugačije. Kompjuterske igrice su nastale prve, ali su računari za koje su napisane bili previše glomazni (veličine prostorije) i skupi da bi se masovno proširile. Sve je počelo 1961. god., kada je Digital Equipment Corporation (DEC) prodao svoj najnoviji PDP-1 (Programmed Data Processor-1), računar veličine automobila, čuvenom Massachusetts Institute of Technology (MIT) za 120.000\$, da bi ga studenti proučavali i unapređivali. Entuzijasta, Steve Russell je za šest mjeseci i dvjesto čovjek-sati rada napravio prvu kompjutersku igricu Spacewar, jednostavnu igricu za dva igrača, sa svemirskim raketama. Igrica je postala senzacija na MIT-u, ali ništa nije zaradila jer su ondašnji računari druge generacije⁷ bili zaista neprimjereni za masovnu upotrebu. Ono što je karakteristično je da se ta igrica distribuirala uz PDP-1 sistem besplatno. Kompjuterske igrice će ipak sačekati PC revoluciju kasnih osamdesetih godina.

---

⁶ U daljem tekstu ću pod pojmom “igrice” podrazumijevati i video igre (igre na konzoli i arkade) i kompjuterske igrice, osim u slučaju kad se podrazumijevaju konkretno video igre ili kompjuterske igre.

⁷ Druga generacija računara (1959–1964) se karakteriše prelaskom sa vakuumskih cijevi prvo na tranzistore od germanijuma a zatim na jeftinije silicijumske tranzistore, ali koji nisu bili grupisani, odnosno integrisani, nego su se lemlili pojedinačno; krajem te ere postojalo je 18.000 računara u operativnoj upotrebi (Mitić, 2002, str. 36).

Prvu video igricu je napravio inženjer Ralph Baer koji je radio za vojnu industriju. Još 1966. god. je imao viziju igrice od dvadeset dolara za TV-set koja bi se igrala u svakom domu. Sa omanjim timom iz svog preduzeća, stvorio je jednostavan set koji je počivao na samo četrdeset tranzistora i četrdeset dioda, jer su mikroprocesori bili skupi u to vrijeme. Grafika je bila sasvim jednostavna: dvije pločice (reketi) koje su se pomijerale i jedna tačka koja je predstavljala lopticu i odbijala se od reketa, ukratko: ping pong. Kako su radili za vojnu industriju a ne industriju igračaka, svoju inovaciju su prodali firmi Magnavox, koja je 1972. god. počela sa zvaničnom prodajom pod imenom Magnavox Odyssey, ali na pretjerano kompleksnom hardveru, uz propratne detalje kao što su karte, kockice za igru, žetoni, rulet i sl., i po cijeni od stotinu dolara, što je u potpunosti narušilo koncept, pa igrica nije doživjela uspjeh a njeni kreatori su zaboravljeni. Igrica nije bila programirana da sačuva rezultate.

Razvoj arkadnih i kućnih video igara teče uporedo i isprepletano. Prvu arkadnu igru Computer Space je 1971. god. dizajnirao Nolan Bushnell, donosila je mnoge tehničke inovacije, grafički je izrazito jednostavna. Bila je to kolekcija tačaka koja je "jurcala" po ekranu, ali je bila konfuzna i nije doživjela komercijalni uspjeh. Nolan Bushnell, sa dvjesto pedeset dolara početnog kapitala, osniva 1972. god. firmu Atari Inc., kasnije vodeće ime u industriji arkadnih i kućnih video igara i dizajnira prvu uspješnu arkadnu igricu Pong. Igrica Tank, prva sa prepoznatljivim likovima, dakle, nešto složenijom grafikom, pojavljuje se 1974. god. Pojavljuju se vožnje (driving games) sa pogledom iz "ptičje perspektive".

Vožnja Night driver (Atari Inc.), ali u "prvom licu", iz perspektive vozača u automobila, pojavljuje se 1976. god.

Zatim se 1976. god. pojavljuje i naslov Death Race, prva video igra koja je izazvala raspru o nasilju u igrama i ubrzo bila povučena sa tržišta zbog negodovanja javnosti. Ideja igre: jednim malim vozilom gaziti grem-line na koje se nailazi, poslije čega oni postaju krstovi koje vozilo mora zaobići, a sve to u prilično sablasnom okruženju. Prva prava blockbuster video igra, Space Invaders (1978, Taito/Bally/Midway), dovodi arkadne igre u restorane, dućane, do svijesti javnog mnjenja. I kućna verzija Atari 2600 je postigla veliki uspjeh. Taj sistem je predstavljen kao edukativni i zabavni set za cijelu porodicu, što je dovelo do razvoja rodno-neutralnih obrazovnih igrica, strategija, logičkih igara... Prva prava sportska igra je Football, (Atari Inc.), iz 1978. god. Warrior, (Vectorbeam/Cinematronics), iz 1979. god., je prva jedan-na-jedan borba, takmičenje u mačevanju, sa za to vrijeme sjajnom vektorskom grafikom.

Battlezone (Atari Inc.,1980) je prva video igrica sa veoma naprednim (cutting-edge⁸) 3D okruženjem. Oružane snage USA su bile tako oduševljeni tom igrom da su jednu napredniju verziju uvrstili u program obuke svojih tenkovskih jedinica.

Pac-Man (Namco, 1980) je video igrica nastala na osnovu japanske narodne priče. Pac-Man lik se kreće po lavirintu, jede tačke a duhovi ga jure i pokušavaju da ga pojedu. Igrica je postala nevjerovatan hit, preplavila naslovne strane, pojavio se crtač, hit pjesma i mnogobrojne kasnije verzije. Donkey Kong (Nintendo Ltd., 1981) je doživjela veliki uspjeh i popularnost kod djevojčica, glavni lik se kreće u skokovima preko raznih prepreka i pokušava da spasi djevojčicu Paulinu, koju je zarobio veliki gorila. Taj lik, nazvan Mario, je najuspješniji lik ikad osmišljen u industriji igrica.

Te iste godine, u Atari Inc. nastaje video igrica Centipede, prva igrice koju je kodizajnirala žena, Dona Bailey, i koja je zbog živopisne grafike i dobro osmišljenog zapleta doživjela veću popularnost kod djevojčica nego kod dječaka.

Iza jedne od prvih avantura, pod imenom Mystery House, stoji bračni par Ken i Roberta Williams. Oni će osnovati kompaniju Sierra Online i kasnije proizvesti Kings Quest, Space Quest i Police Quest. King's Quest IV iz 1988. god. je jako bitna zbog toga što je jedna od prvih igrica sa glavnim ženskim likom. Roberta Williams je svojevremeno izjavila da su njene ideje kod kolega iz firme nailazile na veliki otpor, ali da je pobijedila njena upornost.

Pole Position (Namco/Atari, 1982) je video igrice koja je započela trend fotografski realistične grafike. To je vožnja na kojoj se baziraju sve kasnije igrice tog žanra do današnjih dana.

Robotron 2084 (Williams Electronics, 1982) je prva igrice koja koristi dva džojstika.

Igrice Tron (Bally/Midway, 1982) je prva video igrice stvorena u konjukciji sa crtanim filmom (istoimeni Diznijev film je i sam prvi kompjuterski animiran crtač) i predstavlja početak danas jako raširenog trenda u paralelnoj proizvodnji crtanih filmova i prigodnih igrice. Igrice je donijela više novca nego sam crtani film. Dragon's Lair (Starcom/Cinematronics, 1983) je u suštini interaktivni animirani film, sa impresivnom grafikom i animacijom, prva video igrice koja je koristila tehnologiju laserskih diskova.

---

⁸ Cutting-edge je veoma raširena fraza u svijetu računarstva, kojom se označavaju najnaprednija dostignuća na poljima softvera i hardvera.

Digla se velika medijska buka, ali sama igrice nije pružala mnogo opcija za izbor a laserski diskovi (prethodnici današnjih CD ROM-ova), tek u po-voju, bili su previše skupi, a mašine zasnovane na njima nepouzdana. Zaplet je stereotipski: malo nespretni vitez spašava princezu od zlog čarobnjaka. Tek desetak godina kasnije, žanr igrice-crtači (cartoony video-games) doživjeće ekspanziju. Street Fighter II (Capcom, 1991) počinje novo zlatno doba arkadnih igara. To je borba (fighting game) sa bočnom (side-view) perspektivom, čija je kućna varijanta (igra za konzolu), koju je proizveo Super Nintendo, prodana u petnaest miliona primjeraka. Dizajn i tehnološke mogućnosti konzola za kućne video igre su u početku neprestano evoluirali. Danas su arkadne i video igrice bez mnogo izgleda za unapređivanje i raznolikost i pod velikom sjenom kompjuterskih igara.

Ono što je očigledno, iz ovog kratkog pregleda rane istorije igrice, jeste da su izumitelji i inovatori na polju igrice muškarci, bijelci iz akademskih krugova, koji su imali pristup cutting-edge tehnologijama.

Podjelu video igara prema žanrovima je teško sveobuhvatno izvršiti ali se mogu uočiti: (a) akcione igrice, sa podžanrovima (a1) first person shooters ili popularno "pucačine" i (a2) fighting games ili "borbe", (b) strategije, (c) avanture, (d) RPG Role Playing Games, (e) sportske igrice (među kojima se izdvajaju vožnje, driving games), (f) simulacije, (g) logičke igrice (puzzle games, igre sa kartama...), i njihove različite kombinacije. Podjela se može izvršiti i na 2D i 3D igrice (npr. Super Mario Bros. vs. Super Mario 64). A na osnovu atmosfere koja preovladava, razlikujemo istorijske, urbane, naučno-fantastične, gothic, mitologijske, fantazije i animirane igrice (igre sa likovima iz popularnih crtača).

U zemljama koje uopšte imaju institucije zadužene za kategorizaciju i cenzuru sadržaja igrice, proces procjene pojedinačne igre započinje sam proizvođač sopstvenom oznakom, a zatim šalje video igru i uzorak njenog potencijalno najkritičnijeg dijela instituciji, koja vrši konačnu oznaku i podatke o toj igrici skladišti u svima dostupnu bazu podataka. U Australiji je za kategorizaciju zadužena Office of Film and Literature Classification (OFLC), koja vrši i procjenu filmova, po sistemu:

- General (G), sadržaji prihvatljivi za sve, ali ne nužno interesantni za djecu;
  - General (G8+), sadržaji za sve, ali djeca treba da su starija od 8 godina, preporučuje se prisustvo i vođstvo roditelja za djecu ispod 15 godina koja bi mogla biti zbunjena predstavljenim sadržajima;
-

- Mature (M), nije za djecu ispod 15 godina, ali nema zakonske restrikcije;
- Mature Restricted (MA 15+), nije za djecu ispod 15 godina, uz zakonske zabrane;
- Refused Classification (RC), materijali nepodobni za prodaju, iznajmljivanje, prikazivanje, reklamiranje ili bilo koji vid distribucije.

U SAD je referentna organizacija The Entertainment Software Rating Board (ESRB).⁹ Igrice se klasifikuju pomoću oznake na prednjoj strani kutije, rating symbol (EC-Early Childhood, E – Everyone, E10+ Everyone ten and older, T – teen, M – Mature for 17 and older, AO, Adults Only, RP – Rating Pending, klasifikacija u toku), i natpisa na donjoj strani kutije, content descriptor, koji detaljnije naznačava o kojoj je vrsti sadržaja uopšte riječ (Blood and gore, Cartoon violence, Edutainment...). U Njemačkoj postoji institucija za dobrovoljnu samoregulaciju industrije video igara, pod imenom Unerhaltungssoftware Selbst Kontrolle (USK).¹⁰ Oznake su nalik na ESRB oznake ali se ne koriste deskriptori sadržaja. U Britaniji postoji sasvim slična organizacija ELSPA (Entertainment Leisure Software Publishers Association), koja ima najveći uticaj od svih institucija u Evropi, kao i BBFC (British Board of Film Classification), nevladina organizacija koja djeluje već 80 godina pa predstavlja nacionalni standard u klasifikaciji medijskih sadržaja i sprovođenju zakona. U Švedskoj je nadležna organizacija MDTs (Multimedia, dator-och TV-spiel).

U Srbiji i Crnoj Gori, u kojima svega 3% stanovništva ima pristup internetu,¹¹ postoji, međutim, izuzetno razvijeno tržište piratizovanog i nelegalnog softvera i mnogobrojne PC igraonice u kojima je sve dostupno svima. Institucija sa zaštitnom i cenzorskom ulogom, kao i odgovarajući pravni okvir, ne postoje.

Žene programeri – Girls making games

Istraživanja sprovedena u Americi¹² o brojnosti djevojaka koje studiraju računarstvo i informatiku i razlozima za iste brojke, pokazuju da je broj studentkinja procentualno u opadanju: svega 17% studenata

---

⁹ <http://www.esrb.org/esrbratings.asp>

¹⁰ Feilitzen von, C. i Carlsson U. (2000), str. 133.

¹¹ Centar za proučavanje informacionih tehnologija, Beograd.

¹² Camp T., "The Incredible Shrinking Pipeline Unlikely to Reverse," Association for Computing Machinery and the National Science Foundation
www.nytimes.com/library/tech/00/07/circuits/articles/27wome.html

računarstva u 2000. god. su djevojke, i taj broj konstantno opada, iako se učešće djevojaka na ostalim prirodnim fakultetima vremenom povećava (taj, ne pretjerano drastičan, ali vidan rast je zabilježen u periodu od 1980. do 1996). I mada sirove brojke o ženama na studijama računarstva pokazuju rast, s obzirom na to da je broj mladih koji studiraju stalno u porastu, procentualni udio je zabrinjavajući. Procentulano učešće žena u računarstvu je 1978. god. iznosilo 22%, a 1993. god. samo 11%.¹³ Razlozi su brojni, ali se u studiji, ma kako to čudno zvučalo, kao glavni razlog navodi "slika bijelca, kompjuterskog zaludenika (nerd, geek) koji po čitav dan sjedi za računarom". Dakle, glavni problem su barijere koje postoje u stereotipima o polovima i o samom računarstvu. Djeca se, s obzirom na pol, tretiraju drugačije od samog rođenja, najbanalniji je primjer odjeće koja je za dječake mahom plave, a za djevojčice roze ili crvena. Roditelji, namjerno ili ne, odgajaju svoju djecu u skladu sa rodnim stereotipima. Sobe su često u plavoj ili roze boji, a čak se i igračke za sasvim male bebe mogu razlikovati po polovima: plišane meke lopte za dječake, a punjene životinje za djevojčice. A u kasnijem djetinjstvu se djevojčice podstiču da razvijaju dobre verbalne vještine i sposobnosti vaspitanja i odgajanja, a dječaci matematičke i tehničke vještine. Djevojčice se uče da budu oprezne i strpljive a dječaci da budu hrabri, gotovo nepromišljeni i tough. U američkim istraživanjima iz 1998. god.¹⁴ je uočen jak jaz među polovima u vezi sa profesionalnom aspiracijom četrnaestogodišnjaka: dječaci žele da budu inženjeri, piloti, kompjuteraši, a djevojčice – učiteljice, bolničarke i frizerke. A ako se djevojčice i odluče za bavljenje računarstvom, one zalaze u jednu prilično specifičnu i izolovanu, mahom mušku subkulturu, s čijim lingo teško da su u toku odrastanja mogle biti upoznate. Susret sa kompjuterskom subkulturom predstavlja za njih kulturološki šok, praćen jakim osjećanjem neprihvaćenosti. Njihove kolege, pa čak i one same često izražavaju sumnju u vlastitu profesionalnu ozbiljnost i kvalifikovanost. A jedna podsticajna socijalna mreža kolega i drugova je izuzetno važna prilikom studiranja. U Americi su sprovedena istraživanja na temu "Da li žene drugačije koriste tehnologiju".¹⁵ Istraživanja su pokazala da žene generalno imaju tendenciju da uče i sprovode naučeno drugačije od muškaraca. One vole temeljno da znaju kako stvari funkcionišu prije nego što počnu da ih koriste, dok muškarci uglavnom "trče pred rudu". Žene, generalno, bez

---

¹³ Jones N., Ladniak K., O'Sullivan P. J. "Gender issues on the Internet"
<http://socserv2.mcmaster.ca/soc/courses/stpp4C03/ClassEssay/gender.htm>

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid.

---

problema u svakodnevnom životu koriste tehnologiju, počev od telefona do usisivača. Upotrebljavaju je na krajnje funkcionalan način, mnogo rjeđe nego muškarci za rasonodu, što opet može imati veze sa vremenom koje savremena žena uopšte i ima na raspolaganju za rasonodu. No, opet treba imati u vidu da su kompjutersku tehnologiju stvorili muškarci prema svojim, “muškim” interesovanjima i hobijima. Tehnologija se i u okviru porodice, i u širim socijalnim zajednicama, kao što su škole, uvriježeno predstavlja kao muška stvar. Reklame u medijima su takođe bitan agens: ako se i pojavljuje sa računarom, žena stoji pasivno iza, pored njega, prije svega izgledajući lijepo. A danas je u društvu, koje mnogi autori nazivaju informatičkim ili informacionim, značaj tehnologije toliki da žene prosto ne smiju biti isključene. Danas 70% žena u svijetu živi u siromaštvu¹⁶ i njihova nejednakost je samo pitanje stepena i intenziteta. Često su žene za obavljanje istog posla plaćene manje nego muškarci, a frapantan je i američki podatak da visoko obrazovana žena u Americi tokom života zaradi koliko muškarac sa srednjoškolskim obrazovanjem. Većina učitelja u osnovnim školama su žene, za razliku od samo 20% profesorki na fakultetima. A broj žena koje su univerzitetski profesori računarstva je mnogo manji! Žene programeri se uglavnom ne shvataju ozbiljno i moraju mnogo više da se dokazuju na poslu nego muškarci. A polje računarske grafike, “krivo” za stvaranje video igara, u računarstvu je, opet, svijet za sebe, specifična oblast, zasnovana na odličnom poznavanju matematike, naročito geometrije, u njemu se žene još rjeđe sreću. U našoj zemlji je tek nedavno napravljena prva ozbiljna video igra plasirana na zapadnom tržištu: Will of Steel. Glomazan projekat od dvije i po godine, tim od 12 stalnih članova, isto toliko saradnika, i svi su muškarci!¹⁷

Mnogi su razlozi, i to uglavnom komplikovane socijalne prirode, zbog kojih žene nemaju (teško stižu) interesovanje za profesionalno bavljenje računarstvom. Pored generalnih razmatranja ranih agenasa socijalizacije i “kulture igračaka”, igrice se nameću kao bitan faktor, jer iskustvo djece sa njima može biti determinišuće za kasniji odnos prema računarima. Ako je to prvo iskustvo pozitivno, dijete će nastaviti da se igra, koristi računar, vremenom se sasvim familijarizovati i steći samopouzdanje. Inače dolazi do gubitka samopouzdanja i lagodnosti, kao i pojačane anksioznosti prilikom upotrebe. Firma Mattel je, u tom smislu, proizvela računar za dječake koji je nazvala Hot Wheel i za djevojčice koji je nazvan Barbie, i opremila ih sa

---

¹⁶ <http://www.idst.vt.edu/ws/wsmdules/tech%20of%20play/vgh1.html>

¹⁷ Čelična volja”, Svet kompjutera, 5/2005, str. 125.

dvadeset "prigodnih" programa. Uočeno je da je dječacima instalirano mnogo više logičkih i matematičkih igara nego djevojčicama. A opet, očigledno je da je većina današnjih igrica kreirana od strane muškaraca i usmjerena ka muškom tržištu, te svojim sadržajem ne izaziva zainteresovanost djevojčica. Potrebno je da žene prave igrice prema svom svijetu fantazije. Tada bi se više djevojčica zainteresovalo za njih i bilo privučeno računarima. One bi kasnije mogle izrasti u programere, praviti nove igrice i, generalno, ravnopravno učestvovati u IKT¹⁸ baziranoj ekonomiji. Zatvoren krug, zar ne?

Žene igrači – Girls playing games

Sama kultura igračaka je izraženo podijeljena prema polu. Djevojčice se igraju lutkicama i igračkama dizajniranim tako da u igri oponašaju materinstvo i druge stereotipne ženske uloge, dok dječaci imaju set samo njihovih igračaka: razna naoružanja, autići, kamioni, akcioni junaci... Dječaćki svijet igre je projektovan u igricama, ciljna tržišna grupa proizvođača igrica su primarno dječaci, što su prihvatila i djeca a i roditelji, kupujući igrice prije svega za svoje sinove. Reklamna kampanja video industrije je takođe jasno usmjerena prema dječaćkoj populaciji. Mnogobrojni žanrovi koji su se pojavili su adresirani na dječaćki svijet fantazije (sportovi, vožnje, borbe jedan na jedan, "pučačine u prvom licu", (ratne) strategije). Čitava jako uspješna serija TV-set video igara kompanije Nintendo se i zove Gameboy, što je i više nego očigledno naglašena ciljna grupa. Statistika pokazuje da u jednoj od vodećih zemalja informacionog društva, SAD, djevojčice i dječaci provode za računarom istu količinu vremena, ali dječaci provedu u prosjeku 31 minut dnevno igrajući igrice, a djevojčice 8 minuta dnevno. U uzrastu od dvije do sedam godina, 25% dječaka više nego djevojčica igra igrice redovno, dok je u pubertetu ta procentualna razlika čak 49%.¹⁹ Iako mnoge djevojčice provode više od dva sata nedjeljno uz računar, njih video igrice ne zanimaju. Realno, dva su osnovna motiva za približavanje djevojčica igricama: (a) njihovo upoznavanje i približavanje kompjuterskoj tehnologiji; (b) ekonomski faktor – dvadeset i pet miliona djevojčica od šest do osamnaest godina koje kupuju svega 12% multimedijalnih igara je ogroman tržišni potencijal.²⁰ Studije pokazuju da je nasilje u igricama osnovni faktor

---

¹⁸ IKT – Informaciono-komunikacione tehnologije.

¹⁹ <http://www.childrennow.org>

²⁰ <http://www.idst.vt.edu/ws/wsmdules/tech%20of%20play/p3p1.html>

---

koji ih odbija. Ali nasilje treba razlikovati od akcije. Studija koja je ispitala reakciju na igricu Barbie Fashion Designer, prvu te vrste koja je imala tržišni uspjeh, pokazuje da djevojčice prije svega žele akciju, ali nenasilnu. Softverske kompanije Purple Moon (trenutno u vlasništvu kompanije Mattel), Girl Games Inc., Her Interactive, i Electronic Arts su sprovele istraživanja koja otkrivaju kakve igre djevojčice žele.²¹

- djevojčice više vole saradnju i zajedničku igru nego takmičenje i nadigravanje;
- nije im bitno da igraju serijski, po nivoima, i da se trude da završe nivo, više vole da se slobodno kreću kroz različite nivoe, bez vremenskih ograničenja;
- preferiraju razvoj logičke nad oko-ruka koordinacijom;
- naročito je bitna složena socijalna interakcija, sa mnoštvom relacija između likova u igrici i samih igrača;
- djevojčice se često identifikuju sa likovima i oponošaju glavnog junaka iz igrice, zamišljajući da su dio priče;
- izglasale su za omiljene igrice VR (Virtual Reality) aplikacije koje predstavljaju situacije poput bandži džampinga, kupovine, putovanja, održavanja konferencije...;
- djevojčice vole puno boja i kvalitetan zvuk;
- starije djevojčice vole priče.

Djevojčice, takođe, ne vole zle karaktere, negativce u priči i ne žele da cilj igre bude pobjeda nekog zlog lika, naročito ne sa puno tuče i krvi. Jedno ispitivanje djevojčica u tinejdžerskom uzrastu pokazuje da one žele video igre koje sadrže utrkivanje, izazov, misteriju, avanturu i timsku igru. Igre treba da omoguće donošenje odluka, naročito strateških, i da budu podjednako privlačne i za djevojčice i za dječake.²² Digitalno igralište za djevojčice treba da im pruži priliku da istražuju, lutaju, ispituju digitalnu okolinu, ali da, prije svega, uočavaju socijalne i emocionalne relacije likova u igri. Projekat dizajniranja video igara specijalno za djevojčice je počeo devedesetih godina prošlog vijeka, ali se nije daleko stiglo. Po mnogim autorima, taj projekat je kontroverzan, zbog getoiziranja populacije djevojčica kojima kao da je potrebna specijalna pomoć za upotrebu tehnologije, kao i

---

²¹ <http://www.idst.vt.edu/ws/wsmdules/tech%20of%20play/p3p1.html>

²² Software Games for Girls Workshop, focus groups conducted by Electronic Arts and Mattel; www.Castilleja.org

zbog stereotipnog i jednodimenzionog tumačenja djetinjstva djevojčica. Sve što je za djevojčice mora biti "roze i ušecereno", sve se vrta oko fizičkog izgleda i mode. Vodeći u industriji Mattel, svojom serijom Barbie® igrice, kojima se oponaša svakodnevna igra sa barbikama, njihovo oblačenje, šminkanje, pravljenje frizura..., zaradio je 5,5 miliona dolara 1999. god.²³ Proizvođači često pokušavaju igrice, inicijalno dizajnirane za dječake, učiniti privlačnim za djevojčice tako što glavnog junaka obuku u roze i proglase djevojčicom (npr. Ms Pac-Man, ili Nintendove Game Boy® konzole u roze boji, "specijalno" za djevojčice). Takva praksa se pokazala uspješnom u smislu prodaje igara i konzola ali ne podstiče kontinuirano i intenzivno interesovanje, jer su same igre adresirane na dječачki svijet fantazije. Ono što se čini ispravnim je svakako dizajniranje igrice podjednako zanimljivih svoj djeci. Svijetao primjer takve strategije je serija Carmen Sandiego igara koje su osmišljene kao avanture i zagonetke prilagođene pojedinim predmetima iz škole (geografija, matematika, gramatika...) i postale veoma popularne i kod roditelja i kod dječaka i kod djevojčica, podjednako. Dakle, djevojčice vole i znaju da igraju igrice kao Carmen i Myst®, koje zahtijevaju rješavanje problema i timsku igru, ali i Tetris®, koji zahtijeva specijalne sposobnosti (iako psihološka istraživanja ukazuju da djevojčice generalno imaju slabije razvijen osjećaj za prostor od dječaka). Nancy Drew: Secrets Can Kill i Zero Zero su misterija i avantura pune zagonetki, a Rosebud igrice priča priču o plišananim životinjama. You Can Be a Woman Engineer je igrice koja podstiče djevojčice da uče o NASA tehnologiji i uvodi ih u svijet inženjera. Time Traveler vodi nešto manju djecu kroz vrijeme, od predistorije do kauboja. Sportske igre za djevojčice, osim odličnog ženskog fudbala Mia Hamm Soccer 64®, ne postoje. Još niko nije napravio WNBA igrice, iako je, recimo, NBA2K planetarno popularna igrice. Na našim prostorima su rodni stereotipi i stereotipi prema računarstvu naročito izraženi: po PC-igraonicama, u kojima cirkuliše piratizovan softver i sve je dostupno svima, djevojke i djevojčice su kuriozitet. Na nedavno održanom multinacionalnom gaming takmičenju u Beogradu je učestvovalo tri stotine takmičara, od kojih samo jedan ženski Counterstrike tim i jedna usamljena djevojka koja je igrala Nedd For Speed: one su bile prava atrakciju za posjetioce.²⁴

Neophodno je, takođe, kroz medije i marketing razbiti tabue i predrasude o igricama kao dječачkom hobiju, tako što će se u reklamama i

---

²³ Mattel 1999 earnings Report; <http://www.mattel.com>

²⁴ Emisija o računarstvu E-TV, Televizija B92, 03. jul 2005. godine.

---

propagandnim materijalima isticati aktivno učešće djevojčica. Video igre bi trebalo da budu medij koji će konačno izmiješati “plavi” i “roze” geto u “dječijoj kulturi” kakav tradicionalno postoji u dječijim igračkama i dječijoj književnosti. Studije knjiga za djecu ukazuju da se za dječake pišu knjige sa privlačnim zapletom, a za djevojčice knjige sa istaknutim socijalnim i emocionalnim vezama između glavnih likova, što podstiče učenje stereotipnih rodnih uloga.

Slika žene u video igricama – Girls portrayed by games

Prema teoriji simboličkog interakcionizma, čovjek svijet oko sebe i svoju ulogu u njemu shvata i osmišljava u smislu značenja koje su drugi ljudi sa njim podijelili. Društvene uloge čovjek koristi za definisanje selfa, one postaju referenca za klasifikaciju i organizovanje stvarnosti i osnova čovjekovog djelovanja. Djeca, takođe, uče svoje društvene uloge, kao i crte ličnosti koje nazivamo “muškim” ili “ženskim”, kroz proces socijalizacije i igre u djetinjstvu, i to uz djelovanja različitih socijalnih agensa. O efektima televizije i propagandnog programa se raspravlja već decenijama, ali rastuća popularnost i dostupnost video igara nameće i razmatranje načina na koji slika muškaraca, ali prije svega žena u igricama utiče na predstavu igrača o rodnim ulogama kako samih sebe, tako i ljudi iz okruženja. S porastom procesorske moći računara, raste stepen realnosti animiranih slika. Mac Playmate, jedna od prvih animiranih, interaktivnih igara za odrasle od neprojeno mnogo njih, nastaje 1986. god a nakon toga i serija Virtual Valeri igara. Valeri je bujna oskudno obučena plavuša (Sl. 2). Sprovedena psihološka istraživanja pokazuju da igrice koje igraju mladi danas prezentuju tradicionalnu i negativnu sliku žene. Istraživanje koje je 1998. god. sprovela Tracy L. Dietz²⁵ na uzorku od 33 najpopularnije Nintendo i Sega Genesis igrice pokazuje da su tradicionalne uloge polova ključne za mnoge igrice u uzorku. Zaključak koji se nametnuo je da se u igrama žene: (a) uopšte ne pojavljuju (41%), (b) javljaju kao seksualni objekti ili kao “nagrade” za pobjednika (28% od preostalih 59%), (c) javljaju kao žrtve (kidnapovanja ili eksplicitnog nasilja, 21%), (d) javljaju kao heroji, odnosno akcioni likovi (15%), (e) javljaju u tradicionalnim ulogama (noseći dugu kosu ili roze haljinu, ili ispoljavajući brigu za muškog junaka...). Ilustracije radi, u igrici Super Metroid, igrač koji postigne određeni broj poena ima pravo da obnaži “na-

---

²⁵ Tracy L Dietz;

http://www.findarticles.com/p/articles/mi_m2294/is_n5-6_v38/ai_20749198

gradni" ženski karakter sve do donjeg veša. 80% igara je uključivalo agresiju i nasilje. 27% je sadržavalo društveno prihvatljivo nasilje, polovina je prezentovala nasilje upućeno direktno prema drugim likovima, a 21% igara je sadržalo nasilje prema ženama. Žene žrtve nasilja su uglavnom predstavljene kao veoma zgodne, sa bujnim grudima i oskudno obučene. Žene se javljaju i kao protivnici, zli karakteri u igri, kao fatalne zavodnice, zle čarobnice. Veoma često je uloga žena u priči samo posmatračka ili nebitna. U igri *Road Rush* (1992), jedan policajac je žena, ali je ona često nesposobna da izađe na kraj sa dužnostima jer mora da ode da gleda *Oprah Show*.

Prikaz žene kao seksualnog objekta, prije svega u igrama za odrasle, možda bi i mogao ostati na nivou neukusnog ali postojećeg da se restrikcija pristupa djece takvim igrama iole sprovedi. Otud valja razmotriti i taj fenomen. Istraživanje koje je sprovedla organizacija *Children Now*²⁶ na uzorku od 1716 popularnih video igara pokazuje da je zastupljenost ženskih karaktera svega 17%, a žene su glavni junaci u svega 12%, i dok 47% od muških likova ima naglašenu kompetitivnu ulogu, 32% od ženskih likova služi da bodri, a 18% tih likova su tek prisutni. Muški likovi su daleko angažovaniji u fizičkom nasilju dok ženski likovi vrište uplašeno, ili pružaju pomoć, ili bdiju nad muškim likovima. Rod i seksualnost su vizuelno jako naglašeni i u prirodi uglavnom nedostižni; muškarci su neobično mišićavi, a djevojke sa ogromnim grudima, jako tankim strukom, oblim bedrima i pripijenom i otkrivajućom odjećom. Animirani lik *Lare Kroft* (Sl. 1), junakinje igre *Tomb Raider*, na osnovu koje je snimljen i izuzetno komercijalan film, pojavio se 1999. godine na naslovnoj strani časopisa *Playboy*. U 2002. godini su "konačno" postignute realistične digitalne grudi, i to u igricama *BMX XXX* i *Dead or Alive Xtreme Beach Volleyball*. Uložen je ogroman programerski i stručni trud iz oblasti modelovanja, matematike i fizike da bi se dobile autentične digitalne ženske grudi.

Dakle, ako su uopšte i prisutne, žene su u igricama stereotipno predstavljene i ponajmanje su pozitivni uzori. Djevojke koje usvoje takvu predstavu ženske društvene uloge, mogu očekivati da će i dalje biti nejake i bespomoćne žrtve, zavisne od muškaraca, i da prije svega treba da brinu o ljepoti i privlačnosti, a dječaci bi mogli da se identifikuju sa braniocima i zaštitnicima žena, ili njihovim gospodarima, kojima je, prema potrebi, dozvoljena i upotreba sile. Djevojčice takođe mogu pokušati da postignu ideal ženske seksualnosti predstavljen u tim igricama, što je nedostižno, te

---

²⁶ http://publications.childrennow.org/publications/media/fairplay_2001.cfm

---

njihovo samopoštovanje može biti poljuljano, a dječaci opet mogu imati ne-realna očekivanja od realnih djevojaka. Dakle, mladi bi, kroz takvu prizmu rodni očekivanja i za sebe i za druge, mogli stereotipno sagledavati svaku dalju društvenu situaciju i interakciju, projektujući ih u vlastito djelovanje. Stereotipno i tradicionalno sagledavanje rodni uloga, masovno prisutno u medijima, prema nekim autorima, dovelo je i do povećane tolerancije prema aktu silovanja. Zapadna kultura, prema njima,²⁷ erotizuje mušku dominaciju, a često se koncept muškosti povezuje sa seksualnom agresivnošću.

Zaključak

Tehnologija, kao ljudska tvorevina, reflektuje i podupire rodne, rasne ili klasne razlike društva koje je stvara. Na pragu informatičkog društva, koje je u razvijene zemlje uveliko stiglo, žena je minorno profesionalno zastupljena u izuzetno lukrativnoj i kreativnoj oblasti računarstva, naročito u industriji video igara. Igrice, koje omogućavaju najbezbolniji kontakt djece i računara, inicijalno se prave za dječake i njihov svijet fantazije, te na taj način djevojčice propuštaju da se u djetinjstvu približe računarima i steknu samopouzdanje u njihovom korištenju. Elektronske igre su bitan agens za formiranje identiteta, ali, za razliku od drugih medija, specifičan, i utoliko značajniji, zbog visokog stepena dječije interakcije i angažovanja prilikom "konzumiranja" istih. Žena je u igricama, prije svega, nedovoljno zastupljena, a zatim stereotipno i tradicionalno predstavljena: od žene seksualnog objekta, preko žene sestre i majke zaštitnice, do žene nejake žrtve nasilja.

LITERATURA

1. Feillitzen von, C. i Carlsson U. (2000). *Children in the New Media Landscape- Games, Pornography, Perceptions*. The UNESCO International Clearinghouse on Children and Violence on the Screen at Nordicom.
2. Greenfield, P. (1984). *Mind and Media- the effects of television, computers and video-games*. Fontana Paperbacks.

---

²⁷ Herman (1989), preuzeto sa
http://www.findarticles.com/p/articles/mi_m2294/is_n5-6_v38/ai_20749198

---

3. Korać, N. (1992). *Vizuelni mediji i saznavni razvoj deteta*. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
4. Korać, N. i Vranješević J. (2001). *Nevidljivo dete – Slika deteta u medijima*. Beograd, Jugoslovenski centar za prava deteta.
5. Joksimović, G. (2005). "Čelična volja". Beograd, Svet kompjutera, 5/2005, str. 125.
6. Mitić, N. (2002). *Osnovi računarskih sistema*. Beograd, Matematički fakultet.

Elektronski izvori

7. Camp T., "The Incredible Shrinking Pipeline Unlikely to Reverse" Association for Computing Machinery and the National Science Foundation www.nytimes.com/library/tech/00/07/circuits/articles/27wome.html
  8. Dietz, T. (1998), "An examination of violence and gender role portrayals in video games: Implications for gender socialization and aggressive behavior"
  9. Fair play? Violence, Gender and Race in Video Games, December 2001 http://www.findarticles.com/p/articles/mi_m2294/is_n5-6_v38/ai_20749198
  10. http://publications.childrennow.org/publications/media/fairplay_2001.cfm
  11. History of computer and video games, from Wikipedia, the free encyclopedia http://en.wikipedia.org/wiki/History_of_computer_and_video_games
  12. Jones N., Ladniak K. i O'Sullivan P.J., "Gender issues on the Internet" <http://socserv2.mcmaster.ca/soc/courses/stpp4C03/ClassEssay/gender.htm>
  13. Sex Roles; New York; http://iris.nyit.edu/~prstars/Articles/violence/games_genderi
  14. Software Games for Girls Workshop, focus groups conducted by Electronic Arts and Mattel; www.Castilleja.org
-

15. Technologies of play: Video Games & Gender; Science and technology studies, Virginia Tech;

<http://www.idst.vt.edu/ws/wsmmodules/tech%20of%20play/>

16. Walsh, D.(1998) “1998 Video and Computer Game Report Card”, National Institute on Media and the Family;

http://www.mediafamily.org/research/report_vgrc_1998-2.shtml

Slavica Lazarevic

Games and Girls:
Girls Making, Playing and Being Portrayed by Computer Games

Summary

Technology reflects, reinforces, and can extend the social inequality from which it is constructed. Even today, it seems that when one says 'computer' he presumes men's toy. Yet, whole world is on journey to informational society and knowledge based economies, and penetration of women in such a crative and lucrative field as computer science, especially computer games industry, is inadequate. Complex set of social agenses that lies beyond this gap is hard to change, but one could start from video games, traditionally designed for boys, and adjust it for girls' world of imagination. That will familiarize girls with computers at early ages, and eventually extend their professional alternatives. Gender representations in games can send harmful messages to both boys and girls. Girls may try to achieve a sexy feminine ideal that is presented in the games, and their self-esteem is affected when that ideal cannot be attained. Women are taught that sex appeal is valued above all else. Boys, on the other hand, develop unattainable expectations for women and learn that it is acceptable to treat women as sex objects. At the same time, boys learn to associate violence and muscles with what it means to be male.

Keywords: Video and computer games, Girls and women, Information society.

Aleksandar Bulajić

Tutor: *dr Slobodan Marković*

Fakultet političkih nauka u Beogradu

NACIONALNI POKRETI U KRALJEVINI JUGOSLAVIJI

Teorijska razmatranja nacije i nacionalizma

Da bi se uopšte mogao posmatrati problem razvoja nacionalnih pokreta i nacionalizma u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevini Jugoslaviji, neophodno je, prvo, razmotriti fenomene nacije i nacionalizma kao takve. Na samom početku, biće ukratko izložena relevantna teorijska shvatanja i opšta razmatranja nacije i nacionalizma iz starije i novije literaure o ovom pitanju. Pri razmatranju same teme kojoj je posvećen ovaj rad, kao teorijski okvir uzeto je jedno od ovih shvatanja koje bi bilo najpodesnije za tu svrhu.

Shvatanje nacionalizma i patriotizma u Evropi: teorija Johana Hajzinhe

Po mišljenju Johana Hajzinhe (Johan Huizinga), u starijim razdobljima razvoja društva ne samo da su postojali ekvivalenti za nacionalizam i patriotizam, već su oni postojali manje-više kao takvi a vremenom su (sa usložnjavanjem društva) i sami evoluirali, i dobijali jasniju formu. Antički narodi, pa čak i svi arhaični narodi, skoro po pravilu smatraju sebe narodom izabranim da vlada nad drugim narodima. Takvo shvatanje duboko je povezano sa religijom, pa se tu možda može govoriti o verskom nacionalizmu. Helenski polis bio je povoljan faktor za razvoj svesti o otadžbini. I sama reč otadžbina-patris dolazi od Helena i izražava bitne elemente osećanja rodoljublja tj. vezanosti za rodnu grud. Iznad tog osećanja uzdizalo se opštije osećanje helenskog zajedništva suprotstavljeno varvarima, što je termin koji prvobitno znači oni koji brbljaju, nemušti. Ovde se, ipak, s obzirom na česta neprijateljstva grčkih država, ne može govoriti o nacionalizmu, već samo o nekoj vrsti nacionalne svesti.

Francuska buržoaska revolucija donosi nove političke ideje, ideje o pravnoj jednakosti, bratstvu među ljudima i slobodi. Budući da sloboda mora imati subjekt, taj subjekt sada postaje nacija. A ona je kao subjekt slobode izabrana zato što je postojao veliki jaz između države (u kojoj je

---

suverenitet vezivan za vladara, pa je vremenom doveo do apsolutističkih formi vladavine) i slobode. Jačina nacije se sve više vezuje za snažan razvoj privrede, iako liberalne ideje o slobodnoj razmeni nisu bile direktno vezane za ideje patriotizma i nacionalizma.

Vraćajući se na pojmove nacionalizma i patriotizma, Hajzinha zaključuje da oba fenomena imaju tendenciju da se redukuju na najjednostavniji oblik, na ono početno primitivno, kolektivno osećanje, osećanje vezanosti i odanosti. Utisak o tome da se ove pojave razvijaju i izrastaju nastaje jedino otuda što "u šarolikim istorijskim predstavama nastupaju u raznobojnoj odeždi koja je uvek drugačije iskićena".¹

Tumačenje nacija i nacionalizma Ernesta Gelnera

Maks Veber (Max Weber) definiše državu kao onu društvenu ustanovu koja poseduje monopol nad legitimnim nasiljem. Međutim, Gelner (Ernest Gellner) kao definiciju prihvatljiviju za svoja razmatranja bira onu koja definiše državu kao jednu osobenu razradu društvene podele rada. "Tamo gde ne postoji podela rada, o državi ne može biti ni pomena."²

Po Gelneru, obrazovni sistem u industrijskom društvu je "...naj-univerzalnije standardizovan sistem koji je ikada postajao".³ Nacionalizam je upravo zasnovan na istom principu podele rada, na podeli rada koja je složena i koja se neprestano menja, preoblikuje u skladu sa zahtevima velike pokretljivosti društva rasta. Članovi društva moraju biti u stanju da relativno brzo iz jedne vrste rada pređu u drugu, iz jedne specijalizacije u drugu ili istu po vrsti ali hijerarhijski višu (što zahteva stalno kvantitativno i kvalitativno povećavanje znanja); dakle, moraju biti spremni za horizontalnu i vertikalnu pokretljivost zanimanja i profesija. Sve to upravo omogućava opšta, zajednička obrazovna osnova, a za nju je opet bila potrebna univerzalna pismenost – jedan standardizovan "državni", nacionalni jezik. Opšte obrazovanje i sa tim povezanu društvenu reprodukciju može da obezbedi samo jedan kompleksan aparat poput države. Možda se Gelnerovo shvaćanje nacionalizma može sažeti u jednu misao: Nacionalizam, to je kultura savremene države, a nacija je produkt te kulture.

---

¹ Johan Hajzinha, *Patriotizam i nacionalizam u evropskoj istoriji do kraja devetnaestog veka*, Prometej, Novi Sad – Tersit, Beograd, 1996, str. 86.

² Ernest Gelner, *Nacije i nacionalizam*, Matica srpska, Novi Sad, 1997.

³ Ernest Gelner, *Nacije i nacionalizam*, Matica srpska, Novi Sad, 1997, str. 45.

Upravo je moderna država industrijskog doba rodila nacionalizam kao opštu, egalitarnu kulturu, koja samo takva može zadovoljiti zahteve društvene pokretljivosti i rasta. Ova kultura uopštavanja išla je linijom manjeg otpora i, kao što je to pokazao B. Anderson, formirala se ujedinjavanjem, unapređivanjem i poravnavanjem sličnih i srodnih narodnih jezika i kultura na određenoj kompaktnoj teritoriji. Dakle, neke institucije starih agrarnih društava je rastvarala, a neke je koristila kao dostupnost. Predindustrijska visoka kultura je bila vezana za privilegovanu manjinu specijalista-literata i bila je često fenomen religije. Industrijska kultura se odvaja od vere i crkve, njoj je sada potrebno da bude podržavana kao takva a ne kao nosilac vere ili totalnog ideološkog sistema. Vodeći se Dirkemovim shvatanjem religiozne prakse kao vida samoobožavanja društva pod plaštom religije, može se istaći da industrijsko društvo može sada neposredno da obožava sebe i svoju kulturu. Nacionalizam je u stvari opšte nametanje visoke kulture društvu (između ostalog kroz delovanje države), u kojem je ranije većina članova bila konzument i nosilac niske kulture.

Andersonovo viđenje nacije kao zamišljene zajednice

Polazeći od činjenice da je bivanje nacijom (nationness) najuniverzalnije priznata vrednost u političkom životu našeg doba, Benedikt Anderson (Benedict Anderson) vidi naciju kao fenomen jednog opšteg principa, čija suština je način na koji čovek tokom istorijskog razvoja posmatra tj. zamišlja sebe kao člana jedne apstraktne, odnosno projektovane, zamišljene zajednice.

Sve velike klasične zajednice zamišljale su sebe kao centar kosmosa, povezan sa svetom nadzemaljskog putem svetog jezika (sopstveni pisani jezik se shvata kao svet i apsolutan) koji, dakle, ima funkciju transcendencije u taj drugi svet, svet bezvremenog. Kohezioni princip ovih, često ogromnih pa i transkontinentalnih zajednica, međutim, nije bio samo pisani jezik, s obzirom na ogroman procenat nepismenosti kod stanovništva, već je taj princip bila i kosmološka hijerarhija koju su činili i izabrani pojedinci, sveštenici i posvećenici, a na čijem vrhu se nalazilo božanstvo. Druga objedinjujuća koncepcija zajednica bila je ona vezana za svetovnog vladara, političkog i društvenog centra oko kojeg se organizuju svi aspekti zajednice. Njegov legitimitet je transcendentnog porekla, dakle, ne izvire iz naroda, koji se ne sastoji od građana, već od podanika. Treća ujedinjujuća koncepcija bila je koncepcija vremena, odnosno zamišljanja vremena, prema kojem su kosmološko i istorijsko bili nerazdvojivi, tj. predstavljali su određeni kon-

tinuum. Ovo shvatanje vremena temeljilo se na principu istovremenosti, sintezi prošlosti i budućnosti u sadašnjosti. Združene, ove ideje su davale smisao svakodnevnom postojanju, smrti i patnji. Vremenom, od kasnog srednjeg veka, religiozne zamišljene zajednice slabe, između ostalog, kao posledica istraživanja neevropskog sveta, koje proširuje kulturne i geografske vidike, kao i predstava o različitim mogućim načinima života. Istorijski, nacije su postale zamislive tek kada su ove tri koncepcije izgubile svoju aksiomatsku vrednost pod uticajem naučnih otkrića, saobraćaja i sredstava komunikacije.

Za novo shvatanje vremena i jezika najzaslužnije je štamparstvo, koje se vremenom prilagođava tržištu i nadolazećem kapitalizmu, nudeći pisanu robu široke potrošnje. U početku su štampana dela bila na latinskom jeziku, ali jednom kada je ograničeno, elitno tržište evropske bilingvalne inteligencije bilo zasićeno, "tiskani kapitalizam"⁴ se u jurišu za profitom okreće za novim bogatijim izvorima kapitala. U želji da se osvoji veće tržište, štamparska preduzeća se usmeravaju na narodni govorni jezik-vernakular. Uticaj reformacije na ovaj proces bio je od velikog značaja.⁵ Iako je nastanak administrativnih vernakulara prethodio pojavi štampanih knjiga i reformacije, raznovrsnost govornih jezika u Evropi na početku razvoja kapitalizma je bila tolika da je predstavljala ograničavajući faktor razvoju štamparske delatnosti. Međutim, ti govorni jezici mogli su se u određenim granicama obuhvatiti i skupiti u manji broj pisanih jezika. Pisani jezik sada postaje sredstvo standardizacije srodnih vernakulara. Kapitalizam, tako, u okviru gramatike i sintakse stvara "mehaničku reprodukciju" pisanog jezika, koji se, tako standardizovan, mogao u obliku pisane reči prodavati na veliko.

Ti pisani, odnosno štampani jezici postavili su, po Andersonu, temelje nacionalne svesti na tri načina. Prvo, stvorili su unificirana polja komunikacije ispod latinskog jezika, a iznad vernakulara. Govornici brojnih engleskih, francuskih, španskih itd. vernakulara, kojima je bilo teško ili čak i nemoguće da se sporazumeju u razgovoru, sada su mogli da se sporazumeju putem pisane reči. Drugo, štampa je konsolidovala jezik, što je vremenom doprinelo stvaranju osećanja drevnosti, bitnog za subjektivno poimanje nacije. I treće, stvoren je jezik vlasti, drugačiji od upravnih vernakulara.

---

⁴ Izraz koji koristi B. Anderson.

⁵ Od vremena istorijskog spiska teza prikucanih na vrata ckve u Vitenbergu, proces je uhvatio naglo ubrzanje. Od 1520–1540. godine izašlo je tri puta više knjiga na nemačkom jeziku, nego u periodu od 1500–1520. godine (Benedikt Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica*, Plato, Beograd, 1998, str. 46).

Neki dijalekti sličniji pisanom jeziku su se učvrstili i stopili sa njim, dok su drugi postepeno nestajali.⁶ Pojava novina je pojačala ovaj proces. Članovi zamišljene zajednice sada su mogli u isto vreme da se, prostorno udaljeni jedni od drugih, usmere na istu aktuelnost, da zajedno tvore novu vrstu istovremenosti. Svest o tome kod njih izaziva osećanje jedinstva sa tim hiljadama drugih i "zamišljanje zajedništva".

Nacionalno samoodređenje iz istorijske perspektive: teorija M. Hroha

Hrohova (Miroslav Hroch) teorija zasnovana je na empirijskim podacima i njenu srž predstavlja tipologizacija različitih nacionalnih pokreta u odnosu na određene društveno-istorijske procese tj. faze razvoja ovih pokreta. Samoodređenje (self-determination) u nacionalnom smislu Hroh razume kao određeni tip društvenih i političkih zahteva koji se uklapaju u sledeći model: subjekat A se oseća u podređenoj poziciji u odnosu na subjekat B i pokušava da ukine ovu podređenost. Ova težnja ka samoodređenju je težnja sa nižih pozicija moći i obično je osporavana od onih koji zauzimaju više pozicije moći tj. subjekta B.

Tokom faze A, inicijalnog perioda, aktivisti nacionalnih pokreta se posvećuju istraživanjima lingvističkih, istorijskih i kulturnih osobenosti svojih etničkih grupa. Ovde se još uvek ne definišu nikakvi politički ciljevi. U fazi B pojavljuju se patriotski pokreti koji nastoje da uključe što veći broj članova svoje etničke grupe u projekat kreiranja buduće nacije. Kada je odlučujući deo svih slojeva etničke grupe prihvatio svoj nacionalni identitet kao specifičnu vrednost, kritična masa pokreta je formirana, što je stanje koje Hroh određuje kao fazu C.⁷ Model se dalje usložnjava kada se u odnosu na strukturu nacionalnih programa i njihove rezultate primene tri grupe faktora: politički sistem u okviru kojeg je nacionalni pokret delovao tokom B i C faze, socijalna struktura nedominantne etničke grupe, prethodni istorijski razvoj nedominantne etničke grupe.

---

⁶ Na primer, kao osnova za književni nemački jezik uzet je Hochsdeutsch, jezik severnih delova Nemačke.

⁷ Miroslav Hroch, "National Self-Determination from a Historical Perspective", u Sukumar Perival (ed.) *Notion of Nationalism*, Central European University Press, Budapest-London-New York, 1995.

Politički sistem

Nacionalni pokreti koji su delovali unutar kasnih apsolutističkih režima mogu se razvrstati na pokrete koji su delovali unutar "legalističkih" režima, poput onog u Habsburškoj monarhiji, i pokrete koji su delovali unutar režima zasnovanih na političkoj represiji, kao što je bio slučaj u Otomanskoj imperiji. Dok su se nacionalni pokreti prve kategorije mogli pozivati samo na pravne argumente, ostali pokreti bili su osuđeni na oblast ilegalnog političkog delovanja.

Socijalna struktura nedominantne etničke grupe

Ova dimenzija, kombinovana sa razvojem nacionalnih pokreta tokom A, B i C faze, omogućava razlikovanje dve vrste nacionalnih pokreta. To su : 1) nacionalni pokreti zasnovani na gotovo kompletnoj socijalnoj strukturi, uključujući tu i vladajuće klase i plemstvo kod Poljaka i Mađara, preduzetnike i visoku buržoaziju kod Grka i Norvežana, čelnike lokalne administracije i trgovce kod Srba; 2) nacionalni pokreti sa nedovršenom socijalnom strukturom, u njih se ubrajaju nedominantne etničke grupe koje su se sastojale uglavnom od seoskog stanovništva (Estonci, Litvanci, Ukrajinci i Slovenci), kao i one koje su u okviru svoje društvene stratifikacije obuhvatale i slojeve gradskog stanovništva niže srednje klase.

Nacionalni pokreti sa kompletnom socijalnom strukturom isticali su svoje političke zahteve samo u fazi B, dok su socijalni pokreti sa nedovršenom socijalnom strukturom isticali lingvističke, kulturne i socijalne zahteve tokom faze B, a političke programe kasnije, u fazi C. Dalje, nacionalni pokreti sa nekompletnom socijalnom strukturom nisu razvili secesionističke elemente u svojim političkim programima sve dok njihova socijalna socijalna struktura nije kompletirana.

Prethodni istorijski razvoj

Po ovom kriterijumu mogu se dalje razlikovati tri podgrupe : 1) nedominantne etničke grupe koje su živele u uslovima što su podsećali na njihovu nekadašnju državu u smislu posedovanja sopstvene vladajuće klase, nacionalne kulture, određenih institucija koje su opstale, kao i određenog sećanja na prošlost; u ovu grupu spadaju, na prvom mestu, Mađari i Poljaci, a zatim Norvežani, Česi i Hrvati; 2) nedominantne etničke grupe koje su nekada imale svoju srednjovekovnu državu, ali koja je razrušena tako

---

da je od nje ostalo samo sećanje (Grci, Srbi, Bugari, Litvanci, Ukrajinci, itd.); 3) nedominantne etničke grupe koje nikada ranije nisu dostigle stanje državotvornosti i kod kojih je tradicija vlastitog pisanog jezika bila slaba (Estonci, Letonci, Slovenci, itd.).

Zaključujući ova razmatranja, Hroh iznosi dve opšte teze:

Prvo, jačina i vreme zahteva za nacionalnim samoodređenjem nisu zavisili od intenziteta političke represije i nisu bili u korelaciji sa nivoom lingvističkih i kulturnih zahteva. Drugo, nacionalno samoodređenje je bilo jače i uspešnije kod onih nacionalnih pokreta koji su se zasnivali na kompletnoj socijalnoj strukturi svojih etničkih grupa i koji su bili u prilici da se oslanjaju na neke institucije ili tradiciju svoje srednjovekovne države. Ukoliko su posedovali oba od ova dva faktora, onda su zahtevi za samoodređenjem i državnošću razvijeni i prihvaćeni već tokom faze B. U fazi C, kod onih nedominantnih etničkih grupa koje su nekada posedovale svoje srednjovekovne države, politički programi su se pomerili ka težnji za autonomnim statusom nacionalne teritorije određene istorijskim granicama.

Jugoslavija kao kraljevina

Kraj Prvog svetskog rata i neslaganja oko formiranja prve Jugoslavije

Kraj Prvog svetskog rata zatekao je materijalno i ljudski opustošene teritorije buduće jugoslovenske države. Pobednička srpska vojska je imala izuzetno značajnu ulogu u nastojanjima da se formira zajednička država jugoslovenskih naroda. Osim održavanja reda u oslobođenim delovima buduće zemlje i obračuna sa ostacima oružanih snaga lojalnih Austrougarskoj monarhiji, ona je predstavljala branu italijanskim pretenzijama na slovenačko i hrvatsko primorje. Bez ovih okolnosti, teško da bi hrvatski i slovenački lideri došli na pregovore u Beograd pod, u suštini, srpskim uslovima. U to vreme, 1918, većina javnog mnjenja, bilo gde osim na Kosovu, naginjala je stvaranju neke vrste Jugoslavije.⁸ Jedinствена država, pored toga, išla je u prilog logici zajedničkog tržišta ali i zajedničkim kulturnim afinitetima. Međutim, kratkoročno gledano, ekonomske prepreke političkom ujedinjenju i izbori za Ustavotvornu skupštinu koji su doneli nove razdore otežali su čak i većini u kojoj su dominirali Srbi da 1921. ostvari sporazum oko toga kakva vrsta države se želi.

---

⁸ Džon R. Lempi, *Jugoslavija kao istorija*, Dan Graf, Beograd, 2004, str. 90.

Sredinom 1915, srpska vlada kao i Jugoslovenski odbor Hrvata i Slovenaca u izbeglištvu, finansiran od strane srpske vlade i predvođen Franjom Supilom i Antom Trumbićem, proklamovali su ratne ciljeve koji će izazvati rušenje poretka pre 1914. i omogućiti stvaranje jugoslovenske države. Na zasjedanju na Krfu u leto 1917. srpska vlada i predstavnici Jugoslovenskog odbora razmatrali su principe stvaranja nove države. Glavna tačka rasprave bila je ona koja se ticala tipa državnog uređenja. Nikola Pašić zastupao je unitaristički tip države, za koji je smatrao da jedini može odoljeti spoljnim pritiscima, dok je Ante Trumbić zastupao konfederalni koncept. Rezultat je bio dvosmisleni dokument, proglašen 20. jula. U četrnaest tačaka dokumenta (Krfaska deklaracija), govorilo se o jedinstvenoj državi za "narod od tri imena", sastavljen od Srba, Hrvata i Slovenaca, pod dinastijom Karađorđevića, a obećana su i demokratska prava obezbeđena srpskim Ustavom. Ravnopravno navođenje tri imena u Članu 5. podrazumevalo je autonomiju za sva tri naroda, ali teritorija i uslovi nisu bili detaljno naznačeni. Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba proglasilo se u Hrvatskom saboru 29. oktobra 1918. za novi vrhovni organ državne uprave Južnih Slovena u Austrougarskoj. Istovremeno je proglasilo novu državu, nazvanu Državom Slovenaca, Hrvata i Srba, čime se prekinula svaka veza sa poretkom Habsburške monarhije. Ovo telo je, dalje, proglasilo 24. novembra ujedinjenje pomenute države sa Kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom u jedinstvenu državu Srba, Hrvata i Slovenaca. Stjepan Radić, antiklerikalac i vođa Hrvatske seljačke stranke (HSS) je predstavljao opoziciju Narodnom vijeću i on u februaru 1919. šalje pismo američkom predsedniku Vilsonu u kom apeluje na njega da prizna hrvatsku republiku, dodajući sledećeg dana reč "republikanska" nazivu svoje partije.

Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca proglašena je 1. decembra 1918. godine. Narodno vijeće je 5. decembra 1918. pokušalo da svoje slabe oružane snage suprotstavi preostaloj mađarskoj jedinici u Zagrebu, ali rezultat je bio neuspešan, što je učinilo da srpska vojska nema vojnu alternativu širom nove zemlje. Stalna opasnost od italijanskih pretenzija ubedila je političke lidere Slovenaca da unutar zajedničke države potraže savezništvo sa srpskim interesima. Beograd je, kao prestonica i sedište generalštaba, bio centar diplomatskog i vojnog uticaja protiv Italije. U martu 1919. osnovano je Privremeno narodno predstavništvo (PNP), sa ciljem da se pripreme izbori za Ustavotvornu skupštinu. Izbori su odlagani do novembra 1920, a ratifikacija je usledila tek za narednih šest meseci. Odvojeni problemi srpske i hrvatske privrede ometali su posleratno političko usklađivanje. Ekonomska integracija Kraljevine suočavala se sa ogromnim preprekama prošlosti.

Srbija, Hrvatska Slavonija kao i ostali delovi zemlje trgovali su mnogo više sa drugim trgovinskim mrežama nego međusobno. Država je posedovala četiri različite železničke mreže, pet valuta, šest carinskih oblasti i zakonodavnih sistema koji su poticali od pre 1914. Srpska industrija pretrpela je ogromne ratne štete u poređenju sa Hrvatskom i Slovenijom. Železničke veze su takođe bile razorene. Hrvatska industrija, skoncentrisana u Zagrebu, pokazala je brz oporavak, čime se približno jednak stepen industrijskog razvoja, pre rata, Zagreba i Beograda pretvorio u značajan ekonomski jaz. Broj industrijskih preduzeća u Zagrebu porastao je četiri puta više nego u Beogradu 1926, a kapital dva puta. Odluka vlade u kojoj su dominirali Srbi da menja krune za dinar prema kursu 5 prema 1 izazvaće negodovanja u Hrvatskoj zbog državnog centralizma koji dolazi iz Srbije.

Izbori za Ustavotvornu skupštinu 1920.

Izbori za Ustavotvornu skupštinu održani su 28. novembra 1920. Radić, koji je na vreme pušten iz zatvora da bi učestvovao u predizbornoj kampanji, odustao je od zahteva za odvojenim priznanjem Hrvatske Seljačke Republike, ali je i dalje ostajao pri zahtevu za ograničenom ustavnom monarhijom u kojoj bi Hrvatska imala status konfederalne autonomije.

Nakon obezbeđivanja skupštinske većine za Ustav, Pašić je, kao privremeni predsednik skupštine, simbolično zakazao glasanje o Ustavu za 28. jun 1921. To sada postaje datum od kojeg počinje da postoji prva Jugoslavija kao ustavna, parlamentarna i nasledna Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. Zajedno sa najvećom opozicionom strankom – Komunističkom partijom Jugoslavije (KPJ) i Slovenačkom narodnom strankom, HRSS je odlučila da bude uzdržana pri glasanju za ratifikaciju centralističkog Ustava koji daje velika ovlašćenja monarhu i beogradskim ministrima. Ustav nije priznavao postojanje pojedinih nacija u Jugoslaviji, već su samo priznavane neke razlike između pojedinih "plemena". Kraljeva ovlašćenja u spoljnim poslovima, imenovanjima za predloženi Vrhovni sud i prilikom konačnog odobravanja zakona bila su velika. Formalno krunisanje Aleksandra obaviće se 6. novembra 1921. godine u Beogradu. U delu *Istorija Jugoslavije*⁹, Aleksandar se ocenjuje autokratski vladar koji se oslanjao na veliku podršku generala, pri čemu je od njih 165 u aktivnoj službi 1926. godine, 161 bio Srbin, dvojica su bili Hrvati i dvojica Slovenci. Kralj Aleksandar je nameravao da

---

⁹ Ivan Božić, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić, Vladimir Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Prosveta, Beograd, 1972, str. 433.

stvari državu u kojoj bi Hrvati i Slovenci bili isto tako lojalni kao Srbi. Na parlamentarnim izborima 1927, etničke grupe Kraljevine SHS su glasale za etničke partije, u istoj meri kao i na izborima 1923. Demokrate nisu uspele da postanu stranka koja će predstavljati bar Hrvate i Slovence isto toliko kao i Srbe, kao što je to ranije najavljivano. Posle izbora, Aleksandar je zatražio od Radića da formira novi kabinet. On je pre toga, 1925. bio ministar obrazovanja, i to u poslednjoj Pašićevoj vladi. Međutim, i pored njegove nove tvrdnje da su Hrvati i Srbi, bar u Hrvatskoj, jedan narod, on nije uspeo da privoli nijednu radikalnu frakciju da mu se pridruži u novoj vladi. Radić je, konačno, sa Svetozarem Pribićevićem, liderom Srpske nezavisne stranke iz Hrvatske, predložio kralju formiranje nepartijske vlade koju bi predvodio jedan armijski general. Kralj Aleksandar je odbio predlog i okrenuo se kabinetu u kome su dominirali lider SLS monsijor Korošec i Spaho iz Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO).

Ubistvo Stjepana Radića i šestojanuarska diktatura

Opoziciona koalicija Radić–Pribićević oštro je napala Vukićevićevu vladu u maju 1928. godine, nazivajući čitav režim korumpiranim i neizdržljivim,¹⁰ zbog njenog pokušaja da obezbedi ratifikaciju "Nettuno konvencije" sa Italijom, od čega je zavisio i preko potreban britanski kredit. Demonstracije protiv konvencije su izbile u nekoliko dalmatinskih gradova kao i u Beogradu. U junu, u skupštini vlada opšta tenzija, podgrevana nepriremenim i zloslutnim izjavama čak i na formalnim sednicama. "Radić je sam 19. juna rekao da je retorika stvorila 'psihološko raspoloženje za ubistvo'. Puniša Račić, novi poslanik Radikalna iz Crne Gore i četnički ratni veteran, obećao je da će se 'glave kotrljati... dok se ne ubije Radić neće biti mira'. Narednog dana, taj isti Račić zatražio je da se Radić pošalje na psihološko posmatranje, a onda je iskoračio napred i zapucao iz revolvera na okupljene hrvatske lidere."¹¹ Iako je izgledalo da se oporavlja, Stjepan Radić je podlegao ranama 8. avgusta. Puniša Račić je 1929. osuđen na dvadeset godina zatvora, a oktobra 1944. pripadnici 21. srbijanske divizije su ga pronašli u jednom selu ispod Avale i streljali u logoru na Banjici. Novu vladu Kraljevine SHS na brzinu je formirao Korošec. Već tada, Hrvatska seljačka stranka (HSS) pogrešno je sumnjala da su Radikalna partija i armijski generali bliski kralju organizovali napad u skupštini, verovatno i zbog toga što je Račić bio

---

¹⁰ Op. c. str. 143.

¹¹ Džon R. Lempi, *Jugoslavija kao istorija*, Dan Graf, Beograd, 2004, str. 143.

blizak generalu Petru Živkoviću, čoveku u koga je Aleksandar imao najviše poverenja. Delegati HSS, osim četvorice, i Nezavisnih demokrata napustili su parlament, a demokrate su pretile da će učiniti isto. Radikalski disident Stojan Protić obnovio je svoj predlog da se Hrvatska i Slovenija jednostavno otkinu od jugoslovenske države. Studentski protesti u Zagrebu 1. decembra pretvorili su se u pobunu. Akcija policije prilikom razbijanja demonstracija imala je za rezultat dvanaest mrtvih studenata. Korošec 30. decembra daje ostavku, čime se označava kraj parlamentarne Kraljevine SHS i početak januarske diktature i Kraljevine Jugoslavije.

Aleksandar je 6. januara 1929. najavio odluku o raspuštanju skupštine i zabrani svih etnički zasnovanih partija ili organizacija. Jedine organizacije koje su opstale bili su masoni¹² i veteranske organizacije. Ime zemlje je promenjeno u naziv Kraljevina Jugoslavija. Kraljevom proklamacijom 3. oktobra, zemlja je, umesto na dotadašnje provincije, podeljena na šest banovina. Rečne doline činile su glavne tačke novih regiona, između ostalog i zbog podsticanja ekonomske integracije. Granice banovina uglavnom nisu bile istorijske, osim u slučaju Dravske (Slovenija) i delimično Zetske banovine (Crna Gora). Najozbiljnija opozicija kraljevskoj diktaturi dolazila je od Pribičevića i Mačeka, koji je zamenio Radića na čelu HSS. Novi Ustav donet je u septembru 1931. Njegove izborne odredbe ustanovile su dva zakonodavna doma. Od 96 članova gornjeg doma-senata, predviđeno je da kralj imenuje polovinu. Kralj je, po novom Ustavu, takođe imao pravo da primeni preventivni veto nad skupštinskim odlukama, kao i pravo da interveniše prilikom imenovanja sudija u narednih pet godina. Izbori za opštinsku upravu bili su uskraćeni Zagrebu, Beogradu i Ljubljani.

---

¹² Nakon formiranja jugoslovenske države, najveći broj hrvatskih i srpskih loža je objedinjen u okviru Velike lože SHS "Jugoslavija". Od samog početka, masoni ove Velike lože imaju nesumnjiv projugoslovenski karakter i daju veliku podršku monarhu. Iako je postojao sukob slobodnih zidara u Hrvatskoj u kome su se masoni podelili na one koji veruju u zajedničku budućnost Srba i Hrvata i one koji su sa negodovanjem gledali na bilo kakve veze dva naroda (hrvatski masoni okupljeni oko Simboličke Velike lože "Libertas"), najveći broj istaknutih intelektualaca i uglednih građana-masona bio je član Velike lože SHS "Jugoslavija". U svim međuratnim vladama Kraljevine, bilo je uvek po nekoliko slobodnih zidara. Predsednici šest vlada su bili masoni, a u trideset i jednoj međuratnoj vladi masoni su bili ministri spoljnih poslova (Zoran D. Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji* (1764–1980), Narodna knjiga, Beograd, 1984).

Ubistvo kralja Aleksandra

Ekonomska kriza i političke tenzije podstakli su organizovanje nekoliko ekstremističkih pokreta. Ni KPJ ni Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija (VMRO) nisu uspele da iskoriste neprilike u zemlji za svoje ciljeve. Hrvatski separatistički emigranti su, međutim, uspele da se organizuju u inostranstvu i formiraju ustaše kao propagandnu i terorističku organizaciju. Lider ustaša Ante Pavelić je u Milanu 1929. uspeo da se dogovori sa Musolinijem o finansijskim aranžamanima. Pre toga mu je zagrebački izgred zbog Radićevog ubistva 1928. omogućio da privuče nove sledbenike u, tada novu, paravojnu formaciju Hrvatski domobrani. Struktura, organizacija i spoljna obeležja ustaša bila su inspirisana italijanskim fašističkim modelom, a program se uglavnom sastojao od (neitalijanske) rasističke retorike koja je krivila Srbe i njihove saveznike za sve hrvatske nevolje, kao i neuspeh da se čitava BiH uključi u sastav Hrvatske. Atentat na kralja prilikom njegove prve posete Zagrebu od uvođenja diktature bio je neuspešan. Međutim, najava da će Aleksandar 9. oktobra 1934. posetiti Marsej, da bi se sastao sa francuskim ministrom spoljnih poslova Lujom Bartuom, stvorila je drugu priliku za atentat. Bartu je nameravao da približi Francusku i Italiju, što je pretilo da u to uvede i Mađarsku i natera je da zatvori logor u mestu Janka Pusta, baš kao što je Aleksandrov prethodni sastanak sa bugarskim kraljem Borisom doveo do zatvaranja baza VMRO u Bugarskoj. Za atentatora je izabran šofer vođe VMRO. Slabe mere bezbednosti omogućile su da atentat bude uspešan. Kako je suđenje u Marseju povodom ubistva otkrilo veze ustaša sa Mađarskom i Italijom, ove dve zemlje su bile, zarad međunarodnog imidža, primorane da zatvore logore za obuku terorista i ustaša, a Pavelić je u Italiji bio stavljen u kućni pritvor. Više od 200.000 ljudi je u Zagrebu odalo poštovanje Kralju pre nego što je njegovo telo prebačeno u Beograd.

Vlada Milana Stojadinovića i konkordat

Prema Kraljevoj tajnoj oporuci, za glavnog namesnika, zajedno sa još dvojicom drugih, izabran je knez Pavle, kome su poverene kraljevske dužnosti dok Aleksandrov sin Petar ne napuni osamnaest godina u septembru 1941. Mandat za sastav nove vlade je dobio Milan Stojadinović, koji u vladu uvodi Mehmeda Spahu, lidera bosanskih muslimana, i Antona Korošeca. Da bi se pomirio sa Hrvatima, a istovremeno obavezao njihovo rimokatoličko sveštenstvo da poštuje priznanje Jugoslavije od strane

---

Svete Stolice, Stojadinovićev režim je potpisao konkordat sa Vatikanom 1935. Obećano je odobrenje za funkcionisanje crkvenih škola i organizacije Katolička akcija, dakle, slična prava koja je već uživala SPC. Nova vlada je u avgustu započela organizovanje nove vladine partije, tzv. Jugoslovenske radikalne zajednice (JRZ), čiji je slogan bio "Jedna država, jedan narod, jedan kralj".¹³ U novu stranku su, kao potpredsednici, ušli Spaho i Korošec, koji je ponovo legalizovao svoju SLS, nazivajući je sada JRZ. Maček je odbijao da se priključi JRZ sve dok ne usledi revizija Ustava, nastavljajući pri tom sa bojkotom Skupštine. On je 1937. prihvatio ponudu srpske ujedinjene opozicije demokrata, agraraca i republikanaca i formirao sa njima koaliciju koja počinje da razmatra formiranje jedinstvenog Bloka narodne sloge. Stojadinovićevo insistiranje na skupštinskoj ratifikaciji konkordata ekstremizovalo je prilike u Jugoslaviji. Ratifikacija je trebalo da zadovolji Musolinija i istovremeno oslabi komuniste i navodno antiklerikalnog Mačeka. Ratifikacija je usledila u skupštini većinom od 167 prema 127 glasova delegata.¹⁴ Reakcija SPC bila je izuzetno oštra. Svi narodni poslanici koji su podržali ratifikaciju, kao i sam predsednik vlade, bili su ekskomunicirani iz crkve. Kasnije će SPC skinuti ekskomunikaciju, u februaru 1938, pošto je prethodno predsednik vlade povukao konkordat oktobra 1937. U međuvremenu, ujedinjena opozicija, predvođena patrijarhom Varnavom, žestoko se usprotivila ratifikaciji. U Beogradu je došlo do demonstracija, a žandarmerija je napala litiju, tukla vladike i sveštenike.¹⁵ Iste večeri kada je skupština usvojila konkordat umro je patrijarh Varnava. Srbijom su se pronele glasine da je režim otrovao patrijarha. Maček i srpska opozicija, predvođena starim Nezavisnim radikalima i nekadašnjim demokratama, Ljubom Jovanovićem i Milanom Grolom, uspeli su da formiraju Blok narodne sloge. Kada je Maček ispred HSS došao u Beograd na konferenciju lidera Bloka, u avgustu 1938, bio je srdačno dočekan od skoro 100.000 ljudi na ulicama Beograda. Posle opštih izbora u decembru 1938, Stojadinović je bio primoran da podnese ostavku. On je bio zaslužan za ekonomski rast postignut posle depresije 1935. Ekonomsku politiku je prilagodio međunarodnoj trgovini i Nemačkoj je unapredio u glavnog trgovinskog partnera Jugoslavije.

---

¹³ Džon R. Lempj, *Jugoslavija kao istorija*, Dan Graf, Beograd, 2004, str. 158.

¹⁴ Ivan Božić, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić, Vladimir Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Prosveta, Beograd 1972, str. 441.

¹⁵ C.1.

Cvetkovićeva vlada, Banovina Hrvatska i diplomatski pregovori sa nacističkom Nemačkom

U februaru 1939, knez je zatražio od Dragiše Cvetkovića da formira vladu. Musolini je požurio da okupira Albaniju u aprilu 1939, pre nego što je nova vlada mogla da povuče Stojadinovićevo odobrenje kojim Musolini ima slobodan pristup Albaniji, a da za uzvrat drži ustaše pod kontrolom. Nepovoljna međunarodna situacija uticala je da knez Pavle potraži neko rešenje za srpsko-hrvatske odnose, i učini ustupke Mačeku. Cvetković se, nakon nekoliko sastanaka sa Mačekom, 27. aprila 1939. dogovorio i sklopio sporazum o stvaranju Banovine Hrvatske. Hrvatska je posle sporazuma obuhvatala ne samo Dalmaciju iz ranijeg Primorja, već je dobila Dubrovnik iz Zetske banovine, deo bivše Vojne Krajine iz Vrbarske banovine, dva dela Srema i tri dela Drinske banovine. Osim novih teritorija, Hrvatska je dobila i konfederalni status, Sabor i bana koga imenuje monarh. Smatra se da je veći, iako neodređeni deo javnog mnjenja u Srbiji bio protiv sporazuma. Najmanji izvor ove opozicije bila je stranka Zbor Dimitrija Ljotića, koji nije osvojio nijedno mesto na sledećim dvama izborima i jedva jedan procenat glasova.¹⁶ Mnogo veća opozicija dolazila je od Srpskog kulturnog kluba, koji je 1937, između ostalih, osnovao ugledni profesor Pravnog fakulteta i istoričar Slobodan Jovanović. On je ustao protiv sporazuma zbog srpske manjine, posebno u Bosni, koja je uključena u Banovinu Hrvatsku. Zbog kraha Musolinijeve invazije na Grčku, Hitler je bio primoran da se usredredi na Balkan. Cvetkovićeva vlada počela je 1940. tajnu pripremu za vojno snabdevanje Grčke. Međutim, pristupanje Bugarske trojnom paktu otežalo je međunarodnu poziciju Jugoslavije i učinilo teškim jugoslovenskoj vladi da se opire potpisivanju sporazuma sa Nemačkom. Knez je odbio da potpiše sporazum sa nacističkom vladom prilikom njegove posete Berhtesgadenu 4. marta 1941. Jugoslovenska vlada se oslanjala na obaveštajne izvore koji su tvrdili da predstoji nemački napad na SSSR. Invazija je trebalo da skrene nemačke trupe sa Balkana. Međutim, kako se to nije desilo na vreme, vlada je 25. marta 1942 godine formalno potpisala Trojni pakt. Dva dana kasnije, brojni političari, kao i beogradska javnost, dali su podršku državnom udaru koji je srušio Cvetkovićevo vladu i proglasio još uvek maloletnog Petra za kralja umesto namesništva.¹⁷ Neposredno posle toga doneta Hitlerova odluka da uništi jugoslovensku državu označice kraj prve Jugoslavije.

---

¹⁶ Džon R. Lempi, *Jugoslavija kao istorija*, Dan Graf, Beograd, 2004, str. 175.

¹⁷ Op. c. str. 178.

Nacionalni pokreti u Kraljevini Jugoslaviji iz perspektive teorije M. Hroha

U ovom radu će se, zbog suštinske važnosti srpsko-hrvatskih odnosa za prvu Jugoslaviju, kao i zbog ograničenja dužine rada, pod nacionalnim pokretima razmatrati nacionalni pokreti u Hrvatskoj i Srbiji, odnosno Hrvata i Srba. Od teorija izloženih na početku rada, u obzir će se uzeti teorija Miroslava Hroha Nacionalno samoodređenje iz istorijske perspektive, kao najpogodniji analitički okvir za tematiku koja se obrađuje u ovom radu.

Nacionalni pokret u Hrvatskoj

Hrvatski nacionalni pokret ulazi u fazu A i B za vreme postojanja Habzburške monarhije. Hrvati (u vreme Austrougarske), što se tiče prethodnog istorijskog razvoja, spadaju u grupu onih nedominantnih etničkih grupa, tj. etničkih grupa koje nemaju svoju nacionalnu državu (vidi poglavlje: Teorija M. Hroha) i koje su (u apsolutističkom ali pravno-legalističkom sistemu Habzburške monarhije) živele u uslovima koji podsećaju na njihovu nakadašnju državu. One poseduju sopstvenu vladajuću klasu – plemstvo, zatim neke institucije – Sabor, hrvatski Ban. Što se tiče sećanja na prošlost, ono je, s obzirom na relativno rani gubitak srednjovekovne države, pod znakom pitanja. U pogledu socijalne strukture nedominantne etničke grupe, Hrvati spadaju u grupu sa dovršenom, kompletnom socijalnom strukturom, uključujući tu plemstvo, preduzetnike i trgovce (posebno u primorskom krajevima) kao i čelnike lokalne administracije.

U oblasti standardizacije nacionalnog jezika i stvaranja književnog jezika, istaknutu ulogu odigrao je Ljudevit Gaj, kada je dao osnovu za usvajanje štokavskog govora kao književnog jezika 1830. u delu Kratka osnova hrvatsko-slavonskog pravopisanja. Grof Janko Drašković takođe usvaja štokavsko narečje kao osnovu nacionalnog jezika, u osnovi smatrajući da se radi o ilirskom jeziku. Novi jezik koji zamenjuje odumirući latinski i postaje inspiracija hrvatske intelektualne omladine ali i sredstvo za borbu sa modernim mađarskim nacionalizmom. Od 1832, Hrvatski sabor daje otpor mađarskim zahtevima za uvođenje mađarskog jezika kao službenog jezika u Ugarskoj kraljevini, ali počinje i borba za municipalna (opštinska) prava u Hrvatskoj. Dakle, borba za kulturnu i jezičku autonomiju, karakteristična za fazu A, vodi dalje do početka borbe za politička prava i autonomiju karakterističnu za fazu B. Važno je primetiti da se hrvatski nacionalni pokret u ovoj fazi odvija u jednom širem kontekstu, u kontekstu Ilirskog pokreta

odnosno u kontekstu prve lokalne definicije jugoslovenske ideje. Upravo je opasnost od preteće mađarske hegemonije privukla plemićku elitu u Ilirski pokret, više nego privlačnost jedinstvenog jugoslovenskog jezika. Ilirski pokret je nastojao da ujedini južnoslovenske "podgrupe", od Slovenaca do Bugara, u uniju tzv. Velike Ilirije.¹⁹ Neki autori ističu da ideje koje su tada propovedane nisu bile izraz širokog puka već samo jednog tankog dela inteligencije i elite.²⁰

Kada Hrvatska ulazi u Kraljevinu SHS, ona u nju ulazi u okviru šireg političkog programa jugoslovenstva, koji podržavaju vodeći hrvatski intelektualci. Međutim, izražava se rezerva prema centralizmu i unitarizmu koji dolazi iz Beograda (pogotovo od strane Trumbića i Radića). Tako, Hrvati gube neke političke privilegije koje su imali još u Austrougarskoj monarhiji, iako je, sa druge strane, eliminisana opasnost od mađarizacije, kao i opasnost od italijanskih pretenzija na Jadransko primorje.

Oduševljenje koje vlada u hrvatskim gradovima zbog oslobađanja od podređenosti Austrougarskoj, vremenom će opadati i, postepeno, pogotovo za vreme diktature, prerastati u jako nezadovoljstvo. Od samog početka, stanje na hrvatskom selu biće znatno drugačije. "Seljak je odmah u početku shvatio svojim zdravim razumom da postoji pogibelj da riješivši se mađarskog gospodstva potpadnemo pod srpsko. Osim toga, seljaštvo je, dajući u ratu najveći doprinos u krvi, steklo... uvjerenje da su carevi i kraljevi oni koji su krivi za ratove, pa se opridijelilo za *republiku*."²¹ Dakle, već nešto pre uspostavljanja jugoslovenske države, hrvatski nacionalni pokret se koleba između svog nacionalnog samoodređenja kao jugoslovenskog ili hrvatskog. Ipak, pod vođstvom Stjepana Radića nastavlja se politička borba za samoodređenje hrvatskog naroda u okviru Kraljevine SHS. Ovaj pokret teži reviziji Ustava iz 1921, veća politička prava, konfederalno uređenje i priznavanje političke autonomije Hrvatskoj.

Nacionalni pokret hrvatskog naroda postepeno prilazi fazi C, iako se još uvek nalazi u fazi B. U daljem razvoju događaja, dolazi do stalnih političkih sukoba između hrvatskih političara (pre svega iz HSS) koji teže autonomiji i srpskih političara (pre svega Radikala) koji teže očuvanju državnog centralizma. Dodatan razlog za postepeno pogoršanje srpsko-

---

¹⁹ Džon R. Lempj, *Jugoslavija kao istorija*, Dan Graf, Beograd, 2004, str. 39–40.

²⁰ Vladimir Ćorović, "Pitanje preuređenja države", u: Miodrag Jovičić (ur.) *Jako srpstvo – jaka Jugoslavija*, izbor članaka iz Srpskog glasa, organa Srpskog kulturnog kluba, objavljenih 1939–1940, Naučna knjiga, Beograd, 1991, 14.

²¹ Vlatko Maček, *Memoari*, Hrvatska seljačka stranka, Zagreb 1992, str. 52.

---

hrvatskih odnosa u Kraljevini SHS bio je različit pristup političkom nadmetanju srpskih i hrvatskih političkih elita. Hrvatski politički predstavnici su u Habzburškoj monarhiji uvek imali dva politička programa, jedan maksimalistički i jedan minimalistički. Dok je prvi uvek odražavao najviše zahteve i nije shvatan ozbiljno (niti je imao ultimativan karakter) ni od samih podnosilaca zahteva, već je predstavljao vid političkog manevrisanja, drugi je bio realan i saglasan sa datim mogućnostima. Tako, kad je Radić isticao zahteve za nezavisnom Hrvatskom Seljačkom Republikom, srpski političari su to shvatili kao ozbiljne težnje za otepljenjem. Oni nisu mogli da predvide da će posle nekog vremena isti Radić prihvatiti Kraljevinu SHS, sa dinastijom Karađorđevića i centralističkim Ustavom. Srbi, navikli da se u represivnoj otomanskoj imperiji bore za svoje zahteve (jedinom mogućom) oružanom borbom, nisu shvatali ovakav politički vid borbe, pa su na preterane hrvatske zahteve odgovarali preterano strogim merama državne vlasti, čime se jedna teška situacija činila još težom.²² Hrvatski političari su u Habzburškoj monarhiji navikli da dobijaju samo manje političke ustupke pa su i navikli da na svaku pogodbu gledaju samo kao na polaznu tačku za sledeći zahtev. Srpski političari uvek su, sa druge strane, težili konačnom sporazumu. Vremenom se hrvatskim zahtevima za revizijom države pridružuju i Srbi iz Hrvatske, pa je tako 1927. formirana čvrsta opoziciona koalicija Radić–Pribićević (Demokratska stranka).

Ubistvo Stjepana Radića 1928. dovodi do jakog obrta i nezadovoljstva u Hrvatskoj. Njega je na mestu predsednika HSS zamenio Vlatko Maček, koji zamera srpskim političarima da na jugoslovensku državu gledaju kao na povećanu Kraljevinu Srbiju.²³ Kurs vodeće hrvatske stranke HSS i dalje ostaje borba za autonomni i konfederalni status Hrvatske u tada već Kraljevini Jugoslaviji. U izveštaju o političkim prilikama u Jugoslaviji 1936. Huberta Rypke, novinara čehoslovačkog lista Lidove Noviny, koji on podnosi Ministarstvu spoljnih poslova Čehoslovačke i predsedniku Benešu, ističe se, povodom hrvatskog pitanja, da su kod Hrvata ojačali separatistički elementi, i da su protiv Mačeka na snazi dobili ne samo frankovci nego i klerikalci. Dalje se ističe kako je "Maček danas više vođa samo svoje seljačke stranke, nego li cijeloga hrvatskog naroda".²⁴ Za vreme i posle kraljevske diktature, i

---

²² Slobodan Jovanović, *Iz istorije i književnosti*, tom II, BIGZ–Jugoslavijapublik–Srpska književna zadruga, Beograd, 1991.

²³ Vlatko Maček, *Memoari*, Hrvatska seljačka stranka, Zagreb, 1992, str. 84.

²⁴ Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941*, tom I, Liber, Zagreb, 1974, str. 244.

---

u Srbiji dolazi do zahteva za ograničavanjem vlasti režima. Ipak, kako navodi Slobodan Jovanović: "...Borba diktature protiv stranaka nije dala iste rezultate u Srbiji i Hrvatskoj. U Srbiji je imala više uspeha nego u Hrvatskoj... Sve one razlike koje smo beležili u hrvatskim gledištima u početku stvaranja naše države, bile su zbrisane tokom vremena. Napravio se jedan blok stranaka, i taj blok je uhvatio korene u širokim narodnim masama, tako da tu nisu postojale obične stranke, nego je postojao jedan narodni pokret."²⁵ Ovde se hrvatski narodni pokret sve više približava fazi C. Međutim, pokret još uvek nije zahvatio sve slojeve stanovništva u Hrvatskoj.

Vodeći hrvatski intelektualci (mnogi su bili članovi Velike lože SHS "Jugoslavija") su nepokolebljivo uz režim i postojano jugoslovenski orijentisani. Tome treba dodati i činjenicu da posle atentata u Marseju 200.000 ljudi u Zagrebu dolazi da se oprostite od pokojnog kralja. Već je, kako ističe Vlatko Maček, 1935. u Hrvatskoj počela da uskrsava narodna kultura. Počinju da se organizuju kursevi sa ciljem opismenjavanja seljaštva, kao i narodne smotre (posebno za omladinu) koje su imale folklorni karakter. "Žene i devojke počele su vaditi iz svojih škrinja u mnogim krajevima već napuštenu narodnu nošnju, a što je najvažnije, počele su i opet same praviti narodnu nošnju... Uskrisile su stare narodne pjesme i stari narodni plesovi, pa su se sela natjecala među sobom koje će od njih izvesti ljepši ples uz ljepše pjesme i ljepšu narodnu nošnju".²⁶ Uspostavljanjem Banovine Hrvatske, hrvatski nacionalni pokret uspeva da obuhvati kritičnu masu svih slojeva stanovništva, odnosno odlučujući deo svih slojeva stanovništva prihvata svoj nacionalni identitet kao specifičnu vrednost, a politički program je uglavnom institucionalno realizovan, što su sve kriterijumi koji svedoče da se hrvatski narod, tj. hrvatski nacionalni pokret u težnji za svojim nacionalnim samoodređenjem nalazi u konačnoj fazi C.

Dakle, po ulasku u prvu Jugoslaviju, odnosno Kraljevinu SHS. Hrvatski narod gubi neke od privilegija koje ima još u Austrougarskoj (pravo na Sabor, Bana, zastavu i grb), i ulazi u novu državu u okviru projekta stvaranja nove nacije. Shodno tome, njihova B faza je za određeno vreme prekinuta, pošto je u Austrougarskoj delimično bila okrenuta političkom cilju ujedinjenja sa južnoslovenskim zemljama. Politički programi i nacionalno mobilisanje (delimično) su, pod vođstvom hrvatske intelektualne elite, okrenuti

---

²⁵ Slobodan Jovanović, "Jugoslovenstvo u prošlosti i budućnosti", u: Miodrag Jovičić (ur.) *Jako srpstvo – jaka Jugoslavija*, izbor članaka iz Srpskog glasa, organa Srpskog kulturnog kluba, objavljenih 1939–1940, Naučna knjiga, Beograd 1991, 47.

²⁶ Vlatko Maček, *Memoari*, Hrvatska seljačka stranka, Zagreb, 1992, str. 117.

---

novoj, jugoslovenskoj naciji. Međutim, ovaj proces je dvostruk. Veliki deo stanovništva, predvođen HSS, daje od samog početka pasivan otpor projekta unitarizacije države. Još uvek se, ipak, ne zna da li će stanovništvo prihvatiti jugoslovenski nacionalni identitet ili će ići u smeru samoodređenja hrvatske nacije. Vremenom, kao što je istaknuto, već od 1935, politički programi i zahtevi za autonomijom Hrvatske dobijaju karakter širokog narodnog pokreta. Izuzetno veliki podsticaj ovom pokretu daje i Bićanićevo delo *Ekonomski podloga hrvatskog pitanja*. Period od vremena Cvetkovićeve vlade iz 1939. je period završetka faze B i ulaska u fazu C, koja dolazi sa uspostavljanjem Banovine Hrvatske iste godine.

Nacionalni pokret u Srbiji

Za razliku od situacije Hrvata u Habzburškoj monarhiji, Srbi su, kao nedominantna etnička grupa u Otomanskoj imperiji, prinuđeni na gotovo isključivo oružani vid borbe za svoje zahteve. Međutim, i pre srpskih ustanaka, sultan, u tri carska fermama od 1793. do 1794, obezbeđuje neke povlastice Srbima na području centralne Srbije. Najznačajnija privilegija bila je samoupravna skupština kneževine na kojoj narod bira lokalnog kneza kao svog predstavnika pred turskim vlastima. Privilegije su imale za posledicu razvoj srpske trgovačke elite kakva ranije nije postojala pod turskom vlašću.²⁷ Iako još uvek nema plemstva, ovaj novi sloj omogućava da se Srbi u okviru Hrohove terije odrede kao grupa sa kompletnom socijalnom strukturom. Sećanje na nekadašnju srednjovekovnu državu je snažno sačuvano u narodnom predanju, ali kako su sve institucije srednjovekovne države, osim Crkve, uništene, uslovi u kojima živi srpski narod u Otomanskoj imperiji su daleko od toga da podsećaju na one iz srednjovekovne države. Posle ustanaka od 1804. do 1815, Srbi dobijaju pravo na autonomiju, čime se stvaraju uslovi za socijalni napredak i oslobađanje od osmanskog feudalnog modela. Hatišerif iz 1830. bio je neka vrsta oktroisanog Ustava (od 1811. drugog po redu u srpskoj istoriji) koji je voljom velikih sila nametnut Srbiji.²⁸ Srbija dobija pravo na državnu zastavu, koja se ustaljuje kao trobojka.

Faza A započinje radom na standardizaciji srpskog jezika i početkom stvaranja nove nacionalne visoke kulture. Vuk Karadžić se pojavio kao nosilac koncepcije reforme jezika i pisma koja će prevladati u Sr-

---

²⁷ Milorad Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918*, tom I, Prosveta, Beograd, 1989, str. 93.

²⁸ Op. c. str. 229.

---

biji. Ta koncepcija zasnivala se na prihvatanju narodnog govora kao osnove standardizacije, kao i na koncepciji "Piši kao što govoriš" koju je konačno uobličio 1788. J. K. Adelung.²⁹ Sećanje na izgubljenu državu oživljava se kroz afirmaciju narodne epske poezije, sa posebnim osvrtom na tragediju Kosovskog boja. Bitan doprinos književnosti formiranju nacionalne svesti dao je Njegošev Gorski vijenac koji izlazi 1847. godine, iste godine kada Vuk Karadžić završava prevod Biblije na srpski jezik. Ep Ivana Mažuranića Smrt Smail-age Čengića, napisan je godinu dana ranije. Od 1826, u Srbiji se ubrzano radi na uspostavljanju školskog sistema i kulturnih institucija. Osniva se Licej 1838, kao prvi korak ka univerzitetu, a 1841. "Društvo srpske slovesnosti" (kao prvi naziv za akademiju književnosti i nauka). Najuticajnija u procesu formiranja nacionalne svesti ipak su štamparska izdanja, pogotovo novine. Već 1813. u Beču se izdaju Novine serbske, a od 1824. u Budimpešti izlazi Letopis Serbska. Vremenom, širom Srbije niču čitališta i biblioteke i do 1841. u Beogradu će se otvoriti Narodna biblioteka i Narodni muzej.³⁰ Ova kulturna delatnost svedoči o aktivnostima karakterističnim za fazu A.

Početak faze B obeležen je političkim radom na obnovi srpske države. Najistaknutiji politički program predstavlja Načertanije Ilije Garašanina iz 1844, čiji je prvi nacrt načinio poljak Franjo Zah po upustvima kneza Čartoriskog, iz 1843, u kojima se za temelj srpske politike uzima južnoslovenska osnova.³¹ Ustav iz 1869. godine omogućio je uvođenje stalne Narodne skupštine i skoro potpuno pravo glasa za punoletne muškarce.³² Berlinski kongres 1878. je onemogućio planove o ujedinjenju srpskog naroda preko nacionalne revolucije, ali je Srbija te godine dobila nezavisnost, a 1882, odlukom Narodne skupštine, postaće Kraljevina. Prvi Ustav nezavisne srpske države biće usvojen 1888. Od svih južnoslovenskih naroda, zahvaljući nezavisnosti, kod Srba (u Srbiji) proces nacionalnog samoodređenja najbrže teče. Krajem XIX veka, seosko stanovništvo u Srbiji još uvek nije potpuno prihvatilo nacionalnu ideju. Nosioc ideje nacionalne kulture i države je pre svega intelektualna elita, školovana u Zapadnoj Evropi. Raspad seoskih zadruga, polovinom XIX veka, na sitne posede doveo je do egalitarizma kod seoskog stanovništva, koji je učinio da seosko stanovništvo teško prihvata

---

²⁹ Op. c. str. 387.

³⁰ Op. c. str. 399.

³¹ Op. c. str. 365.

³² G. Marković, "Srpska politika i privreda u poslednja dva veka", u: Evropski forum, br. 3, mart 2004, str. 4.

razvoj državnog aparata u Beogradu, modernizaciju zemlje, i stvaranje jake vojske, budući da je upravo ono (putem poreza) snosilo najveće troškove takvih poduhvata.³³

Od krunisanja Kralja Petra I Karađorđevića 1903, oseća se u Srbiji da je ponašanje političkih partija, društvenih partija i kulture podređeno i inspirisano nacionalnom idejom. Otprilike od tada počeo je proces prelaska elitnog nacionalizma u masovni tip, tj. najveći deo svih slojeva stanovništva počinje da vidi sebe kao pripadnike jedinstvene nacije. U Srbiji će posle ustavnih promena 1903. preko 70% muškog seoskog stanovništva izlaziti na izbore.³⁴ Sada su skoro svi slojevi stanovništva obuhvaćeni političkim programima, odnosno političkim pravima, i iako je, po statistikama, 1900. samo 21% naroda pismeno, 1903. može da se uzme kao godina u kojoj postepeno nastupa faza C. Vreme Kralja Petra I je obeleženo još intenzivnijim naporima da se izgradi nacionalna visoka kultura a samim tim i još snažnija nacionalna svest. Osnivaju se brojna kulturna i sportska udruženja sa jakim nacionalnim predznakom. Upravo je 1903. donet zakon o seoskim čitaonicama, a neposredno pred Prvi svetski rat u Srbiji izlazi 90 listova.

Posebno važnu ulogu u formiranju nacionalne svesti igrala je voj-ska Kraljevine Srbije. Ona se formirala postepeno i paralelno sa nastankom države, pa je kao takva prirodno težila daljem razvoju moderne nacionalne srpske države. Aneksija Bosne i Hercegovine od strane Austrougarske 1908. izazvala je patriotsko uzbuđenje u Srbiji. Stanovništvo sada potpuno prihvata svoju nacionalnu pripadnost, što se vidi i po velikoj privrženosti svojim sunarodnicima koji ostaju pod stranom vlašću u Bosni i Hercegovini. Upravo će posle nekoliko godina (1911), biti formirano tajno oficirsko udruženje Ujedinjenje ili smrt, popularno nazvano Crna ruka, na čelu sa Dragutinom Dimitrijevićem Apisom, koje će tajno delovati u Bosni protiv Austrougarske uprave. Sve to ukazuje da je period 1903–1908. godine – vreme postepenog prelaska u fazu C.

Kako je već napomenuto, u fazi C, kod onih nedominantnih etničkih grupa koje su nekada posedovale svoje srednjovekovne države, politički programi su se pomerili ka težnji za autonomnim statusom nacionalne teritorije određene istorijskim granicama. Ovaj proces daljeg razvoja političkih

---

³³ Slobodan G. Marković, "Istorijsko nasleđe Srbije", u: Čedomir Čupić, Slobodan Marković, Zoran Skopljak, Lazar Marićević (ur.) *Bukvar demokratije*, Centar za razvoj Srbije, Beograd, 2002, str. 50–51.

³⁴ Milorad Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918*, tom II, Prosveta, Beograd, 1989, str. 476.

programa počinje Balkanskim ratovima 1912–1913. Međutim, tek stvaranjem Kraljevine SHS 1918. Srbija će skoro potpuno obuhvatiti svoje istorijske granice, sada u okviru nove multinacionalne države. Uprkos tome što je još u Kraljevini SHS pokušano formiranje nove nacije sačinjene od južnoslovenskih naroda, proces nacionalnog samoodređenja je nastavljen. Projekat formiranja jugoslovenske nacije nije odmakao dalje od nacionalne elite i državnog aparata, a do nižih slojeva stavništva skoro da nije ni stigao s obzirom na raniji već započeti ili već završeni (kod Srba) razvoj nacionalnog samoodređenja na prostoru Jugoslavije. Ipak, to nacionalno osećanje u Srbiji nikad nije dobilo antijugoslovenski karakter. Slobodan M. Drašković, saradnik Srpskog kulturnog kluba, 1939. u listu *Srpski glas* ističe: "... Srbija nikad nije bila... antijugoslovenska... Srpstvo nikad ne može škoditi Jugoslaviji, nego samo jačati je".³⁵ Jugoslovenska država je, očigledno, u Srbiji prihvatana kao širi politički okvir, odnosno kao šira politička zajednica, ali ne i jedinstvena nacionalna zajednica s obzirom na to da je faza C, u odnosu na južnoslovenski okvir, rano započeta, još za vreme Kraljevine Srbije, a završena u potpunosti pre formiranja prve Jugoslavije.

Zaključak

Iz prethodnih delova rada može se jasno uočiti da su srpski i hrvatski nacionalni pokreti, kao i pokreti ostalih južnoslovenskih naroda tekli kroz faze svog razvoja u bitno različitim okolnostima. Napori srpskih i hrvatskih intelektualnih elita da ožive projekat jugoslovenske nacije, kao i standardizacija narodnih vernakulara u jedinstven književni jezik, ostali su nemoćni pred razlikama socijalnih, političkih i istorijskih okolnosti u kojima deluju nacionalni pokreti Hrvata i Srba. Projekat stvaranja jugoslovenske države i, paralelno sa tim, i jugoslovenske nacije umešao se u već započete projekte stvaranja dve različite nacije, koje pre konstituisanja Kraljevine SHS nikada nisu živele u zajedničkoj državi. Dva nacionalna pokreta, hrvatski i srpski, a uporedo sa njima i jugoslovenski, počinju svoje delovanje u dve različite imperije (austrougarskoj i otomanskoj), u dva različita kulturna, politička, ekonomska a donekle i religiozna sistema. I ne samo to, njihova brzina i dinamika su takođe bitno različite.

---

³⁵ Slobodan M. Drašković, "Velikosrpstvo", u: Miodrag Jovičić (ur.) *Jako srpstvo – jaka Jugoslavija*, Izbor članaka iz Srpskog glasa, organa Srpskog kulturnog kluba, objavljenih 1939–1940, Naučna knjiga, Beograd, 1991, str. 36.

Složenost ovakve situacije dodatno je produbljena s obzirom na to da i hrvatske i srpske težnje za nacionalnim samoodređenjem spadaju u širi okvir zakasnelog nacionalizma, odnosno zakasnele nacije. Taj konstrukt (die verspätete Nation), koji dugujemo Helmutu Plesneru (Helmuth Plessner), odnosi se na nacionalne države Centralne i Istočne Evrope, zatim na Španiju, Nemačku i Italiju. Stvaranje pomenutih nacionalnih država bitno je zaostajalo za razvojem Engleske i Francuske nacije i drugih, koje razvijaju svoju modernu svest o državi veoma rano, još od XIV i XV veka, a u dobu renesanse i prosvetiteljstva je dalje razvijaju i uobličavaju znatno spontanije i mirnije u odnosu na iskustva zakasnelih nacija. Naučno-tehnološka revolucija, pojava novih ideologija, kapitalizma i druge promene povezane sa nastankom nacionalnih država, koje donose XVIII i XIX vek, u Engleskoj i Francuskoj zaživele su mnogo ranije i ostavile dublji trag u ukupnoj egzistenciji njihovog stanovništva. Sa druge strane, nacionalni pokreti zakasnelih nacija primorani su da stvaranje moderne nacionalne države, kao i sve ekonomske, kulturne i političke promene povezane sa tim, sprovode brzo i, kako će se pokazati, dramatično, plaćajući danak prethodnog istorijskog iskustva.

Tako, ne samo da se hrvatski i srpski nacionalni pokret (ali i onaj jugoslovenski), dešavaju u širem, i istorijski gledano nepovoljnom kontekstu zakasnele nacije, nego se razvijaju i neujednačeno, dodatno omeđeni brojnim razlikama. Ova razlika nameće se kao ključna činjenica koja će staviti pečat na neuspeh projekta stvaranja jugoslovenske države. Hrohovskim jezikom rečeno, postavlja se pitanje da li uopšte dve nacije od kojih je jedna već u fazi C, a druga na njenom pragu, mogu da se preoblikuju u novu treću naciju koja će obuhvatiti prethodne dve?

LITERATURA

1. Anderson, Benedikt, *Nacija: zamišljena zajednica*, Plato, Beograd, 1998.
2. Boban, Ljubo, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941*, tom I, Liber, Zagreb, 1974.
3. Bogetić, Dragan, Kovačević, Slobodanka, *Hronologija jugoslovensko-bugarških odnosa (1878–2003)*, Jugoistok XXI, Beograd, 2003.
4. Božić, Ivan, Ćirković, Sima, Ekmečić, Milorad, Dedijer, Vladimir, *Istorija Jugoslavije*, Prosveta, Beograd, 1972.
5. Ekmečić, Milorad, *Stvaranje Jugoslavije*, Prosveta, Beograd, 1989.
6. Gelner, Ernest, *Nacije i nacionalizam*, Matica srpska, Novi Sad, 1997.

7. Hajzinha, Johan, *Patriotizam i nacionalizam u evropskoj istoriji do kraja devetnaestog veka*, Prometej, Novi Sad – Tersit, Beograd, 1996.
8. Hobsbaum, Erik, *Nacije i nacionalizam od 1780*, Filip Višnjić, Beograd,
9. Jovanović, Slobodan, *Iz istorije i književnosti*, tom II, BIGZ–Jugoslavijapublik–Srpska književna zadruga, Beograd, 1991.
10. Jovičić, Miodrag (ur.) *Jako srpstvo – jaka Jugoslavija*, Izbor članaka iz Srpskog glasa, organa Srpskog kulturnog kluba, objavljenih 1939–1940, Naučna knjiga, Beograd, 1991.
11. Kecmanović, Dušan, *Masovna psihologija nacionalizma*, Vreme knjige, Beograd, 1995.
12. Lempj, Džon R., *Jugoslavija kao istorija*, Dan Graf, Beograd, 2004.
13. Maček, Vlatko, *Memoari*, Hrvatska seljačka stranka, Zagreb, 1992.
14. Marković, Slobodan G., "Istorijsko nasleđe Srbije", u: Čupić, Čedomir et al. (ur.) *Bukvar demokratije*, Centar za razvoj Srbije, Beograd, 2002.
15. Marković, Slobodan G., "Srpska politika i privreda u poslednja dva veka", u: Evropski forum, br. 3, Beograd, mart 2004.
16. Nenezić, Zoran D., *Masoni u Jugoslaviji (1764 –1980)*, Narodna knjiga, Beograd 1984.
17. Plesner, Helmut, *Zakasnela nacija*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 2005.

Aleksandar Bulajic

National Movements in the Kingdom of Yugoslavia

Summary

In this paper the development of national movements in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, i.e. Kingdom of Yugoslavia is discussed, in the light of the theory of Miroslav Hroh: National self-determination from a historical perspective. At the beginning a review on important theoretical views on nation and nationalism is given, but the mentioned theory of M. Hroh was taken as the most suitable analytical frame for treating the subject. The second part of the paper is dedicated to the short review of historical events in the first Yugoslavia, that are important for understanding the development of Serbian and Croatian national movements, but the failure of the Yugoslav state project as well. The rest of the paper offers an analysis of the development of Serbian and Croatian national movements. Their activities are observed, their characteristics and factors to which they were exposed in several historical phases, theoretically determined as phases A, B and C. The phases of two different national movements flow unequally and show different dynamics of development. Different characteristics of these movements, as well as the conditions in which they have acted have influenced national interactions in the Kingdom of Yugoslavia and the failure of the common Yugoslav state to survive, and this is also analyzed.

Key words: National movements, Kingdom of Yugoslavia, Nationalism.

Данило Шаренац

Тутор: др Горан Милорадовић

Институт за савремену историју у Београду

МАЊЕ ОД ИГРЕ:

Утицај историјских околности на фудбал у Југославији: пример каријере Милана Рајлића (1915–1952)

Проучавање неког феномена у прошлости, услед његове претпостављене сложености и вишеслојности, изискује посматрање на различитим нивоима и из више углова. Оно што је невидљиво са становишта политичке или дипломатске историје може бити осветљено из угла нпр. друштвене или културне историје, и обрнуто. Ми ћемо покушати да историју Југославије додатно осветлимо из угла историје спорта.

Зашто је спорт интересантан за историчара?

Замишљен као разбрига и такмичење, спорт се претворио у много више: разбрига је прерасла у колективну психолошку терапију, а такмичење у питање националног поноса. Играчи, клубови, публика, новац, радост и туга – сви ови чиниоци се бар једном недељно налазе на истом месту и својом интеракцијом пружају драгоцену слику свог времена. Намера нам је да у овом чланку, на примеру каријере Милана Рајлића, истражимо судбину талентованог појединца у југословенском друштву током прве половине XX века. Поред овог основног циља, желимо да искористимо спорт и за добијање различитих података о самом југословенском друштву. Значајан део те заједнице је био посредно повезан са фудбалом, а ми ћемо покушати да ту везу искористимо у супротном смеру: да преко фудбала сазнамо нешто о људима који су га гледали. Спорт пружа више елемената битних за историјску анализу. Изабрали смо баш фудбал за тему, јер су сви елементи спорта, занимљиви оку историчара, доведени до екстрема баш у тој игри. Британски аутор Ник Хорнби је у својој књизи одлично препознао могућности које фудбал пружа историји, као и другим друштвеним наукама: „Ова књига је такође, делимично, истраживање неких значења која фудбал изгледа има за многе од нас. Постало ми је сасвим јасно да моја оданост говори нешто о мом карактеру и личној

историји, али начин на који се у тој игри ужива, изгледа, нуди све врсте информација о нашем друштву и култури”¹

Фудбалска слава је, у првој половини XX века, била највећа могућа спортска слава на простору Југославије. Успешни фудбалери су уживали много већу пажњу и подршку јавности него било који други спортисти, па су имали и највеће шансе за афирмацију. Анализом јавног третмана овакавих личности, ми можемо да посматрамо однос друштва према својим талентима. Масовност која је од самих почетака пратила фудбал драгоцена је за посматрање колективног стања духа. Непрекидна пажња јавности, којом је овај спорт обиловао, била је изазов и за политичке и рекламне кампање. Уколико сами играчи не би постајали протагонисти неког политичког става, присуство угледних званица упућивало би одређену политичку поруку. Присуство на једном месту онолико људи колико живи у мањем граду, одувек је био пожељан политички декор. Посматрањем спортских приредби, могуће је открити fine сегменте политичких активности. Јер, иако је игра споредна ствар у односу на политику, она је, због неусиљености и у великој мери непредвидљивости, богата емоцијама, па нам утолико може пружити потпунији утисак о духу времена о коме говоримо.

У овом чланку остављамо по страни фудбалску тактику, технику или статистику. Занимају нас људи и њихови односи у историјском контексту, па се рад претежно темељи на штампи и усменим сведочанствима. Милана Рајлића смо изабрали зато што је у питању центарфор, по природи играч који се чешће налази под пажњом јавности него остали играчи. Рајлић је погодан и због великог простора који је „покрио“ својом игром. За 18 година играо је у 4 града и 7 клубова. Својим селидбама омогућио нам је да стекнемо увид у статус фудбалске звезде у различитим срединама. Овај фудбалер спада и у групу талената који су успели, у једном тренутку, да се наметну својој средини, а затим су доживели пад у заборав. Није претерано претпоставити да је број таквих фудбалера био већи од оних који су били искључиво успешни. На тај начин, осим што подсећамо на једну заборављену фудбалску каријеру, ми се на примеру Рајлића бавимо и једним карактеристичним аспектом друштвеног живота. На крају, трагичан завршетак овог играча издваја га од осталих талентованих фудбалера, изазивајући додатну позорност.

---

¹ Hornbi, Nik, *Stadionska groznica*, Beograd, 2000, стр. 7.

Каријера у успону: Спорт клуб Славија 1933–1941.

Милан Рајлић рођен је 14. јула 1915. године у Приједору, тада делу Хабсбуршке Монархије.² Познато је да је имао два брата: Душана и Симу.³ Сва тројица су добро играла фудбал, али је само један у томе пронашао животну занимање. Душан је погинуо 1941. године, у метежу за време усташке офанзиве на Козари, а Симо је у партизанима провео цео рат. Учествовао је у свим значајнијим партизанским борбама, а након рата се настанио у Краљеву, са чином капетана 1. класе. Карактеристично за ове генерације, па тако и за браћу Рајлић, јесте да су војне власти приликом регрутација видно негодовале због лоше ухрањености младића рођених током Првог светског рата,⁴ што указује на разне врсте прикрањености којима је и Милан Рајлић био изложен од самог почетка живота. Први пут је за сениоре Фудбалског клуба Славија из Сарајева заиграо 1933,⁵ када је напунио 19 година и стекао право да заигра за први тим. Током 1936. године Рајлић је одслужио војску.⁶ О најранијем периду Рајлићеве каријере не поседујемо детаљне податке. Фудбалски клуб Славија је играо у Сарајевском ногометном подsaveзу јединствене фудбалске лиге. Штампа, изван Сарајева, ретко је ближе извештавала о збивањима у овом подsaveзу али, на основу каснијих написа, сматрамо да је Рајлићева каријера била у сталном успону.

---

² Рајлићева фудбалска легитимација, која се налази у власништву породице Радинковић. Раде Јаковетић у књизи погрешно наводи да је Рајлић рођен у Сарајеву 1915. године (Хроника Краљевачког гробља, Краљево, 1994, стр. 78); Милан Пантовић такође погрешно наводи Сарајево као место Рајлићевог рођења (Ибарске новости, 28. октобар 2002, стр. 11), а Васа Стојковић у својој књизи Бели орлови (Београд, 1999, стр. 125; у даљем тексту: В. Стојковић, Бели орлови...) погрешно доноси да је Рајлић рођен у Травнику 1916.

³ Интервју са Даницом Радинковић обавио је, 7. марта 2005. године, у Београду, Данило Шаренац.

Даница Радинковић је ћерка Симе Рајлића, брата Милана Рајлића. Живи у Београду (у даљем тексту: Интервју са Даницом Радинковић...).

⁴ Бјелајац, Миле, Војска Краљевине СХС/Југославије 1922–1935, Београд, 1994, стр. 256.

⁵ В. Стојковић, Бели орлови... стр. 125.

⁶ Фотографије са одслужења војног рока се налазе у власништву породице Радинковић.

Историјске околности нису биле сјајне. Током 1928. године дошло је до скупштинског атентата, а јануара 1929. године до завођења диктатуре краља Александра. Нова политика интегралног југословенства је требало да уједначи националну политику, да исправи недостатке парламентарног живота и допринесе националном уједињењу. Проблеми, међутим, нису нестали, а земља је више пута била на ивици грађанског рата. Од 1929. године држава се све више мешала у спортски живот, један од начина био је и преко прве државне организације физичке културе. Реч је о организацији Соко Краљевине Југославије. Девог октобра 1934. године у Марсељу је убијен југословенски краљ Александар I. Овај догађај додатно је дестабилизовао земљу и убрзао напуштање идеологије интегралног југословенства.

Августа 1939. године потписан је споразум Цветковић–Мачек. Тим документом створена је Бановина Хрватска, што је требало да доведе до решавања хрватског питања. Испоставило се да споразумом ниједна страна није била задовољна. Свега два месеца по настанку овог документа, дошло је до расцепа унутар јединствене фудбалске лиге Краљевине Југославије, чији покровитељ је био краљ Петар II Карађорђевић.⁷ Октобра месеца, створена су два савеза: Српски лоптачки савез и Хрватски ногометни савез. Нешто пре октобра, образоване су и две паралелне лиге: Српска и Хрватска.⁸ Централни фудбалски орган, на нивоу државе, такође је реформисан. Истог месеца формиран је Врховни ногометни савез, а најбољи представници две лиге састајали би се у борби за Куп председника владе. Ипак, државна репрезентације је остала једна. Овако радикалне промене у структури фудбалске организације, уочи и непосредно после потписивања споразума Цветковић–Мачек, сведоче о ефекту самог споразума и његовом утицају на збивања у држави. Разједињавање није заустављено. Упркос томе, на фудбалским мечевима није било већих инцидентата на националној основи. Не би се рекло да је штампа прећуткивала таква дешавања, јер је Политика у више наврата писала о међунационалним инцидентима на спортским манифестацијама у пливању, бициклизму, атлетици и тенису.⁹ Ипак, у неким крајевима за поједине клубове

---

⁷ Политика, 11. март 1936, стр. 14.

⁸ Политика, 1. октобар 1939, стр. 12; Политика, 11. октобар 1939, стр. 13.

⁹ Политика, 6. септембар 1940, стр.12; Политика, 21. септембар 1940, стр. 12; Политика, 22. септембар 1940, стр. 24.

није било добродошлице. У Мостару су гостовања често имала бурне завршетке, а исто важи и за гостовања мостарског Фудбалског клуба Зрински¹⁰ у другим градовима, јер је био политички јасно опредељен за хрватску страну.¹¹ Већина фудбалских клубова је имала одређену националну одредницу, али клубови ипак нису били национално или верски „чисти“.¹²

Са поделом лига долази и до подела унутар града Сарајева. ФК Славија¹³ бира Српску лигу, док је ФК САШК, као „муслимански клуб“,¹⁴ изабрао Хрватску лигу. Занимљиво је да су ове предратне фудбалске поделе касније, током Другог светског рата, онда и током распада Југославије, поновљене као политичке и ратне поделе. Али, управо захваљујући овоме ми смо у могућности да изблиза пратимо каријеру Милана Рајлића. Наиме, од октобра 1939. године, београдска штампа почиње детаљније да пише о многим клубовима које је раније запостављала, али, поред извештаја са утакмица Српске лиге, Политика редовно преноси и утиске са сусрета у Хрватској лиги.

С обзиром на врло позитивне новинске коментаре посвећене Рајлићу, претпостављамо да је од 1933. године његова каријера била веома успешна: „Сарајевска Славија, клуб који чврсто из недеље у недељу ступа у првом реду са БСК-ом¹⁵ и Југославијом,¹⁶ који има 8 бодова, исто колико и плави¹⁷ и црвени,¹⁸ гостује у Скопљу, где игра против Грађанског. Сарајевска Славија, са својим подмлађеним тимом, постиже један успех за другим. Рајлић се налази у одличној

---

¹⁰ ФК „Зрински“ обновљен је након рата 1992–1995, са седиштем у хрватском делу Мостара.

¹¹ Интервју са Срђаном Мркушићем, обавио Данило Шаренац 8. јануара 2005. године у Београду (у даљем тексту: Интервју са Срђаном Мркушићем). Мркушић је некадашњи голман фудбалских клубова: Хајдук из Сплита, БСК-а из Београда, Милиционара (Београд) и Црвене Звезде. Рођен је 1915. године у Сплиту, одакле се преселио за Београд 1936. године. Спада међу седморицу фудбалера репрезентације Југославије који су носили национални дрес и пре и после Другог светског рата. Живи у Београду.

¹² Исто.

¹³ Фудбалски клуб Славија обновљен је након рата у Босни током деведесетих, са седиштем на Палама.

¹⁴ Интервју са Срђаном Мркушићем..

¹⁵ БСК је Београдски спорт клуб, данас је то Омладински фудбалски клуб Београд.

¹⁶ Данашња Црвена Звезда.

¹⁷ БСК је носио плаве дресове, отуда „плави“.

¹⁸ Дресови Југославије су били црвени, отуда „црвени“.

форми и у њему Славија има свог најефикаснијег и најбољег играча. А када се Рајлић налази у форми, онда Славија мора да напредује.¹⁹ Слични текстови прате Рајлића до 1940. године. Обично би уз приказ целокупног меча новинар додао и посебан осврт на Рајлићеву игру. Карактеристични су епитети који су редовно ишли уз његово име: „тенковски продор Рајлића“; или: продоран, брз, пожртвован; или: „Рајлићева чета“, и сл.²⁰

На основу чланака, не може се утврдити какав је Рајлић био ван терена, али на основу усмених извора²¹ и познавања других фудбалских каријера, стичемо одређену представу. Више извора потврђују да је Рајлић пио, често и пуно. Да ли га је то чинило алкохоличарем? Више савременика описује га као изразито принципијелног човека, али опет и боема. Током боравка у Краљеву, пио би „мало винце“ до четвртка, а затим ни кап до недеље када би се играла утакмица.²² На утакмицама је готово увек бриљирао, тако да алкохол није утицао на његову игру. Рајлићево често мењање средине и сукоби са околином, сигурно су само могли да поспеше појаву алкохолизма. Или је узрочно-последична веза ишла у обрнутом смеру? Непостојање сталног пребивалишта непрекидно је постављало питање личне и социјалне адаптације. По исказу Срђана Мркушића, већина играча је пила и коцкала се до ситних сати. Такве појаве нису непознате ни Политици, која још 1936. године пише о „карташкој афери“;²³ а редовно доноси и чланке о погубном утицају раскалшног живота по спортисте. Аца Петровић, један од најпознатијих фудбалера тог времена, током повратка из ноћног живота је слупао свој аутомобил и закаснио на утакмицу у којој је требало да игра. Потом је изјавио да су запрежна кола нагло излетела и пресекла му пут!²⁴

---

¹⁹ Политика, 26. октобар 1939, стр. 14.

²⁰ Политика, 7. новембар 1939, стр. 14.

²¹ Интервју са Срђаном Мркушићем...; Интервју са Александром Константиновићем Кешом, обавио Данило Шаренац 13. априла 2005. године у Краљеву (у даљем тексту: Интервју са Александром Константиновићем). Константиновић је био дугогодишњи играч краљевачке Слоге и Рајлићев саиграч. Живи у Краљеву.

²² Интервју са Александром Константиновићем...

²³ Ђузепе Меаца (1910–1979) био је један од најбољих играча фудбалског клуба Inter (Милано). Са 17 година учествовао је у тиму који је освојио први трофеј за Inter. Оиграо је и одлучујућу улогу у победама које су италијанској репрезентацији донеле две титуле светског првака: 1934. и 1948. године. Убрзо после његове смрти, Интеров стадион San Siro је преименован у Giuseppe Meazza.

²⁴ Политика, 31. октобар 1939, стр. 14.

Опчињеност коју је фудбалска игра изазивала код публике сигурно се преносила и на прве протагонисте те исте игре. Чињеница да је најчитанија новина у земљи пренела овакав доживљај Аце Петровића, говори о пажњи и симпатијама које је јавност имала према фудбалерима. Могуће је да је баш овакав приступ животу доприносио популарности самих играча. Познати Ђузепе Меаца,²⁵ идол хиљада људи, често је препричавао како се једном успавао и стигао тек 20 минута пред меч италијанске репрезентације. Тренер и читава управа посматрали су га са неописивим гневом, али су придикие оставили за после меча. Испоставило се да је Меаца дао 3 гола и пласирао Италију у друго коло светског првенства. Придикие су изостале, а Меацу је стручни штаб, уз клицање, на рукама однео до хотела.²⁶ И фудбалери у Југославији су својим бучним животима одударали од осталих спортиста. Трошили су новац на аутомобиле, скупа одела и теревенке. Путовали су по свету са својим екипама, а касније својим путописима и анегдотама забављали адвокате, апотекаре и трговце. Знамо да је сарајевска Славија током тридесетих година гостовала у Палестини, Југославија у Турској, БСК у Јужној Америци, итд.

Еlegantни, весели, популарни, увек са нешто новца у џеповима, фудбалери су остављали позитиван утисак на значајан део јавности. Милан Рајлић је јавности био симпатичан као неко ко води кафански живот, али уз то максимално професионално и срчано приступа фудбалу. Један део јавности био је саблажњен оваквим начином живота, али је било пуно оних који су на то гледали са симпатијама. Прва половина XX века допуштала је такав живот играчима, а и сама игра је била на таквом ступњу развоја да се није толико инсистирало на трчању, нити на физичкој спреми.

Количина новца коју су фудбалери примали тада није била нарочито велика. Професионализам је у највећем делу западне Европе био још у повоју, а тако је било и у Југославији. У јавности се дискутовало да ли је морално или не играти за новац, какве су последице професионализма у Холандији или Енглеској и сл. Многи

---

²⁵ Карташка афера је догађај из 1936. године, када је неколико играча читава ноћ пред утакмицу провело играјући карте са савезним тренером. Голман Фрањо Глазер је обавестио штампу о овом догађају да би касније повукао изјаву. Политика, 20. мај 1936, стр. 14.

²⁶ Документарни филм, History о The Football: The Beautiful Game, BBC, епизода 1, 2001.

играчи су уписивали занате или факултете, знајући да је фудбал још увек пре хоби него сигуран и уносан посао. Ипак, тај новац није био ни сасвим безначајан, тако да су се трансфери играча вршили као и данас. Поменути Аца Петровић је један од првих играча који је требало да заигра за један страни клуб, наравно за већу суму него у домаћем првенству. Милан Рајлић је највероватније завршио машинску школу, на шта упућује његов посао у Краљеву.

Те 1939. године спортско Сарајево је познавало Милана Рајлића, а фудбалски Београд је читао о њему. Околности му, ипак, нису ишле на руку. Са избијањем Другог светског рата, међународне утакмице постају реткост. Тек повремено долази до одигравања пријатељских утакмица, па је исте године одиграна утакмица са Мађарском за Дунавски куп. Новинари су видно негодовали: како то да Рајлића, који је у одличној форми, нема на списку играча? Позив савезног селектора Бошка Симоновића уследио је у септембру 1940. године, у тренутку када је цео свет већ размишљао шта је донела прва година рата и шта ће донети друга.

Фудбалска такмичења у међуратном периоду

Заједничком иницијативом фудбалских савеза Румуније и Краљевине СХС, основан је 1922. године Куп суседних пријатељских земаља. Трофеј су наизменично уручивали краљ Александар I Карађорђевић и румунски краљ Карол. Циљ је био да се обезбеди редовно одигравање пријатељских утакмица две екипе. Поред спортских разлога, постојали су и политички. Ово такмичење установљено је исте године када и војна сарадња у оквиру Мале антанте. Одигравање пријатељских сусрета требало је да допринесе зближавању два народа и, по могућности, рађању узајамних симпатија, које би могле да поспеше евентуалну акцију Мале антанте. Куп је угашен 1940. године.

Још интересантнији вид политичке сарадње јесте Куп Мале антанте. Ово такмичење основано је 1937. године. Чехословачка, Румунија и Југославија, чланице војног савеза, уједно су биле и учеснице овог такмичења. Због нацистичке окупације Чехословачке, одигран је само први куп 1937. године. Интересантно је да је овај куп установљен за време владе Милана Стојадиновића, који је нагласак у спољној сарадњи стављао на Немачку и Италију. Ипак, он се није одрицао ни традиционалних савезника, што потврђује и постојање једног оваквог такмичења.

После гашења два поменута купа, на предлог Румуније и Југославије основан је 1940. године Дунавски куп, у коме је, поред оснивача, учествовала и Мађарска. Услед избијања рата између ове три земље, такмичење није никада завршено. Од 1929. до 1936. године одржаван је и Балкански куп, на коме су учествовале све балканске земље.²⁷ Услед бројних политичких трзавица, такмичење је угашено, а Југославија је из њега иступила још 1936. године.²⁸

Током 1940. године, спољнополитички положај Југославије је постао више него тежак. Још од 1938. године, на граници са Дравском бановином се налазила Немачка, а током наредних година окруживање је и са других страна постајало све извесније. Током последњих месеци 1940. године, Румунија је дозволила улазак немачких трупа на своју територију, а Бугарска је намеравала да учини исто. Мађарска је већ раније изабрала немачку страну.

Од Југославије се захтевало да се што пре изјасни о својој улози у новом поретку на Балкану. Краљевина Југославија је одуговлачила, настојећи да има добре односе са земљама које су већ пристале уз Хитлера. Утолико Дунавски куп можемо да посматрамо и као део борбе за одржање нормалних прилика са Румунијом и Мађарском, са којом је децембра 1940. године потписан Уговор о вечитом пријатељству. И управо је једна од последњих утакмица Дунавског купа била судбоносна за Милана Рајлића. Реч је о утакмици са Румунијом из септембра 1940. године. Јавност је са великим нестрпљењем очекивала овај меч: „У зарађеној и узнемиреној Европи, спортисти скоро целог света труде се да одрже, макар и на концу, међународну сарадњу. Упркос тешких сукоба на разним странама, с времена на време спортисти одржавају своје утакмице, такмиче се пријатељски и самим тим одржавају у маси оно мало оптимизма што је преостало у погледу будућности света и сарадње међу народима.“²⁹

Рајлић је одређен за центарфора. Неколико дана пред утакмицу новине објављују и његову фотографију.³⁰ Међутим, свега 6 дана пред меч Рајлић се повредио на једној утакмици у Сарајеву. Упркос тежини повреде, он одлучује да отпутује за Београд. Пред 12.000 гледалаца, на посебно украшеном стадиону, 22. септембра је одиграна утакмица

---

²⁷ В. Стојковић, *Бели орлови*, стр. 62.

²⁸ Политика, 12. мај 1936, стр. 12.

²⁹ Политика, 22. септембар 1940, стр. 24.

³⁰ Политика, 19. септембар 1940, стр. 22.

са Румунијом. Југославија је изгубила са 2:1, а игра домаћих је била катастрофална. Један од најзаслужнијих за пораз био је Милан Рајлић. Већ по изласку на терен Рајлић је почео да храмље. У осмом минути публика је почела да му звижди и скандира: „Напоље Рајлић!“³¹ Један од новинских чланака овако је описао догађај: „Шта је то са Рајлићем? запитали смо савезног капитена за време полувремена.

– Ништа. Има трему!

– Каква трема, кад рамље.

– Боже сачувај, трчи само неспретно, јер је збуњен!“³²

Тренер Рајлића није заменио, па је понижење било потпуно. Утакмици су присуствовале и угледне званице: министар за физичко васпитање народа Душан Пантић са начелницима, румунски амбасадор Кадере, претставници совјетског посланства и представници београдског Градског посланства.

Министар Пантић је изјавио након утакмице: „Више пута сам видео на делу наше репрезентативце. Увек су играли онако како то захтевају интереси наше нације, разуме се у границама свог знања и могућности. Ова игра подсећа на војску која избегава да се бори за своју нацију. Наши су изгледали као разбијена војска. Румуни су играли тако полетно за своју нацију, да би се наши на њих морали угледати.“³³ Чак и ако се остави по страни речник овог ратног времена, који врло јасно сведочи о ишчекивању неизвесне сутрашњице, стиче се увид у природу захтева средине и државе према репрезентативцима. Очекивања од играча била су да својом борбом, на терену, буду узор свима осталима како се треба борити за своју земљу. Сугерисање борбености тече у два смера. Игра и жар играча могу се искористити за буђење колективног националног оптимизма. Са друге стране, помоћу осећаја припадности нацији желело се подстаћи саме играче, изазвати већи степен пожртвовања и посвећености. Победом, играч ће донети осећај испуњености и смисла својим сународницима, али ће и надоместити неке друге неуспехе који немају везе са спортом.

Утакмица из септембра 1940. године постављала је посебно тешке задатке пред играче. Постајало је све извесније да ће рат, који се водио у Европи, стићи и у Југославију. У таквим приликама, победа би донела тренутни заборав текућих проблема, бар на трен. Јавност

---

³¹ Политика, 23. септембар 1940, стр. 12.

³² Исто.

³³ Исто.

је убрзо потражила кривце: „Три играча наше репрезентације, Рајлић, Драгићевић и Ваљаревић, нису била способна за игру.“³⁴ У тексту се играчи оптужују да нису поседовали „једну вишу свест о догађају у коме суделују“ и да су били неспремни у психичком погледу. Даље се каже: „Случај Рајлића је најтежи. Овај играч је повређен у Сарајеву прошле недеље, а кад га је савезни капитен позвао да игра против Румуније, прећутао је чињеницу да са повређеном ногом не може да игра. Хтео је да задовољи своју амбицију, а заборавио је да тиме доводи у питање победу наше репрезентације и углед југословенског фудбала.“³⁵ Критика није заобишла ни савезног капитена³⁶ Бошка Симоновића, који је убрзо тражио од савезне управе да се Рајлић казни, јер није известио о стању повреде. Друга два играча који су такође лоше играла упућени су на посебне медицинске прегледе, не би ли се утврдило да ли су подбацили због неке повреде или због психичке неспремности. Једна утакмица је била довољна да се већина одрекне „плавокосог вође навале из Сарајева“. Читава држава могла је да прати коментаре о његовој лошој игри. То је свакако био тежак ударац за двадесетпетогодишњег фудбалера. Поставља се питање: зашто је Милан Рајлић допутовао у Београд са повредом? У то време, без обзира на сва национална трвења, играње за државни тим била је пре свега велика част.³⁷ Такође, реч је о првом позиву који је Рајлићу упућен од стране савезног капитена. Могуће је да је Рајлић ту шансу оценио као јединствену и непоновљиву. Можда би се његов изговор на повреду такође протумачио као „издаја“ саиграча.³⁸ Касније Рајлићеве утакмице доказ су да је овај играч могао да игра и са повредом, а да се то не осети на његовој игри. Једна од Рајлићевих карактеристика била је и јака конституција, а савременицима је та чињеница остала посебно упечатљива.

---

³⁴ Политика, 24. септембар, стр. 13

³⁵ Исто.

³⁶ Савезни капитен једнак је данашњем савезном селектору.

³⁷ Интервју са Срђаном Мркушићем...

³⁸ Разумевању атмосфере пред утакмицу репрезентације могло би да помогне и сведочанство из друге половине XX века, иако је везано за Аргентину: „Сви смо се ми окупљали да бисмо се борили за Аргентину, и ако би неко рекао да је повређен или да из било ког другог разлога не може да игра, ми бисмо га звали и говорили: дођи, без обзира на све! Кад представљате своју земљу, то је осећај највећег поноса! Истегео мишић? Хајде, ипак дођи! Сви бисмо га звали, без обзира ко је био у питању, и на крају бисмо га наговорили да дође, па макар и не играо.“ (Maradona, Diego Armando, *Ja, El Diego*, Novi Sad, 2001, стр. 332.)

Вероватно се надао да ће повреда попустити, а да ће он издржати. Могуће је да је сматрао да треба да се појави у Београду, па нек тренер процени да ли може да игра или не. Нелогично је да је свесно дошао, знајући да ће доживети неуспех. Ризиковао је и изгубио. У сваком случају, чињеница да га је баш тренер пријавио комисији била је ударац сам по себи. Неколико дана након меча, Љубомир Вукадиновић, новинар који тада већ 7 година пратио Рајлићеву каријеру, написао је текст у коме је кривицу усмерио ка тренеру: „Рајлића је амбиција завела на рђав пут и у жељи да обуче државни дрес није мислио колико ће његова повреда утицати на игру целог тима. Крив је. Али крив је знатно и савезни капитен...“³⁹

Уследила је убрзо нова утакмица, овога пута са Мађарском. Југославија је победила, а алузije на Рајлићеве грешке прављене су све до марта 1941. године, када спортска дешавања више никоме нису била важна. Министар Душан Пантић, после победе над Мађарима, изјавио је следеће: „Онај тим који је играо против Румуније, могао би данас много да научи како се бори за државне боје. Тако се игра за нацију, а тако би морали сви играти кад носе државни дрес и државни грб. Мађари су играли технички врло добро, али су наши успели да их скрше националним полетом. Национална свест наших младића победила је.“⁴⁰

За оне који једном изневере националне боје очигледно више није било повратка. Играње под повредом није прихваћено као доказ националног надахнућа. Рајлић више никада није заиграо за репрезентацију, а до агресије на Краљевину Југославију свега неколико пута је наступио са ФК Славију. Не зна се колико је трајала суспензија, нити други детаљи из Рајлићевог живота у овом периоду. Сарајевски клуб је почео да посустаје, а то свакако није поправило Рајлићево неиграње.

Уточиште у Београду

Са брзим војним сломом Краљевине Југославије, уследила је и окупација државе. Већ 10. априла 1941. године проглашена је Независна Држава Хрватска (НДХ), а Србија је стављена под најтежи режим окупације. Враћена је у предбалканске границе, плаћала је

---

³⁹ Политика, 28. септембар 1940, стр. 12.

⁴⁰ Политика, 30. септембар 1940, стр. 13.

издржавање немачке војске итд. И поред оваквог третмана тоталне контроле, Србија је врло брзо постала уточиште за многе Србе са територија преко реке Дрине. Већ у априлу месецу, Србима у НДХ ограничено је кретање, забрањено је коришћење ћирилице, а Закон о државној велеиздаји практично их је стављао ван закона. Покољи Срба у НДХ почели су већ априла, а у јуну 1941. године усташке власти су започеле спровођење систематског геноцида над српским, јеврејским и другим нехрватским становништвом. Биолошки опстанак Срба ван Србије доведен је у питање.

Званични подаци упућују да је у Србију избегла 241.000 људи, али се сматра да је бројка већа: између 300.000 и 400.000 људи.⁴¹ Поред Срба, у Србији се нашао и 8.751 Словенац. Након Априлског рата, велики број грађана Србије се налазио у заробљеништву или у некој војној формацији, па је сваки долазак радне снаге био добродошао. Обнова целокупног живота у Србији, након Априлског рата, остварена је делом управо захваљујући овом приливу становништва. Недуго након немачке окупације Београда, власт у Србији поверена је комесарима на челу са Драгим Јовановићем и Миланом Аћимовићем. Незадовољни учинком ових људи, Немци су власт у Србији поверили генералу Милану Недићу, који је успео да добије нешто већа овлашћења него његови претходници.

Не зна се како је Милан Рајлић дочекао пропаст Краљевине Југославије. Као виђенији Србин сигурно је морао да бежи из Сарајева по доласку усташа, а о склањању у Приједор није било говора. Већ 1941. године, његовог брата Душана убиле су усташе,⁴² а други брат Симо прикључује се некој групи устаника, која касније прилази партизанском покрету. Да ли је Рајлић био заинтересован за учешће у устанку или је само желео да некако преживи? Колико је знао о томе где се налази његов брат? Да ли би неиграње под окупацијом представљало пасиван отпор? Долазак у Београд за Рајлића је, изгледа, представљао једину опцију. Тамо су га већ познавали, али у Београду се играо и фудбал. Ту је могао да ради оно што највише воли и најбоље уме, уз то и да себи обезбеди опстанак. Фудбалска слава је преживела и у ратним условима.

---

⁴¹ Petranović, Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992, стр. 118 (у даљем тексту: В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*).

⁴² Интервју са Даницом Радинковић...

Први „ратни“ податак о Рајлићевој судбини налазимо 4. августа 1942. године у Београду, а поуздано се зна да је у овом граду боравио до 22. децембра 1942. године.⁴³ Оба датума означавају и датуме када је постигао по један гол за ФК „СК 1913.“⁴⁴ Детаљи око Рајлићевог доласка у Београд нису познати. Неколико играча сарајевских тимова је такође избегло у Београд (Вовес, Ђајић). Да ли су сви дошли заједно? Фудбалски живот у окупираном Београду поново је био више од игре. На иницијативу Немаца, обновљена је фудбалска лига.⁴⁵ Прва утакмица одиграна је 18. маја 1941. године. Био је то дерби ФК Југославија – БСК. ФК Југославија у том тренутку још увек није морао да промени своје име, али ће оно ускоро бити омражено од стране Аћимовићевих комесара и Недићеве владе.

Обнављање спортског живота требало је да скрене мисли са туробне садашњице, али и да укаже на нове вредности српског друштва. За прву утакмицу није случајно изабран сусрет два најбоља српска клуба. Знало се да су њихови играчи велике звезде и да ће привући посету. Основана је нова српска лига, у коју су ушле екипе махом из Београда и шире околине. Квалитет фудбала је опао, мада је дерби представљао ипак нешто посебно. Наиме, велики број играча из читаве Југославије пребегао је у Београд, тако да је у клубовима „СК 1913“ и БСК играло чак 11 бивших репрезентативаца. Осим лигашког такмичења, играло се и о верским празницима, а пријатељске утакмице су често организоване и у добротворне сврхе. Сакупљени новац је, понекад, упућиван играчима који су се налазили у заробљеништву. У неколико наврата организоване су и утакмице са немачким војничким екипама. Осим Београђана, утакмице су посећивали и окупациони војници.

Професионализам је сасвим укинут, а од играча се очекивало да играју без новчане надоканде. Примање новца окарактерисано је као плутократски обичај, лош по морални развој омладине. Ипак, клубови су тајно давали новац играчима, што је изазивало гнев београдске штампе.⁴⁶ Свако везивање играча за клуб било је законом

---

⁴³ Ново време Спорт, 22. децембар 1942, стр. 2

⁴⁴ Реч је о ФК Југославија, коме је после окупације враћено старо име .

⁴⁵ Божовић, Бранко, *Београд под Комесарском управом 1941. године*, Београд, 1998, стр. 127; Интервју са Срђаном Мркушићем.

⁴⁶ Ново време Спорт, 11. августа 1942. године на стр. 4 доноси текст: *Спортска црна берза*.

забрањено. Поред новца играчи су добијали храну, огрев или одећу. Посећеност мечева је била знатна. На дербије, који су се играли чешће него раније, долази и до 20.000 људи, при чему се око 4.000 карата делило бесплатно. Препродавци су такође присутни, што сведочи о великом интересовању. Екипе су путовале по Србији и изазивале праве сензације.⁴⁷ Становници малих српских градова сада су могли да виде један БСК или бившу Југославију.⁴⁸ Штампa је чак повремено и критиковала клубове због великих прихода од улазница. Просечна посета у Српској лиги је 1942. године била око 1.700 гледалаца. Репортер је додао да је то „леп број за садашње прилике“.⁴⁹ На мечеве је редовно долазио председник Општине и Управе града Београда Драги Јовановић, који је 1. септембра 1942. године и сам одржао говор играчима о улози спорта у изградњи нове Србије.⁵⁰

Лист „Ново време Спорт“ почео је да излази баш у време Рајлићевог боравка у Београду. У свом првом броју донео је нове принципе на којима треба да почива спортски живот, у новој Србији: „Министарство просвете, коме је држава поверила надзор и старање над нашим спортом, ударило је камен-темељац новом уређењу српског спорта. Истакнуто је начело чистоће у спорту, националног и моралног васпитања омладине, а не само спортског и телесног, као и приступачности спорта у најширим народним слојевима“.⁵¹

Априла месеца, Српска влада је донела Уредбу о државној контроли спортских организација, чиме су приватни спортски клубови били укључени у државну политику. Министар просвете Велибор Јонић је изјавио: „Спорт мора бити тако организован да обухвати што већи број активних учесника у њему. Спорт мора бити тако упражњаван да хармонично развија читаву личност. И то не само телесну, већ и духовну личност. Развој спорта не сме само да зависи од приватне иницијативе. Она нема и не може имати довољно материјалних средстава. Укинута су уговори између клубова и играча, та подлога досадашњег професионализма.“⁵²

---

⁴⁷ Крстић, Живомир, *Од Зоре до Јагодине*, Светозарево, 1989, стр. 69.

⁴⁸ Исто, стр. 70.

⁴⁹ Ново време Спорт, 22. септембар 1942, стр. 4.

⁵⁰ Ново време Спорт, 8. септембар 1942, стр. 6.

⁵¹ Ново време Спорт, 4. август 1942, стр. 1.

⁵² Исто.

Улога спорта као националног, моралног, физичког васпитача омладине била је присутна и раније, али не у оваквом обиму. Спортисти су сада добили нове улоге. Играње у тадашњој Србији, власт је оценила као родољубиви чин. Како родољубље не треба да има цену, ни играчи нису примали плате. Сматрало се да професионализам нарушава морал омладине. Требало је да они буду живи пример да се живот у постаприлској Србији обновио, да је наступио мир. Уз то, они треба да буду идеал омладини, од које се очекује да „порасте“ у физички, морално и национално чврсте људе. Попут журнала Недићеве Србије, и фудбалска игра је сведочила о подражавању Трећег Рајха.

У нову Српскулигуушли судотада непознати клубови. Квалитет је требало заменити квантитетом. Рајлић је пружао фантастичне игре. Некадашњи Политикин новинар Љубомир Вукадиновић, а 1942. године коментатор Новог времена, иако је променио лист за који пише, није променио своје мишљење о Рајлићу: „Плавокоси вођа навале ђаволски је опасан! Иако је после утакмице чувар игралишта наишао на гомилу длака на трибинама, то није последица шишања у маси, него последица Рајлићевог гола у последњој секунди првог дела.“⁵³ Аутор даље додаје: „Расни представник свога краја: борбен, издржљив, јак као земља. Несебичност је његова врлина. Свеједно му је ко ће да затресе мрежу; главно је да се гол постигне... Увек је спреман да се жртвује! Као што ветар распаљује ватру, он својим необичним темпераментом изазива искре пожртвовања, подиже полет, покреће целу навалу, улива јој борбеност, даје јој снагу да може да издржи јуриш за јуришем, навалу за навалом. Као командир чете са исуканом сабљом, у мутној светлости распрскавајућих граната! Он није техничар. Није виртуоз. Он је као боксер, који спуштене главе насрће док ударци пљуште по њему. Око му је затворено, нос спљоштен, усне расечене, али он још увек напада, неодољиво, незадржљиво. Лева, десна, лева, десна, флас! Све до нок-аута! Такве боксере публика обожава. Фудбалске фајтере још више. Јер они су одраз снаге, пожртвованости и борбености. Они су прави спортски јунаци.“⁵⁴

Ово сведочанство је од вишеструког значаја. Атмосфера, у којој се више пута алудира на ратно окружење је један сегмент. Али, и траума ратног пораза, пораза без праве борбе, оставила је трага у овом новинском тексту. „Мутна светлост распрскавајућих граната“ би могла

---

⁵³ Ново време Спорт, 1. септембар 1942, стр. 2.

⁵⁴ Исто.

бити одјек шестоаприлског бомбардовања. Опажања Љ. Вукадиновића су и од великог значаја за упознавање Рајлићеве личности, јер је реч о човеку који га је највероватније лично познавао. Несебичност и пожрвовање, као Рајлићеве људске особине, наводе сви савременици,⁵⁵ али треба навести да је повремено био и агресиван на терену, чак и пошто би се утакмица привела крају.⁵⁶

Једна од карактеристика Рајлићеве личности, била је и велика прилагодљивост средини. У Београду се осећао, очигледно, врло пријатно, а тако је било и касније, у Јагодини и Краљеву. Он је у то време више пута био на насловним странама, у карикатурама и сл.⁵⁷ За осамнаест кола дао је четрнаест голова. Био је шести на листи стрелаца. Први је био Рајко Митић. Крајем децембра, Рајлић је дао свој последњи гол за ФК „СК 1913“.⁵⁸

Тренер у Јагодинском спорт клубу

После Београда, Милан Рајлић се упутио у Јагодину. Вероватно је тамо стигао убрзо након што је престао да наступа за београдски клуб. О мотивима одласка из Београда можемо само да нагађамо. Рајлић је био човек који је чврсто истрајавао у својим ставовима, па је могуће да је то довело до напуштања клуба. Невезано за личне мотиве, београдски фудбал је у 1943. години почео да посустаје, а до 1944. године златни дани окупационог спорта су већ одавно прошли. Могуће је да је и тај разлог допринео промени средине. Многе његове сарајевске саиграче налазимо како често мењају клубове.⁵⁹

Зашто је изабрао баш Јагодину?

Фудбал је у Јагодини доживео прави успон у периоду 1941–1944. године. Могуће да је успех самог клуба био делимично заслужан за Рајлићев долазак. Изгледа да је то учинио на наговор свога пријатеља

---

⁵⁵ Интервју са Кешом Константиновићем, обавио Данило Шаренац 13. априла 2005. године у Краљеву (у даљем тексту: Интервју са Кешом Константиновићем).

⁵⁶ Крстић, Живомир, *Од Зоре до Јагодине*, Светозарево, 1989, стр. 71 (у даљем тексту: Ж. Крстић, *Од Зоре до Јагодине*); сачувана Рајлићева легитимација, која се налази у власништву породице Радинковић, је из послератног периода. У рубрици казне уписана је тромесечна забрана играња (од 4. јуна до 4. септембра 1950. године).

⁵⁷ Ново време Спорт, 8. септембар 1942, стр. 8.

⁵⁸ Ново време Спорт, 23. децембар 1942, стр. 7.

⁵⁹ Вовес је играо у СК „Митић“, а Ђајић је остао у „СК 1913“ (Ново време, 21. новембар 1943, стр. 5).

Ратомира Станојевића Балканца.⁶⁰ По налогу др Милана Стевановића и баба Драге Ђорић, Рајлић је од некадашњег власника продавнице одеће „Тивар“ добио два одела, као и пансион у хотелу „Палас“. За кратко време постаје виђенији грађанин Јагодине, а преузима и место тренера Јагодинског спорт клуба (ЈСК). У јуну 1943. године, ЈСК је успео да уђе у Државну лигу, и тиме постигао до тада највећи успех. Становници Јагодине сећају се Рајлића као ранораниоца који држи тренинге од јутра до мрака, са свим категоријама, од деце до првог тима. Као и нешто касније у Краљеву, у Јагодини се деца скупљају не би ли се дивила његовом прецизном и јаком шуту.⁶¹ Слабим ђацима није дозвољавао да тренирају док од родитеља не би донели написмено да су поправили оцене у школи. У Јагодини није остао дуго, вероватно је тамо провео целу 1943. и половину 1944. године. Једини поуздани датум везан за Рајлићев боравак у Јагодинском спорт клубу јесте 28. август 1943. године. Тада је, поводом славе манастира Манасија, ФК Манасија играо против ЈСК.

Рајлић је напустио Јагодину у драматичним околностима. По ноћи је побегао из града, јер је на његовој кући неко написао слово „З“.⁶² Недићев капетан Млађа Живановић, командант Националне службе у Јагодини, потврдио је Рајлићу да му је живот заиста у опасности. Касније је Рајлић жалио што су партизани стрељали овог Недићевог капетана.⁶³ Остаје нејасно из ког разлога је ово слово освануло баш на Рајлићевој кући. Могуће је да је неко чуо да је његов брат партизански командант у успону или је просто његова популарност угрожавала славу неког од локалних четничких команданата.

Услед интензивирања ратних операција, током 1944. године, нестају и најосновнији услови за одигравање фудбалских утакмица у Србији. Неколико Рајлићевих играча из ЈСК током 1944. године

---

⁶⁰ Ж. Крстић, *Од Зоре до Јагодине*, стр. 71.

⁶¹ Исто.

⁶² „Под видом примене слова „З“ радиле су четничке тројке познете по својој крволочности. Решење да се према појединцима примени слово „З“ доносиле су команде четничких корпуса. Мислило се на компромитоване људе из бивших режима, одане присталице окупатора или „болесно амбициозне“ који су желели да се истакну. Срећу се две интерпретације овог словног знака: заплашити и заклати. Мислимо да је и једно и друго имало исту сврху и да се у зависности од карактера личности примењивала једна или друга метода... Слободан Јовановић је образлагао Антони Идну значење слова „З“ у смислу психичке претње, опомене, измене понашања.“ (В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, стр. 403.)

губе животе у неразјашњеним околностима. Неки страдају у разрачунавањима четника и партизана, а други као случајне жртве руских „каћуша“. ⁶⁴ Напуштена је илузија о нормализацији живота у Србији након завршеног Априлског рата. Колико су прилике неизвесне, сведочи и податак да лист Ново Време током једног дела 1944. године више не штампа спортску рубрику нити посебан спортски лист.

Период од Рајлићевог одласка из Јагодине, па до доласка у Краљево 1947. је најмање познат. Не знамо како је провео 1944. годину, осим да је био на Сремском фронту. Тамо је, такође, играо фудбал за Прву армију, за 15. или 5. бригаду.

Послератни фудбал

Након завршетка Другог светског рата, Рајлић се најпре вратио у Сарајево. У том граду је за две године променио 2 клуба. Током 1945–47. године играо је и тренирао ФК Жељезничар, а 1947. године је прешао у ФК Торпедо, претечу Ногометног клуба Сарајево. Исте године поново одлази у Јагодину, где наставља рад као тренер и повремено као играч. Разлози овако кратког боравка у Сарајеву нису познати, али је могуће да су друштвене промене биле исувише велике да би се Рајлић њима прилагодио.

Приликом једног сусрета између краљевачког ФК Слога и ЈСК у Јагодини, Рајлић се распитивао за брата, који се после рата настанио у Краљево. Људи из управе краљевачког клуба искористили су Рајлићеву посету брату, да покушају да га доведу у свој клуб. Успели су да га наговоре. У вези са његовим доласком у Краљево, остала је забележена и анегдота, која свеочи о његовом карактеру. Наиме, пред његов полазак у Јагодину, где је морао да подигне своју исписницу, код појединих људи из управе ФК Слоге јавила се сумња да ће се он заиста и вратити у Краљево. Понуђено му је да неко из клуба крене с њим за Јагодину. Рајлић се изнервирао због ових сумњи и рекао: „Драги моји, ја сам вам Босанац. Код мене је дата реч важнија од било чега. Ако сам обећао да ћу се вратити и играти, то ће тако и бити, и вала, никако другачије.“ ⁶⁵

---

⁶³ Ж. Крстић, *Од Зоре до Јагодине*, стр.70.

⁶⁴ Исто.

⁶⁵ Према књизи Михајла Обрадовића *Историја фудбалског клуба Слога* (у рукопису). Милан Обрадовић је спортски новинар из Краљева.

Упоредо са радом у новом фудбалском клубу у Краљеву, добио је посао у Фабрици вагона. По неким подацима, сви тадашњи фудбалери су морали да буду запослени. Значајан део краљевачких фудбалера радио је у Фабрици вагона. Играње за новац, у послератном друштву, поново је било окарактерисано као неморално. У сваком случају, вероватно је у овом периоду било немогуће живети од фудбалске плате. Становао је код брата и снаје. Недуго по доласку у Краљево његов брат умире, а Рајлић преузима бригу о својој снаји и њеној ћерци. У Краљеву је био прихваћен готово истоветно као и у Јагодини. Преко ноћи постаје један од виђенијих становника града. Како је од својих саиграча био старији и по десет година, није се са њима дружио. За своје играче је био само „бата Рајлић“ и ту се завршавала свака блискост. Слободно време је проводио са трговцима, адвокатима и апотекарима. Кафане „Париз“ и „Код Мусе“ постају његова омиљена места. Играчи су га запамтили као врло строгог и јако принципијелног човека.⁶⁶ Умео је и да удари играча, уколико се овај не би стриктно придржавао договореног пре утакмице.⁶⁷ За време док је он водио екипу Слоге дошло је до првих већих фудбалских успеха у Краљеву.

Недуго по преузимању ове краљевачке екипе, Рајлић је дошао у сукоб са Секретаром комитета Савеза Комуниста Божом Марковићем. Наиме, пре једне утакмице Божа Марковић је упитао Рајлића зашто један играч није више у првом тиму. Рајлић му је одговорио: „Знаш шта, Божо, ти си секретар у Краљеву, а ја сам овде бог и батина и нећемо да разговарамо!“ Након утакмице, Божа је дошао да честита Рајлићу на победи, а Рајлић га је дочекао речима: „Шта ти мени пред играчима, ко ће да игра, а ко неће! Сутра идем у Комитет да то расправимо!“ Божа Марковић: „Па добро, добро...“⁶⁸ Могуће да се неки од оваквих сукоба са функционерима одиграо и у другим градовима које је Рајлић већ напустио. У Краљеву се није знало шта је Рајлић радио за време рата. О томе он није никоме причао. У Краљеву је остало забележено неколико анегдота, које сведоче о Рајлићевим чврстим начелима и физичкој издржљивости. Остало је упамћено да је неколико пута играо повређен, а да се то није видело на терену. Једном је приликом играо чак и са сломљеном кључном кости.⁶⁹ Почетком педесетих

---

⁶⁶ Ж. Крстић, *Од Зоре до Јагодине*, стр. 70.

⁶⁷ Исто.

⁶⁸ Исто.

⁶⁹ Исто.

година долази у сукоб са људима из управе фудбалског клуба Слога и прелази у други краљевачки фудбалски клуб Металац. Детаљи овог сукоба нису познати, али је вероватно поново у питању Рајлићева бескомпромисност.⁷⁰ Године 1952, после краће болести, Милан Рајлић умире у 36 години. Савременици се не слажу о узроцима смрти. У питању је била упала плућа или туберкулоза. Постоји и информација да је упалу плућа добио након повратка са једне седељке, када је заспао испред своје куће.

Сахрана је била велелепна. Неколико хиљада становника Краљева окупило се у центру града, не би ли се опростили од свог суграђанина. Играчи су, у спортској опреми, са црним флором око руке, носили ковчег. Говор је одржао Рајлићев саиграч Милапица.⁷¹ Неколико година потом, на Рајлићевом гробу је подигнут споменик у облику лопте. Сличан споменик налази се у Прагу, на гробу чешког фудбалера Шинделера, такође боема и голгетера. Споменик је подигнут полуприватном иницијативом Рајлићевих саиграча и уз финансијску помоћ клубова из Сарајева. Године 1983. установљен је „Меморијални турнир Милан Рајлић“, на коме су учествовали скоро сви клубови у којима је овај играч играо: ФК Сарајево, ФК Жељезничар, ФК Слога. Актуелни фудбалски првак тадашње СФРЈ такође је требало редовно да учествује на турниру. ФК Будућност из Подгорице је била првак 1983. године, па је била посебан гост на првом турниру. Јуна месеца 1987. године, Милану Рајлићу је додељена улица у Краљеву, у насељу Мошин Гај.⁷² Са почетком рата, 1991. године, турнир је, као и Милан Рајлић, пао у заборав.

Спорт и политика су више пута заједнички наступали у Југославији, током прве половине 20. века. Преко популарних спортиста било је могуће даље и делотворније одаслати одређену политичку поруку. Генерације талентованих фудбалера, рођених око Првог светског рата, нису успеле у потпуности да се искажу. Најпродуктивнији период њихових живота био је прекинут 6. априла 1941. године. Многи од њих наставили су да играју и за време окупације, али „то више није био фудбал“.⁷³

---

⁶⁹ Исто.

⁷⁰ Исто.

⁷¹ Интервју са Миланом Пантовићем, обавио Данило Шаренац, 14. априла 2005. године у Краљеву.

⁷² Службени лист Скупштине Општине Краљево 26. јун 1987, стр. 226.

⁷³ Интервју са Срђаном Мркушићем...

Милан Рајлић је током свог живота више пута био у позицији да његова игра буде параван за нека друга друштвена дешавања. Захваљујући политичком амбијенту и историјским околностима у којима је живео, као и свом карактеру, његова каријера је била само део онога што је могла да буде, свакако: мање од игре.

Судбина овог играча показује колико су историјске околности биле немилосрдне према талентованим појединцима у југословенском друштву, током прве половине XX века. Ипак, и без подстицаја и значајније подршке, један део тих људи је опстајао и успевао да оствари део својих могућности.

Идеја именовања улица по некој особи, у својој основи, садржи и мисао о преношењу позитивних културних и историјских вредности које би служиле као узор млађим генерацијама. Улица Милана Рајлића у Краљеву сведочи управо о месту које је овај фудбалер успео себи да обезбеди, упркос тешком времену у коме је живео и упркос бројним хендикепима који су осакатили његову каријеру. Најзад, његова биографија је умногоме парадигматична за простор Југославије у XX веку.

Danilo Sarenac

Less than a Play: History, Politics and Play

Summary

This paper is a case study on the professional carrier of the Yugoslav football player Milan Rajlic. Especially important is the part of the work that examines intertwining of historical events, political influences and sport in Yugoslavia in the first half of the 20th century.

Key words: Football, Milan Rajlic, Politics, History.

Nataša Blažin

Tutorka: dr Dubravka Stojanović

Filozofski fakultet u Beogradu

TOTALNI RAT I SVAKODNEVNI ŽIVOT (Posledice Drugog svetskog rata u društvenom životu Zapadne Evrope)

Svaki rat ostavlja posledice u društvima, državama i na pojedincima, koje mogu izazvati kratkotrajnije ili dublje promene. Dva svetska rata mogu se posmatrati u okviru koncepta totalnog rata, koji izražava njihovu specifičnu prirodu, i suštinsku razliku između njih i drugih ratnih sukoba. Termin se koristi i kao sinonim za koncept rata kao donosioca dalekosežnih promena. Drugi svetski rat doneo je razaranje bez presedana, uticavši na testiranje postojećih društvenih i političkih struktura, kao i na ogromno psihološko iskustvo sa kojim su se borile generacije proizašle iz njega.¹

Uticaj Drugog svetskog rata može se posmatrati komparativnom metodom, odnosno upoređivanjem promena koje su nastale u različitim državama. Zapadna Evropa je dobar primer, jer su u njoj zemlje sa statusom velikih sila ponele, ili slavu država pobednica, poput Velike Britanije i Francuske, ili teret poraženih država, kao Nemačka i Italija. Upoređivanjem naročito društvenih promena u ovim zemljama, može se postaviti pitanje da li je rat napravio razliku između pobednika i poraženih kada je u pitanju običan čovek sa svojim načinom života i snalaženjem u teškoćama prvih posleratnih godina, opterećenim bremenom neograničenog globalnog konflikta. Drugi svetski rat je odneo oko 30 miliona žrtava u Evropi, a oko 26 miliona ljudi je napustilo svoje zemlje.² Zločini nad civilnim stanovništvom bili su deo ideologije i suština tog rata. Direktni napadi ili okupacija rezultirali su i ogromnim gubicima u imovini i industrijskoj i poljoprivrednoj proizvodnji. Kao odgovor na izazove rata, došlo je do veće kontrole države, kako nad ekonomijom, tako i nad individuama. Ovaj prošireni opseg delovanja i odgovornosti vlasti nastavio se i u periodu obnove. U prvim posleratnim godinama mogu se zapaziti opšti politički i društveni trendovi karakteristični za čitavu Evropu.³

---

¹ Ian F. W. Beckett, "Total War", *War, Peace and Social Change in Twentieth-Century Europe*, Philadelphia, 1989.

² Isto, str. 32–33.

³ Robert Aldrich, *An Economic and Social History of Europe from 1939. to the Present*, London, 1987

Ovaj rad pokušava da, komparativnim posmatranjem nekih društvenih promena na koje je uticao Drugi svetski rat u zapadnoevropskim društvima, barem delimično odgovori na pitanje koje su sličnosti i razlike u pronalaženju načina da se što lakše savlada ratno nasleđe, i koji su obrasci stvaranja novog društva.

Društvena rekonstrukcija

U ovom odeljku je pokušana analiza klasne strukture, kao jednog od protivurečnih pitanja rekonstrukcije posleratnog evropskog društva. Klasa se često definiše ekonomskim odnosima, bilo u domenu prihoda, zanimanja ili posedovanja kapitala. Ipak, definicija klase podrazumeva više od stratifikacije; ona obuhvata i pojmove klasne svesti, kolektivnog identiteta i podele moći u društvu.⁴ U literaturi se često mogu pronaći zaključci da postoji čvrsta veza između opšteg učestvovanja u ratu i izjednačavanja društvenih nejednakosti.⁵ Povećani zahtevi za vreme rata, nedostatak radne snage i politički pritisak povezan sa ratom, doveli su do stvaranja većih mogućnosti zaposlenja i ulaska u politički ili društveni život. Ovde je naglasak naročito na radničkoj klasi, koja se značajno približila srednjoj klasi, dok se pozicije više klase nisu mnogo promenile. Ipak, ne može se dati jednos-trani odgovor na pitanje da li je Drugi svetski rat doveo do izjednačavanja klasa. Istoričari i sociolozi koji su se bavili ovim pitanjem mogu se podeliti na one koji smatraju da se izjednačavanje desilo i da je bilo trajno, na one koji uočavaju izjednačavanje po nekim kriterijumima, ali koje nije bilo trajno, i na one koji smatraju da do izjednačavanja klasa nije ni došlo.⁶

Proučavajući podatke o prihodima, bazirane na plaćanju poreza, D. C. Marsh je, u svojoj knjizi *The Changing Social Structure of England and Wales*, pokušao da pokaže da je izjednačavanje klasa bilo trajno.⁷ Pišući 1958. godine, došao je do zaključka da je raspon između veoma bogatih i veoma siromašnih izrazito manji nego što je bio trideset godina ranije. On dokazuje da je postojalo povećanje u broju poreskih obveznika srednjeg imovinskog stanja, i poboljšanje položaja onih na dnu. Ipak, ova istraživanja ništa ne govore o prihodima onih koji su ispod poreskih jedinica, a oni su

---

⁴ Penny Summerfield, "The Levelling of Class", *War, Peace and Social Change in Twentieth-Century Europe*, str. 255–256.

⁵ Ian F. W. Beckett, "Total War", str. 27. i 37–43.

⁶ Penny Summerfield, "The Levelling of Class", str. 256.

⁷ Isto, str. 256–257

činili polovinu zaposlenih čak i 1950. godine. Ono ne registruje ni honorarnu zaradu, niti koliko pojedinaca doprinosi i živi od svakog prihoda, tako da precizno ne utvrđuje stepen izjednačavanja prihoda tokom i neposredno posle rata.

Drugi autori, predvođeni Dudley Seers-om, došli su do zaključka da izjednačenje prouzrokovano ratom nije bilo trajno, već da je bilo zaustavljeno delovanjem vlasti pedesetih godina.⁸ Nadnice su 1947. godine zauzimale veći procenat nacionalnog dohotka nego redovne plate, što je bilo praćeno bržim rastom indeksa troškova življenja srednje klase. Čist prihod radničke klase porastao je za 9%, a prihod srednje klase opao je za 7% u periodu između 1938. i 1947. godine. Sve ovo vodi do zaključka da je došlo do približavanja ove dve klase. Budućnost ove ratne preraspodele prihoda zavisila je od državne akcije; direktni porezi četrdesetih godina pogodili su one sa visokim i srednjim prihodima, dok je kontrola vlasti nad cenama najneophodnijih artikala tokom rata favorizovala one sa niskim i umerenim prihodima. Uklanjanje državne kontrole vodilo je od izjednačujućih tendencija decenije rata i posleratne obnove, ka nejednakosti prihoda pedesetih godina.

Kako je i sama radnička klasa bila heterogena, može se razmatrati da li se izjednačavajući proces javio tokom rata i između različitih grupa unutar radničke klase. Iako se povećao broj radne snage i njena prosečna zarada, pa samim tim i standardi života, postojala je velika razlika u zaradi u različitim industrijama, kao i između muškaraca i žena. U Velikoj Britaniji, ženska radna snaga je 1945. godine zarađivala 52% manje od muške radne snage.⁹ Ženski plaćeni rad je označavan kao marginalan za ekonomiju, održavajući polnu razliku u klasifikaciji posla. Ipak, ženska zarada je značajno doprinela porodičnom prihodu za vreme rata, i povećanju udela radničke klase u nacionalnom dohotku. Stopa učestvovanja žena u radnoj snazi 1951. godine bila je oko jedne trećine, i od ove decenije počinje da se penje.¹⁰ Učestvovanje žena je naročito primetno u kancelarijskom radu i uslužnim delatnostima, oblastima koje se šire, dok je potražnja za nekvalifikovanom muškom radnom snagom u opadanju. U Nemačkoj, mobilizacija žena za vreme rata je donela samo ograničene rezultate. Nacistička ideolo-

---

⁸ Isto, str. 257–258.

⁹ Isto, str. 261.

¹⁰ Edward Royle, "Trends in post-war British social history", *Understanding post-war British society*, London, 1994, str. 14.

gija je odbijala uključivanje žena, kao ključnih faktora reprodukcije, u ratnu proizvodnju,¹¹ što ograničava njihov uticaj na posleratnu društvenu rekonstrukciju.

Kada su u pitanju promene nastale unutar radničke klase u Zapadnoj Nemačkoj, one se ne mogu posmatrati izvan uticaja koje su izvršili nacistički režim, totalni rat, i okupacione sile nakon 1945. godine. Za razliku od drugih država, u Nemačkoj rat nije izazvao velike promene u ulozi države, jer je nacistička vladavina već podrazumevala mobilizaciju društva i ekonomije.¹² Nemačka je za vreme nacističkog režima postala represivno društvo straha i sumnje, ali donoseći u isto vreme poverenje u društveni red. Odnosi između klasa menjali su se u pravcu izjednačavanja, smanjenjem socijalne distance. Rat je nastavio ono što je nacistički režim započeo; kroz medije i mobilizaciju, rušile su se barijere lokalne svesti. Ekonomska mobilizacija tokom rata stvorila je nove mogućnosti za posao, a prinudna strana radna snaga stvorila je priliku za unapređenja nemačkih radnika. Nakon rata, iako je 25% muške populacije između 35. i 50. godine života poginulo, Nemačka nije imala problem nedostatka radne snage, jer su izbeglice i proterani sa istoka stvorili novu radnu snagu. Za radničku klasu u Nemačkoj od veće važnosti je bila promena percepcije, ponašanja i odnosa.¹³ Integrativne, depolitičke tendencije nacističkog perioda su se nastavile i u posleratnom periodu, i nastala je vredna, potrošački orijentisana, skeptična i apolitična radnička klasa.

Može se zaključiti da je sposobnost radničke klase da stvori višak prihoda zavisila od toga da li u porodici zarađuju i muž i žena, od zanimanja i industrije u kojoj rade, regiona u kojem žive, broja zavisnih članova porodice i načina na koji se prihod raspodeljuje unutar domaćinstva. Istraživanja koja je sproveo Charles Madge¹⁴ pokazuju da kvalifikovani radnici koji su zarađivali više novca u novim industrijama nisu štedeli niti investirali zarađeni kapital, koji na taj način nije asistirao u njihovoj asimilaciji u srednju klasu. Potrošnja, pre nego akumulacija prihoda, bila je norma ponašanja radničke klase, čak i u vreme posleratnih nedostataka.¹⁵

---

¹¹ Mark Roseman, "World War II and Social Change in Germany", *War, Peace and Social Change in Twentieth-Century Europe*, str. 304.

¹² Isto, str. 301–307.

¹³ Isto, str. 313–315.

¹⁴ Penny Summerfield, "The Levelling of Class", str. 259–264.

¹⁵ Isto, str. 270.

Protivurečno je i pitanje granice između srednje i radničke klase. Da li je srednja klasa bila trijumfalna klasa posleratnog sveta, kao što smatraju Tipton i Aldrich,¹⁶ do čega su doveli veći standard života radničke klase i kraj pravne distinkcije više klase? Otvaranje mogućnosti zaposlenja u sektoru usluga uvećalo je opseg srednje klase, dok je liberalizacija pristupa obrazovanju dovela do veće socijalne pokretljivosti i poboljšanja društvenog statusa. Peter Hennessy smatra da su društvene promene bile korisne naročito srednjoj klasi, pre nego radničkim porodicama u čije ime su bile započete.¹⁷ Ekonomske i društvene reforme u Britaniji kasnih četrdesetih godina teško su mogle da promene društvenu mobilnost polukvalifikovanih i nekvalifikovanih radnika. S druge strane, može se postaviti pitanje da li je smanjenje udela srednje klase u nacionalnom dohotku značilo njeno trajno opadanje. I sama srednja klasa je bila heterogena grupa, gde su jedni popravili svoj položaj, a drugi doživeli pad ka radničkoj klasi. U Francuskoj se pojavila nova srednja klasa, upravljački personal, "cadres", nastala u uslovima tehničkog progressa i veće specijalizacije u industriji. Ona je počela da igra sve veću ulogu u modernom društvu, sa potpuno novim načinom života.¹⁸ S druge strane, u Britaniji je došlo da smanjenja razlike između zarada civilnih službenika i prosečnih zarada fizičkih radnika, čemu je mnogo doprinelo zamenjivanje muškog kancelarijskog rada ženskim.¹⁹

Drugi svetski rat se može nazvati narodnim ratom, jer je došlo do veće društvene homogenosti i smanjenja klasnih razlika zajedničkim učešćem u ratu. Ipak, čini se da privremeni izjednačavajući efekat, poput približavanja srednje i donje klase tokom evakuacije,²⁰ nije imao mnogo uticaja na klasne razlike. Nema sumnje da su neke grupe fizičkih radnika značajno popravile svoj materijalni položaj, ali se to desilo i sa nekim grupama srednje klase. Prekid fiskalne politike kasnih četrdesetih godina, koja je favorizovala radničku klasu tokom rata, umanjilo je garancije za održavanje uvećanih prihoda radničke klase, i mogućnost trajnog izjednačavanja klase.

---

¹⁶ Frank B. Tipton, Robert Aldrich, *An Economic and Social History of Europe from 1939. to the Present*.

¹⁷ Peter Hennessy, *Never Again*, London, 1993, str. 452–453.

¹⁸ Georges Dupeux, *French Society 1789–1970*, London, 1976, str. 225–228.

¹⁹ Penny Summerfield, "The Levelling of Class", str. 273–274.

²⁰ Peter Hennessy, *Never Again*, str. 12–15.

Promenjeni način života

Drugi svetski rat je ostavio nesagledive posledice i na svakodnevni život, onemogućivši povratak na staro, kako na materijalnom, tako i na mentalnom planu. Širom Evrope, bombardovanja su pretvorila čitave gradove u jezive prizore krša, uništavajući industrijsku i poljoprivrednu proizvodnju. Milioni ljudi su se našli bez hrane i skloništa, i daleko od svojih domova. U Zapadnoj Nemačkoj, obnova je podrazumevala problem ponovne izgradnje i naseljavanja. U mnogim većim gradovima tri četvrtine stanova je bilo uništeno. Sa istoka je deset miliona izbeglica nadiralo u Zapadnu Nemačku, pa je nedostatak stambenog prostora bio najkritičniji.²¹ U Velikoj Britaniji, tokom ratnih godina je oko 200 hiljada stanova bilo dignuto u vazduh ili zapaljeno, drugih 250 hiljada je bilo toliko teško oštećeno da se u njima nije moglo živeti, a sličan broj je bio prilično oštećen.²² Ovo je podrazumevalo i zaostalost u uslovima stanovanja, poput nedostatka struje, osnovnih higijenskih uslova, i danas uobičajenog konfora.²³ Biti pripadnik pobedničke ili poražene nacije u svakodnevnom životu nije podrazumevalo veliku razliku. Racionalizacija je bila stvarnost svih posleratnih društava, stavljajući u prvi plan hranu, odeću i gorivo. Prve dve godine posle rata postojao je istinski problem ishrane sa značajnim padom nutricionih standarda, zbog njene jednoličnosti. U Velikoj Britaniji, gde je 1946. godine smanjenje količine pšeničnog brašna u hlebu dostiglo 85%, zaustavilo se fizičko poboljšanje koje su deca, paradoksalno, postigla tokom rata.²⁴ U Zapadnoj Nemačkoj, dve godine nakon završetka rata, zvanične cifre za racionalizaciju nisu bile veće nego u maju 1945. godine, uprkos naporima vlasti da osiguraju adekvatne zalihe za nemački narod.²⁵

Porodica je i dalje osnovna jedinica društva. Ipak, posleratno doba je bilo prekretnica u evoluciji porodice, kada ona postepeno gubi svoje javne funkcije i zadržava samo privatne, da bi iz te privatnosti iznikla privatnost pojedinca današnjeg društva i "neformalna" porodica.²⁶ Kulturna funkcija

---

²¹ B. Tipton, Robert Aldrich, *An Economic and Social History of Europe from 1939. to the Present*.

²² Peter Hennessy, *Never Again*, str. 169.

²³ James Obelkevich, "Consumption", *Understanding post-war British society*, str. 145; Filip Arijes, Žorž Dibi, *Istorija privatnog života* 5, Beograd, 2004, str. 51.

²⁴ Isto, str. 274–277.

²⁵ Manfred Malzahn, *Germany 1945–1949, A sourcebook*, London, 1991, str. 114–117.

²⁶ Filip Arijes, Žorž Dibi, *Istorija privatnog života* 5, str. 47.

---

porodice posle rata počinje da opada, smanjuje se i njena reproduktivna funkcija, kao i funkcija primarne institucije socijalizacije dece. Brak je u posleratnom periodu definisan kao veza u kojoj se partneri dogovaraju oko svojih uloga u skladu sa svojim sklonostima, pre nego sa očekivanjima nametnutim spolja. Preovladavanje ideje da muž i žena formiraju tim sa jednakim članovima podigla je status žene u braku. Nova činjenica je i procvat vrednosti bračne ljubavi u svim njenim vidovima, pa i seksualnom. U Francuskoj je 1948. godine 12% studenata stupilo u brak; studentski brak je značio brak iz ljubavi, jer je bila novina venčati se pre nego što se obezbede materijalni uslovi. Ljubav u braku dobija središnje mesto i postaje njegov temelj.²⁷ Godine ulaska u brak su počele da opadaju, da bi 1951. godine broj supružnika ispod 24. godine bio za 24% veći nego 1931. godine. Ovo povećanje ranih brakova je pratila povećana stopa rađanja, sa 1947. godinom kao posleratnim vrhuncem, što je bilo povezano sa demobilizacijom očeva.²⁸ Nakon ovog kratkotrajnog rasta, doći će do promene demografskog obrasca i do opadanja stope nataliteta; promenjena uloga žene, povećani obrazovni zahtevi i urbanizacija, smanjenje uticaja crkve i opadanje seoskog društva prouzrokovali su promenu odnosa prema braku i porodici.

Posleratne godine su svedočile otvaranje novih horizonata za žene. Tokom rata žene su bile primorane da preuzmu na sebe poslove ranije rezervisane za muškarce, postavši nezavisni donosioci odluka i nosioci odgovornosti za svoj, i opstanak svoje porodice. U Velikoj Britaniji, zaposlenje udatih žena ostalo je veliko i nakon završetka neprijateljstava, da bi sve više raslo. To je prouzrokovalo promenu bračnih odnosa, tradicionalno zasnovanih na domaćoj podeli rada, u kojoj je muškarac bio jedini koji zarađuje a žena samo zauzeta domaćim radom i brigom o deci. Podudarajući se sa dramatičnom ekspanzijom plaćenog posla udatih žena, uloga žene u braku i porodici se menja. Dolazi do promene životnog stila, stavova, iskustava i ponašanja žena.²⁹ Lagana promena ovog trenda može se uočiti čak i u Nemačkoj, gde je nacistička ideologija dodelila ženi ulogu domaćice i majke. U Italiji, gde je katolička kultura imala hegemoniju i nakon rata u širokim nacionalnim strukturama, porodica je bila prirodno stanje za muškarca i ženu, određena njihovim različitim ali komplementarnim ulogama. Ženina

---

²⁷ Isto, str. 67–69.

²⁸ Edward Royle, "Trends in post-war British Social history", str. 10.

²⁹ Penny Summerfield, "Women in Britain since 1945: companionate marriage and the double burden", *Understanding post-war British society*.

---

specifična uloga je bila podređena uloga majke i muževljeve pomoćnice, sa pratećim vrlinama skromnosti, pokornosti i požrtvovanja. Za ženu nije bilo hrišćanskih vrлина van porodice; taština, naročito u odeći i ponašanju, bila je najveći greh.³⁰ Povećano učešće žena u svetu rada koegzistiralo je sa ideologijom da su žene prvenstveno domaćice. Kasne četrdesete i pedesete godine karakteriše pokušaj da se prenese ideal domaćice ženama svih društvenih klasa.³¹ Za ovo se naročito snažno zalagalo u obrazovnoj literaturi, koja je preporučivala da devojke, kao potencijalne domaćice, treba da budu učene domaćim veštinama. Čak je i popularna literatura, kao što su ženski magazini, nosila istu vrstu poruke, obraćajući se u prvim posleratnim godinama ženi i majci, od čije štedljivosti racionisane robe je zavisio nacionalni opstanak. U Zapadnoj Nemačkoj su se brojni časopisi i knjige obraćali domaćicama savetima za štedljivo kulinarstvo.³² Na žene je pao zadatak ishrane porodice, koji je podrazumevao obezbeđivanje sastojaka za obrok i neophodnu genijalnost izvlačenja maksimalne nutritivne vrednosti od dostupnog. Porast ideala domaćice nakon Drugog svetskog rata nije iznenađujući kada se uzmu u obzir uslovi pod kojima su žene radile, ali i njihovi lični stavovi o poslu. Četrdesetih godina, uobičajan je bio stav da nijedna žena ne bi trebalo da želi da radi ako njen muž zarađuje dovoljno. Zbog važnosti uloge majke, smatralo se da bi žene trebalo da rade pre rođenja prvog deteta, i ponovo se vrate na posao kada deca porastu.³³ Sve veća stopa ženskog zaposlenja doprinela je raspodeli domaćih poslova učestvovanjem muškaraca, ali ipak nije došlo do jednakosti muških i ženskih doprinosa domaćinstvu.³⁴

Nesumnjivo je da je događaj kakav je Drugi svetski rat doneo promene i u svesti ljudi. Kada se porede pobedničke i poražene zemlje, u ovom aspektu se možda uočava i najveća razlika. Drugi svetski rat, kao nijedan rat pre toga, podelio je svet na dobro i loše. Iako su sile pobednice bile veoma blizu da zamute tu razliku gađajući civilno stanovništvo, svet je još uvek jasno mogao da vidi da je prava strana pobedila. Nemačka je

---

³⁰ Percy Allum, "Uniformity Undone: Aspects of Catholic Culture in Postwar Italy", *Culture and Conflict in Postwar Italy*, London, 1990, str. 82–83.

³¹ Isto, str. 60–62.

³² Manfred Malzahn, *Germany 1945–1949, A Sourcebook*, str. 185–186.

³³ Penny Summerfield, "Women in Britain since 1945: companionate marriage and the double burden", str. 62–64.

³⁴ Celia Brackenridge, Diana Woodward, "Gender inequalities in leisure and sport in post-war Britain", *Understanding post-war British society*, str. 194.

---

prošla kroz najveći proces promena putem denacifikacije, koja je podrazumevala kako promenu svesti tako i promenu društvenih prilika. Nemci su morali da se suoče sa osećanjem krivice za učinjene zločine tokom rata, bez obzira da li su bili direktno uključeni ili samo svesni da se oni vrše. Vojni poraz i materijalno uništenje su bili praćeni mentalnom dezorijentacijom, raspadanjem dotadašnjih vrednosti i verovanja, i nestankom svake sigurnosti. Denacifikacija i demokratizacija su bile nametnute od strane sila pobednica, sa namerom da Nemci ni ne zaborave ni potisnu svoju prošlost, već da se pomire sa njom i iz nje izvuku pouke. U prvim posleratnim godinama, nemačko suočavanje sa sopstvenom prošlošću je pokazivalo znake zaboravnosti, samoobmane i lakog mentalnog bega.³⁵ Postojala je široko rasprostranjena tendencija povlačenja iz ružne realnosti u privatnu sferu i nedirnuto carstvo duha, iz koga je krenula obnova i potraga za novim temeljom posleratnog društva, zasnovanog na kulturnoj tradiciji Nemačke.³⁶

Primer Velike Britanije kao pobedničke zemlje pokazuje nešto drugačiju sliku kada je svest običnih ljudi u pitanju. Uobičajena je impresija o prvim posleratnim godinama kao surovim i bez radosti, međutim, ona može biti pomalo paradoksalna. Svakodnevnica jeste bila surova i sumorna, ali je misao da je rat dobijen a ljudi preživeli pružala veliku nadu i olakšanje. Razmišljanje o posleratnim godinama zavisilo je i od godišta. Za starije, naročito one koji su osetili prosperitet međuratne srednje klase, vraćanje ka ovom blagostanju bilo je dugo i teško, opterećeno predratnim uspomenu na bolje dane. Međutim, za one koji su bili deca za vreme rata te godine nisu bile povratak već otkrovenje, pune iznenađenja. Svet pred njima nije bio bleđa imitacija onog kojeg su imali, već postepeno otkrivanje mnoštva stvari koje nikada ranije nisu videli.³⁷

Zaključak

Nakon Drugog svetskog rata, zapadnoevropsko društvo je doživelo značajne promene, koje su delom direktno prouzrokovane ratnim dešavanjima, a delom su deo procesa koji je započeo pre rata. Treba imati u vidu da su neke od društvenih pojava manje podložne promenama, kao što je pokazano u slučaju klasne strukture, gde je rat imao privremeni

---

³⁵ Manfred Malzahn, *Germany 1945–1949*, A sourcebook, str. 1–33.

³⁶ Isto, str. 94–97.

³⁷ Peter Hennessy, *Never Again*, str. 306–310.

---

izjednačavajući efekat. Ipak, posleratne godine su bile početak otvaranja većih mogućnosti u društvenom, ekonomskom i političkom životu za grupe koje su do tada bile u nepovoljnom položaju. Veće promene desile su se unutar svakodnevnog života, gde su se ljudi, bez obzira na društveni status, suočili sa teškoćama racionalizacije, nemaštinom posleratnih godina, ali i promenom svesti. Porodični odnosi se takođe menjaju, gde je od velikog značaja postepen porast uloge žene. Promene u ovim društvenim aspektima nakon Drugog svetskog rata, i u drugima kojima se ovaj rad ne bavi, najavljuju nastanak društva kakvo poznajemo danas.

LITERATURA

1. Clive Amsley, Arthur Marwick, Wendy Simpson, *War, Peace, and Social Change in Twentieth-Century Europe*, Philadelphia, 1989.
2. Frank B. Tipton, Robert Aldrich, *An Economic and Social History of Europe from 1939. to the Present*, London, 1987.
3. Manfred Malzahn, *Germany 1945–1949*, A sourcebook, London, 1991.
4. Reiner Pommerin, *Culture in the Federal Republic of Germany 1945–1995*, Oxford, 1996.
5. Zygmunt G. Baranski, Robert Lumley, *Culture and Conflict in Postwar Italy*, London, 1990.
6. Peter Hennessy, *Never Again*, London, 1993.
7. James Obelkevich and Peter Catterall, *Understanding Post-war British Society*, London, 1994.
8. Alan Sinfield, *Literature, Politics, and Culture in Postwar Britain*, Oxford, 1989.
9. Theo Barker, Michael Drake, *Population and Society in Britain 1850–1980*, London, 1982.
10. Georges Dupeux, *French Society 1789–1970*, London, 1976.
11. Filip Arijes, Žorž Dibi, *Istorija privatnog života* 5, Beograd, 2004.

Natasa Blazin

Total War and Everyday Life

Summary

The concept of total war, applied to both world wars, is used to express their special nature as a catalyst for far-reaching social changes. The Second World War implied the testing of the existing social and political structures, as well as enormous psychological experience. In the west European society, both the winners and the defeated demonstrated differences, but similarities as well, in overcoming the war legacy and in creating patterns of the new society.

The Second World War can be named a people's war, because it resulted in greater social homogeneity and reduction of class distinctions through participation. Still, the leveling of classes is one of the controversial questions of the reconstruction of the postwar society.

The greater demands during the war, the labour shortage and political pressure associated with the war led to the greater opportunities for participation in the domains of work, politics and social life. But equalizing effect was not permanent, and it depended on the state action and behaviour of the working class.

The consequences of the Second World War on everyday life was unforeseeable and it disabled material and mental return to the old way of living. The end of the war provoked problems of refugees, reconstruction and rationalization.

The postwar years were the turning point in the evolution of a family, with the significant change in definition of marriage, and improvement of the status of women.

The war encouraged the change in the people's consciousness, from German confrontation with feeling guilty for the crimes that had been done, and the denazification, to the feeling of the great relief for the people of the victorious countries.

The comparative analysis of the social changes in the west European society after the Second World War provides us with the possibility to notice the appearance of the society as we know it today.

Key words: Comparative analysis, Western Europe, Total war, Social changes, Leveling of the classes, People's war, Everyday life, Reconstruction, Rationalization, Family, Marriage, Women, Mental change, Denazification.

Nevena Jokić

Tutorka: prof. dr Mirjana Vasović

Fakultet političkih nauka u Beogradu

MLADOST U TRANZICIONOM DRUŠTVU

Tranzicija je primarno definisana kao transformacija privrednog uređenja jednog društva, odnosno kao prelazak sa planske ekonomije na tržišnu. Ovo je samo uže objašnjenje procesa koji neminovno zahvata sve društvene domene. Razlog ovakvoj sveobuhvatnosti jeste taj što se svako društveno uređenje vezuje za određene vrednosti koje to društvo favorizuje, kojima teži i u odnosu na koje osmišljava svoj razvoj.¹ Tačnije, ovo je odlika onih društava koja karakteriše spontani razvojni put. U situaciji kada je potrebno veštačkim obrascima, poput privatizacije i deregulacije, prekroji jedan sistem u daleko optimalniju alternativu, tržišnu privredu, javlja se neophodnost promene vrednosnog sistema. Međutim, za razliku od zakonski garantovanih ishoda čisto privrednih aktivnosti, tok promena vrednosti i vrednosnih orijentacija nije niti linearan niti jedinstven, pa njegov ishod postaje upitan.

U okolnostima kada čitav proces teče u pravcu ispunjenja postavljenih ekonomskih ciljeva od strane kreatora ekonomske politike, koji u krajnjoj instanci i na duži rok treba da dovedu do rasta ekonomskog blagostanja članova naše društvene zajednice, postavlja se pitanje svrsishodnosti ekonomskog razvoja bez adekvatnog oblikovanja generacije, koja će dominantno uticati na naše sutrašnje okruženje.

Generacija mladih jeste kategorija koja se od ostatka društva, pored posedovanja objektivnih, bio-psiholoških karakteristika, izdvaja i nizom socioloških osobenosti. Osvrt na razvoj pojma omladine uveliko nam rasvetljava njihov društveni položaj i značaj.

---

¹ Đuro Šušnjić, u svojoj knjizi *Dijalog i tolerancija*, o vrednostima u jednom društvu kaže: „Ako u društvu postoji vrhovna vrednost, onda nužno svaki pojedinac vidi i nalazi smisao svog života u ostvarivanju te vrednosti (ili sistema vrednosti). Samo tako svako može da zna šta valja da čini, kako bi živeo vredan život – ima merilo u odnosu na koje odmerava svaku svoju misao i čin! Pojedinci, čiji život nije vođen nekom vrednošću, ostaju bez putokaza: vrednost daje smisao dnevnoj prolaznosti! Ako u svakom od nas ne sija nešto od viših vrednosti, onda u svakom umire čovek: to onda jedna senka korača i daje sebi za pravo!“ Đuro Šušnjić, *Dijalog i tolerancija*, str. 227.

Nastanak i razvoj pojma omladine

U sociološkom smislu, omladina se vezuje za noviju istoriju ljudskog društva. Tek moderno, građansko društvo poznaje ovu društvenu kategoriju. Socijalni uslovi svojstveni modernom društvu, pre svega, značajnija društvena podela rada koja proizilazi iz novog, industrijskog, kapitalističkog načina proizvodnje, stvorili su pogodno tlo za izdvajanje omladine od sveta dece i sveta odraslih ljudi. Ovakav položaj omogućen je sledećim faktorima: 1. školskim sistemom i 2. specijalnim pravno-institucionalnim sistemom zaštite namenjenom mladima. Kroz ove sisteme vrši se socijalizacija mladih, ali istovremeno i nadzor odraslih nad omladinom. Isti mehanizmi doprinose homogenizaciji mladih, koja se ispoljava u dva glavna oblika. Jedan je objektivno različit položaj mladih u odnosu na ostale društvene strukture, a drugi, samoproizvođenje vlastite subjektivne svesti i obrazaca ponašanja omladine, kao jedinstvene identitetske skupine.

Jedna od fundamentalnih karakteristika omladine u modernom društvu jeste da ona „u sebi nosi jednu suštinsku protivurečnost, inherentnu ambivalentnost između omladinske autonomnosti i omladinske zavisnosti, paternalizma i permisivnosti odraslih prema njoj, između mogućnosti kreativnog samoostvarenja vlastite imaginacije i prinudne unifikacije u procesu socijalizacije u društvenim institucijama, između konformizma i prilagođavanja postojećem poretku i društvu i pobune protiv tih uslova i pokušaja da društvu nametne svoj autentični mladalački iskaz i volju. Ukratko, „omladinstvo“ nosi u sebi inherentnu protivurečnost koja mlade ljude čas baca u vrtlog euforičnog pokreta za emancipaciju, čas u ponor apatije, beznada i mirenja sa zatečenim stanjem.“² Na ovaj način zamišljena kategorija omladine prestala je da postoji u vreme kada zapadna, visoko razvijena društva beleže najviše nivoe prosperiteta i najviše stope privrednog rasta dotada. Onda kada dolazi do bunta omladine u okviru pojedinih društava, koji ubrzo poprima svetski karakter. Mnogi smatraju da je to bio vid „pobune protiv društva obilja“ i njegove masovne potrošačke kulture u kojoj vlada požuda za materijalnim dobrima i u kojoj ima malo mesta za realizaciju autentičnih potreba pojedinca i njegove zajednice. Bunt omladine iz 1968. godine značio je otvoreno suprotstavljanje sopstvenom povlašćenom i zaštićenom položaju. Zahtevala se, pre svega, dosledna primena principa slobode, pravde i jednakosti. Posle 1968. godine nastupa „društvo bez omladine“. Tada na scenu stupa nov kvalitet. Iako nije vezan isključivo za skupinu

---

² Anđelka Milić, Ljiljana Čičkarić, *Generacija u protestu*, str. 19.

mladih, upravo se u okvirima mlade generacije razvija i do danas ostaje njena specifičnost. Umesto jedinstvenog i univerzalnog socijalizacijskog obrasca, sve je očiglednija individualizacija, autonomnost i traganje za vlastitim identitetom. Raznovrsne subkulturne jedinice mladih nastaju kao posledica sve slobodnijeg izražavanja kreativnosti, potrebe za angažovanošću i aktivizmom uopšte i iskazivanja estetskog doživljaja (različite hobističke grupe, alternativne političke formacije, greenpeace, feministički pokreti, pokreti za mir i sl.). Mladost postaje stvar individualnog izbora.

Mladi u Srbiji u skorijoj prošlosti

Generacija mladih danas u Srbiji odrastala je u veoma dramatičnim i nepovoljnim društveno-istorijskim uslovima. Njihova socijalizacija odvijala se u društvu koje je bilo zahvaćeno ratom sa nacionalnim i religijskim predznakom, sa kojim je paralelno tekla iscrpljujuća ekonomska kriza. U takvim okolnostima, kulturni identitet mladih formira se pod uticajem mnogobrojnih faktora, čiji efekat nije jednoznačan, već je često čak dijametralno suprotan. Vrednosti i vrednosne orijentacije mladih pod snažnim su uticajem društvenih prilika i aktuelne politike. Izuzetno izražena dinamičnost i velike turbulencije ovih kategorija, kao specifičnost našeg društva krajem 20. i početkom 21. veka, veoma se jasno odslikavaju u promenama vrednosnih orijentacija mladih. Istraživanja sprovedena 1979. i 1988. godine u Srbiji³ govore da je u rasponu od jedne decenije došlo do ogromnog porasta anomičnosti (sa 24% na 75%), koja se psihološki ispoljava kao zbrka u ciljevima i dezorijentacija (kognitivni aspekt), anksiozno-depresivni sindrom, osećanje beznađa, otupelost (afektivni aspekt) i povlačenje, pasivnost i cinizam (motivacioni aspekt). Ovakvo stanje društvene svesti rezultiralo je totalnim društvenim slomom. Ekonomska, materijalna i duhovna kriza, koja je usledila, dovela je, sa druge strane, do uslovne homogenizacije ciljeva i približavanja na vrednosnom planu dela društva. Ovaj proces bio je dovoljno snažan da izrodi studentski protest 96/97, a istraživanje aktera protesta otkriva sledeći vrednosni profil angažovane omladine: dominantne vrednosne orijentacije jesu otvorenost prema svetu (75%), anomičnost (74%), religioznost (74%), humanizam i hedonizam (68%), nekonformizam (58%), nesklonost svetovnoj idolatriji (57%), neegalitarizam (50%).⁴

---

³ Dragomir Pantić, *Promene vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji*, Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Beograd, 1990.

⁴ Anđelka Milić, Ljiljana Čičkarić, *Generacija u protestu*, str. 56.

Vrednosti

Navedeni podaci u saglasnosti su sa napomenama brojnih istraživača, koji ističu da se, po pravilu, najlakše menjaju one vrednosti koje nisu čvrsto utkane u vrednosni sistem pojedinca (kao što su, recimo, vrednosti koje se usvajaju u okviru porodice), već su prevashodno ideološkog i političkog karaktera. Naime, opšta odlika vrednosti jeste njihova stabilnost. Ovo je značajno, pre svega, zbog činjenice da one omogućavaju predviđanje budućih ponašanja i društvenih kretanja. Ova stabilnost je ipak samo relativnog karaktera, jer društveni i lični razvoj iziskuju određeni stepen njihove promenljivosti. Do ovih promena delom dolazi i spontano, usled uticaja globalnih, civilizacijskih trendova. Bitan nalaz je i „da se vrednosti kao ‘konceptije poželjnosti’ i društveni ciljevi oko kojih se može obezbediti relativna saglasnost unutar elita u izvesnoj meri mogu planirati, pa čak i implantirati radi akceleracije društvenog razvoja.“⁵ Ovdje se prevashodno misli na intencije, planove, projekcije, očekivanja, aspiracije, nade.

Mladost kao tranzicija

Najupečatljiviji utisak o generaciji mladih u kontekstu društvene tranzicije, jeste da društvena tranzicija remeti prirodni tok omladinske tranzicije u odraslost. U mladalačkom dobu koncentrisane su bio-psihološke i sociološke promene, koje se označavaju kao sazrevanje i koje su značajni faktori u oblikovanju svesti mlade ličnosti. Takve promene su, na primer, sticanje autonomije u odnosu na roditelje, razvijanje emotivnog i seksualnog života, okončavanje školovanja, izlazak na tržište rada, sticanje ekonomske nezavisnosti, ulazak u brak i slično. Svi ovi procesi su pod snažnim uticajem društvene tranzicije, na način da se skraćuju ili produžuju, naglašavaju ili relativizuju, a kao konačan ishod javlja se fenomen produžene mladosti. Starosne granice pomeraju se nadole, deca se ranije suočavaju sa društvenim izazovima, i nagore, sve je više mladih koji voljno ili nevoljno odlažu potpuno osamostaljivanje i prihvatanje odgovornosti. Evidentno je da ova pojava nije specifičnost našeg društva, već se u sličnom obliku sreće i kod većine savremenih, postmodernih društava. Međutim, bitna distinkcija mladih u Srbiji u odnosu na ovakav univerzalni fenomen jeste to da je u našem

---

⁵ Dragomir Pantić, „Budućnost tranzicije u Srbiji zavisno od promena vrednosti”, *Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost*, str. 14.

---

društvu tip nesinhronizovane mladosti za malo koga stvar izbora. Naprotiv, to je stvar prinude, te se još naziva i iznuđena produžena mladost. Ono što je zajedničko za mlade u Srbiji i mlade u društvima u kojima je nesinhronizovana mladost stvar izbora, jeste to da i jedni i drugi teže nekonvencionalnim životnim stilovima, da poseduju slobodnije i otvorenije stavove, da su prijemčiviji za alternativne vidove organizovanja, da odbacuju svaki vid autoritarizma i univerzalnost životnih uzora.

Mladost je karakteristična po izraženim aspiracijama, intencijama i očekivanjima, za koje se pretpostavlja da se projektuju u planove za budućnost. Planiranje budućnosti u tranzitornom društvu, u kome je sama putanja tranzicije nejasna, veoma je otežano. Sveprisutna korupcija dodatan je faktor koji negativno utiče na angažovanost mladih na realizaciji vlastitih planova. Kao posledica, raste nezainteresovanost, dolazi do snižavanja njihovih očekivanja, aspiracija, do slabljenja njihovih proaktivnih potencijala. Raste i osećaj socijalne inferiornosti i isključenosti iz glavnih društvenih događanja. Bilo bi nemoguće naći reperne vrednosti za sve navedene kategorije i tvrditi kako je njihova putanja silazna u apsolutnom smislu. Poređenje ovih vrednosti između različitih društava bio bi veoma nezahvalan proces.

Posmatrano sa stanovišta društva u celini, mladi se, ipak, relativno brže i lakše prilagođavaju trenutnim objektivnim okolnostima. Tako da i u situaciji sniženih očekivanja i aspiracija u vezi sa doglednom budućnošću uspevaju da deluju sa visokom dozom optimizma. Stepem zadovoljstva sopstvenim životom, naročito kod studenata, je nešto viši u odnosu na ostale generacije. Ovo je posledica postojanja mogućnosti izbora, koji se širi sa uspesima u sprovođenju tranzicionih reformi i rastom stepena demokratičnosti zajednice. Prihvatanje i težnja ka demokratskim vrednostima neuporedivo su izraženiji kod generacija za koje je to veoma prirodno okruženje. Jedino sistem u kome se neguju demokratske tekovine obezbeđuje pojedincima jednake šanse, mladima preko potrebne.

Međutim, moguća je i drugačija reakcija. Veliki broj obrazovanih mladih, u nedostatku šansi i mogućnosti za realizovanje svojih životnih projekata, napušta ili želi da napusti zemlju, kako bi svoj lični potencijal ostvarili u društvu koje te vrednosti jasnije prepoznaje. Taj broj je u odnosu na one iz devedesetih (dve trećine mladih) znatno niži (manje od 50%), ali još uvek natprosečno visok.⁶ Pozitivna tendencija je da se broj mladih koji su spremni da se po sticanju diplome visokog obrazovanja vrate u zem-

---

⁶ Podaci preuzeti iz studije *Mladi zagubljeni u tranziciji*, str. 31.

lju i preuzmu odgovornost za dalji razvoj zemlje uvećava. To bi se moglo tumačiti kao posledica pozitivnog razvoja događaja u vezi sa približavanjem i priključivanjem Srbije Evropskoj uniji.

Mogućnosti ublažavanja prepreka pravilnijem razvoju mladih

U nedostatku sveobuhvatnijih istraživanja i studija koje bi dale realniji prikaz položaja mladih i sadržinskog okvira njihove socijalizacije, neki od nalaza koje izlažem rezultat su mog subjektivnog doživljaja. Takva situacija dodatno me motiviše da istaknem značaj uspostavljanja i negovanja što pravilnijeg odnosa društva prema mladima. Za ispunjenje ovakvog cilja nije neophodna strategija razvoja mladih na nacionalnom nivou, pogotovo kada uzmemo u obzir efikasnost sastavljanja i sprovođenja sličnih strategija u drugim oblastima. Potrebno je jačanje svesti javnosti o potrebi zdravijih intergeneracijskih unutar društvenih odnosa i postavljanje, isto tako, što zdravijih osnova za razvoj mladih.

Posmatrano u celini, visoka disperzija životnih stilova, kulturnih i duhovnih potreba i vidova njihovog zadovoljavanja neočekivano je bliska onoj u visoko razvijenim društvima, imajući u vidu ograničenost sredstava. Upravo je to momenat koji na objektivnoj društvenoj ravni svedoči o potencijalu i pregnantnosti vrednosti koje mladi u okviru subkulturnih jedinica neguju. Naravno, reč je o jezgru samosvesnih i naprednih, čiji bi uticaj na preostale pripadnike njihove generacije bio daleko snažniji kada bi ih celokupno društvo podržalo. Vrlo je verovatno da bi se tada proširio prostor koji bi mladi imali za svoje ispoljavanje. Da bi se to desilo, potrebno je oslobađanje od ostataka tradicionalnog patrijarhalnog društva, pretočenih u današnji paternalistički oblik. Ovo podrazumeva postepene promene na relaciji roditelji – deca, koja je ključna za vaspitanje i socijalizaciju dece, kao i intergeneracijske odnose u toku adolescencije. Potrebno je liberalnije vaspitanje dece nasuprot autoritarnom, koje bi rezultiralo u pomeranju ravnoteže moći u korist dece. Tako bi proces osvajanja nezavisnosti tekao prirodnije. Napetost imanentna intergeneracijskim odnosima bi se ublažila.⁷ Sa jačanjem životnog standarda, roditeljska briga i potreba za zaštitom dece, koje proističu iz anksioznosti i nesigurnosti uslovljenih društvenom situaci-

---

⁷ Rezultati istraživanja izneti u studiji *Mladi zagubljeni u tranziciji* potvrđuju ovaj stav. Liberalni odnosi u porodici povezani su sa pozitivnim osećanjima. Pojedinci čije iskustvo u porodici ne karakteriše kontrola, otpor i konflikti, porodicu navode kao važan faktor „doživljaja sigurnosti i zadovoljstva“.

jom, trebalo bi da slabe i da, umesto ograničavanja njihove autonomije i posledičnog „infantilizovanja“, na scenu stupe funkcionalni porodični odnosi.

Kako bi funkcija orijentacije dece bila delom preneti na obrazovne institucije, potrebno je jačanje samih institucija. Škola mora biti „most između porodice i društva“.⁸ Kao što je u porodici moguće obezbediti više prostora za samostalniji razvoj deteta, tako bi i škola mogla da doprinese jačanju mladih ličnosti. Njena moć u ulozi prenosioca društvenih ciljeva i vrednosti veoma je oslabljena. Čini se da ne postoji jedinstven koncept vaspitno-obrazovnih mera, ili se bar ne primenjuje. Dominantan vaspitno-obrazovni sistem danas odlikuje zanemarivanje razvoja mišljenja mladih. Nasuprot daleko produktivnijoj sposobnosti mišljenja favorizuje se sposobnost pamćenja.⁹ Posledice duhovne krize jasno se osećaju. Učestali incidenti u školama odraz su slabosti sistema da moralne i humanističke vrednosti postavi na sam vrh lestvice. Pad altruističnih vrednosnih orijentacija može se pripisati društvenoj krizi, ali ne smemo zanemariti činjenicu da su reagovanja na krizu i načini njenog prevazilaženja pod najdirektnijim uticajem dominantnih društvenih vrednosti u uslovima društvene krize. Kako zaključuje Snežana Joksimović: „Da li će kriza podsticati altruističke ili egoističke vrednosti zavisi od opšteg usmerenja društva – od toga da li se rešenja teškoća traže u solidarnosti ili u ličnoj snalažljivosti. Preovlađujuća društvena klima koja podstiče individualističko-egoističku orijentaciju na račun solidarnosti odrazila se i na školsku sredinu, u kojoj je naglasak takođe na takmičenju i ličnom postignuću, uz zanemarivanje saradnje i uzajamnog pomaganja.“¹⁰ Autorka teksta iznosi i podatak da su hedonistička i utilitarna orijentacija učenika povezane pozitivno sa agresivnošću, a negativno sa altruističnim vrednostima i ciljevima, da se u osnovi ovih orijentacija nalazi

---

⁸ Nastavak citata: „Deca u školi uče da saraduju sa onima koji im nisu ni rod ni pomozi bog. Tako da se dete kreće od posebnih vrednosti i normi koje važe u porodici, prema opštim vrednostima i normama koje važe za svakog člana društva.“ Đuro Šušnjić, *Dijalog i tolerancija*, str. 228.

⁹ „Donekle je razumljivo što škola više radi na negovanju pamćenja nego na razvijanju mišljenja: ona stvara pre stručnjaka nego mislioca! Mišljenje je više od pamćenja: možemo da puno toga pamtimo a da ništa ne razumemo! Mišljenje je najplodniji proces povezivanja i korišćenja podataka koji se pamte: to je pridavanje novih značenja datim podacima! Svi ljudi imaju mogućnost da misle, ali svi ne misle: neki misle ispod svojih mogućnosti (zahvaljujući školi), a neki iznad svojih mogućnosti (zahvaljujući sebi).“ Đuro Šušnjić, *Dijalog i tolerancija*, str. 225.

¹⁰ Snežana Joksimović, „Doprinos škole formiranju vrednosti mladih“, *Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost*, str. 174.

usmerenost ka ličnoj dobiti i zadovoljstvu. Zaista, podaci ispitivanja preferencija životnih stilova i životnih ciljeva¹¹ potvrđuju iznete nalaze. Osnovno obeležje vrednosnog profila različitih generacija mladih jeste usmerenost ka emocionalno obojenoj i privatnoj sferi življenja, uključujući i želju za obrazovanjem i stručnom afirmacijom, uz malu zainteresovanost za društveni angažman i politički uticaj. Vidimo da su pozitivni i negativni vrednosni tokovi izmešani. Društvo koje želi da bude stabilno moralo bi da odluči kojim će vrednostima i ciljevima učiti mlade u školama. Vaspitno-obrazovni sistem bi trebalo da nađe razumnu meru između duhovnih i materijalnih vrednosti i da se jasnije postavi u odnosu na površni potrošački mentalitet, a naročito u odnosu na težnju ka sticanju znanja. Zatim, da uspostavi ravnotežu između takmičarskog duha i solidarnosti. Pojedini autori navode da je solidarnost vrednost koja je ključna za ublažavanje „tranzicionog šoka“, koji ne mora da bude tako dramatičan, već može da se ispolji i samo kao određeni stepen bilo ekonomske bilo socijalne nesigurnosti. Ukratko, vrednosti za koje se škola zalaže treba da izražavaju univerzalne ljudske potrebe i moralna načela, da budu ideološki neutralne. One nikako ne bi smele biti vrednosno neutralne, jer to vodi konfuziji, a iz konfuzije vrednosti proističe već objašnjena anomičnost. Anomičnost treba da se suzbija rastom međusobnog intergeneracijskog poštovanja, koje bi uticalo i na rast samopoštovanja.

Umesto zaključka

Pogrešno bi bilo zaključiti da su mladi ljudi zbog nekih svojih navedenih specifičnosti predodređeni da budu „progresivni“. Naprotiv, mislim da su vrlo amorfnja i ranjiva bića, i to u daleko većoj meri nego bilo koji drugi segment društva. Zato je problem njihovog položaja u tolikoj meri suptilan. Takođe, ne nudi se jedinstveno rešenje. Iz trenutne perspektive, najverovatniji sled događaja jeste nastavak spontanih i više sporadičnih akcija, iniciranih upravo od strane samih mladih, čiji su primarni ciljevi nedvosmisleni, ali za čiju bi pozadinu društvo moralo da ima mnogo više sluha.

---

¹¹ Dragan Popadić, „Uzrasne i generacijske razlike u preferenciji životnih stilova“, *Psihološka istraživanja* 7, Institut za psihologiju, Beograd 1995; Snežana Joksimović, „Struktura i korelati vrednosnih orijentacija srednjoškolskih učenika“, *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, br. 33, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd, 2001.

LITERATURA

1. Grupa autora, *Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost*, Friedrich Ebert Stiftung, Institut društvenih nauka, Beograd, 2003.
2. Grupa autora, *Mladi zagubljeni u tranziciji*, Centar za proćavanje alternativa, Beograd, 2004.
3. Grupa autora, *Aspiracije građana Srbije i Crne Gore 2004*, Ujedinjene nacije – Program za razvoj, Centar za proućavanje alternativa, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2004.
4. Smiljana Jovović, Ljubiša Despotović, *Odrastanje u košmarima tranzicije*, Istoćnik, Novi Sad, 1998.
5. Anđelka Milić, Ljiljana Čiĉkarić, *Generacija u protestu*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Beograd, 1998.
6. Đuro Šušnjić, *Dijalog i tolerancija*, Čigoja, Beograd, 1997.

Nevena Jokic

Youth in a Transitional Societies

Summary

Social values change simultaneously with a transition of a society to free market economy, although not predictably. The youth reacts strongly to such impulses, as they are the most vulnerable part of a society. To what extent might the society affect their social position and a range of their orientations? Those are some of the focuses of this article.

Key words: Youth, Transition, Social values and orientations.

Ognjen Rakčević

Tutor: *prof. dr Srđan Bogosavljević*

Agencija Stratedžik marketing

MERENJE GLEDANOSTI TELEVIZIJSKOG PROGRAMA

Uvod

Anegdota kaže da je o meračima gledanosti – piplmetrima prvi put počelo da se razmišlja kada je, tokom pauze finalne utakmice američkog profesionalnog fudbala, ne po prvi put, nestalo vode u američkim domaćinstvima. Naime, dotadašnje metode merenja gledanosti televizijskog programa nisu mogle da primete ovaj veliki pad gledanosti, kada u pauzama utakmice, prosečan Amerikanac žurno ustaje iz udobne fotelje i hita ka toaletu i koristi pauzu. Ali tu nastaje problem za oglašivače, jer oni baš u tim pauzama emituju reklame i za njih plaćaju ogromne svote novca televiziji. S obzirom na to da je jasno da u pauzama programa gledanost nije jednaka gledanosti tokom programa, javila se potreba da se to i precizno izmeri. Dotadašnje metode istraživanja TV gledanosti nisu imale tu mogućnost, koju piplmetri danas imaju.

Piplmetri, ili merači gledanosti, su vrhunac u beleženju gledanosti televizijskog programa. No, put do prve primene piplmetara nije bio tako kratak.

Metode za merenje gledanosti televizijskog programa

Oblast istraživanja medija poznaje četiri metode za merenje gledanosti televizijskog programa: metoda intervjua, metoda dnevnika, metoda merača – setmetra i metoda piplmetra.

Ove metode su veoma različite među sobom po načinu na koje mere gledanost televizijskog programa, ali i po preciznosti dobijenih podataka. Svaka od njih ima svoje prednosti, ali i nedostatke. Zbog toga su sve, u manjoj ili većoj meri, u upotrebi. Metodu intervjua, odnosno anketiranja publike, i metodu dnevnika susrećemo i u periodu nastanka i razvoja televizije, dok se elektronski metodi uvode u upotrebu tehnološkim napretkom, a metoda merenja gledanosti televizijskog programa pomoću piplmetra jeste vrhunac kako u elektronskom merenju gledanosti, tako i u merenju gledanosti televizijskog programa uopšte.

2.1. Metoda dnevnika

Ovu metodu je u praksu uvela poznata agencija za istraživanje javnog mnjenja Nilsen. Metod se sastoji u tome da izabrani ispitanici beleže, pismeno, period u kome su pratili televizijski program.¹ Ispitanici mogu da vode dnevnik: jedan dan, jednu nedelju, dve nedelje ili godinu dana.

Prednost ove metode je relativno niska cena koštanja u odnosu na elektronska merenja gledanosti (setmetri i piplmetri). Jedan od nedostataka ove metode je slaba stopa odaziva, koja se u nekim zemljama kreće u granicama 40%–50%, ali mnogo veći problem predstavlja nizak nivo preciznosti, posebno kada su u pitanju reklamni blokovi, što je oglašivačima i najbitnije. Ukoliko su pravilno vođeni, dnevnik su dragocen izvor podataka. Međutim, kod ispitanika, koji se prate u dužem periodu, vremenom dolazi do zasićenja, pa tako ne beleže revnosno podatke, te i dobijeni rezultati ne odgovaraju potpuno realnosti.

U novije vreme, uvođenjem piplmetara, dnevnik ne izlaze potpuno iz upotrebe. I dalje se upotrebljavaju za merenje gledanosti programa manjih lokalnih televizijskih stanica, koje nemaju dovoljno novca za skupe moderne metode, ali su u upotrebi i kao kontrolni instrument skupljih i preciznijih metoda.

2.2. Metoda intervjuja

Metoda intervjuja, odnosno anketiranja publike je jedna od najstarijih i najkorišćenijih metoda prikupljanja podataka koju koriste istraživači gledanosti. Postoji više vrsta ove metode. Najkorišćeniji je telefonski intervju. Ovim putem, podaci se dobijaju: ili prisećanjem ispitanika, ili njegovim izborom u odnosu na ponuđene odgovore. Naziv ovakve metode intervjuja je “Day after – recall”, jer anketari obično pitaju ispitanike šta su gledali na televiziji prethodnog dana.

U odnosu na metodu dnevnika, intervju je još jeftinija metoda. Ova metoda ima određene prednosti u odnosu na metodu dnevnika. Step odaziva je veći i istraživači gledanosti TV programa imaju bolji i direktniji kontakt sa ispitanicima u korišćenju ovakve metode. Bitna komparativna prednost metode intervjuja je u tome da, za razliku od dnevničke metode, gde je sve na ispitaniku, inicijativa potiče od istraživača, pa se tako eliminiše

---

¹ Metoda dnevnika prvobitno je korišćena za slušanost radijskog programa

---

zasićenost do koje vremenom kod ispitanika dolazi. Pored toga, bitna prednost ove metode, ne samo u odnosu na metodu dnevnika, je i brzina. Naime, mogućnost koju ona pruža je i telefonsko anketiranje gledalaca u toku trajanja programa.

Ova metoda ima niz nedostataka. Kao prvi, jeste činjenica da su iz uzorka isključena domaćinstva koja ne poseduju telefon. Drugi nedostatak je dužina perioda za koji se ispitanik priseća – što je dalji period od sadašnjosti, to je manje u sećanju. To je i najveći nedostatak metode, sve se zasniva na pamćenju ispitanika. Zbog svega navedenog, ali i niza drugih nedostataka, ova metoda je u upotrebi samo u specifičnim uslovima.

2.3. Elektronski merači gledanosti

2.3.1. Metoda merača – setmetar

Kao preteča piplmetara, agencija Nilsen je uvela u upotrebu mehanički uređaj “setmetar” (“recordimeter”). Ovaj uređaj je uveden radi povećanja pouzdanosti istraživanja, jer metode dnevnika i intervjuva nisu imale željenu pouzdanost i preciznost. Setmetar automatski zapisuje ukupnu upotrebu televizijskih prijemnika, tj. snima koliko se u odabranom domaćinstvu gleda televizijski program. Ovakav metod je, u početku, bio dosta složen jer je zahtevao da predstavnici kompanije koja vrši istraživanje odlaze u odabrana domaćinstva, opremljeni aparatima koji služe kao pomagala. Potom se snimak televizijskog praćenja vraća, poštom, do kancelarija kompanije koja se bavi istraživanjem, odnosno do Nilsena. Danas su merači mnogo napredniji. To su, u stvari, mali kompjuteri, koji su priključeni na televizijske aparate u domaćinstvima koja su prihvatila učešće u istraživanju. Najvažnija njihova funkcija je beleženje aktivnosti televizijskog aparata. Merači beleže kada je aparat uključen i koji je kanal izabran. Ovi podaci, koji čine memoriju, prenose se putem obične telefonske veze do kompjutera kompanije istraživača.

Ovakva metoda praćenja gledanosti programa vrlo brzo se nametnula kao najbolja. Glavne prednosti ovakvog praćenja televizijske gledanosti su, prvo, što je eliminisala greške koje su nastajale prilikom korišćenja dnevničke metode. Gledanje televizije se automatski beleži i ne zahteva dodatne aktivnosti ispitanika, koji mogu da budu i nepismeni. Vrlo bitna prednost je i brzina prenosa podataka, koji su u elektronskoj formi dostupni već sledećeg dana, jer se tokom noći preuzimaju podaci za prethodni dan. Ipak, postojala su i dva značajna nedostatka ovog metoda. Prvi: visoki

---

troškovi proizvodnje, instaliranja i održavanja hardvera koji omogućava funkcionisanje sistema. Ovaj problem je i danas aktuelan. Drugi nedostatak bio je nemogućnost utvrđivanja stvarnog gledališta televizije. Nije se moglo utvrditi koliko ljudi u domaćinstvu (što članova domaćinstva, što njihovih gostiju) prati program i da li ga uopšte prate, ili je televizor samo uključen. Na ovim podacima su naročito insistirali oglašivači, pa je tako tehnologija praćenja televizijske gledanosti bila prinuđena da napreduje.

2.3.2. Metoda piplmetara

Osnovna razlika između piplmetara i setmetara je vidljiva već u samom nazivu – piplmetri su okrenuti individui, tako da mere gledanost za svakog člana domaćinstva posebno. Piplmetri, kao merači koji imaju mogućnost generisanja pojedinačnih podataka, razvijali su se kako u SAD, tako i u drugim državama, pre svega zapadnoevropskim. Kompanija Nilsen ih je 1987. godine uvela u upotrebu kako bi istraživala rejting² nacionalne mreže u SAD. Piplmetri beleže sve što i konvencionalni merači u domovima, ali ne samo to. Svaki član izabranog domaćinstva, koja se ugovorom vezuju na period od najmanje godinu dana, dobija numeraciju koja odgovara određenom broju na mernom aparatu. Kada osoba počne da gleda televiziju, ima obavezu da pritisne adekvatan taster na meraču. Taster je potrebno pritisnuti i prilikom napuštanja prostorije. Kao i kod konvencionalnih merača, svi podaci se prenose putem telefonske linije. Za razliku od dnevničke metode gde je jedan sat podeljen na četiri celine od po petnaest minuta, što nepovoljno utiče na preciznost, osnovna merna jedinica, kod merenja gledanosti programa pomoću piplmetara, je jedan minut. Tako se mogu analizirati dobijeni rezultati za svakog pojedinca posebno i za svaki program iz minuta u minut.

Ovaj uređaj, na osnovu odabranog uzorka, izuzetno precizno ukazuje na interesovanja televizijske publike. Piplmetar automatski beleži u kom trenutku je televizijski aparat uključen, u kom isključen, kada se pređe sa jednog na drugi kanal itd. Naime, korišćenjem ove tehnologije i odgovarajućeg softvera moguće je ustanoviti koji je procenat populacije u određenom trenutku pratio odgovarajući televizijski program. I ne samo to. Moguće je utvrditi i demografski profil te populacije, što je veoma važno pri

---

² Rejting je numerička jedinica za istraživanje procenta i frekvencije gledanosti auditorijuma.

---

određivanju afiniteta ciljne grupe. Na osnovu podataka koji se prikupe piplmetrom i demografskog profila ciljne grupe, moguće je dobiti prosečan rejting odgovarajućeg dela programa ili televizijskog kanala. Podatke, dobijene putem piplmetara, koriste televizijske stanice (one najveće svakodnevno), media buying kuće, oglasne agencije, veliki oglašivači. Pisane izveštaje kupuju manje televizije, agencije i oglašivači.

Na globalnom nivou istraživanja gledanosti televizijskog programa, doskora su dominirale dve velike agencije, i to: AGB Group, koji je najviše unapredio tehnologiju, i Nielsen, koji je piplmetre osmislio i uveo u upotrebu. Ove dve agencije su avgusta 2004. godine objavile sklapanje sporazuma o osnivanju zajedničke kompanije (joint venture) pod imenom AGB Nielsen Media Research. Ovim potezom veliki rivali su se udružili, ali njihovim udruživanjem nije došlo i do preklapanja teritorija.

Za uvođenje piplmetara, minimum je postojanje advertajzing tržišta vrednog 30–50 milona dolara. Manja tržišta su neisplativa, pa se na njima koriste jeftinije metode, intervju i dnevnička metoda.

Na tržištu Srbije, što je skoro jedinstven slučaj, postoje dve agencije za merenje televizijske gledanosti koje koriste piplmetre. To su AGB Nielsen Media Research i TNS media plan. Postojanje dve agencije je vrlo neobično zbog toga što je potrebno postojanje jedne zajedničke merne jedinice gledanosti koju će priznati televizije, oglašivači, marketinške agencije, media buying kuće i ostali partneri koji koriste podatke. Rezultati ove dve agencije ne samo da nisu jednaki, nego se i dosta razlikuju. U svetu, ova pitanja uglavnom reguliše država, što se može očekivati u dogledno vreme i u Srbiji. Ako nema te regulacije, sve je prepušteno tržištu. U svetu ima i jednih i drugih rešenja.

AGB Nielsen Media Research u Srbiji ima 1250 piplmetara instaliranih u 890 domaćinstava.³ U Crnoj Gori, zbog malog tržišta, još uvek nije uveden ovakav način merenja gledanosti.

Budućnost

S obzirom na to da je u interesu velikih oglašivača, koji ulažu ogromna sredstva u oglašavanje, da znaju precizne podatke o gledanosti televizijskog programa, onda je i realno pretpostaviti da će proces unapređivanja metoda merenja gledanosti biti nastavljen jednako brzo kao i do sada. Akcenat u

---

³ Prosečan broj televizijskih prijemnika po domaćinstvu u Srbiji je 1,4.

tom napretku će biti stavljen na probleme sa kojima se suočio piplmetar i na izračunavanje verovatnoće gledanosti budućih programa. Naime, problem koji se sve više nameće je neprecizno izračunavanje gledanosti značajnih sportskih događaja, koji se sve više prate na velikim trgovima putem video bimova, što piplmetar ne može da registruje.

Što se predviđanja gledanosti tiče, na osnovu istorijskih podataka softver će izračunavati verovatnoću gledanosti budućeg programa. Ovo će biti moguće kod programa koji su redovni, kakvi su: vesti, serije, pa i filmovi. Problem, koji će se pojaviti, tiče se specijalnih programa, kakve su na primer Olimpijske igre, s obzirom na to da se one održavaju u različitim uslovima, pre svega usled različitih mesta događaja, prisutna je i vremenska razlika, a samim tim je i gledanost različita.

Treća, vodećim ljudima televizija naročito bitna stvar, je dobijanje rezultata gledanosti u trenutku dok se program emituje, odnosno sa minutom zakašnjenja. Ovakav projekat je već razvijen i ući će veoma brzo u upotrebu. To je projekat Live Ratings koji je AGB Group razvila za nastup na tenderu u Rusiji.

Zaključak

Istraživanje rejtinga je neophodno, kako zbog formiranja budžeta oglašivača i zarada medijskih kuća, tako i zbog ukidanja, ili nastavka emitovanja određenih programa, odnosno pravljenje adekvatnih programskih šema.

Kao zajednička svim zainteresovanim za podatke istraživanja gledanosti televizijskog programa, nameće se potreba za što preciznijim podacima, koji će biti dostupni u što kraćem vremenskom roku. Kao metod koji je u tom pravcu otišao dalje nego drugi, javlja se piplmetar – on sa velikom preciznošću može da utvrdi rejting i, pri tom, podaci su dostupni svakog jutra za prethodni dan.

Iz svega navedenog, pokazalo se da piplmetar nije potpuno savršen metod za merenje gledanosti, ali je, za sada, najbolji i predstavlja standard u razvijenim zemljama, a od 2002. godine i u Srbiji.

LITERATURA

1. Roger D. Wimmer, Joseph R Diminick, *Introduction to Mass Media Research.*
2. Wim Bekkers, *Experiments in the Mesasurement of TV Audience reaction*
3. Jack Sissors, Roger B. Banon, *Advertising Media Planing.*
4. Mr Goran Peković, *Menadžment komercijalne televizije.*
5. Danica Vujčić, *Merenje gledanosti TV programa*, diplomski rad na Fakultetu dramskih umetnosti.

Internet adrese:

www.agb.com,
www.agb.co.yu,
www.rts.co.yu/cipa,
www.rts.co.yu/cipa/gledanost,
www.mediumindex.co.yu

Hvala Darku Broćiću, direktoru AGB Nielsen Media Researh u Srbiji,
na obilju podataka koje mi je pružio!

Ognjen Rakcevic

Viewer Ratings of TV Programmes

Summary

In this paper the importance and ways of viewer ratings of TV broadcasts are analyzed. The method which has been proven as the most reliable one is measuring with a peplemeter. The central part of the paper is directed at the presentation of this way of viewer rating of TV braodcasts.

Key words: Viewer rating, TV programme, Peoplemeter.

Nelica Pavlović

Tutorka: prof. dr Snježana Milivojević

Fakultet političkih nauka u Beogradu

POGLED U ISKRIVLJENO OGLEDALO Slučaj Gurović: analiza izveštavanja dnevne štampe

“Čibe bre!

Splićane bi u Beogradu trebalo dočekati isto kao što su i oni dočekali Partizan. A ovoj budalčini koja vređa jednog lepo vaspitanog momka trebalo bi zabraniti ulazak u Srbiju. Trebalo bi mu zabraniti ulazak u Srbiju jer vređa Srbina koji na sebi ima tet najvećeg Srbina!

Uzged, trebalo bi ga obavestiti da nikada neće uspeti pobeći sa Balkana, jer će Hrvatska uvek biti na Balkanu kao što će Švedska biti deo Skandinavije. Jeste da je uvreda za sve ljude sa Balkana što je i on Balkanac, ali šta je tu je! Može biti samo ljubomorani na Gurovića što nosi crno-beli dres, da to ga najviše boli, svestan je da je niko i ništa u svetu košarke pošto je iz SFRJ, a nikad za Partizan nije igrao. Jednostavno škart ne primamo! Ionako je sam sebe prepoznao u atributima o kojima govori da naše novine pišu! A ako ipak želi sa svojim žutima doći u Beograd, trebalo bi mu omogućiti samo ako lepo zamoli da pred kamerama poljubi Gurovićevu tetovažu!”¹

Južnoslovenski narodi žive vekovima jedni pored drugih i jedni sa drugima i bliski su u mnogim pogledima – dele zajedničku istoriju, govore srodnim jezicima, sličnog su temperamenta. Međutim, zemlje na prostorima bivše Jugoslavije su oduvek bile poprište burnih društvenih previranja. Procesi koji su umnogome otvoreni i velikim ratovima u XX veku, kao što su nacionalizam, različita religijska i politička opredeljenja, razvojne vizije i sl. su još uvek vrlo aktuelni – one su često i povod raznih nesporazuma, pa i sukoba. U veoma dramatičnom vidu ispoljili su se i u konfliktima i raspadu SFRJ, u kojima su se naročito sukobile Srbija i Hrvatska.

Ratna dešavanja na prostoru republike Hrvatske od 1991. do 1995, ubistva i proterivanje civilnog stanovništva, kao i ostali ratni zločini koje su činili pripadnici obe strane ostavili su duboke posledice na građanima

---

¹ Ovo je komentar jednog korisnika blog internet stranice, napisan 28. XI 2004. (www.adresa je: serpico.blog.hr/arhiva-2004-11.html). Komentar je replika na izjavu Dina Rađe povodom odlaska KK Partizan na utakmicu u Split.

---

obe zemlje. Stotine hiljada raseljenih i izbeglih lica, političke i ekonomske krize u obema zemljama, dodatno su osnažili već postojeća ekstremna nacionalistička stanovišta i stavove netrpeljivosti prema drugim etničkim grupama. Nestabilna politička situacija u regionu je stvorila atmosferu nesigurnosti i neizvesnosti u društvu, što je dovelo do međusobnog optuživanja suprotstavljenih naroda, pri čemu se kao argumenti potežu događaji iz prošlosti, a posebno neprijateljstvo između četničkog pokreta u Srbiji i ustaškog pokreta u Hrvatskoj. Autokratski i populistički režim u Srbiji, do oktobra 2000. godine, sprečavao je poboljšnje odnosa sa susednom Hrvatskom, štaviše, političari koji su bili na vlasti su svojim stavovima i delovanjem upravo potencirali stvaranje nacionalističkog raspoloženja i međuetničke netrpeljivosti.

Posle promene vlasti u Srbiji, došlo je do velikog poboljšanja u diplomatskim odnosima dve zemlje. Čelnici obeju država su se međusobno izvinili za sve zločine koji su počinjeni u ime dva naroda i obavezali se na unapređenje bilateralnih odnosa, jačanje ekonomskih veza i regionalne stabilnosti.² Jedan od prvih koraka koji su načinjeni je bilo omogućivanje građanima da prelaze srpsko-hrvatsku granicu bez viza, što je omogućilo obnavljanje mnogih porodičnih, prijateljskih, pa i ekonomskih veza. Iako su diplomatski odnosi sa Hrvatskom zvanično uspostavljeni još 1998. godine, tek je 2003. prvi hrvatski zvaničnik, predsednik te zemlje, zvanično posetio Srbiju, a u novembru 2004. je prvi put premijer Hrvatske došao u zvaničnu posetu Srbiji. Tom prilikom su započeti razgovori o mnogim nerešenim pitanjima, kao što su povratak izbeglica i povratak njihove imovine, rešavanje pitanja nestalih osoba, prava pripadnika nacionalnih manjina, suđenja počinocima ratnih zločina i dr.

Ovi događaji su dali veliku podršku ponovnom uspostavljanju veze između dva naroda na širem kulturnom i društvenom planu. U tom pravcu, vrlo je značajno organizovanje kulturnih i sportskih manifestacija sa učesnicima iz svih zemalja bivše Jugoslavije. Stvaranje Jadranske lige – košarkaškog takmičenja u kome učestvuju klubovi iz Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srbije i Crne Gore – je imalo za cilj da, kroz sportske aktivnosti, razvije duh pomirenja među pripadnicima nekada sukobljenih

---

² 'Predsednik državne zajednice Srbije i Crne Gore Svetozar Marović i hrvatski predsednik Stjepan Mesić izvinili su se građanima obe države za sva zla ili štetu koje su građani dve zemlje počinili jedni drugima. Tokom prve zvanične posete jednog hrvatskog predsednika Beogradu od raspada bivše SFRJ, dvojica predsednika su se založila za pojedinačnu odgovornost onih koji su počinili ratne zločine' (Danas, 11. septembar 2003).

---

naroda. Razvijanje obostranog poštovanja i tolerancije na sportskim takmičenjima je jako bitno baš zbog toga što na takvim događajima, u takmičarskoj i, ponekad, napetoj atmosferi, postoji mogućnost izbijanja otvorenih sukoba među navijačima. Nažalost, to se neretko i dešava, pogotovo kada su u pitanju utakmice između nacionalnih timova, tako da se one proglašavaju 'utakmicama visokog rizika' i pojačava se njihovo obezbeđenje, što još više produbljuje neprijateljstvo među navijačima i potencira sukob. Međutim, utakmice Jadranske košarkaške lige su, od 2001, kada je osnovana, uglavnom prolazile bez većih incidenata, što su mnogi uzimali kao indikator poboljšanja odnosa na sportskom planu. Iz pozitivnih iskustava izrodila se i inicijativa za zajedničku kandidaturu Srbije i Crne Gore, Slovenije, Bosne i Hercegovine i Hrvatske za domaćina Svetskog prvenstva u košarci 2010. godine.

U ovakvoj atmosferi, novembra 2004. godine, nekoliko dana pre utakmice Jadranske lige između klubova Partizan i Cibona u Zagrebu, desio se događaj koji je izazvao veliku polemiku i reakcije u javnosti: Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Hrvatske je košarkašu beogradskog kluba Partizan, Milanu Guroviću, zabranilo ulazak na teritoriju ove zemlje, jer su hrvatske vlasti protumačile da krši hrvatski Zakon o javnom okupljanju tako što javno prikazuje fašističke simbole, pošto na levoj nadlaktici ima istetoviran lik četničkog generala Dragoslava Mihailovića.

Ova vest je uzburkala javnost i u jednoj i u drugoj zemlji i vrlo brzo je prerasla dimenzije sportskog problema, tj. pretvorila se u politički događaj koji je izazvao snažne reakcije građana. Prva je bila incident sa fotografisanjem studenata arhitekture iz Beograda sa slikom Draže Mihailovića na centralnom zagrebačkom trgu, zatim paljenje kombija plivačkog kluba Partizan u Zagrebu, i potom, protest građana Hrvatske zbog pojavljivanja srpskog novinara Aleksandra Tijanića na hrvatskoj televiziji. Među kasnijim reakcijama, bila je šetnja članova hrvatskog Udruženja ratnih veterana sa slikom ustaškog vođe Ante Pavelića u Zadru, kao i 'rat hakera' na internetu, koji se manifestuje ostavljanjem provokativnih poruka na internet sajtovima organizacija i istaknutih sportista suprotnih strana, kao i blokiranjem rada tih sajtova. Mnoge od ovih reakcija uzburkale su javnost i ponovo otvorile pitanje medijske uloge u konfliktnim situacijama. U ovom slučaju, nameće se pitanje koliko su sredstva javnog informisanja, svojim izveštavanjem o ovom događaju, doprinela kreiranju atmosfere netolerancije i nacionalne netrpeljivosti između građana dve države? Iako je prva štamparija počela rad još sredinom XV veka, do pojave prvih novina prošlo je još čitav vek i po. Ali, doba medija u pravom smislu počinje tek pojavom masovno

popularne štampe tokom prvih decenija XIX veka. U to vreme, novine su se uglavnom posmatrale kao instrument političkog oslobađanja i društveno-ekonomskog progressa, ili kao pretnja postojećem poretku moći. Iako se time naglašavala oslobađajuća uloga štampe, pripisivane su joj i druge funkcije – npr. povezivanje društvene zajednice; jačanje političke javnosti; pomoć u formiranju javne sfere; omogućavanje razmene ideja između javnosti i vlasti; zadovoljavanje potrebe za informisanjem; obezbeđivanje sredstava za grupno izražavanje; 'ogledala društva'; uloga instrumenta društvene promene; delovanje na svest društva.³ Ova optimistička vizija štampe kao posrednika u učenju i širenju pismenosti i kulture zamagljena je u XX veku, kada je tehnološki napredak omogućio još masovniju proizvodnju i distribuciju poruka, kao i široku upotrebu reklama. To je dovelo do komercijalizacije štampe, što je povezivano sa senzacionalizmom, trgovinom skandalima i odustajanjem od standarda informisanja. Posle II svetskog rata, aktuelizuje se pojam društvene odgovornosti medija i sugerišu se određeni standardi koje bi odgovorna štampa trebalo da poštuje (ona je dužna da pruži 'potpun, istinit, razumljiv i jasan prikaz dnevnih događaja u kontekstu od kojeg zavisi njihovo značenje').⁴

Međutim, sa tehnološkim promenama u medijima menjaju se i shvatanja o tome kako oni utiču na pojedince, društvo i društvene fenomene. Pored toga što umnožavaju svoje tehničke i institucionalne oblike i količinu proizvedenog i emitovanog sadržaja, savremeni mediji su zahvaćeni snažnim procesom konvergencije. Nekada jasne granice između štampe, radija, televizije i telekomunikacija i kompjuterske tehnologije se gube, jer se svi ovi vidovi komunikacije sada mogu preneti u elektronskom obliku. To ima ozbiljne posledice i na koncept nacionalne države i suverenosti, jer dovodi do svojevršne internacionalizacije medija. Istovremeno, pokreću se pitanja negovanja raznovrsnosti, kulturnog integriteta i identiteta i novih oblika odgovornosti medija. Kroz razne teorije medija provlači se pretpostavka da oni treba da služe 'javnom interesu', tj. da ispunjavaju ciljeve od šireg i dugoročnijeg značaja za društvo u celini, tako da se oni mogu smatrati odgovornim za ono što čine ili ne čine, a ne samo pasivnim 'prenosiocima' tuđih stanovišta.⁵

Efekte medija sa ispoljavaju kroz dugoročni rad u osmišljavanu realnosti. Nihov ideološki rad vidljiv je u promovisanju određenih značenja

---

³ D. Mek Kvejl, *Stari kontinent – novi mediji*, Nova, Beograd, 1994, str. 88.

⁴ Ibid, str. 89.

⁵ Ibid, str. 95.

sveta i u njihovom širenju.⁶ Pošto postoji veliki broj različitih medija koji služe raznim društvenim interesima, i u skladu sa tim konstruišu i definišu perspektivu i odnos prema svetu, često se javljaju sukobi oko toga čije će viđenje stvarnosti postati dominantno. Ističe se da su medijske poruke koje se definišu kao nepolitičke čak centralne za razumevanje savremene političke kulture jer se kroz njih, preko zdravorazumskog stila prezentacije, prenosi i biva lakše prihvaćen vrlo definisan skup političkih vrednosti.⁷ S obzirom na to da u današnjem, informacionom društvu najvažniju i najistaknutiju ulogu imaju prenos informacija, veća moć proizvodnje i manipulacije simboličkom okolinom, kao i razvijanje i uvažavanje na informacijama zasnovane svesti o različitim vrednostima i uverenjima, može se reći da mediji, kao glavni kreatori i prenosioci informacija, u mnogo većoj meri utiču na razvoj tog društava nego ranije i samim tim imaju veću odgovornost.⁸ Masovni mediji prenose aktuelne vesti i simbolički utiču na formiranje ili menjanje stavova, ideologije, kulturnih i drugih vrednosti. Međutim, s obzirom na to da pojedinac pri donošenju odluka često zavisi od informacija koje dobija iz medija, postavlja se pitanje opšteg kvaliteta vesti o dnevnim događajima koje se nude prosečnom građaninu. Česte zamerke upućivane dnevnoj štampi su senzacionalizam, površnost, izostavljanje i netačnost informacija, pa čak i falsifikovanje i laganje. Jedna od kritika je i nesposobnost da, zbog same prirode medija, o događajima iz sveta izveštavaju uravnotežno i razumljivo.⁹ Postoje razni načini proučavanja dejstva medija, ali kako ove kritike upućuju, veoma je važno da one uključe istraživanje medijskog sadržaja. Zato je, za potrebe ovoga rada, pisanje štampanih medija podvrgnuto jednoj kvantitativno-kvalitativnoj analizi sadržaja kojom bi se ustanovile karakteristike izveštavanja o pomenutom događaju.

Metodološke napomene

Za analizu štampanih medija odabrana su tri dnevna lista različitih profila – Politika, najstarije, veoma tradionalne dnevne novine, zatim Večernje novosti, kao večernje novine sa najdužom tradicijom u zemlji, i Kurir, autentični tabloid i ujedno najmlađi od analiziranih dnevnika. Ovakav izbor trebalo bi da pokrije čitav raspon na tržištu štampanih medija

---

⁶ S. Milivojević, "Ideološki efekti medija", Reč, br. 64:10, Beograd, 2002.

⁷ Ibid.

⁸ D. Mek Kvejl, *Stari kontinent – novi mediji*, NOVA, Beograd, 1994, str. 66.

⁹ Ibid, str. 98.

u Srbiji i omogućiti uvid u razlike u njihovom izveštavanju koje su zasnovane na razlikama u njihovoj uređivačkoj koncepciji. Analizirani su tekstovi objavljeni u periodu od 12. XI do 21. XII 2004. godine. Ovaj period je izabran za analizu zato što je prvi tekst sa najavom zabrane ulaska Guroviću objavljen 12. XI u Kuriru, dok je poslednji tekst u kome se spominje navedeni događaj objavljen 21. XII, u istom listu. Tekstovi su birani samo po tematskom kriterijumu, odnosno u zavisnosti od toga da li se ili ne odnose na zabranu košarkašu Milanu Guroviću da ode u Hrvatsku.

Odabrani tekstovi analizirani su prema 14 kategorija koje se mogu klasifikovati u tri grupe. Prva grupa se odnosi na formu tekstova i u nju spadaju: učestalost pisanja, veličina tekstova, plasman tekstova, dominantni žanrovi, veličina naslova, sadržaj naslova i praćenost teksta slikama. Druga grupa kategorija se odnosi na sadržinu tekstova i za njih je, pošto ih nije bilo moguće neposredno kvantifikovati, utvrđen niz indikatora. U ovu grupu spadaju sledeće kategorije: način obrade događaja (tj. da li dominira faktografija ili interpretacija), ton tekstova (senzacionalistički ili racionalan), vrednovanje događaja (tj. da li postoji vrednosno kvalifikovanje raznih aspekata događaja) i opšta orijentacija teksta (postojanje otvorene podrške akterima događaja). Trećoj grupi, koja se odnosi na osnovnu argumentaciju, pripadaju sledeće kategorije: izvori informacija (oficijelni, nezavisni i neimenovani izvori), vrsta argumentacije (postavljanje konteksta, utvrđivanje konteksta i objašnjavanje konteksta), dominantna poruka (raspirivanje sukoba, pozivanje na pomirenje i neutralni karakter – bez poruke).

Medijsko viđenje događaja

U Politici je, u periodu od 14. XI do 17. XI, izašlo 20 tekstova u vezi sa temom koju obrađujemo, u Kuriru je, u periodu od 12. XI do 21. XII, izašao 21 tekst, dok su u Večernjim novostima izašla 24 teksta u periodu od 13. XI do 16. XII.

Tekstovi u ovim listovima se razlikuju i po veličini: u Kuriru ima mnogo više velikih tekstova – 29% tekstova koji su plasirani na čitavoj strani, 38% na pola strane, a samo 33% tekstova je manje od pola strane. Sa druge strane, u Večernjim novostima je izašlo mnogo više manjih tekstova – 66% tekstova koji su manji od pola strane, 29% većih od pola strane i samo jedan tekst na celoj strani. U Politici nema nijednog teksta koji prelazi polovinu strane, 15% zauzima polovinu strane, 20% je manje od polovine a veće od četvrtine strane, a 65% je manje od jedne četvrtine strane.

Plasman tekstova je manje-više ujednačen u Kuriru i u Večernjim novostima: 38%, tj. 33% tekstova je izašlo na stranama koje nisu rezervisane za sport, u Kuriru ima 62% tekstova na sportskim stranama, a u Večernjim novostima je na sportskim stranama 67% tekstova. U Politici je nešto više priloga o ovom događaju objavljeno na stranama koje nisu vezane za sport – 55%, a 45% je na sportskim stranama.

Dominantni žanrovi u Kuriru su interpretativni – tu ima 57% interpretativnih tekstova, dok tekstova koji se bave informisanjem o samom događaju ima 42%. U Večernjim novostima dominiraju informativni žanrovi (54%), a ima i 45% interpretativnih tekstova. Ipak, najviše informativnih tekstova ima u Politici – 75%, dok 25% priliga spada u interpretativni žanr. Postoji i velika razlika u veličini naslova – u Kuriru je samo 29% naslova normalne veličine, dok je 71% naslova četiri do sedam puta veće od podnaslova. Sa druge strane, u Večernjim novostima je 50% naslova normalne veličine, a 46% naslova je dva do pet puta veće od podnaslova i nadnaslova, a ima i dva teksta bez naslova. U Politici nema tolikih disproporcija između veličine naslova i podnaslova, samo je 30% naslova veće od svih ostalih na strani, dok je u preostalih 70% slučajeva veličina naslova jednaka veličini ostalih naslova na strani ili čak manja od njih.

U Kuriru je sadržaj naslova uglavnom senzacionalistički (npr: "JADNA LI SI, SRBIJO!"; "ESTRADA BRANI ČIČU"; "SPASAVANJE SRBINA GUROVIĆA"; "HRVATI, POZDRAVLJA VAS ČIČA") – takvih ima 16 (76%), manji je broj informativnih naslova (4 ili 19%), a postoji i jedan uvredljiv naslov ("RAĐA JE NENORMALAN"). U Večernjim novostima je više informativnih naslova (12 ili 50%) a senzacionalističkih je 11 (46%). Broj informativnih naslova u Politici je znatno veći – čak 17 (85%), dok je senzacionalističkih samo 3 (15%). U Kuriru je 71% teksta praćeno slikama Milana Gurovića, pri čemu je većina velikog i srednjeg formata, a u Večernjim novostima je 42% teksta praćeno slikama, od kojih nijedna nije velikog formata. Sa druge strane, u Politici samo 20% tekstova ima i sliku, pri čemu su sve srednjeg formata.

Tekstovi u Večernjim novostima se uglavnom baziraju na opisivanju događaja i posledica koje su u direktnoj ili indirektnoj vezi sa njim – takvih je 16 (67%) tekstova, dok se 8 tekstova (33%) bavi komentarisanjem reakcija na događaj i postupaka aktera bez prethodne deskripcije samog događaja. Sličan je slučaj i sa Politikom – 13, tj. 65% tekstova je bazirano na opisu događaja, a 7 (35%) sadrži uglavnom komentare na događaj. U Kuriru, 10 tekstova (48%) sadrži opis događaja, a 11 tekstova (52%) se bazira uglavnom na komentarima i spekulacijama bez prethodnog opisa događaja.

Dominantan ton tekstova u Kuriru je senzacionalistički i provokativan – takvih je 16 tekstova (76%), dok je 5 (24%) sa racionalnim i uravnoteženim tonom, a u Večernjim novostima naizgled dominiraju racionalni tekstovi (ima ih 11 ili 46%), dok senzacionalističkih ima 9 (37%). Međutim, u Večernjim novostima postoji nekoliko (4 ili 17%) tekstova koji su donekle uravnoteženi, ali imaju provokativan i senzacionalistički prizvuk. U Politici apsolutno dominiraju uravnoteženi tekstovi – ima ih 75%, dok je provokativnih tekstova znatno manje (25%). Tekstovi u Kuriru uglavnom sadrže vrednovanje događaja, reakcija zvaničnika i javnosti, kao i postupaka pojedinih ličnosti – takvih je 57% tekstova, dok u 43% tekstova ne postoji evaluacija. Slična je situacija i u Večernjim novostima, gde 71% tekstova sadrži neku vrstu evaluacije raznih aspekata događaja, dok u 29% slučajeva evaluacija ne postoji. U Politici je obrnuto – samo 25% sadrži evaluaciju događaja, a u 75% tekstova ne postoji nikakva evaluacija.

Po opštoj orijentaciji, većina tekstova iz Kurira (67%) bi se mogla svrstati u grupu onih koji otvoreno podržavaju stav Gurovića i protiv se stavu hrvatske vlade, dok 33% nema vidljivu orijentaciju i može se smatrati neutralnim. Većina tekstova iz Večernjih novosti je neutralna (62%), dok 38% otvoreno pružaju podršku Guroviću. I u Politici je većina tekstova neutralnog karaktera – 80%, a za 20% se može reći da na neki način daju podršku Guroviću. Dok u Kuriru i u Večernjim novostima ne postoji nijedan tekst koji osuđuje Gurovićeve stavove i postupke, u Politici je objavljen jedan komentar čitalaca koji osuđuje postupak razmetanja simbolima koji mogu biti uvredljivi za građane neke zemlje, ali on nije uzet u analizu zbog toga što u tekstu nije pominjan događaj koji je predmet naše analize.¹⁰

Novinari Kurira se u svojim tekstovima u najvećem broju slučajeva pozivaju na izjave zvaničnika kluba Partizan i trenera Vujoševića, zatim na izjave zvaničnika Jadranske lige, na izjave sportskih zvaničnika SCG i političara, kao i na izjave glavnog aktera Milana Gurovića i ostalih sportista. Takođe se pozivaju i na izjave zvaničnika hrvatske vlade i hrvatske medije (Večernji list i internet sajt Sportnet), kao i izjave estradnih umetnika i članova pokreta Obraz. U Večernjim novostima se kao izvori informacija najčešće pominju zvaničnici kluba Partizan i trener Vujošević, zatim Milan Gurović, sportski zvaničnici SCG, Jadranske lige, FIBA-e, Evrolige,

---

¹⁰ Ovaj tekst je objavljen 4. decembra 2004, u rubrici "Među nama", u kojoj se objavljuju komentari čitalaca. Na taj način su u Politici izneli i drugačije viđenje skorašnjih događaja, ali ne direktno, već objavljujući pismo čitaoca koje je između ostalog i reakcija na dešavanja oko zabrane ulaska Milanu Guroviću u Hrvatsku.

---

zatim MUP Hrvatske, hrvatski mediji (TV emisije i novine Novi list), ali i zvaničnici vlade i skupštine BiH, kao i sarajevski list Dnevni Avaz. Kao izvor se takođe navode i članovi pokreta Obraz i prolaznici, a ima i 4 članka u kojima se niko ne pominje kao izvor informacija. U Politici se najviše pozivaju na izjave MUP-a Hrvatske, hrvatske štampane i pisane medije i trenera Partizana, zatim na izjave predstavnika kluba Partizan, izjave srpskih i hrvatskih političara, sportskih zvaničnika, novinske agencije, MUP SCG, slovenačke medije, a u jednom slučaju se kao izvor pominje stručnjak iz oblasti socijalne psihologije.

Argumentacija kojom Kurir potkrepljuje svoje tekstove u 52% slučajeva predstavlja pozivanje na "opštepoznate događaje", čime se utvrđuje kontekst događaja. Ostatak tekstova (48%) utvrđuje činjenice bez objašnjavanja, tj. postavlja kontekst događaja. Slična je situacija i u Večernjim novostima – 58% tekstova se bavi utvrđivanjem konteksta, a 42% postavlja kontekst. Ne postoji nijedan tekst u ova dva lista koji argumentuje činjenice objašnjavanjem konteksta, tj. koristeći analitički pristup. Takvom vrstom argumentacije je u Politici potkrepljeno 20% teksta, dok većina članaka i ovde ima argumentaciju kojom se samo utvrđuje kontekst na osnovu opštepoznatih detalja – 50%. Postavljanjem konteksta se bavi 30% tekstova. Većina tekstova (67%) u Kuriru poziva na raspirivanje sukoba i dodatno 'potpaljuje' ionako zagrejanu atmosferu, samo 19% tekstova govore o nekom pomirljivom rešenju, a bez poruke je 14%. U Večernjim novostima takođe postoji znatan broj tekstova (58%) u kojima dominira podsticanje na sukob, 21% tekstova govori o pomirljivom rešenju, a 21% tekstova je bez poruke. Sa druge strane, u Politici se za samo 20% tekstova može reći da podržavaju sukob, dok je većina tekstova neutralnog (50%) i pomirljivog (30%) karaktera.

Diskusija

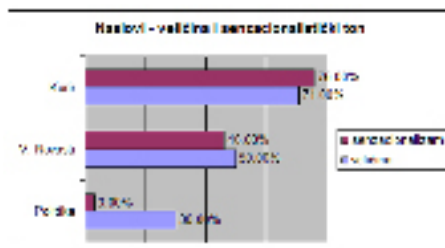

Tabela 1.

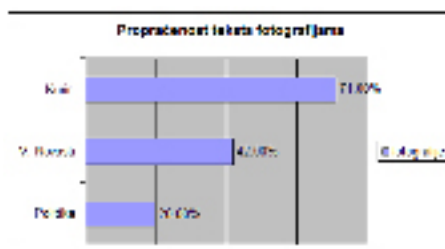

Tabela 2.

Analiza tekstova iz ova tri dnevna lista pokazuje da svaki od njih ima osoben način izveštavanja, i da se oni međusobno veoma razlikuju. Kod formalnih karakteristika tekstova, može se uočiti da se veličina naslova postepeno povećava idući od Politike ka Kuriru, kao i da je sve veći procenat teksta praćen slikama, koje su u Kuriru i najvećeg formata. Dok se u Kuriru pojavljuju najduži tekstovi, u Večernjim novostima su kraći ali ih ima više. Najmanje tekstova o ovoj temi ima u Politici – tu su ujedno i najkraći.

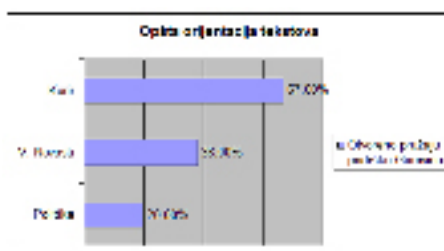

Tabela 3.

Ubedljivo najveći procenat senzacionalističkih naslova i tekstova sa provokativnim tonom ima Kurir, nešto manji Večernje novosti, dok u Politici dominiraju naslovi informativne sadržine i uravnoteženi, racionalni tekstovi. Najveći broj tekstova iz Večernjih novosti sadrži neku vrstu evaluacije događaja ili postupaka aktera, takvih tekstova je nešto manje u Kuriru, a najmanje u Politici. Tekstovi iz Kurira i Večernjih novosti u mnogo većem procentu implicitno podstiču sukob suprotstavljenih strana i daju podršku i simpatije Guroviću, nego tekstovi iz Politike, koji su uglavnom neutralnog i pomirljivog karaktera. Jedino se u Politici pojavljuju tekstovi sa analitičkom argumentacijom u kojima se stručno objašnjava kontekst događaja, dok u Kuriru i Večernjim novostima dominiraju površni argumenti i pozivanje na opštepoznate događaje.

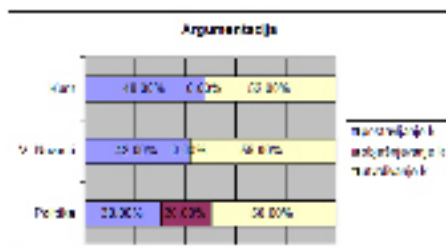

Tabela 4.

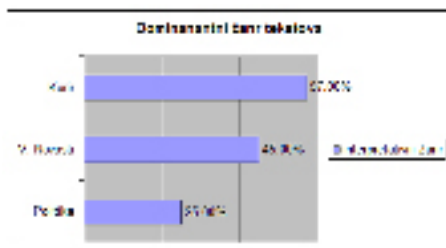

Tabela 5.

Kao što se i moglo očekivati, najviše interpretativnih tekstova ima u Kuriru, pa u Večernjim novostima, a najmanje takvih tekstova je u Politici. U Večernjim novostima i Kuriru tekstovi o opisanom događaju su uglavnom na sportskim stranama, dok su u Politici pretežno na stranama koje nisu vezane za sport. Postoje i neke teme koje u Politici uopšte nisu ni spominjane, a u Kuriru i Večernjim novostima su detaljno obrađivane, kao što je akcija lepljenja plakata sa Gurovićevim likom pred utakmicu Partizan – Cibona u Beogradu, koju je organizovala organizacija Obraz; ili događaji iz prošlosti Dina Rađe, trenera splitskog košarkaškog kluba. Takođe, Politika nije prenela nijednu izjavu Gurovića, koga su listovi Kurir i Večernje novosti često navodili kao izvor informacija. Kurir je jedini preneo izjave zvaničnika Srpske radikalne stranke povodom ovog događaja, kao i izjave pojedinih estradnih ličnosti. Može se reći da je osnovna poruka koja se provlači kroz članke u Kuriru i Večernjim novostima da je ovaj događaj skandalozan i da treba uzvratiti istom merom, dok se kroz tekstove u Politici poručuje da ovu temu ne treba zaobići, ali joj treba racionalno pristupiti.

Zaključak

Štampani mediji su se odnosili prema događaju koji je bio predmet analize shodno svom profilu (koji varira od ozbiljnog do tabloidnog). Kurir i Večernje novosti su, čestim izveštavanjem, upadljivim naslovima i eksplicitnim vrednovanjem događaja sa uopštenom argumentacijom, iz dana u dan podgrevali atmosferu netrpeljivosti između suprotstavljenih strana, pri čemu su neretko po više puta ponavljali i isticali kontroverzne detalje. To je primer amplifikacije koju obavljaju masovni mediji – na taj način uvećavaju masu primalaca, ali i obavljaju psihološku i kulturnu amplifikaciju poruke.¹¹ Ova dva lista ispoljavaju karakteristike koje su tipične za tabloide – oni podstiču emocionalni, senzacionalistički odnos prema stvarnosti, atakuju na osećanja a zanemaruju racionalni uvid u događaje. Tekstovi u ovim novinama podstiču na identifikaciju sa akterima i ohrabruju čitaoce da na neki način deluju, bez obzira na to što su informacije o događaju često nepotpune i jednostrane.¹² Uprošćeno prikazivanje i pojednostavljivanje događaja, isključivost i oslanjanje na stereotipe ne samo što onemogućava decentriranje iz sopstvene pozicije i obraćanje pažnje na argumente druge strane, već i dodatno podstiče konflikt. Sa druge strane, Politika je odmerenim, racionalnim tekstovima bez preterane vrednosne evaluacije događaja pokušala da "umiri duhove" i smanji tenziju. Međutim, iako je u tekstovima Politike dominantan žanr informativni i ne pominju se kontroverzni detalji i radikalne izjave, stoji da se mali procenat tekstova bazira na analitičkoj argumentaciji. To se može protumačiti kao pokušaj da se ovaj događaj predstavi kao izolovani incident, i da se objašnjavanjima i analiziranjima ne preuveličava njegov značaj. Na ovim primerima se može videti kako zahtevi samih informativnih kuća i uređivačka politika utiču na selekciju događaja, njegovo smeštanje u određeni kontekst i zatim prezentovanje javnosti. Dok Kurir i Večernje novosti predstavljaju događaj na zabavno-dramatičan način koji je blizak široj javnosti, Politika pokušava da zadrži objektivnost i da, navođenjem činjenica, pruži osnovne informacije, ne idući u dalje povezivanje sa drugim događajima. Svaki od ovih listova stvara poseban referentni okvir i različitom prezentacijom, interpretacijom i argumentacijom događaja šalje različitu poruku čitaocima.

---

¹¹ G. Zindović-Vukadinović, *Vizuelni jezik medija – Značenje i razumevanje*, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd, 1994, str. 34.

¹² S. Milivojević, *Tabloidizacija dnevne štampe u Srbiji*, Dosije o medijima br. 13, NUNS, Beograd, 2005.

Na to da li će i na koji način medijske poruke delovati na pojedince utiču mnogi činioci, tzv. filteri efekata masovne komunikacije. Između stvaraoca i primaoca poruke umeće se lični ugao viđenja, koji uključuje psihičko i fizičko stanje pojedinca, prethodno iskustvo i vrednost prethodne reakcije.¹³ Prema nekim istraživanjima, popularnost medija, poverenje koje mu se ukazuje, kao i zatvorenost prema drugim medijima i izvorima informacija doprinose prihvatanju medijske poruke i uspešnosti medijske manipulacije.¹⁴ Poverenje je osnovni činilac kredibiliteta izvora poruke i kanala kojima se ona prenosi, a ljudima je lakše da veruju onim novinama koje prezentuju događaje na načine koji su većini bliski i prevode ih u "opštepoznato".¹⁵ Sve medijske institucije izgrađuju karakteristične standarde selekcije informacija koje će prenositi publici, kao i kriterijume interpretacija tih informacija. Na taj način se konstruiše "medijska realnost", koja u različitoj meri korespondira sa stvarnim stanjem stvari. Konzumenti medijskih poruka, zatim, usvajaju ili odbacuju te informacije, na šta utiče i to da li su one u skladu sa ostalim njihovim stavovima, tj. da li doprinose uspostavljanju kognitivnog balansa i redukuju saznavnu neizvesnost.

Efekat masovnog komuniciranja pojačava ili, u nekim slučajevima, nadomešta interpersonalna komunikacija koja, opet, zavisi od društvene organizacije. Masovna komunikacija nije jednosmerni protok informacija – ona je pre složena interakcija između izvora, medija i publike.¹⁶ Ovo implicira aktivnu ulogu čitaoca koji ima mogućnost da prihvati poruku (tj. da je "dekodira") na način koji je različit od onoga na koji je autor "učitao", i da kritički pristupa informacijama iz medija. Kao rezultat te interakcije između publike i medija nastaje slika događaja koja svojom sposobnošću uklapanja u dominantnu sliku sveta potiskuje ostala alternativna tumačenja. U sećanju čitalaca ostaju najupečatljiviji detalji i opšti kontekst, na osnovu čega oni kasnije mogu da rekonstruišu događaj. U slučaju koji razmatramo, nekoliko meseci posle zabrane košarkašu beogradskog košarkaškog kluba Partizan da uđe na teritoriju Hrvatske, čitaoci Kurira i Večernjih novosti će se, kada se ovaj događaj pomene, najverovatnije setiti zategnutih odnosa između Srbije i Hrvatske, istorijskog sukoba između četničkog i ustaškog pokreta i nacionalističke retorike. Ove asocijacije su jednim delom i

---

¹³ G. Zindović-Vukadinović, *Vizuelni jezik medija – Značenje i razumevanje*, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd, 1994, str. 38.

¹⁴ Lj. Bačević, *In media res – Efekti medija*, Institut društvenih nauka, Beograd, 2004,

¹⁵ D. Mek Kvejl, *Stari kontinent – novi mediji*, Nova, Beograd, 1994, str. 70.

¹⁶ Ibid.

posledica načina na koji je u pomenutim medijima prikazan taj događaj i mogu imati implikacije na vrednovanje drugih događaja koji se tiču odnosa Srbije i Hrvatske, pa čak i na donošenje nekih odluka kao što su odlazak u Hrvatsku, stupanje u kontakt sa građanima Hrvatske i uopšte odluka koje se tiču poboljšavanja odnosa ove dve države. Na taj način se još više potkrepljuje negativna slika o susednoj državi i njenim građanima, i ulazi se u začarani krug iz koga se ne vidi skori izlazak. Može se reći da mediji kao što su Kurir i Večernje novosti, načinom na koji pišu o događaju povodom odluke koja je očigledno politički motivisana i koja se može shvatiti kao svojevrсна provokacija, nimalo ne doprinose negovanju dobrosusedskih odnosa i implementaciji zvaničnih političkih odluka o saradnji i povezivanju SCG i Hrvatske. Nesklad između realnosti kakvu je predstavljaju ovi mediji, sa jedne, i političari, sa druge strane, dovodi do toga da će većina čitalaca lakše usvojiti medijsku realnost koja je predstavljena uprošćeno, na lako razumljiv način i u skladu sa dugogodišnjom tradicijom netrpeljivosti između dva naroda. Ovo se može izbeći jedino nastojanjem da se objektivno i bez tendenciozne intrepertacije prikažu svi značajni aspekti dnevnih događaja.

LITERATURA

1. Baćević, Lj. (2004): *In media res – Efekti medija*, Institut društvenih nauka, Beograd.
2. Bezdanov-Gostimir, S. (1994): *Za(u)vođenje medija*, Agena, Beograd.
3. Havelka, N. (2001): *Socijalna percepcija*, 2. izdanje, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
4. Mek Kvejl, D. (1994): *Stari kontinent – novi mediji*, Nova, Beograd.
5. Milivojević, S. (2004): *Tabloidizacija dnevne štampe u Srbiji*, *Dosije o medijima* br.13, NUNS, Beograd.
6. Milivojević, S. (2002): *Ideološki efekti medija*, Reč, br. 64:10, str. 151–213, Beograd.
7. Zindović-Vukadinović, G. (1994): *Vizuelni jezik medija – Značenje i razumevanje*, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd.
8. Tekstovi iz dnevnog lista Politika u periodu od 14. XI do 17. XII 2004.
9. Tekstovi iz dnevnog lista Večernje Novosti u periodu od 13. XI do 16. XII 2004.
10. Tekstovi iz dnevnog lista Kurir u periodu od 12. XI do 21. XII 2004.

Internet stranice:

www.serpico.blog.hr/arhiva-2004-11.html;

<http://www.danas.co.yu/20030911/frontpage1.html>;

[www.rts.co.yu/forumi/CRNO-BELO ZIMOVANJE U EVROPI.htm](http://www.rts.co.yu/forumi/CRNO-BELO_ZIMOVANJE_U_EVROPI.htm);

<http://www.basket-plus.com/Domaca%20kosarka-analize.htm>;

www.obraz.org ;

<http://www.vjesnik.hr/html/2004/11/22/Clanak.asp?r=kom&c=2>

Nelica Pavlovic

A Look in the Curved Mirror
(Case Gurovic: Analysis of Daily press)

Summary

This paper studies the role of media in perception of social events, and ways in which press distorts reality and feeds prejudice and hostile behaviour among their readers. Since the information that newspapers provide are the main material that people use to create their opinion, we have conducted a content analysis of three daily newspapers among the most frequently read in Serbia. Articles about a Serbian basketball player who was banned from entering Croatia were analysed by three groups of criteria: form, content and argumentation. Results show that there are factors that affect the style of reporting, and that there are different styles for each analysed newspaper. This consequently affects the picture of event that is created in public.

Key words: Newspapers, Public opinion, Sensationalism, Filtering information, Creating reality.

Tatjana Ristić

Tutorka: *prof. dr Snježana Milivojević*

Fakultet političkih nauka u Beogradu

ZAMKA/KLOPKA ZA OZBILJNU POLITIKU

Talk show – mnogo programa za malo novca

Talk show je već nekoliko godina među najpopularnijim žanrovima u televizijskim programima širom sveta. Od kada je teksaški milijarder Ros Pero 1992. godine objavio kandidaturu za predsednika Sjedinjenih Američkih Država u emisiji Larry King Live (istoj emisiji u kojoj je njegov protivnik Bil Klinton demonstrirao prosečne sposobnosti sviranja saksofona), dogodila se serija objava, priznanja i ispovesti najpoznatijih ličnosti, kako iz sveta šou biznisa, tako i iz sveta politike, pred televizijskim kamerama i milionima gledalaca. Popularnost talk show-a je u orbitu slavni, bogatih i uticajnih izbacila autore ovih programa.¹ U tome šta će brojnom auditorijumu izneti i na koji način, stalno se probijaju granice.

Televizijski talk show (ili televizijski intervju) nastao je iz tradicije razgovora na radiju, vodvilja i popularnog teatra. Najstariji način komunikacije, razgovor, koristi se i transformiše u jeftinu, ali vrlo popularnu formu informisanja i zabave kroz institucije, prakse i tehnologije televizije.² To je program koji počiva na razgovoru dva ili više učesnika, i skoro uvek ima voditelja ili domaćina, ponekad i publiku u studiju. Načini organizacije programa mogu biti različiti: panel diskusija, forma magazina o jednoj temi (uključuje i razgovor i komentare više učesnika), forma magazina o više tema, i jedan na jedan razgovor voditelja/autora sa gostom. Talk show ima određeno vreme trajanja, i razrađuje teme koje su od značaja ili su na neki način interesantne publici.

Formu talk show-a koriste i informativni i zabavni televizijski programi. Cilj informativnih talk show emisija je da se uz pomoć relevantnih gostiju rasvetle važna pitanja iz oblasti politike i društva. Zabavni program,

---

¹ Sredinom devedesetih autori najprodavanijih knjiga bili su zvezde talk show-a Ras Limbo i Hauard Stern. Opra Vinfri, autorka najpopularnijeg šou programa u Americi, na listi je najbogatijih žena u ovoj zemlji.

² Robert Erler i Bernard Timberg, Talk Shows, <http://www.museum.tv/archives/etv/T/htmlT/talkshows/talkshows.htm>

po definiciji, služi rasonodi i opuštanju, te su i teme ovakvog talk show-a iz tih oblasti (muzika, film, moda, privatnost javnih ličnosti, ili teme iz svakodnevnog života). Razlikovanje informativnih i zabavnih programa uporedivo je sa razlikom «hard news» – «soft news», koja dolazi iz američkog novinarstva.³ Naime, ta razlika odnosi se podjednako i na teme kojima se novinarska priča bavi, i na način na koji se tema prezentuje. Hard news odnosi se na događaje o kojima se izveštava odmah (što znači da je njihov značaj najveći, jer se tiču mnogih ljudi i imaju bitne posledice itd.), i to su pitanja politike, rata, ekonomije, kriminala. Soft news su izveštaji o zabavi, kulturi, životnom stilu, koji nisu vremenski osetljivi, to jest nemaju takvu važnost da se moraju odmah objaviti. Dok se u hard news prezentaciji insistira na detaljima i činjenicama i ostavlja se publici da donese zaključak, soft news prezentacija događaja često prikazuje takozvani human interest aspekt događaja, obraća se publici savetom i trudi se da je zabavi.

Međutim, granice između zabavnog i informativnog programa, to jest između soft i hard news, postaju vremenom sve propusnije. Promena sistema emitovanja i sve veća komercijalizacija medija dovode i do promena u informativnom programu. Kanađanin Roj Tompson, nosilac prava i prvi vlasnik škotske televizije, opisao je komercijalnu televiziju kao “dozvolu za štampanje sopstvenog novca”.⁴ Komercijalno emitovanje ostvaruje profit, i to je osnovni razlog njegovog postojanja. Profit se ostvaruje zahvaljujući vremenu koje se prodaje oglašivačima za reklamu, što je, obično, ograničeno na deset do dvadeset procenata po satu (to vreme je određeno zakonom u svakoj zemlji). Komercijalne televizije nastale su u većini evropskih zemalja nakon Drugog svetskog rata, dok su radio i televizija u Sjedinjenim Američkim Državama od nastanka bile komercijalne institucije koje se finansiraju od reklama. Kada je vlada u Velikoj Britaniji, pedesetih godina dvadesetog veka, pod pritiskom javnosti, bila primorana da dozvoli televizijsko emitovanje mimo BBC-a, i komercijalne televizije su morale u izvesnom stepenu da ispune programske obaveze propisane za javne televizije – da obrazuju, informišu i zabave publiku (formula rada javnog servisa).⁵

Nesigurno tržište i velika konkurencija, međutim, naterale su komercijalne televizije da se mnogo agresivnije bore za gledaoce. Interesovanje oglašivača, pa time i cena oglasnog prostora u pojedinim programi-

---

³ Izvor <http://www.media-awareness.ca>

⁴ Navedeno prema Dejvid Mek Kvin, *Televizija*, Clio, Beograd, 2000. str. 31.

⁵ Ibid, str. 30.

---

ma, u direktnoj je srazmeri sa brojem gledalaca. Utakmica među komercijalnim televizijama stalno je aktuelna. Komercijalne televizije stvaraju publiku koju prodaju reklamnim agencijama; njihovi programi prave se na osnovu potreba reklamnih agencija.⁶ Žanrovi koji privlače najviše publike su zabavnog karaktera, i to je osnova programske šeme komercijalnih televizija. Komercijalna televizija ne sme sebi da dozvoli da gledaocu bude dosadno – u tom slučaju promeniće kanal. Tako i programi informativnog karaktera, u izdanju komercijalnih televizija, trpe promene; i oni moraju da budu zabavni i zanimljivi, da drže pažnju publike.

Prostor u kome se preklapaju informativni i zabavni program, hard i soft news, naziva se neologizmom *infotainment*.⁷ Takvim preklapanjem mogu se smatrati svi programi koji popularizuju ozbiljne sadržaje, kao naučno popularni programi, na primer, ali se ovaj termin uglavnom koristi za ono što se, kada je štampa u pitanju, naziva tabloidizacijom. Za tabloidnu štampu, što važi i za infotainment pristup, karakteristično je senzacionaličko i pojednostavljeno kombinovanje špekulacija i nagađanja više nego činjenica, interesovanje za intrige i afere i težnja da se događaji prikažu kao takvi i kada nisu.⁸ Infotainment stavlja fokus na senzacionalizam i personalizaciju političkih aktera, i insistira na human interest aspektu priče.⁹ Time što na takav način menja obradu političkih tema (hard news), podstiče njihovu marginalizaciju i depolitizaciju, čime se stvara populistička slika politike. U sferi infotaimenta menjaju se i profesionalni standardi. Autori se ne predstavljaju publici samo kao neutralni istraživači činjenica, već kao šou zvezde. U javnom pojavljivanju, pridružuju se grupi celebrities, to jest poznatim ličnostima iz sfere muzike, filma, džet seta itd.

Politički talk show i infotainment

Politički talk show bi se mogao uporediti sa virtualnom verzijom antičkog trga. On je javni prostor u kome se, u raspravi o pitanjima koja se tiču svih (ili mnogih), sučeljavaju mišljenja i u interakciji učesnika dolazi do određenih zaključaka. U današnjoj verziji demokratskog uređenja, za raz-

---

⁶ Ibid, str. 225.

⁷ Kombinovanje information (informacija) sa entertainment (zabava).

⁸ Izjednačavanje standarda u različitim medijima primetno je i na fenomenu tzv. štampane televizije, što podrazumeva uredničku politiku u novinama sa upadljivom, raznobojnom grafikom, mnogo fotografija, kratkim člancima i tzv. korisnim vestima, tj. primenu standarda televizije na novine, koje gube popularnost.

---

liku od antike, građani svoj politički autoritet delegiraju predstavnicima. Ali, sem što učestvuju u odlučivanju kroz razne forme političkog organizovanja, oglašavaju se i kao javno mnjenje koje se formira i izražava uglavnom posredstvom masovnih medija. Da bi se formiralo, političko mišljenje zahteva određeni prostor. Takav, u današnje vreme medijski, prostor, trebalo bi da je slobodan i nezavisan od uticaja bilo kakve vlasti (političke, ekonomske), i da omogućava građanima pristup slobodnom tržištu ideja, dajući im količinu informacija dovoljnu da steknu uvid u situaciju i donesu ispravne odluke.¹⁰ Ovo bi, bar, bio oblik demokratije prilagođen svetu u kome je neposrednu komunikaciju zamenila elektronska komunikacija putem masovnih medija. Informativni, hard news politički talk show koji bi ispunjavao većinu ovih zahteva ima sledeće odlike:

- teme koje se u njima obrađuju su teme od opšteg značaja iz sfere politike, dnevne ili ne;
- način na koji se teme obrađuju je ozbiljna diskusija, potkrepljena argumentima i činjenicama;
- gosti, učesnici diskusije su relevantni politički akteri, predstavnici organizacija koje učestvuju u kreiranju politike ili druge ličnosti iz javnog života koje mogu, svojim učešćem i argumentacijom da doprinesu rasvetljivanju ili rešavanju pitanja.¹¹

Koje su promene kada se ovakav koncept političkog talk show-a suoči sa uređivačkom politikom komercijalne televizije? Džej Blamler (Jay G. Blumler), teoretičar komunikacije i medija, izrazio je devedesetih bojazan da je «poplava komercijalizacije» ozbiljno ugrozila građansku komunikaciju, javnost i, samim tim, demokratiju. Za njega je građanska komunikacija «ranjiva vrednost», a pod uticajem upliva zabave u sferu informisanja, političke odluke se više donose prema tome kako će izgledati filterisane kroz medije nego kakve će efekte imati. Zatim, politika se predstavlja kao igra (jednaka konjskim trkama ili šahu), personalizuje se i stvaraju se negativne slike donosioca političkih odluka i događaja.¹²

---

⁹ Kees Brants, "Who's Afraid of Infotainment?", European Journal of Communication, SAGE Publications, London, 1998. str. 319.

¹⁰ Ibid, str. 317.

¹¹ Izvor: <http://www.ellenhume.com/articles/talkshow1.htm>

¹² Navedeno prema: Kees Brants, *Who's Afraid of Infotainment?*

Da li je, kao što se pita američka teoretičarka Elen Hjum (Ellen Hume), ovaj žanr uopšte, a posebno u okvirima komercijalnih televizija, otvorio medije različitim pogledima i glasovima, podržavajući tako demokratski legitimitet medija i države prenoseći vox populi, ili je samo dao primat drami i zabavi u odnosu na informativnost.¹³ Da li je politički talk show, izmenjen pravilima komercijalne televizije, demokratska arena, ili samo njen privid?

Politika talk show-a u Srbiji

Karakteristike talk show-a komercijalne televizije i osnovne odlike infotainment pristupa analizirane su u ovom radu na primeru dve emisije: Klopka (BK Televizija) i Zamka (Televizija Pink). Ovi politički talk show programi beleže veliku gledanost, kako u odnosu na druge segmente programa matičnih televizija, tako i u odnosu na ukupni program televizija u Srbiji. To je jedan od razloga da u ovom radu budu uzete kao reprezentativan primer ovog tipa emisija. Njihove matične kuće, TV Pink i TV BK, formirane su devedesetih u procesu nastajanja privatnih, komercijalnih medija u Srbiji, i dugo su bile jedini ozbiljni konkurenti državnoj televiziji RTS, a i danas stoje u vrhu po gledanosti.¹⁴ TV Pink i TV BK stoga mogu da posluže kao paradigma komercijalne televizije u Srbiji, i na primeru ovih programa mogu se videti promene koje žanr trpi prilagođavajući se konceptu komercijalne televizije.

Analiza

Analizirane su emisije u periodu od pet nedelja – od 31. januara do 2. marta 2005. Uzorak je činilo po pet emisija Zamke (emituje se ponedeljkom) i Klopke (emituje se sredom). Analiza je rađena kao kombinacija kvalitativno-kvantitativne analize sadržaja. Primarnom analizom, ustanovljeno je pet analitičkih kategorija koje su značajne za utvrđivanje

---

¹³ Ibid.

¹⁴ U ovom radu se neće razmatrati vlasnička struktura ovih medija, niti načini njihovog nastanka, finansiranja i sprege političke strukture, kriminala i medija., kao i zloupotrebe i urušavanja državne televizije – Radio televizije Srbije. Tako pojam konkurenti stoji više kao opis situacije u kojoj se publika okreće od, doskora jedine postojeće, državne televizije, ka programima novonastalih komercijalnih televizija, od kojih Pink i BK nude najraznovrsniji program i imaju nacionalnu pokrivenost.

odlika emisija. U okviru svake kategorije definisan je raspon odlika koji omogućava objektivizaciju posmatranog sadržaja, ali je i dovoljno intepretativan da uvaži specifičnosti obe emisije. Analizirane odlike emisije klasifikovane su u pet kategorijalnih celina:¹⁵

1. OBRADA TEME – KAKO NOVINAR TRETIRA TEMU

U talk show-u, autor treba da bude moderator razgovora. Da bi se u emisiji dobili odgovori na sva bitna pitanja i osvetlili svi aspekti problema, potreban je informativni pristup koji karakteriše kritički i inovativan autorski stav. Dubinsko istraživanje problema u medijskoj praksi podrazumeva istraživačko novinarstvo (istraživanje svih činjenica koje su u vezi sa problemom, pronalaženje podataka koji na problem bacaju novo svetlo, ozbiljno istraživanje pozadine situacije, onog što nije odmah vidljivo). Tema mora biti jasno definisana. Kako bi se emisija uobličila u celinu i završila se odgovorima, nije poželjno izlaženje iz okvira teme. Novinar može da zastupa autorski stav, ako raspolaže dovoljnim brojem argumenata da ga odbrani. Insistiranje na senzaciji, emocionalnosti, konfliktu, bizarnosti i zabavnim momentima skreće pažnju sa činjenica koje su presudne za rasvetljavanje problema. Sa druge strane, i pristup bez novinarskog ugla, sterilan i neinventivan, ne dovodi do toga da se događaji osvetle na novi način.

2. KAKO AKTER TRETIRA TEMU

I akteri, i tema, i emisija dobijaju na važnosti samo ako akteri temu tretiraju sa poštovanjem. To podrazumeva ozbiljnost u argumentaciji, pozivanje na fakticitet, dodatna objašnjenja, ako su potrebna. Akteri se pozivaju u emisiju da bi objasnili i odbranili svoj stav; polemika se podrazumeva, ali se do rezultata ne dolazi ako se prvenstveno osporava tuđe stanoviste. Insistiranje na bizarnim detaljima, udvaranje publici, provociranje protivnika u raspravi mogu da budu načini da se pobegne od teme i od odgovornosti za izrečene stavove. Nezainteresovana argumentacija i nezainteresovan stav učesnika u diskusiji obesmišljavaju ne samo njegovo učešće, već i samu emisiju.

---

¹⁵ Analitički instrumentarij preuzet je, i delimično izmenjen, iz rada prof dr. Snježane Milivojević sa studentima u analizi izbornog televizijskog programa 2003. godine.

---

3. ODNOS NOVINARA PREMA AKTERU

Konstruktivan dijalog postiže se samo ako su učesnici ravnopravni. Autor ima specifičan položaj – zalaže svoj autoritet za ono što se u emisiji iznese. Zato novinar u talk show-u treba da, postavljajući pitanja, nastupa sa autoritetom koji mu obezbeđuju činjenice, ali ozbiljno i sa uvažavanjem gosta. Jedino neutralan i objektivan odnos prema svim gostima omogućava da se čuju svi argumenti, i tako ispuni svrha emisije. Neobavezno ćaskanje može da umanjí značaj teme, intimiziranje i provokativan stav prema gostu mogu da umanje autoritet autora i dovedu u sumnju njegovu objektivnost. Vredanje, ponižavanje i uopšte odnos bez poštovanja slika su loše komunikacije.

4. MEĐUSOBNI ODNOS AKTERA

Ono što važi za komunikaciju između autora i aktera, važi i za međusobnu komunikaciju aktera. Ravnopravnost u razgovoru podrazumeva da se saslušaju argumenti druge strane, a rasvetljavanju situacije može da doprinese samo sučeljavanje mišljenja, uvažavanje, tolerantnost. Provociranje, konflikt, nepoštovanje ili čak fizički sukob skreću pažnju sa problema na sam konflikt, skandalizuju gledaoce i vrlo često umanjuju njihovo poštovanje prema akterima. Lične uvrede i prebacivanja – što sukob u vezi sa problemom koji se tiče celog društva svodi na lični problem između nekoliko individua – to je pogrešna perspektiva.

5. ODNOS PUBLIKE PREMA AKTERU

Publika u talk show-u ima veoma bitnu ulogu – predstavlja vox populi. Iz nje mogu da dolaze pitanja, ili samo znaci odobravanja ili neodobravanja (aplauzi, zvižduci). Publika je uzorak građana u emisiji, mini glasačko telo i mini uzorak za ispitivanje javnog mnjenja. Zato njeno prisustvo u studiju ne treba da bude zloupotrebjeno ili obesmišljeno, što se dešava ako se na nju ne obraća pažnja ili se njena pitanja instrumentalizuju. Prisustvo publike treba razgovor da učini javnijim, a aktere odgovornijim za ono što izgovore. Gledaoci pred ekranom treba da se identifikuju sa gledalištem u studiju. Izražavanje odobravanja, simpatija i uvažavanja prema akterima je nešto što se od publike očekuje. Međutim, konflikt, provokacija, nepoštovanje i vredanje iz redova publike zagađuje komunikaciju na isti način kao isti odnos između aktera ili između novinara i aktera. Kao

---

odlike infotainment pristupa, ovaj rad podrazumeva insistiranje na senzaciji, skandalu i emocionalnosti u obradi teme, razgovor koji počiva na konfliktu, nedovoljnoj argumentaciji i sukobima na ličnom nivou, pristrasnu i navijačku atmosferu u studiju. Drugim rečima, infotainment u ovom smislu kombinuje teme hard news i način obrade i prezentacije soft news.

Rezultati analize

U političkom talk show-u, komercijalna televizija pravi kopču sa informativnim programom.¹⁶ Iz te kopče nastaje žanr-hibrid. Bez obzira na razlike u autorskom pristupu i informativnosti (na osnovu čega bi se ipak mogla napraviti velika razlika u kvalitetu ovih emisija), Klopka i Zamka se sreću u sferi infotaimenta, to jest u sferi relativizacije ozbiljnih društvenih tema. U slučaju Zamke, bezobličan autorski pristup i izbor gostiju sklonih sukobima rezultuje bezobličnom emisijom – ona temu kojom se bavi ne razradi do kraja. U emisiji labavog konteksta ostaje mnogo mesta za politički marketing i prepirke, sa uzajamnim nipodaštavanjem aktera. Gledaoci se tako informišu više o intrigama, nego o konkretnim pravcima politike. Klopki, sa druge strane, ne može se zameriti bezobličnost autorskog pristupa, i to je ono po čemu se ove dve emisije jako razlikuju. Provokantna i provokativna autorka Klopke češće je veća zvezda od svojih gostiju. Njeni komentari, upadice, glasan smeh, ponašanje na granici neformalnosti (ili «preko» te granice) stvaraju atmosferu šou programa namesto talk show programa, zabavljačkog namesto informativnog. Na posletku, teško je razlučiti bitno od nebitnog i stav gosta od stava novinarka. Primetno je da se i učesnici programa, akteri iz sfere politike, gostujući u ovim emisijama, ponašaju drugačije nego kada učestvuju u talk show programima koji su bliži hard news obradi teme. Rečnik im je konfliktiniji i skloniji su sukobima na ličnoj osnovi. Iako izbor tema u ovim emisijama korespondira sa trenutno aktuelnim i društveno važnim temama, ove emisije, zbog gorenavedenih karakteristika, ne doprinose mnogo javnoj debati.

Način na koji autorka Zamke pristupa temi stavlja je pre u redove profesije voditelja, nego novinara. Pristup temi je neutralan, sterilan, neinventivan, i bez novinarskog ugla. Tanja Vidojević uglavnom sedi, retko ustaje, retko se smeši, i nije obučena po poslednjoj modi. Pitanja koja Vidojević

---

¹⁶ Posle petooktobarskih promena, Olivera Kovačević je pozvana na Televiziju Pink da bude urednica novostvorenog informativnog programa. Ubrzo posle emisije vesti, počela je da u okviru tog programa realizuje Klopku.

---

postavlja uglavnom su relevantna, ali retko izlaze iz okvira očekivanog i onog što su mediji već pitali. Vrlo često postavlja neprecizna, opšta pitanja – “Zanima me šta vi mislite o svemu?”; “Da uključimo gospodina Bakareca”; “Ne verujem da će se gospodin Batić složiti sa ovim”... Ova pitanja daju mogućnost gostima da plasiraju svoje teme i, govoreći o onome o čemu žele, remete tok emisije. U toku emisije, promeni se niz tema, što otežava da se dođe do bilo kakvog zaključka. Kada je Srpska radikalna stranka stavila na skupštinsko glasanje rezoluciju o prestanku progona političkih neprijatelja, osnovno pitanje bilo je kakve će posledice izglasavanje te rezolucije imati na porodicu Milošević. Nakon autorkinih neuspelih pokušaja da od predstavnika te stranke Aleksandra Vučića dobije odgovor, druga polovina emisije pretvorila se u raspravu A. Vučića i Nenada Čanka o zloupotrebama vlasti u Novom Sadu, prethodne, u kojoj je učestvovao Čanak, i nove, radikalske. Na to kako akteri tretiraju temu autor ne može u potpunosti da utiče, ali može, dobrim izborom pitanja, da im smanji prostor improvizacije i samopromocije, ako je potrebno – i prekidanjem i oduzimanjem reči. Takođe, autor ima mogućnost da izabere između više gostiju koji bi mogli da govore o nekoj temi.

U svakoj analiziranoj emisiji Zamke, među gostima u studiju bio je neko ko je u javnosti poznat po ekscentričnim istupima i neuvažavanju neistomisljenika – poslanica SRS Nataša Jovanović (poznata po tome što je prosula čašu vode u lice predsednici Skupštine), sekretar SRS Aleksandar Vučić i predsednik Nenad Čanak (oboje poznati po sklonosti ka vređanju protivnika i neistomišljenika), književnik i član SRS Brana Crnčević (poznat po sklonosti psovka), generalni sekretar SPS Zoran Anđelković, poslanica SRS Gordana Pop Lazić. U takvoj atmosferi, među takvim sagovornicima, i oni akteri koji više vode računa o jeziku i nastupu lako se upuste u neargumentovane rasprave, kao i međusobna optuživanja. Pristup temi većine aktera je upravo takav – osporavanje, provociranje, bez doprinosa razjašnjavanju, “zamenjivanje teza”. Drugi slučaj je polemika, ali prvenstveno kroz osporavanje tuđe teze a ne dokazivanje svoje. Akteri nastupaju kao predstavnici političkih stranaka pre nego kao individue, i govore u ime stranke. Na postavljeno pitanje ne odgovaraju kratko i direktno. Izlažući stranačke stavove, oni u stvari plasiraju politički marketing. Dragan Šormaz, u okviru odgovora na pitanje o tome šta misli DSS o rezoluciji protiv progona političkih neprijatelja: Vlada je stabilizovana otkad je Koštunica predsednik.¹⁷ Vrlo često izbegavaju odgovor na pitanje, napadajući voditeljku, ili

---

¹⁷ Zamka (TV Pink), emisija emitovana 7. 2. 2005.

jedni druge. Neutralan, sterilan i bez razlika odnos novinara prema gostu u studiju ne donosi uvek samo prednosti. Posebno ne ako je pri tom neinventivan i bez ikakvog stava i autoriteta koji autor emisije mora da ima. Tanja Vidojević retko insistira da joj se odgovori na pitanje. Kada to čini, vrlo brzo ustukne: Vidojević – A niste bili za povećanje plata? Vučić: Kad smo bili? Vidojević: Pitam samo, jeste li... Vučić: Kad smo bili? Vidojević: Ne, ja samo pitam...¹⁸ Takvim stavom, autorka ostavlja utisak nemara i nedostatka autoriteta. Ne samo da nema autoriteta, već ne izgleda ni da se trudi da ga zadobije. Teško učutkuje goste: 'Ajde da završi gospođa Biserko, molim vas, ne možemo da govorimo u glas; Nemojte da se vređate; Nemojte da se ljutite – takvim neformalnim, kolokvijalnim govorom doprinosi tome da rasprava bude neformalna i izgleda laički.

Akteri emisije Zamka najšešće se podele po partijskoj liniji; odnos je mi – vi, što se odražava i na obradu teme (ne razmatraju se bitni aspekti teme, već se razmatraju stavovi političkih stranaka o temi). Suprotstavljanje stavova, prebacivanje, ignorisanje, provociranje, prepirka, konflikt su najzastupljeniji vid komunikacije. Vređanja su uglavnom po partijskoj liniji, mada se dogode i lične uvrede – Gordana Pop Lazić, Radmili Hrustanović: Vi mislite da morate da budete ukočeni da biste bili demokrata. Vi ste politikant, ne politikolog.¹⁹ Vladan Batić, Brani Crnčeviću: Rečnik Brane Crnčevića primeren je rečniku Ibarske magistrale, kao uostalom i režim kome je pripadao.²⁰ Politički analitičar sa Kosova Fatmir Šeholi, Oliveru Ivanoviću, nosiocu srpske liste za Kosovo: Tadić se sreo tajno sa Ramušom Haradinajem. Ivanović: Lažete. Šeholi: Lažete vi. Ivanović: Dovedi smo vas u Beograd da lažete.²¹ Argumentovanje vlastitih stavova je potpuno slobodno, bez ukrštanja sa tuđim argumentima, i u raspravi se ne prati linija koja bi dovela do zaključka. Publika u studiju Zamke je nevidljiva. Kamera se ne usmerava prema njoj, iz nje ne dolaze pitanja. Jedini vox populi dolazi iz telefonskih uključenja, što je u uzorku samo jednom bio slučaj. Odnos publike prema akterima je prislan, prijateljski, navijački, jer je jedino što se od publike čuje aplauz podrške govorniku i zvuci odobravanja. Podršku govornici dobijaju najčešće za oštro suprotstavljanje ili čak i vređanje drugih aktera, i to su gosti iz Srpske radikalne stranke ili Socijalističke partije (Aleksandar Vučić je dobio aplauz publike za tvrdnju da je Novi Sad oslobođen

---

¹⁸ *Zamka* (TV Pink), emisija emitovana 7. 2. 2005.

¹⁹ *Zamka* (TV Pink), emisija emitovana 28. 2. 2005.

²⁰ *Zamka* (TV Pink), emisija emitovana 14. 2. 2005.

²¹ *Zamka* (TV Pink), emisija emitovana 21. 2. 2005.

od stranke Nenada Čanka; Nataša Jovanović je dobila burno odobravanje posle prepričavanja uvreda Vojislava Šešelja Karli del Ponte). Drugi vid uključivanja publike u emisiju su SMS komentari koji teku info linijom na ekranu tokom cele emisije. Takvi komentari su ujednačeniji, mada je ponovo najveći broj poruka podrške gostima iz Radikalne stranke.

Za razliku od autorke Zamke, autorka Klopke mogla bi se pre svrstati u zabavljačku nego novinarsku profesiju. Olivera Kovačević je uvek pažljivo obučena, sa sigurnošću se kreće po celom studiju, samouvereno se smeši gostima i publici. Njen pristup temi je pompezan i pun obrta. Informativno ali personalizovano, human interest priče; insistiranje na detaljima, bizarnosti, zabavno, senzacionalno, potencirano emocionalno, konfliktno – to su opisi koji bi se mogli primeniti na njen pristup. U emisiji od 2. februara, kao tema je postavljena humanitarna katastrofa na Kosovu i Metohiji. Autorka je kao gosta dovela potpredsednika kriznog štaba sela Batusa Pera Savića, i tako izuzetno personalizovala temu. On je govorio o životu u stalnom strahu, bez vode i struje, iz prve ruke. Kovačevićeva pitanjima dodaje celoj temi jaku notu ličnog i emocionalnog. Autorka, predsedniku odbora za socijalnu politiku PSS Borisu Stajkovcu: Spavali ste u Batusu. Je li prijatno? Autorka, Saviću: Kada ste se poslednji put okupali? Šta jedete vi tamo? Imate li optimizma?²² Olivera Kovačević ne preza od toga da pokaže svoj stav prema temi. U emisiji o odnosima Srbije i Crne Gore, autorka kaže gostima, koji su svi poreklom iz Crne Gore: Mi u Beogradu imamo problem, treba da rešavamo pitanje Evrope i svega, a ne znamo šta ćemo sa Crnom Gorom, jer se taj problem ne rešava na lokalnom nivou.²³ Takođe često pokazuje odobravanje ili neodobravanje prema stavu gosta. Aleksandar Vulin, iz Izvršnog odbora SPS, o Tadićevoj poseti Kini: Drago mi je što je konačno shvatio ko su nam pravi saveznici. Kovačević: Nemojte se podsmevati, to su vaši prijatelji.²⁴ Sa teme autorka retko skreće, tek u tzv. klopka pitanjima. Gosti u studiju emisije Zamka ne zauzimaju stranački, već pre lični stav. Na to ih navodi autorka, koja uvek traži lično mišljenje. Autorka, nezavisnom producentu Ninoslavu Randeloviću, o angažovanju vlasti na Kosovu: Ko više radi, Koštunica ili Tadić? Oba su vam mila, a?²⁵ Gosti ove emisije pokazuju da su ljudi od krvi i mesa, pokazuju svoje slabosti i mane.

---

²² *Klopka* (TV BK), emisija emitovana 2. 2. 2005.

²³ *Klopka* (TV BK), emisija emitovana 9. 2. 2005.

²⁴ *Klopka* (TV BK), emisija emitovana 24. 2. 2005.

²⁵ *Zamka* (TV Pink), emisija emitovana 2. 2. 2005.

S obzirom na to da je u studiju prisutna publika (i autorka joj se često obraća), dešava se i da se akteri obraćaju i tako, donekle, udvaraju publici, dodatnim objašnjenjima, ili pogledom usmerenim ka publici, tražeći podršku. Razvija se polemika, gosti imaju svoje stanovište ali prvenstveno osporavaju tuđe, i u objašnjenja stavova prvenstveno unose svoje iskustvo. Radoš Ljušić, poslanik DSS, o državnosti Srbije: Meni je jedan prijatelj iz grčke ambasade rekao da smo mi Srbi srbomazohisti, jer delimo svoju teritoriju na Vojvodinu, Kosovo i tako dalje, a to nas uništava.²⁶ Dok autorka Zamke predstavlja goste kratko i sterilno, navodeći njihove osnovne funkcije, Olivera Kovačević predstavljanju aktera svoje emisije posvećuje prvih desetak minuta emisije. Predstavljanje je iscrpno, i uvek obuhvata i detalje iz prošlosti, posebno one intrigantne i manje poznate javnosti. Pristup gostima je jednak, ali uvek ličan, objektivan, donekle ležeran i personalizovan, mada i provokativan, neobavezno ćaskanje, intimiziranje. Autorka, uredniku Večernjih novosti Manojlu Vukotiću: Kažu da postoje terazijski Crnogorci. Osećate li se kao terazijski Crnogorac?²⁷ Akter u ovoj emisiji ne može da bude glavna zvezda. Autorka će ga prekinuti kada joj se ne dopada to što govori ili koliko govori, i ako je to potrebno, vikaće, mahati rukama ili učiniti nešto neformalno. Prema gostima se postavlja prijateljski, i dobre i iscrpne novinarske informacije plasira neformalno, uvlačeći tako često goste u neobavezno ćaskanje u kom će oni reći nešto više nego što su planirali.

Poseban deo na kraju emisije čine tzv. klopka pitanja. Ona su zabavni momenat koji treba da otkrije slabosti ili zanimljivosti iz biografije gosta. Ta pitanja autorka postavlja na poseban, provokativan način, široko se osmehujući gostu i gestikulacijom i tonom glasa naglašavajući da će gost reći nešto što može da bude senzacionalno, ili u najmanju ruku zabavno. Kovačević, poslaniku DS Gaši Kneževiću: Šest puta ste gledali film Zaljubljene žene. Zašto množina, gospodine Gašiću?²⁸ S obzirom na to da autorka Klopke insistira na ličnom gledištu sagovornika, akteri ove emisije sukobljavaju svoje lične stavove, a retko politiku stranaka. Poslanik DS Gašo Knežević, u emisiji o ustavu i državnosti Srbije, nakon izlaganja Radoša Ljušića iz DSS i Milana Božića iz SPO: Ja se ne slažem sa ovim što je Ljušić rekao, ni Božić. To se meni ništa ne sviđa.²⁹ Akteri retko zapadaju u ozbiljne konflikte, a ako i dođe do prebacivanja, najčešće je to na nivou ličnog.

---

²⁶ *Zamka* (TV Pink), emisija emitovana 16. 2. 2005.

²⁷ *Klopka* (TV BK), emisija emitovana 9. 2. 2005.

²⁸ *Klopka* (TV BK), emisija emitovana 16. 2. 2005.

²⁹ *Zamka* (TV Pink), emisija emitovana 16. 2. 2005.

Predsednik Saveza samostalnih sindikata Srbije Milenko Smiljanić, u emisiji o Zakonu o radu: Jedino što sam čuo od ministra Lalića je da nema para i da Vlada neće da pregovara. I Đelic je to tvrdio, ali nekako mekše.³⁰ Akteri se često sukobe jer ih na to navede autorkin komentar. Olivera Kovačević, članu Savjeta za nezavisnu evropsku Crnu Goru Miodragu Peroviću: Stalno čujemo da se održavaju neke plemenske skupštine u Crnoj Gori. Kako će onda ući u Evropu? Perović čuti nekoliko trenutaka, na šta ona, smejući se, kaže: A to su ovi Božovići! Perović: Pa Božović misli da su naši preci pre stotinu godina zauvek odredili našu sudbinu da budemo Srbi.³¹

Ako su gosti u studiju jedan akter, a autorka drugi, onda je publika u Klopki treći akter. Ona je «draga» publika (kako je oslovljava autorka), sastavljena od studenata i mladih aktivista političkih stranaka, čijim je pitanjima uvek posvećen deo emisije od dvadesetak minuta. Kada ljudi iz publike postavljaju pitanja, autorka je uvek u tom delu studija, čime se (vizualno) stavlja na njihovu stranu. To često čini i podstrekavajući pitanja (Hajde, hajde, zar niko nema ništa da pita? Gde su moji dragi studenti?) i dajući podršku onim pitanjima koja joj se dopadaju. Pitanje iz publike: Da li će biti porasta nataliteta posle ovih nestanaka struje? Olivera Kovačević (smeh): Da, da, to je pravo pitanje!³² Iako se ulaskom među publiku simbolično stavlja na njenu stranu, autorka se često i prema publici ponaša kao i prema gostima – ironično, na ivici podsmeha, prekida i nadglasa svojim pitanjem. Gosti iz publike, i kada nisu iz stranačkih podmladaka, retko su apolitični. Reakcije u toku emisije su odobravanje istomišljenicima, dakle prislan, prijateljski, navijački stav, ali kada dobiju mikrofon stav se menje i često prelazi u provokativan, konfliktni stav. Konflikt između publike i gostiju nikada ne postane grubo vređanje. I to, kao i konflikte među gostima, autorka uspeva da održi u granicama u kojima želi.

Zamka/klopka za ozbiljnu politiku

Elen Hjum i njeni istomišljenici skloni su da talk show opišu kao pričaonicu u kojoj se, usled mnogo reči, izgubi suština, arenu za nadmetanje i ličnu promociju osoba koje drugačije ne bi mogle da se probiju. Talk show je jeftin, a popularan program – povoljan je stoga za komercijalne televizije.

---

³⁰ *Zamka* (TV Pink), emisija emitovana 24. 2. 2005.

³¹ *Zamka* (TV Pink), emisija emitovana 9. 2. 2005.

³² *Klopka* (TV BK), emisija emitovana 2. 2. 2005.

Pitanje je koliko program može da bude i informativan i zabavan. To jest, da li može da bude u dovoljnoj meri i jedno i drugo, i šta je ta mera. Mediji, posebno oni komercijalni, tvrde da je mera ukus publike kojoj se oni obraćaju. Međutim, odnos između medija i publike nije nikad jednoznačan i jednosmeran. Mediji nisu ni puki prenosioci realnosti, ni puka sredstva manipulacije, već medijatori i prenosioci poruka koje se u tom procesu konstruišu. "Mediji unose manufakturisani javni svet u privatni domen i, proizvodnjom simboličkih tvorevina, orkestriraju svakodnevnu svest. Ljudi se okreću medijima da dobiju koncepte i simbole, slike i heroje, vodeće informacije, emocionalni naboj, priznanje javnih vrednosti, čak i jezik. Mediji se specijalizuju u orkestriranju javne svesti snagom svoje rasprostranjenosti, dostupnosti i centralizovanog simboličkog kapaciteta. Oni imenuju delove sveta, potvrđuju realnost kao realnost – a kada su njihove potvrde dovedene u sumnju, ili osporene, što se svakako događa, same ove potvrde limitiraju okvire efikasnog suprotstavljanja. Jednostavno rečeno: masovni mediji su postali glavni sistem za produkciju i distribuciju ideologije."³³ S obzirom na takvu ulogu medija, Džej Blumler govori o opasnosti infotainmenta za političku svest građana.

Zagovornici talk show-a pridaju mu veliku važnost, jer je otvorio mogućnost govora u javnoj sferi onima koji tu mogućnost ranije nisu imali. Ono što kritičari ovog žanra nazivaju ličnom promocijom, pristalice zovu trijumfom ličnog gledišta, individualizacijom problema i prenošenjem svakodnevnog iskustva u javnu sferu. Talk show koji počiva na infotainmentu otvorio je mesto na kome se brišu ustaljene granice između javnog i privatnog, ozbiljnih društvenih problema i ličnih mišljenja i nesuglasica. Gledaoci se tako zbunjuju, dovode u zabludu i pasiviziraju. Demokratsko društvo ne može da počiva na pasivnim i zbunjenim građanima

Politički analitičari iz razvijenih zemalja već nekoliko godina ukazuju na opasnosti koje prete demokratskom uređenju, od kojih je jedna od najvećih pasivno i neizinteresovano građanstvo. Problem pasivnih građana je još veći u zemljama koje demokratiju tek razvijaju. U takvim zemljama je politička kultura uglavnom slabo razvijena, što je jedna od velikih prepreka demokratizaciji. Izgradnja demokratskog društva mora da ide i odozgo, od zakona i političkih institucija, kao i odozdo, od vrednosti koje zajednica poštuje i koje sledi. Javno mnjenje i javni prostor su mesto gde se ta dva puta susreću, gde se pretresaju i podvrgavaju kontroli kako akcije političkih

---

³³ Gitlin, T. (1980), str. 11.

---

aktera, tako i želje i mogućnosti jednog društva. Otvarajući se prema vrednostima zapadne demokratije, postsocijalističke zemlje, to jest zemlje u tranziciji otvorile su se i prema mnogim fenomenima na koje nisu navikle, i za koje nemaju razvijene mehanizme regulacije. Tržišna ekonomija u ovim državama pretekla je zakone kojima se reguliše i svela se samo na beskompromisnu trku za zaradom. Srbija je jedna od zemalja kojima pretila opasnost da se građani pasiviziraju i pre nego što su postali aktivni, a javno mnjenje, još uvek slabo razvijeno, formira na loš način. Ako je infotainment štetan za demokratska društva koja se smatraju razvijenim zbog toga što relativizuje ozbiljne društvene probleme, još štetniji je za društva koja te probleme tek uče da prepoznaju i da formiraju mehanizme za njihovo rešavanje. Stoga emisije kakve su Zamka i Klopka ne pripadaju grupi medijskih žanrova koji mogu da doprinesu formiranju kvalitetnijeg javnog mnjenja. Time što igraju po pravilima populizma, pristaju rame uz rame sa političkim elitama u Srbiji, koje su tome (kao i sve elite u zemljama u tranziciji) veoma sklone. U toj interakciji, stvara se slika politike kao sfere neformalnih odnosa, loše komunikacije i neobaveznosti. Takvi mediji nikako ne mogu političke aktere pozvati na odgovornost, jer ni sami ne stvaraju sliku o sebi kao odgovornima. Koliko god političari bili ljudi od krvi i mesa, te stoga skloni greškama, a politika ljudska delatnost, te stoga puna protivurečnosti, političke teme zahtevaju ozbiljan tretman, jer su posledice političkih odluka uvek ozbiljne.

LITERATURA

1. European Journal of Communication, SAGE Publications, London, 1998.
2. Dobrivoje Stanojević, *Mediji i načela dijaloga*, Mali Nemo, Pančevo, 2004.
3. John Fiske, *Television Culture*, Routledge, New York, 1987.
4. Dejvid Mek Kvin, *Televizija*, Clio, Beograd, 2000.
5. Snježana Milivojević, *Tabloidizacija dnevne štampe u Srbiji* (istraživanje), Irex, Beograd, 2004.

Tatjana Ristic

A Trap for Serious Politics

Summary

In this paper the “infotainment” approach in media is examined, on the example of political talk shows. These programs are cheap and popular, and therefore convenient for programme schemes of commercial TV stations. However, as in this “infotainment” sphere information and entertainment merge, presentation of political topics and actors in such a way may trivialize politics, and thus have an array of negative influences on media audience who also participate in the political process. This paper analyzes two political talk shows on two commercial TV stations in Serbia and the way in which the sphere of politics is treated and presented, and discusses the possible directions of influence on media consumers in a democratically young and immature environment.

Key words: Commercialization, Infotainment, Public sphere, Active citizen.

EKONOMIJA $\approx$ ECONOMICS

Vladimir Bogosavljević

Tutor: *prof. dr Dejan Šoškić*

Ekonomski fakultet u Beogradu

GLOBALNI INDEKSI DRŽAVNIH OBVEZNICA

Uvod

Berzanski indeksi ukazuju na promene cena hartija od vrednosti kojima se trguje na berzi, odnosno na promene berzanskih kurseva. Značaj indeksa je u tome što se koriste kao reperi pri proceni performansi pojedinačnih portfolija, za kreiranje i kontrolu fondova na indekse, za utvrđivanje faktora koji utiču na agregatne promene cena hartija od vrednosti i drugih roba. Pored ovoga, berzanski indeksi se koriste i za predviđanje kretanja cena u budućnosti i mnoge druge analize u oblasti ekonomije. U zavisnosti od toga šta se želi postići, berzanski indeksi se mogu konstruisati tako da odražavaju kretanja na čitavom tržištu ili samo nekom njegovom delu (kretanje pojedinih delatnosti ili kretanje pojedinih hartija od vrednosti). Od važnosti je razmotriti faktore koji su značajni prilikom izračunavanja indeksa, a to su: veličina i poreklo uzorka, njegova reprezentativnost, ponderisanje i jedinica mere. Ako se u uzorak stavi mali procenat tržišta, do valjanih indikacija o ponašanju dela tržišta koji nas interesuje će doći ako je uzorak adekvatno odabran. Uopšte uzev, veći uzorak daje jasniju indikaciju šta radi osnovna populacija. Ali, ako je uzorak previše velik i različit, on neće biti uporediv i interesantan specijalizovanim investitorima.

Indeksiranje obveznica znači dizajniranje portfolija hartija od vrednosti čije će se performanse poklopiti sa performansama nekog indeksa obveznica. To znači da će stopa povraćaja sredstava u nekom vremenskom periodu biti direktno zavisna od kretanja odabranog indeksa obveznica.

O obveznicama

Državne obveznice su hartije od vrednosti koje periodično emituje i prodaje država. Emisijom obveznica, država nastoji da pokrije budžetski deficit, odnosno da prikupi sredstva za finansiranje infrastrukture i razvojnih projekata. Država garantuje za isplatu ovih obveznica, te se one smatraju hartijama od vrednosti sa niskom stopom rizika. U nekim državama se na njih ne plaća porez. Rok dospeća im je najčešće duži od 10 godina.

Država može emitovati različite vrste dugoročnih obveznica. Osim obveznica sa fiksnom kamatnom stopom i utvrđenim rokom dospeća, država može emitovati i obveznice sa beskamatnim kuponima, sa varijabilnom kamatnom stopom, konvertibilne obveznice i dr.

Pojedine emisije državnih obveznica mogu biti opozive pre roka dospeća, s tim što ih država ne mora opozvati. Do opoziva dolazi onda kada ministarstvo finansija proceni da će na ovaj način sniziti svoje rashode na ime kamata kroz emisiju novih obveznica sa nižom kamatnom stopom. Obveznice vezane za indekse se emituju u cilju sniženja troškova zaduživanja – kroz nižu kamatnu stopu i privlačenja investitora. Najznačajnije vrste obveznica vezanih za indekse su: kapitalno indeksirane obveznice (otplata glavnice i isplata kamate su prilagođene inflaciji o roku dospeća), obveznice indeksirane na kamatu (kamata se plaća po fiksnoj stopi a glavnica se usklađuje sa kretanjem berzanskog indeksa u rokovima isplate kamate) i indeksirane obveznice sa beskamatnim kuponima (tokom veka trajanja obveznice, ne isplaćuje se kamata, već se o roku dospeća otplaćuje glavnica koja je usklađena sa stopom inflacije).

Dugoročne državne dužničke hartije od vrednosti u SAD su hartije od vrednosti najvišeg kvaliteta, i, time, najnižeg rizika u odnosu na hartije od vrednosti drugih država. Postoje tri osnovne vrste ovih hartija: državne obveznice,¹ državni zapisi² i blagajnički zapisi.³ Federal Reserve System ih prodaje primarnim dilerima primenom aukcijskog sistema. Cena im se iskazuje u delovima nominalne vrednosti, i to najčešće 1/32. Za veoma likvidne obveznice cena može biti iskazana i u 1/64, pa čak i u 1/256. Iako se nalaze na listingu njujorške berze, najvećim delom ovih hartija se trguje na vanberzanskom tržištu.⁴ Dugoročne državne hartije od vrednosti u Ujedi njenom kraljevstvu⁵ prvobitno su bile vezane za zlato. Klasifikuju se po bro-

---

¹ Treasury bonds, T-bonds: imaju rok dospeća od 10 do 30 godina i nose fiksnu kamatnu stopu koja se plaća polugodišnje, dok se glavnica isplaćuje o roku dospeća (metak).

² Treasury notes, T-notes: struktura im je ista kao i obveznicama, s tim što im je rok dospeća od 1 do 10 godina.

³ Treasury bills, T-bills: diskontne hartije od vrednosti sa rokom dospeća do jedne godine.

⁴ Naziv vanberzansko potiče iz perioda kada je do kupoprodaje HOV dolazilo posredstvom banaka, u kancelarijama dilera, odnosno na šalterima banaka (over-the-counter market, OTC). Čini ga grupa dilera koja ima dozvolu za poslovanje hartijama koje nisu na listingu berze. Geografski nepovezani članovi brokersko-dilerskih kuća koji trguju na vanberzanskom tržištu danas su povezani na međunarodnom nivou telefonski i putem interneta.

⁵ UK Gilts, skraćeno od Gilt-edged securities, što je naziv za hartiju koja predstavlja najsigurniju investiciju.

ju godina koji preostaje do otkupa a ne po broju godina koji je utvrđen u trenutku emisije (kratkoročne – do 7 godina, srednjoročne – dospeće od 7 do 15 godina, i dugoročne sa rokom dospeća preko 15 godina). Gilts se emituju u britanskim funtama i evrima i obično glase na minimalno 1.000 funti sterlinga. Registruju se u Gilts Central Office (GCO) kod Banke Engleske, koja direktno polugodišnje isplaćuje kamatu. Banka Francuske emituje registrovane hartije koje se nazivaju bonovi trezora (sa fiksnom kamatnom stopom i rokom dospeća od 2 do 5 godina) i obveznice trezora (sa fiksnom ili varijabilnom kamatnom stopom i rokom dospeća od 6 do 30 godina). Obveznice su zamenljive, tj. u okviru date godine nove obveznice sa istim rokom dospeća se emituju kao dodatne tranše postojećih obveznica.

U Nemačkoj, obveznice federalne države su poznate kao Bundesanleihen ili Bunds. Njih emituje Bundesbanka i imaju rok dospeća od 10 godina. Država garantuje i za obveznice velikog broja agencija (federalna železnica, federalna pošta...). Nalaze se na listingu nemačkih berzi, ali se njima trguje i vanberzanski. Cena im se iskazuje u procentu od nominalne vrednosti i to na najbližih 0.01%.

Dugoročne dužničke hartije od vrednosti u Japanu su srednjoročne obveznice (sa rokom dospeća od dve, tri, četiri i pet godina i fiksnom kamatnom stopom) i dugoročne obveznice koje se emituju preko sindikata,⁶ imaju rok dospeća 6, 10, i 20 godina i fiksnu kamatu koja se isplaćuje polugodišnje. Državne obveznice se nalaze na listingu japanskih berzi, ali se oko 98% svih obveznica nalazi na vanberzanskom tržištu. Uobičajeno je da japanske državne obveznice glase na 100.000 jena i cena se izražava u procentu od nominalne vrednosti u odnosu na najbližih 0.01%.

Emitovane obveznice se ocenjuju da bi se potencijalnim investitorima ukazalo na bonitet emitenta. Rejting agencije koriste razne sisteme za ocenu zajmopriimalaca i njihovih hartija. Standard&Poor's najkvalitetnije obveznice označava sa "Aaa", dok "Baa" znači da emitent ima prosečan bonitet, a ako je rejting emitenta označen sa "B" to znači da ne postoji dovoljno obezbeđenje za emitovanu obveznicu, "Ca" ocenjene obveznice imaju visokošpekulativni karakter... Moody's Investors Services takođe koristi sistem trostrukih-dvostrukih-jednostrukih slova ("AAA" emitenti – SAD, Švajcarska, Japan, Velika Britanija – imaju veliku šansu da vrate zajmove i da kamate isplate na vreme). Rejting obveznice označen sa "D" znači da joj je obustavljeno servisiranje.

---

⁶ Sindikat je sastavljen od 2000 institucija i pregovara sa ministarstvom finansija o kamatnoj stopi, veličini zajma koji će biti emitovan.

Zašto indeksi obveznica?

Analiza indeksa tržišta obveznica je važna iz nekoliko razloga. Prvo, portfoliji obveznica koje drže penzioni fondovi i individualni investitori znatno su se povećali poslednjih godina, a prodaje investicionih fondova HOV sa fiksnim prinosom su znatno veće od prodaja investicionih fondova akcijskog kapitala. Sa porastom broja i veličine portfolija obveznica, investitori i analitičari su sve više počeli da se oslanjaju na indekse obveznica kao repere pri proceni njihovih performansi. Postoje brojni indeksi različitih konstrukcija koji služe za merenje agregatnih tržišta obveznica, kao i za merenje tri glavna sektora tog tržišta (državne, korporative i hipotekarne obveznice), među kojima treba odabrati onaj koji će biti precizan pokazatelj ponašanja tržišta obveznica. Sledeći bitan razlog za analizu indeksa tržišta obveznica je to što su pokazatelji fondova na indekse obveznica postajali sve popularniji. To se dešavalo zato što su oni koji prate performanse portfolija obveznica otkrili da, slično menadžerima portfolija akcija, menadžeri portfolija obveznica nisu u stanju da sagledaju celokupno tržište. Iznos novca investiranog u fondove na indekse obveznica porastao je sa 3 milijarde dolara 1984. na preko 300 milijardi dolara u početnim godinama 21. veka.⁷ Ponašanje određenog indeksa je kritično za menadžere fondova koji pokušavaju da preslikaju njegove performanse na indeksirani fond. Treći razlog se tiče veličine i značaja tržišta obveznica. Indeksi obveznica mogu obezbediti precizne i blagovremene mere rizika i prinosa ovih sredstava i karakteristike tržišta.

Za razliku od indeksa akcija, koji se proučavaju više od 120 godina, za analizu indeksa obveznica se može reći da je skorašnji fenomen koji se proučava od kraja hiljadu devetsto sedamdesetih. I pored toga, indeksi obveznica su stekli veliku popularnost početkom osamdesetih godina 20. veka među investitorima i menadžerima investicionih fondova. Na to su, pre svega, uticali sledeći faktori:

- smanjenje naknada konsultantima ako se portfolio indeksira;
- niži troškovi nadzora;
- kada se odabere strategija indeksiranja, ulagači u fondove imaju veću kontrolu nad menadžerima fondova.

---

⁷ Izvor: www.hendersonglobalinvestors.com

Prednosti koje se mogu steći ako se koristi indeksiranje obveznica mogu se iskazati kroz nezavisnost od očekivanja i nizak nivo rizika da indeks neće dostići željeni nivo; sniženje toškova i veći stepen kontrole. Međutim, mora se imati u vidu da indeksi ne odražavaju optimalne rezultate, tako da se sužava prostor menadžerima fondova, koji tada moraju da ignorišu povoljne prilike.

Najčešći među korisnicima indeksa obveznica su menadžeri investicionih fondova čije udele drže konzervativni investitori, menadžeri fondova koji su tako kreirani da posluju sa niskom stopom rizika (penzioni i osiguravajući fondovi). Neke države (npr. naša) imaju obavezu da svoje devizne rezerve drže u obliku obveznica država čiji je emitentski rejting visok, te su i njihove agencije koje se bave upravljanjem deviznim rezervama korisnici globalnih indeksa državnih obveznica.

Kreiranje indeksa

Da bi se konstruisao indeks akcija, potrebno je odabati grupu akcija, ponderisati svaku od njih i odabrati metod obračuna. Dalja podešavanja zbog deljenja akcija su prilično jednostavna a, sa druge strane, lako je pratiti promene cena, jer se najveći deo uzorka nalazi na listingu berzi i njima se aktivno trguje.

Nasuprot ovome, konstruisanje, obračun i podešavanje indeksa obveznica je mnogo teže iz nekoliko razloga. Na prvom mestu, svet obveznica se menja neprestano. Preduzeća obično imaju jednu vrstu običnih akcija koja može varirati zbog novih emisija ili otkupa akcija. Nasuprot tome, korporacije imaju po nekoliko vrsta obveznica u bilo kom trenutku.

Drugo, promenljivost cena obveznica je različita po njihovim oblicima i tokom vremena. Na cenu obveznice utiču faktori koji se neprekidno menjaju sa rokom dospeća, kamatom, tržišnim prinosom i opozivošću obveznice.

Treći razlog je to što mogu postojati izraziti problemi za određivanje cene pojedinih oblika obveznica, koje, generalno posmatrano, nemaju likvidnost kao akcije. Mnogim obveznicama se trguje na fragmentiranim vanberzanskim tržištima bez definisanog sistema kotiranja.

Konačno, svet obveznica je veći i diversifikovaniji od sveta akcija. Obuhvata državne obveznice, obveznice vladinih agencija, obveznice lokalne samouprave i širok spektar korporativnih obveznica koje su rangirane na najrazličitije načine.

Ko kreira globalne indekse državnih obveznica?

Globalni indeksi državnih obveznica su relativno novi (izračunavaju se od 1985. godine), zato što je postojalo ograničeno interesovanje za ova tržišta pre hiljadu devetsto osamdesetih. Postoje četiri kuće koje računaju ove indekse (Lehman Brothers, Merrill Lynch, J.P.Morgan i Salomon Smith Barney). Njihovi indeksi su slični zato što koriste vrednosno ponderisanje i tržišne cene. Takođe, svi oni pretpostavljaju reinvestiranje tokova gotovine sa malim razlikama u hartijama u koje se reinvestira.

Tabela 1: Karakteristike globalnih indeksa državnih obveznica različitih kuća⁸

Kuća i bazni datum indeksa	Broj različitih obveznica	Rok	Vrednost svih posmatranih obveznica	Način ponderisanja	Način	Pretpostavljeno reinvestiranje	
Lehman Brothers januar 1987.	800	preko jedne godine	više od 200 miliona dolara	vrednosno	cena na tržištu	da	kompozitni i 13 državnih, u lokalnoj valuti i \$
Merrill Lynch decembar 1985.	9.736	preko jedne godine	više od 100 miliona dolara	vrednosno	cena na tržištu	da	kompozitni i 9 državnih, u lokalnoj valuti i \$
	445	preko jedne godine	više od 200 miliona dolara	vrednosno	cena na tržištu	da	kompozitni i 11 državnih, u lokalnoj valuti i \$
Salomon Smith Barney	525	preko jedne godine	više od 250 miliona dolara	vrednosno	cena na tržištu	da, po lokalnoj kratkoročnoj kamatnoj stopi	kompozitni i 14 državnih, u lokalnoj valuti i \$

Selekcija obveznica za kreiranje globalnog indeksa državnih obveznica

Kriterijumi za izbor obveznica koje koristi Merrill Lynch za izračunavanje globalnog indeksa državnih obveznica:⁹

⁸ Izvor tabelle: Frank K. Reilly, David J. Wright, *Bond Market Indexes u The Handbook of Fixed Income Securities*, editor Frank J. Fabozzi.

⁹ Merrill Lynch *Global Bond Indices, Rules of Construction and Calculation Methodology*.

1. denominovanje: obveznice denominovane u lokalnoj moneti; za zemlje evrozone, ovo obuhvata sve obveznice emitovane u evrima i one koje su iz lokalnih denominovane u evro;

2. tržište: javno emitovane na domaćem tržištu; za zemlje evrozone, tržište evroobveznica;

3. kvalifikovane države: Australija, Kanada, Danska, Japan, Novi Zeland, Švedska, Švajcarska, Ujedinjeno Kraljevstvo, SAD i zemlje evrozone;

4. rok dospeća: veći ili jednak jednoj godini;

5. tip kupona: fiksiran kuponski raspored (uključuje hartije čiji je kuponski raspored poznat u trenutku emitovanja, isključuje obveznice sa varijabilnom kamatnom stopom, vezane za inflaciju...);

6. minimalni neisplaćeni iznos (u lokalnoj valuti):

Australija: 1 milijarda,

Kanada: 1 milijarda,

Danska: 5 milijardi,

Evrozona: 1 milijarda,

Japan: 200 milijardi,

Novi Zeland: 1 milijarda,

Švedska: 1 milijarda,

Švajcarska: 1 milijarda,

Ujedinjeno Kraljevstvo: 500 miliona,

SAD: 1 milijarda;

7. ostali uslovi: obvezice sa beskamatnim kuponima¹⁰ se ne smatraju posebnim hartijama od vrednosti. Iznos koji je odvojen kroz kamatni kupon je uključen u neizmireni deo osnovne obveznice sa kamatnim kuponom od koje je odvojen.

Lehman Brothers indeks državnih¹¹ obveznica je sastavljen od nezamenljivih, javno emitovanih obveznica na finansijskom tržištu SAD. Emitenti ovih obveznica mogu biti Vlada SAD ili bilo koja njena agencija i kvazidržavna korporacija. Takođe, obuhvata i korporativne obveznice za koje garantuje Vlada SAD. Ukupni prinos se sastoji od zbira promene

---

¹⁰ Obvezice sa beskamatnim kuponima (zero-coupon bonds) su obveznice na koje se ne plaća kamata tokom veka trajanja, zbog čega se prodaju (kupuju) uz značajan diskont u odnosu na nominalnu vrednost; rok dospeća im je obično 5–10 godina; prinos predstavlja razliku između kupovne cene i cene otkupa (redemption price) koja je jednaka punoj nominalnoj vrednosti.

¹¹ U ovaj indeks ne ulaze flower bonds (državna obveznica koja se, radi izmirivanja poreskih obaveza u slučaju smrti vlasnika, prihvata po nominalnoj vrednosti) i pass-through issues (obveznice nastale iz procesa sekjuritizacije).

---

cene (rast/pad) i priliva kao procentnog dela prvobitne investicije. Indeks se rebalansira mesečno, na osnovu tržišne kapitalizacije. Lehman Brothers izračunava i agregatni indeks (Lehman Global Aggregate), indeks koji obuhvata nekoliko drugih Lehman Brothers indeksa koji mere performanse hartija sa fiksnim prinosom u nekoliko regiona sveta. Ovi indeksi su U.S. Aggregate, Pan-European Aggregate, Global Treasury (ex-U.S. and European Government securities), Eurodollar, U.S. Investment-Grade 144A i Asian-Pacific Aggregate.

Korišćenje globalnog indeksa državnih obveznica

Dnevna vrednost indeksa se obračunava na zatvaranju, i ona je funkcija pređašnjih vrednosti indeksa na kraju meseca i tekućeg ukupnog prinosa.

$$IV_n = IV_0 * (1 + TRR_n)$$

gde su:

IV_n – vrednost indeksa na zatvaranju na dan n,

IV₀ – prethodna vrednost indeksa na kraju meseca,

TRR_n – ukupni prinos na dan n.

Za portfolio obveznica čije performanse prate indeks, ukupni prinosi između bilo koja dva datuma se mogu dobiti ako se izračuna stopa ukupnog prinosa za taj period koja se računa pomoću vrednosti indeksa na početku i na kraju perioda.

$$TRR = IV_n / IV_0 - 1$$

TRR – ukupna stopa prinosa perioda,

IV_n – vrednost indeksa na kraju meseca,

IV₀ – vrednost indeksa na početku perioda.

Stopa prinosa za određeni period na godišnjem nivou se izračunava kao:¹²

---

¹² Period mora biti izražen u danima.

$$\text{AnnTRRn} = (1 + \text{TRRn})^{365/d} - 1$$

gde su:

AnnTRRn – godišnja stopa prinosa za period n,

TRRn – ukupna stopa prinosa za period n,

d – ukupan broj dana u periodu n.

Zaključak

Korišćenje indeksa obveznica postalo je uobičajeno kada se radi o upravljanju portfolijima obveznica. To se pokazalo kao dobar metod za praćenje performansi portfolija i povećanje kontrole nad menadžerima fondova. Pri upravljanju portfoliom obveznica, strategija indeksiranja znači da se performanse portfolija poklapaju sa performansama nekog indeksa.

Indeks se koristi kao pokazatelj kretanja na tržištu na kome se posluje. Kritičari indeksiranja obveznica ističu da ovo ne mora da znači da će menadžer fonda ispuniti očekivane ciljeve klijenata u pogledu zahtevanog prinosa. Takođe, strategija indeksiranja ne mora istovremeno biti i optimalna strategija za upravljanje fondom.

LITERATURA

1. Vesna Bogojević-Arsić, *Tržište hartija od vrednosti*, Fakultet organizacionih nauka, Beograd, 2004.
2. Dejan Erić, *Finansijska tržišta i instrumenti*, Viša poslovna škola, Beograd, 2003.
3. Frank J. Fabozzi, *Bond Markets, Analyses and Strategies*, Prentice Hall International Editions, 1996.
4. Frank J. Fabozzi, *The Handbook of Fixed Income Securities*, Irwin Profesional Press, 1997.
5. Frank J. Fabozzi, Franco Modigliani and Michael G. Ferri, *Foundation of Financial Markets and Institutions*, Prentice Hall International Inc.,
6. Ragnartz Christian, *Why Use Bond Indexes?*, Monetary and Exchange Rate Policy Department, Sveriges Riksbank.
7. Nevenka Žarkić-Joksimović, *Upravljanje finansijama*, Grafoslog, Beograd, 2001.
8. www.hendersonglobalinvestors.com
9. www.ml.com

Vladimir Bogosavljevic

Global Indexes of State Bonds

Summary

The text gives a definition of state bonds and a review of forming global indexes of state bonds, the way they are created, and their prices. The finishing part of the paper is dedicated to the use of indexes of state bonds.

Key words: State bonds, Indexes, Factors.

Dušan Mudrić

Tutor: prof. dr Dejan Erić

Ekonomski fakultet u Beogradu

MERDŽERI I AKVIZICIJE

Uvod

U rapidno menjajućem okruženju dobar menadžer doživljava merdžere i akvizicije (u daljem tekstu M&A) kao jedan od neophodnih elemenata razvojnog plana korporacije. Na kraju krajeva, "jedna glava ne zna sve odgovore" i zato je združivanje u nekim slučajevima pravo rešenje. Pokazatelj uspešnosti ovih metoda jeste i vrednost M&A transakcija, koja je u Americi još pre 10 godina iznosila 400 mlrd \$. Danas su te cifre egzotičnije i svedoci smo takoreći svakodnevnih transakcija ovog tipa. Otkako su kompanije postale otvorene, M&A su dobile na velikom značaju kao strategija preuzimanja putem kupovine kontrolnog paketa akcija. U situaciji kotiranja na berzi, svaka kompanija predstavlja potencijalnu žrtvu nekog većeg predatora i M&A su dinamička reakcija kompanija koje teže da budu lovci a ne lovina. Ključni zadatak M&A jeste da obezbedi uvećanje ili održavanje akcijske vrednosti. Pažnja menadžera trebalo bi da bude usmerena na one transakcije koje su u skladu sa pribaviočevim operativnim i finansijskim mogućnostima i očekivanjima akcionara. Rad ima za zadatak da pruži uvid u osnovne elemente strategije M&A, pokazujući u kojim situacijama i na koji način bi primenjeni obrazac doneo najbolje rezultate.

Osnovni pojmovi

Merdžer je termin koji se koristi kada se dve ili više odvojenih korporacija spajaju u jednu, s tim da jedna korporacija opstaje a ostale nestaju. Aktiva i obaveze nestajućih kompanija se apsorbuju u opstajući entitet.

Akvizicija podrazumeva sticanje kontrolnog paketa akcija nad drugim željenim preduzećem.

Udruživanje kao pojam označava situaciju u kojoj se dva preduzeća dobrovoljno spajaju i tako formiraju novi poslovni entitet. Primer su strateške alijanse.

Kupovina dela ili cele kompanije od strane druge kompanije.

Merdžer se može desiti dobrovoljno ili pod pritiskom, kada ga naktivamo preuzimanje (take over).

Pozitivni efekti

Osnovni interesi iz kojih proističu procesi merdžera i akvizicija su:

* Ostvarivanje realnih ekonomija obima

Pribavljanje kompanija koje imaju izgrađenu proizvodnu i/ili distributivnu mrežu. Takođe, pribavljaju se i kompanije koje imaju odgovarajuću geografsku lokaciju. Ovo se radi zbog ostvarivanja uspešnog pozicioniranja kompanije na tržištu radi sticanja reputacije domicilne kompanije, starosedeoca, korišćenja pozitivnih efekata regiona (jeftini resursi, radna snaga, poreske olakšice).

* Ostvarivanje novčanih efekata

Akvizicija kompanija sa razvijenim biznisom koje svojim novčanim tokom popravljaju dobitnost kompanije preuzimača.

* Povećanje tržišne moći

Pribavljanje kompanija koje poseduju realne sinergije – kategoriju goodwill iza koje stoje patentom zaštićen proizvod i/ili proces, poznati brend ili u vlasništvu ima redak resurs – lokaciju, mineralne resurse. Ovako kompanija preko noći menja širinu svoje ponude i tako uvećava konkurentnost.

Svi pomenuti ciljevi, svojim ostvarenjem, jačaju bogatstvo kompanije akvizitora. Ovo se može uočiti na različite načine: popravljanjem kapitalne konstrukcije u smislu jačanja interno isposlovanih izvora, jačanja vrednosti analitičkih racia i sl. Možda je najbolji indikator uspešnog rada kompanije u prethodnom periodu njena tržišna vrednost akcija.

Problemi

M&A mogu biti dobra strategija podizanja akcijske vrednosti korporacije. Ovde se misli na berzansku vrednost kao proizvod tržišne cene akcija i njihovog ukupnog broja. Međutim istraživanja pokazuju da čak 85% transakcija ne uspeva da donese očekivanu stratešku vrednost.

Problemi se javljaju u periodu pre, za vreme i nakon izvršenog posla.

Problemi pre:

- Pogrešna motivacija – vršenje M&A radi dokazivanja uspešnosti menadžmenta, a ne iz realnih potreba.
- Biti reaktivan umesto proaktivan – raditi na osnovu tuđih saveta (investicioni bankari, konsultanti) a ne planirati sopstvenu kohezivnu strategiju, niti stvarati sopstvenu listu akvizicionih kandidata.
- “Brzanje” u izboru kandidata, slepo verovanje medijskoj slici kompanije koja se preuzima.

Problemi u toku:

- Ignorisanje razlike između tržišne vrednosti i ponuđene cene u konkretnom poslu.
- Konsultacija sa subjektivnim stranama.

Problemi nakon izvršene transakcije:

- Zanemarivanje interesa akcionara.
- Nedostatak post M&A integrativnog plana.

Čest razlog gubitaka u integrativnim poslovima jeste i nedostatak efektivnog i strukturiranog M&A procesa unutar organizacije. Loš M&A proces može voditi takvim integracijama koje erodiraju tržišnu kapitalizaciju. Možda je još ozbiljniji rizik ako kompanija nije u stanju da pribavi strateški značajne kompanije. U vremenu kada se u brojnim industrijama dešavaju velike promene, kompanije koje nemaju efektivne M&A procese mogu izgubiti bitne poslove od konkurencije i postati zalogaj za akviziciono snažnije ribe.

Otkriveno je da slab M&A proces dovodi do gubitka dobrih transakcija iz tri glavna razloga:

Strategijski silos – nepovezanost između kompanijske funkcije strateškog planiranja i funkcije izvršenja sporazuma.

Vrednovanje pomoću “računaljke” – korišćenje zastarelih metoda vrednovanja u takmičenju sa kompanijama koje koriste moderan metod vrednovanja.

Zatvorenost ka sinergijama – gde kompanije odbijaju da plate za sinergije.

Pribavilac

Pribavilac kao kategorija podrazumeva onog ko zarad očekivane koristi od posla koji pribavlja nudi odgovarajuću novčanu protivvrednost. Postoje dva bitna kriterijuma razvrstavanja pribavilaca.

Prema akvizicionim ciljevima, razvojnim aspiracijama, odnosu prema konkurenciji, raspoloživosti kapitala, visini pripadajućih troškova, imamo sledeće grupe pribavilaca:

Lovci na pogodbe – traže posao u kome mogu da kupe kompaniju po najnižoj mogućoj ceni, koja je naravno niža od tržišne.

Finansijski pribavioci – imaju kao osnovni interes povraćaj na uloženi kapital.

Korporativni i industrijski pribavioci – kupuju iz strategijskih ciljeva i razloga, kao što su pribavljanje dodatnog kapaciteta, proizvoda, ekspanzija prodaje ili diversifikacija.

Strategijski ili sinergetski pribavioci – kupuju poslove za koje veruju da sadrže značajne sinergije koje će dovesti do uvećanja prihoda, smanjenja troškova, poboljšanja samog procesa i bilansnih pozicija u okviru bilansa.

Prema učestalosti M&A transakcija, kupce delimo na 1) retke pribavioce i 2) pribavioce veterane.

Retki pribavioci teže da budu više praktični. Oni kupuju određeni posao jednostavno zato što je dostupan a ne zato što odgovara njihovoj strategiji. Najčešće im nedostaju organizacija i procesi za uočavanje eventualnih opasnosti pri akviziciji, kako bi uporedili troškove akvizicije sa prihodima od sinergija koje se dobijaju kupovinom određenog posla. S obzirom na to da nemaju institucionalizovan M&A proces, ovi pribavioci ne moraju u proceni posla konsultovati operativne menadžere (menadžere prve linije). Činjenica je ipak da su ovi menadžeri najbolje pozicionirani da steknu uvid u kvalitet akvizicione mete, a takođe oni su najčešće odgovorni za kasniju integraciju akvizicije. Zaključak je da, radeći tako, ove kompanije prave početničke greške.

Pribavioci veterani znaju bolje. Oni se organizuju za mogućnost kupovine. Organizuje se poseban tim za sklapanje poslova i kreira knjiga "pravila sklapanja". Ovde se, naravno, konsultuju operativni menadžeri, i to u ranim fazama M&A procesa. Takođe, sprovode se bilansne provere kako bi se ohladila "akviziciona groznica" i zadržao racionalni, nestrastveni pristup.

Uspešni pribavioci održavaju konstantan obim transakcija u dobrim i lošim ekonomskim vremenima. Ključ njihove relativno bolje pozicioniranosti leži u činjenici da su ove kompanije učile iz iskustva, "oštreći zube" na malim – niskorizičnim poslovima. Na taj način one postaju sposobne za velike sporazume, jer imaju institucionalizovan M&A proces. Zaključak je da su kompanije koje su najuspešnije u kreiranju dugoročne vrednosti za stejkholdere česti, spremni, preuzimači.

Postoji još jedna bitna razlika između uspešnih i neuspešnih pregovarača – priroda njihovog zaključivanja poslova. Kompanije koje ostvaruju najveće prinose su one fokusirane na male poslove, ili mete koje su u proseku manje od 15% od njihove sopstvene veličine. Ovi pribavioci nadmašuju one koji grizu "veći zalogaj" faktorom gotovo 6 prema 1.

Strategije transakcije

Bitna razlika između uspešnih i neuspešnih pregovarača je priroda njihovog zaključivanja poslova. Kompanije koje ostvaruju najveće prinose su one fokusirane na male poslove ili mete koje su u proseku manje od 15% njihove sopstvene veličine. Ovakvi pribavioci po performansama nadmašuju one koji "grizu veći zalogaj" faktorom 6:1.

Kombinovanjem dva osnovna kriterijuma sklapanja posla:

- frekvencije posla i
- veličine posla,

dobijamo pet ključnih strateških pristupa u pravcu rasta putem akvizicija.

To su:

1. **Penjanje uz planinu** – česte akvizicije tako što se počne sa malim poslom i ide ka većim.
2. **Nizanje bisera** – pravljenje čestih akvizicija koje se fokusiraju na mala preduzeća.
3. **Klađenje na malo** – česte akvizicije malih preduzeća.
4. **Kockanje** – pravljenje samo nekoliko velikih poslova.
5. **Uzdržavanje** – nevršenje akvizicija uopšte.

Od svih pomenutih strategija, najriskantnija je strategija kockanja (Big bets) dok se najuspešnijom pokazala strategija penjanja uz planinu. Ipak, u visoko koncentrisanim i zrelim sektorima događa se da je strategija kockanja jedina moguća – kada dolazi do iznenadnih spajanja velikih kompanija.

Treba dodati da teškoća integrisanja pribavljene kompanije raste skoro eksponencijalno sa rastom njene veličine, što se može odraziti na niske stope prinosa, odnosno pad vrednosti akcija ovih kompanija nakon izvršenog spajanja. Problem najvećim delom leži u velikoj verovatnoći da menadžerski tim izgubi fokus sa poslova obe kompanije, u nastojanju da spreči smanjenje cene akcija i profitabilnosti.

Proces transakcije

M&A proces je metod koji kompanija koristi da identifikuje, vrednuje i oceni strateške mete, strukturise sporazume i integriše akvizicione mete u svoj posao. Pre nego što kompanija pristupi procesu, potrebno je da prodje kroz sedam uvodnih aktivnosti u kojima će:

1) Staviti M&A u kontekst korporativne strategije

Kako bi se uspelo u M&A u sadašnjem okruženju, M&A moraju biti integralni deo koherentne korporativne strategije. Kompanija treba da ima jasno definisanu strategiju, kao i ulogu M&A u njenom ostvarenju.

2) Razumeti industrijsko okruženje

Velika strateška mogućnost tokom perioda recesije je koristiti M&A kao silu za konsolidaciju u sopstvenoj industriji. Potrebno je da kompanija dobro poznaje trenutno stanje, moguće pravace razvoja kao i najbolje načine da fundamentalno transformise sopstvenu konkurentsku poziciju.

3) Postarati se da je kompanija spremna za M&A

Sa procesom ne treba otpočinjati ako kompanija nije zaista sposobna da uspešno koristi M&A mogućnosti. U periodima slabog ekonomskog rasta, ovo podrazumeva posedovanje kritičnih sposobnosti, poput razvijenog strategijskog osmatranja, ranijeg iskustva, razvijenog plana post merdžer integracije, posedovanje prihvatljivog nivoa dugova i finansijske elastičnosti, kao i obezbeđenje osnovne delatnosti od rizika i njena transparentna kontrola od strane investitora.

4) Provesti potencijalne partnere kroz ključne kriterije uspeha

U periodima ekonomskog rasta, četiri bitna faktora su: 1. strategijski nastup, 2. finansijska stabilnost, 3. verovatnoća uvećanja profitne stope kroz akviziciju, kao i 4. potencijalno kreiranje konkurentске prednosti.

5) Biti agresivan ali ne i neobazriv

Karakter ekonomskog okruženja je egzogeno određen, dinamičan i promennjiv pa kompaniji ne preostaje drugo nego da se pripremi i pažljivo prouči potencijalne mete. Potrebno je razviti listu partnera i stalno je unapređivati.

Mora se razumeti koliko su partneri zaista vredni kako se ne bi preplatili. Na kraju će prava prilika iskrsnuti.

6) Biti otvoren ka alternativnim oblicima finansiranja i zajedničkim strukturama

Iako su novčane transakcije trenutno najpoželjnije, još uvek postoje mogućnosti korišćenja drugih vidova finansiranja (uključujući svopove prihoda i imovine) i zajedničke strukture (zajednička ulaganja i alijanse).

7) Zadržati M&A na vrhu liste prioriteta Upravnog odbora

Lična uključenost top menadžmenta u odabir partnera, izvršenje posla i upotrebu strategijske logike prema investitorima je ključna za uspeh.

Zajedničke karakteristike uspešnog M&A procesa ukratko se mogu predstaviti sa nekoliko ključnih saveta:

1) Ući u igru u dobra i loša vremena

Ako se ne sklapaju poslovi, opadaju šanse da će se nadmašiti konkurencija koja konstantno kupuje. Ne treba se truditi da se odredi vreme ulaska na tržište. Interesantna činjenica je i ta da je merđžere bolje raditi u periodu ekonomske recesije nego periodu ekonomskog rasta. Došlo se do zaključka da kompanije koje su najuspešnije u kreiranju dugoročne vrednosti za stekholdere imaju tendenciju da budu česti, spremni preuzimači (akvizitori) koji održavaju konstantan obim transakcija kroz dobra i loša ekonomska vremena. Ovi česti kupci su sposobni da nadmaše one koji preuzimaju povremeno zato što su učili iz iskustva. Tipično, česti preuzimači oštire svoje zube na malim, niskorizičnim poslovima pre nego što se dotaknu velikog sporazuma. Oni izgrađuju organizacionu sposobnost i institucionalizuju M&A proces, kako bi osigurali da groznica preuzimanja ne nadvlada racionalno odlučivanje.

U sprovedenoj studiji¹ česti preuzimaoci su nadmašili sve ostale kompanije. U proseku, što je više poslova kompanija odradila, to je veću vrednost ona stvorila za svoje stekholdere. U stvari, došlo se do zaključka da su stalni pribavljači nadmašili povremene sa faktorom 1.7 a one koji uopšte ne kupuju sa faktorom 2.0.

Konzistentno kupovanje kroz ekonomske cikluse takođe je doprinelo ovoj razlici. Česti preuzimači koji su konstantno kupovali tokom ekonom-

---

¹ Strategy & Leadership, Volume 32, November 2004, pp 18-19.

skih ekspanzija i kontrakcija bili su daleko najuspešniji. Oni su nadmašili kompanije koje su kupovale uglavnom u periodima rasta faktorom 2.3. Na drugom mestu bili su kupci koji su kupovali tokom perioda recesije, koje su ovi nadmašili faktorom 1.4. Logičan zaključak koji se nameće: najuspešniji pribavljači su uvek u lovu na poslove. Oni imaju pristup akvizicijama sličan uticaju koji troškovi imaju na fondove zajedničkih investicija – kupuju po visokim, kupuju po niskim cenama. Iznad svega – oni kupuju sistematski, pobeđujući bilo kroz podizanje cene akcija ili još česće kroz kupovinu po diskontnim cenama.

2) Počni sa malim

„Oštriti zube” na malim, nisko rizičnim sporazumima pre nego što se pređe na veće. Izgraditi sopstveni tim i ekspertizu u okruženju tako da se greške minimiziraju.

3) Kreiraj osnovni tim za sklapanje poslova

Ustanoviti važeći tim koji će konstantno unapređivati svoje transakciono iskustvo i koji se neće često menjati. Ovaj tim se može nalaziti u centrali ili na terenu. Bitno je da isti osnovni tim bude uključen u sve sporazume. Kupovanje kompanija je previše rizično da bi ga radili početnici koji uče proces usput. Unapred smisliti jasne vodilje pri pribavljanju i integraciji akvizicije. Institucionalizovati proces i pronaći načine da se sakupi znanje i iskustvo generisano iz svake akvizicije.

4) Povuci liniju unapred

Osigurati da operativni menadžeri kupuju prema dogovoru i da znaju šta kupuju. Na kraju krajeva, oni su ti koji će morati da integrišu akviziciju i pretvore je u uspeh.

5) Ohladi poslovnu groznicu

Kako bi se ohladila groznica, treba insistirati na visokom stepenu potrebnog odobrenja ili ustanoviti kompenzacioni sistem koji vezuje nagradu za dugoročni poslovni uspeh a ne za sklapanje posla. Najvažnije, treba odrediti plafon cenu i biti spreman da se odustane od sporazuma koji odgovara definisanim standardnima.

Kompanije koje su usavršile ove tehnike imaju bolje šanse da koriste M&A kao strategiju profitabilnog rasta. Tajna uspeha je sakupiti znanje dobijeno od svakog posla i iskoristiti ga da se sledeći posao pretvori u veći uspeh.

Faze transakcije

Postoji 15 ključnih faza koje se moraju pažljivo sprovesti da bi se osigurao uspeh u poslu M&A:²

1. Formulacija strategija, ciljeva i kriterijuma.
2. Određivanje tima i dodela nadležnosti, delegacija i limitacija autoriteta i alokacija neophodnih resursa na M&A odeljenja.
3. Razvoj deal flow-a tj. prikupljanje iskustava iz ranijih poslova.
4. Startna procena mogućnosti.
5. Detaljna analiza kompanije koja se targetira i kupuje.
6. Predstavljanje procesa postintegrativnog planiranja.
7. Predstavljanje inicijalne ponude.
8. Pregovaranje o kupovnoj ceni i uslovima ugovora.
9. Formalni dvostrani pregled prava i obaveza učesnika.
10. Pregovori o ugovorima i dokumentima potrebnim za efikasno i efektivno zaključivanje posla.
11. Transfer neophodnih sredstava.
12. Zaključivanje ovih ugovora uz neophodne isplate uslužnim agencijama i onima koji su dali neophodne pristanke.
13. Implementacija postintegrativnog plana.
14. Ponovni pregled po obavljenom poslu – evaluacija.
15. Reformulacija strategije, ciljeva i kriterijuma.

Ove faze se mogu preklapati i varirati u dužini. Na primer, razvoj postintegrativnog plana – sa njegovom izradom bi trebalo da se krene u trenutku kada se donese odluka da se “goni” potencijalna kompanija, odnosno da se nastoji da se sa njom sklopi ugovor. Uz to, neke od pomenutih faza su međuzavisne. Rezultati pregleda dospelih obaveza bi trebalo da utiču na pregovore o zaključenju ugovora, strategiju finansiranja i na integrativni plan koji će se sprovesti nakon zaključivanja ugovora.

---

² www.mergerdigest.com

Troškovi transakcije

Identifikovanje i upravljanje troškovima M&A bitno je iz brojnih razloga. Akvizicioni troškovi troše dosta gotovine, a svojom visinom opterećuju buduće zarade kompanije, odnosno posla koji je kupljen. Ovi troškovi takođe rezultuju u promenama u finansijskim izveštajima. Oni se mogu tretirati kao trošak u bilansu uspeha ili mogu biti realizovani kao promena u bilansu stanja koja smanjuje vrednost sopstvenog kapitala. Takođe, troškovi vezani za akviziciju umanjuju profit nakon oporezivanja kao i stopu prinosa na sopstveni kapital. Bitno je znati da je identifikacija, odnosno raspoznavanje svih troškova jedan od uslova njihove efikasne kontrole i upravljanja.

Svi oni troškovi koji se mogu utvrditi, moraju biti deo kalkulacije o povraćaju na investicije. U zavisnosti od veličine i kompleksnosti transakcije, troškovi M&A mogu dodati još 10–15% na osnovnu cenu transakcije, odnosno prodajnu vrednost imovine ili paketa akcija. Dakle, osnovna odnosno kupovna cena ne spada u troškove akvizicije. Ta cena je, u stvari, iznos troškova plaćenih prodavcu.

U troškove M&A spadaju:

1. naknade uslužnim provajderima, 2. troškovi kapitala, 3. interni troškovi, 4. troškovi preuzimanja i operativni troškovi, 5. neprenosivi troškovi, 6. naknade uslužnim provajderima.

Naknade uslužnim provajderima i posrednicima

Postoje brojni profesionalci koji mogu pomoći tokom procesa planiranja, pregovaranja, sprovođenja, i sklapanja transakcije. U njih spadaju: 1. investicione banke, 2. poslovni brokeri, 3. računovodstveni profesionalci i konsultanti. Troškovi njihovih usluga su specifični i direktno povezani sa transakcijom. Najčešće se plaćaju nakon ili u trenutku zaključivanja sporazuma ili dogovora, iako neki od obezbeđivača usluga mogu tražiti određeni avans da bi počeli sa radom. Posredničke naknade se najčešće dogovaraju, iako može postojati obavezna fiksna naknada bez obzira na to da li je posao sklopljen ili ne. Takođe, kod brojnih poslova visina naknade zavisi od uspešnosti sklopljenog posla. Naknade su najčešće bazirane na kliznoj skali i uvek se mogu menjati. Kada prodavac angažuje posrednika, naknade se najčešće plaćaju izvan procesa prodaje. Ukoliko kupac angažuje posrednika, najverovatnije je da će ta naknada biti plaćena posredniku pri zaključenju samog ugovora.

Profesionalne usluge prate svaku transakciju. Dve najvažnije su: 1. usluge advokata i 2. usluge računovođe. Veličina, kompleksnost i vremensko trajanje samog posla utiče na ove troškove koji se najčešće naplaćuju kao troškovi po satu za određenu kategoriju usluga.

Advokati su potrebni za pregovaranje o ugovoru, za pregled odnosno regulatornu recenziju i za odobrenje. Naravno, oni su potrebni zbog "legalne svesnosti" koju advokati, kao zanimanje, poseduju, zbog pripreme dokumenata za odobrenje i zaključenje određenog sporazuma. Naravno, postoje naknade koje se plaćaju advokatima za pripremu, dogovaranje i reviziju svih onih dokumenata koji su potrebni za finansiranje transakcije.

Računovođe su potrebne kako bi marljivo pregledale ili revidirale poslovne knjige kupca ili prodavca i kako bi dale savet o strukturiranju transakcije tako da se ostvare maksimalne poreske koristi odnosno poreske olakšice.

Konsultanti se unajmljuju zbog pružanja visokospecijalizovanih usluga, kao što su menadžment rizika, postakviziciona integracija, planiranje marketinga, pregled planova koji sadrže odgovarajuće koristi u cost-benefit analizi i komunikacija sa interesnim grupama – akcionarima i medijima. Najveći broj konsultanata je plaćen po satu. Na sve pomenute naknade za usluge treba dodati i naknade koje se plaćaju vladinim ili kvazivladinim agencijama za neophodna odobrenja, dozvole i saglasnosti. Ove naknade su najčešće utvrđene zakonom i plaćaju se odgovarajućim nadležnim administrativnim telima.

Troškovi kapitala

Obuhvataju troškove finansiranja same akvizicije. Kapital koji se u ovu svrhu koristi može biti sopstveni ili pozajmljen iz eksternih izvora finansiranja. Ovo se jednostavno može predstaviti preko sledeće formule:

$$T.K. = (P1 \times k') + (P2 \times n')$$

Gde je $P1 = 0 - 1$ a $P2 = 1 - P1$ i predstavljaju procentualne iznose sopstvenog odnosno pozajmljenog kapitala respektivno. Na ove iznose plaćaju se troškovi pribavljanja k' na pozajmljeni (kamatna stopa) kao i n' na sopstveni kapital.

Veličina troškova pribavljanja fondova zavisi od veličine i kompleksnosti transakcije i iznosa finansiranja. U njih spadaju naknade investicionim bankama ili drugim fondovima koji kapital stavljaju na raspolaganje. Na pozajmljeni kapital plaća se kamatna stopa u procentu dogovorenom sa subjektima koji sredstva stavljaju preduzeću na raspolaganje. Na ove

troškove mogu se dodati i administrativni troškovi dokumentacije i osiguranja. Troškovi vezani za pribavljanje fondova su najčešće plaćaju iz poslovnih prihoda.

Što se tiče vraćanja novca izvorima finansiranja, jednom kada je finansiranje obavljeno, ovaj iznos se mora vratiti, i to prema uslovima instrumenta ili sporazuma. Na dug se plaća kamata ili rata koja se plaća davaocu kredita. U slučaju imovine, to je dividenda koja se plaća davaocima plus odgovarajući bonus. Na promenjivi dug se plaća kamata ili odgovarajuća rata davaocima plus odgovarajući troškovi imovine. U slučaju preferencijalnih akcija, plaća se odgovarajuća dobit imaicima u vidu fiksnog procenta nominalne vrednosti akcije. Takođe, postoje indirektni troškovi kapitala. Prekomerni stepen levridža može promeniti kreditni položaj i rezultovati u značajnom porastu stopa po kojima pozajmljujemo novac (kamatne stope) kao i rigoroznijim uslovima za dodelu kredita u smislu plaćanja unapred i određivanja kraćeg vremena otplate. Smanjenje kreditnog kapaciteta će uticati na to da kompanija sada ili plaća više za pozajmljeni novac kroz više kamatne stope ili da umanju buduće troškove.

Interni troškovi

Kao dodatak spoljnim uslugama, postoji i veliki broj internih troškova. Oni su vezani za evaluaciju, planiranje, koordinaciju i usmeravanje transakcije, kao i troškove zakonskog procesa prihvatanja odnosno vladinog procesa implementacije. Ovi troškovi uključuju i plate zaposlenih, troškove putovanja, istraživanja i pripreme prezentacionog materijala.

Asimilacioni i operativni troškovi

To su oni troškovi koji su neophodni ili proističu iz kupčevih napora da stavi jednu akviziciju pod kontrolu. Unutar scenarija merdžera, cilj je integrisati novopribavljeni posao ili firmu, što je u suprotnosti sa težnjom da se ova delatnost asimiluje. Asimilacija znači izjednačavanje sa postojećim, a integracija – efikasno uključivanje različitog. Asimilacioni troškovi mogu biti namenjeni očuvanju radne snage, zameni menadžerskog informacionog sistema, ili izmeni ili uključivanju kompenzacionih programa. Ovde se mogu javiti i dodatni troškovi konsultanata, u slučaju da su ti konsultanti dovedeni da nadgledaju asimilaciju ili integraciju. Asimilacioni i operativni troškovi su najčešće plaćeni iz cash flow-a i oni su neprenosivi.

Dok pribavljači vode računa da ostvare uštede u troškovima, akvizicija može povećati neke operativne troškove. Akvizicija može izazvati određen stepen organizacionog stresa koji može umanjiti produktivnost zaposlenih i dovesti do gubljenja kupaca. Ukoliko je to neophodno, kako bi se smanjili troškovi zaposlenih, može doći do otpuštanja. Ova akcija povlači stvaranje troškova otpremnina. Takođe, može se kao potreba javiti revizija i povećanje ograničenja visine pokrivača od strane osiguranja, što dovodi do većih premija osiguranika. U zavisnosti od kvaliteta finansijskog izveštavanja kompanije koja predstavlja metu akvizicije, mogu se javiti dodatni računovodstveni troškovi, kako bi se zadovoljili zahtevi ugovora o finansiranju i investitori.

Neprenosivi troškovi

Usluge podrške, finansiranje, upravljanje transakcijom, kao i troškovi asimilacije i operativni troškovi mogu dodati značajni novčani iznos. Ono što se javlja kao poseban problem jeste iznos neprenosivih troškova, koje nije lako definisati a javljaju se. Jedna akvizicija može imati oportunitetni trošak, jer se kroz razvijanje akvizicije vrši raspodela resursa na akviziciju – a oni bi inače mogli biti upotrebljeni za rast organskog sastava kapitala, tj. rast osnovnog biznisa – potom za pravljenje neke druge transakcije ili za neku alternativnu investiciju. Pored toga, asimilacija i organizovane operacije u novopribavljenoj kompaniji mogu zahtevati više pažnje menadžmenta nego što je planirano. Na taj način menadžment biva okrenut tim neplaniranim situacijama i tako skreće svoju pažnju sa ostalih poslovnih pitanja. Takođe, mogu postojati nerazjašnjene ili neočekivane odgovornosti, odnosno obaveze nastale iz akvizicije. Ako se kroz akviziciju pribavio gudvil, njegovo eventualno buduće pogoršanje može zahtevati vršenje poslovnih promena koje menjaju strukturu bilansa stanja – što će najverovatnije uticati na mogućnost kompanije da pribavlja kapital u budućnosti.

Visina troškova kontrole i upravljanja transakcijom predstavlja bitan razlog zbog kojeg se ovi troškovi žele identifikovati, rukovoditi i kontrolisati, preko evaluacije ključnih aktivnosti, procesa sklapanja posla i asimilacije. Sa jedne strane, može doći do toga da gomilanje tih predzavršnih troškova – troškova pred zaključivanje ugovora, kreira svojevrsni pritisak da se ubrza, odnosno skрати evaluacioni proces. Što je više vremena i novca investirano u odgovarajuću akviziciju, to je sa psihološke strane teže da se odustane od tog posla, jer bi to značilo odustajanje od svih prethodno učinjenih troškova i potrošenog vremena.

Poznavanje svih troškova transakcije je kontrateža onome što se može nazvati "sinergetska zamka". Kada se određeni posao kupi, prirodno je pronaći i pokušati izmeriti pretpostavljene sinergetske koristi koje taj posao, u koji se kroz akviziciju stupa, pruža. Ovo je često nesvesna težnja za pronalaženje opravdanosti odluka koje treba da omoguće realizovanje akvizicije. Za menadžera koji je vođen mogućnošću ostvarenja nekih sinergetski povoljnih efekata postoji prirodna tendencija da bude optimista, odnosno da vidi zašto je čaša "upola puna" a ne "upola prazna". Javlja se odgovarajuća pristrasnost koja narušava proces racionalnog donošenja odluka. Ta skrivena opasnost leži u činjenici da kompanija kupac, dok je zauzeta traženjem sinergija i strategija smanjenja troškova, lako može prevideti troškove pravljenja i održavanja same akvizicije. Na osnovu toga, kupac bi tokom planiranja akvizicije trebalo da se zapita:

- Šta su i koliki su u stvari troškovi, pored transakcionih i sa njima vezanih troškova, tj. koliki su stvarni troškovi?
- Koliko vremena i novca će ovo zahtevati?
- Da li je posao stvarno vredan svega ovoga?

Dobijeni odgovori mogu iznenaditi, ali isto tako i sačuvati od gubitka.

Cena transakcije

Cenu akvizicije čini iznos plaćen za pribavljanje imovine. Kupovna cena može biti izražena u akcijama ili imovini i, kao što je već rečeno, ne obuhvata troškove akvizicije. Deo kupovne cene se može odnositi i na izvršne sporazume, kao što su ugovori sa zaposlenima ili ugovori o konsaltingu.

Faktori formiranja cene transakcije

Cena pribavljenog posla može biti viša (premijumska cena), jednaka ili niža (cena sa diskontom) od realne tržišne cene. Koja će od ovih cena biti plaćena u konkretnom M&A procesu zavisi od više faktora:

Tip kupca

Lovci na pogodbe uvažavaju pristup koji gleda na promenjive vrednosti pozicija aktive ili istorijske prihode, pritom koristeći visoke stope kapitalizacije. Za njih je najverovatnije da će platiti cenu uz diskont.

Finansijski kupci mogu ceniti pristup u vrednovanju koji koristi istorijske i buduće – očekivane zarade i prinose.

Korporativni i industrijski kupci teže da uvažavaju pristup u vrednovanju zasnovan na budućim zaradama i tržišnoj uporedivosti. Oni su spremni da u obzir uzmu premijumske cene koje premašuju tržišnu vrednost.

Napokon, stratejski, odnosno sinergetski kupci mogu ceniti isti metod vrednovanja kao i korporativni i industrijski kupci, ali su skloniji plaćanju premijumske cene ukoliko ocene da u tom poslu postoje odgovarajuće sinergije za koje su oni spremni da se bore. Ovde se mora napomenuti da je plaćanje značajnih premija, baziranih na anticipiranim sinergijama, jako rizična aktivnost. Veće cene znače manje mogućnosti greške i u mnogim slučajevima sinergije ne uspevaju da budu ostvarene.

Finansijski parametri

Finansijski parametri prodavca su prilično jasni – otići sa najvećim novčanim iznosom koji posle oporezivanja može da ostane, dakle maksimizacija prodajne cene. U prodajnoj strategiji, prodavac može ili formirati prodajnu cenu koju će javno izneti ili odrediti donji limit ispod koga u pregovorima neće ići.

Kupčevi finansijski parametri uslovljeni su: veličinom izdvojenih sredstava za investicije u akviziciju, stvarnim i uračunatim troškovima kapitala, graničnom stopom prinosa na uloženi kapital, uslovima pod kojim kupac može da pribavi kapital, reakcijom finansijskih tržišta na predloženu akviziciju.

Opšta atraktivnost kompanije

Na tržištu su za akviziciju najatraktivnije kompanije čija je tržišna vrednost potcenjena u odnosu na njihovu realnu vrednost.

Faktori koji čine kompaniju atraktivnom uključuju: 1. dobar kvalitet zarađivanja, 2. stope rasta koje su više od industrijskih normi, 3. jak bilans stanja, 4. kapacitet podnošenja dodatnih dugova, 5. vođstvo ili dominacija na tržištu, i 6. jak menadžment.

Kompanije – akvizicioni kandidati, koje poseduju ove faktore, dovode do formiranja čak i premijumskih cena, i to iz dva razloga:

- a. postoje odgovarajuće ekonomije (obima, širine);
- b. pravilo je da će atraktivna akviziciona meta privući više od jednog

zainteresovanog kupca; kao posledica delovanja zakona ponude i tražnje, zbog jačeg stepena interesovanja raste i pritisak, pa se može desiti da i cena koja se za tu akvizicionu metu postigne bude premijumska.

Relativna pregovaračka sposobnost i levridž uključenih strana

Visina cene, odnosno eventualne premije/diskonta uslovljena je i kupčevim pregovaračkim sposobnostima, pogodbenom moći i vremenskim ograničenjem. U pregovorima moć je odvojena od potrebe ostvarenja posla.

Kupac nudi prodavcu: likvidnost, ličnu slobodu ili mogućnost za budući razvoj kompanije. Prodavac nudi: zapaženu ekonomsku vrednost koja bi se ostvarila ako bi se ta kompanija preuzela i upravljala.

Najveća moć koju obe strane poseduju jeste da odustanu, okončaju pregovore i kažu NE!

I prodavac i kupac će u pregovore ući sa skupom očekivanja i pretpostavki. Prodavčeva očekivanja biće uslovljena veličinom i atraktivnošću kompanije, kao i karakterom saveta primljenog od investicionih bankara i drugih savetnika.

Ako postoji veći broj zainteresovanih kupaca za određenu kompaniju, konkurencija će omogućiti prodavcu da nametne veću prodajnu cenu. Iskusni investicioni bankar prodavca tada može organizovati nadmetanje na takav način da se podstakne najveća i najbolja ponuda. U takvoj situaciji, latentni pritisak postizanja najveće cene i želje kupca da se među ostalim kupcima pokaže kao najvredniji, sukobljava se sa njegovim internim ograničenjem – koja je to fer, odnosno realna cena koju za takav posao treba platiti.

Iako je novac "kralj", ljudski uticaj igra glavnu ulogu. Obećavajuću akviziciju može osujetiti previše agresivan ili isuviše pasivan pristup. Dobra stvar je da prodavac "postavlja pitanje i sluša". Tada se lako može desiti da mu kupac otkrije svoje prikrivene potrebe. Isto tako, kroz rešavanje kreativnih problema i trgovački pristup sporazumu i poslu uopšte, sam kupac može da stvori cenu kupovnog paketa koja je prihvatljiva – bez nepotrebnog plaćanja visokih premija.

Vreme takođe igra vitalnu ulogu u pregovorima o akviziciji. Ono može biti saveznik jednoj, a neprijatelj drugoj strani. Ukoliko je kupac pod pritiskom da zaključi posao do određenog datuma, može kod njega postojati spremnost da prihvati i veću cenu.

Sa druge strane, ukoliko je prodavac suočen sa odgovarajućim krajnjim rokom, koji je sam odredio ili je ovaj rok eksterno uslovljen, onda to kreira njegovu fleksibilnost po pitanju opštih i cenovnih uslova sporazuma o prodaji. U najvećem broju slučajeva, i prodavac i kupac će se truditi da svoje vremensko ograničenje drže u tajnosti, jer bi u suprotnom bila otkrivena njihova "ivica" u pregovorima.

Kupčevo iskustvo iz ranijih akvizicija

Ovo iskustvo najviše utiče na visinu premije koju je kupac spreman da plati. Ako je kupac u ranijem periodu platio visoku premiju a akvizicija nije uspjela da obezbedi očekivane koristi, on će biti izuzetno obazriv pre nego što ponovo plati premijsku cenu. Kupčevo pređašnje iskustvo omogućava mu da razume i uvidi relativnu vrednost kompanije u industriji i faktore koji utiču na ovu vrednost, da realno uvidi snage i slabosti kompanije, odnosno njihovu veličinu u poređenju sa drugima u industriji odnosno grani. Ovakav kupac, takođe, poseduje i veće znanje o postojanju odgovarajućih procedura i sistema koji za cilj imaju da olakšaju transakciju i eksploataciju postojećih mogućnosti. Ovako se izbegavaju moguće mahinacije i rizici transakcije. Isto tako veličina pozitivnog pređašnjeg iskustva utiče i na kupčevu spremnost da plati premijumsku cenu jer logično je da manje informisani kupac računa sa većim stepenom rizika.

Faktorski rizik i kupčev stepen tolerancije na isti

Rizik se može definisati kao mogućnost javljanja lošeg ishoda. Otuda je stepen rizika odnos broja nepovoljnih ishoda i ukupnog broja mogućih ishoda. Tolerancija na rizik je spremnost da se prihvati i upravlja rizikom. Menadžment rizika je akcija koja se sprovodi sa ciljem da se smanji mogućnost lošeg ishoda i povećaju šanse željenog ishoda. Kod pregovaranja o visini kupovne cene odgovarajućeg paketa, najveći rizik je da će se kupac složiti sa cenom koju je ponudio prodavac, a da pri tom ta cena nema nikakvog ekonomskog smisla, odnosno da je kupac plaćajući tu cenu izuzetno debelo preplatio.

Kada je u pitanju rizik plaćanja akvizicione cene, postoje dva osnovna principa:

- 1) Što su niži faktorski rizici vođenja kompanije, to je veća premija koju kupac može da plati.
- 2) Što je veća premija plaćena, veći je rizik.

Među najvažnije faktorske rizike spadaju:

1. zavisnost kupaca i zaposlenih,
2. tržišna nesigurnost ili rastuća konkurencija,
3. slabosti u kanalu snabdevanja,
4. postojeći ili nerešeni sudski sporovi i postojeća ili nerešena regulativna odluka vlade, odnosno regulativne odluke koje se tiču samog preduzeća.

Ukoliko kupac želi da pribavi kompaniju, postoje dva načina odnosno puta do više stope prinosa – prvo, platiti manje za kompaniju, ili, drugo, sprovesti plan kako bi se povećala kompanijska zarada jednom kada je transakcija obavljena. Ako se kao opravdanje za plaćenu premiju pri akviziciji koristi očekivani rast prinosa, mora se imati u vidu da što je veći broj mogućih pozitivnih ishoda, to su veće šanse neželjenih ishoda. Jednom kada je taj rizik utvrđen, kompanija mora da odgovori na pitanje “može li se on tolerisati?” Ukoliko su nagrade dovoljne i poverenje u pozitivan ishod visoko, sve može biti vredno rizika. U idealnom slučaju rizik se može u potpunosti sameriti, a u najlošijem scenariju, kupac može platiti nesrazmerno visoku premiju kako bi tek naknadno utvrdio da ne postoje sinergije koje je tražio. Naravno, onaj tim kupaca koji ide na to da plati premije pri kupovini očekujući sinergije, dovodi svoju matičnu kompaniju u veoma nezgodnu-rizičnu situaciju zato što neželjeni efekti mogu imati rušilački uticaj na matičnu kompaniju i njene interesne grupe. Kao zaključak se nameće da što je veća kupčeva ukupna kapitalizacija i likvidnost u odnosu na transakcije, to je on više tolerantan na rizik. U ovakvim slučajevima, čak i taj trošak propadanja može biti tolerisan zato što ostavlja mali uticaj na matičnu kompaniju i njene stejkholdere. Kupovna cena paketa i način na koji je ona finansirana dodatno će opteretiti kompanijski cash flow, odnosno novčani tok. Sve ovo utiče na smanjenje likvidnosti, obrtnog kapitala i sposobnost da se obezbedi buduće finansiranje. Dakle, javlja se dodatni rizik. Na kraju, prodavčeva tolerancija na rizik se može reflektovati kroz njegovu spremnost da umesto novčane nadoknade prihvati novčane ekvivalente, HOV ili neke druge eventualne sporazume.

Opšti tržišni i ekonomski uslovi i stanje

Ekonomska i tržišna situacija imaju jak uticaj na kupovne odluke, bilo prodavca bilo kupaca. Njihov uticaj na krajnje odluke može biti ključan. Tokom vremena ekspanzije i razvoja, stvaranje novca može ličiti na “lov

---

ribe u buretu” U takvim periodima povećavanje kapitala je moguće, oni koji pozajmljuju novac su spremni na pristanak, potrošači osećaju povećanje i imaju novca da ga potroše na proizvode i usluge koje određena kompanija nudi. Glavni izvršni i finansijski organi su spremni na odobravanje svakakvih zahteva koji, opet, podrazumevaju trošenje. U ovim situacijama, treba imati nekoliko stvari na umu:

1. Dobro ekonomsko stanje i rastuće tržište mogu da prikriju određene probleme, koji neće izaći na površinu sve dok ne dođe do kontrakcije odnosno pogoršanja tržišnih uslova.
2. Dobri tržišni uslovi će uticati na više stope zarada, višu stopu tržišnog vrednovanja i na veća prodajna očekivanja.
3. Način na koji se percipira budući razvoj događaja određuje u stvari veličine finansijskih sredstava koje je kupac spreman da ponudi, odnosno premiju koju je on spreman da plati pri kupovini.

Dok povoljni ekonomski uslovi ohrabruju više premije, važno je prepoznati da takvi uslovi nisu trajni. Što je kompanija više zavisna od ovakvih povoljnih eksternalija, veći je rizik da se dostigne tačka u kojoj je kompanija pritisnuta nižim prinosima nego što je očekivala i neopravdano visokom premijom koju je platila u vremenu kada je situacija bila bolja. Treba zapamtiti da će svaki investicioni bankar reći svojim klijentima da je najbolje vreme za prodaju kompanije u trenutku kada je dostigla svoj vrh.

Dalji razvoj procesa

Iako veliko vreme, talenat i novac ulaze u sklapanje jedne akvizicije, akvizicija sama po sebi nije kraj. Merdžer ili akvizicija su proces. Uspesah ishoda ovoga procesa počinje sa formulacijom pokretača vrednosti i kriterijuma i sve ovo se proteže dosta iza zaključenja ugovora sve dotle dok željene koristi nisu ostvarene. Aktivnosti poput povećanja prihoda i profitabilnosti, prilagođavanja na promenjiva tržišta, odgovaranje na konkurentski pritisak, povećavanje globalnog dometa i ostvarivanje pristupa tehnologijama – neke su stvari koje mogu biti primenjene na bilo koji biznis danas. Međutim, one su za proces M&A od koristi utoliko što unose neka opšta zapažanja o okruženju za sprovođenje M&A. Zapravo, kompanije koje sprovode svoje pokretače vrednosti i finansijske kriterijume treba da budu mnogo specifičnije. Kritično pitanje je: „Šta mi zapravo želimo da postignemo kroz razvojnu strategiju M&A procesa?” Za kompanije sa višestrukim strategij-

skim poslovnim jedinicama ovo pitanje se mora postaviti i na njega dobiti odgovor od strane svake stratezijske poslovne jedinice.

Money Soft Lightning Deal Reviewer je program, zasnovan na vrednosti, koji pomaže da se kreira mnogo jasnija slika o stratezijskoj motivaciji SPJ koje pripadaju firmi akvizitoru. Ovaj program uvodi koncept stratezijskog razmišljanja dok nas vodi kroz proces identifikovanja i rangiranja pokretača vrednosti i izgradnje finansijskih kriterijuma akvizicije koje ta akvizicija mora da ispuni kako bi zavredila dalju evaluaciju. Deal Reviewer prenosi, odnosno pretvara vrednosti i kriterijume koje jedno preduzeće poseduje u analitički alat koji može biti korišćen kako bi se brzo i efikasno snimila akviziciona mogućnost. Bez obzira na to koji se od kompjuterskih sistema ili programa koristi, razumevanje stratezijskih motivacionih faktora i definisanje finansijskih kriterijuma je u stvari najbolji put koji se može koristiti u cilju poboljšanja i unapređenja ukupne efektivnosti čitavog M&A programa, bez obzira na to koliko je jedna kompanija velika.

Postoji devet razloga za stvaranje procesa definisanja kriterijuma određenog sporazuma.

1. Proces definisanja stratezijskih motivatora i finansijskih kriterijuma odraz je stratezijskog razmišljanja i razvoja novog uvida u posao i njegov budući pravac razvoja.
  2. Donošenje odluka je proces razjašnjenja vrednosti, jer u trenutku kada su kompanijske vrednosti bolje razjašnjene – proces donošenja odluka je poboljšan.
  3. Vrednosti u koje spadaju stratezijske motivacije i kriterijumi su osnova racionalnog donošenja odluka. Bez jasno definisane vrednosti, odluke koje se donose zapravo su adhokratske – bazirane samo na raspoloživim alternativama. Kroz razvoj ovih vrednosti, kompanija je u privilegovanom položaju da vidi da li je bilo koja od alternativa koje su ponuđene odgovarajuća. Znači, ne treba birati između ponuđenih već videti da li je i jedna od raspoloživih alternativa odgovarajuća.
  4. Kriterijumi omogućavaju da se prave osobe dovedu na pravu stranu i da se angažuju radi ostvarenja odgovarajućih ciljeva.
  5. Ovaj sistem kriterijuma može biti korišćen da se identifikuju situacije sa slabim performansama. Sposobnost brzog razdvajanja “dobitnika od gubitnika” čuva i vreme i novac.
  6. Sistem postojanja formalnih kriterijuma omogućava kreiranje profila ili tipa kompanije koja je najpoželjnija meta akvizicije. Ovako je lakše je naći poslove koji kompaniji odgovaraju, a s obzirom na kriterijume lakše
-

je formirati i cenu koja bi se u akviziciji ponudila. Jer kad se zna šta se želi, mnogo je lakše to i naći.

7. Skupa je greška dozvoliti da samo želja za kompanijom utiče na definisanje strategije. Strategija mora biti u tome da se definiše želja za određenom metom, tj. da se bude racionalan. Moglo bi se reći da je neka vrsta aksioma da teorija određuje praksu. Uspešni sporazumi u sebi sadrže odlučujuću količinu strategijske racionalnosti, ali oni nisu do kraja racionalizovani.

8. Dodatno razmišljanje koje je potrebno da se razjasne vrednosti i uspostave kriterijumi treba iskoristiti kako bi se definisala postakviziciona integracija kroz aspektiranje tačke “života posle akvizicije”. Ovome treba posvetiti mnogo više pažnje nego kompleksnosti sklapanja posla. Mnogo je lakše gledati iza posla kada je sklapanje ugovora o kupovini samo deo-etapa a ne završetak posla.

9. Treba biti sposoban da se brzo reaguje. Znati šta se želi dozvoljava brzo prepoznavanje i odgovaranje na pravu ponudu kada do nje dođe i ako je ona željena. Na vrelom tržištu M&A, ukoliko se čeka predugo da bi se odlučilo da li baš ozbiljno pristupiti odgovarajućem poslu, kompaniju može preuzeti konkurent, a može se desiti nešto još ozbiljnije, da lovac postane lovina.

LITERATURA

1. M&A *A practical Guide to doing the deal*, Jeffrey C Hooke, John Wiley & Sons, New York, 1997.
2. *Winning Through Mergers in Lean Times*, BCG report, Jun 2003.
3. *Strategy & Leadership*, Vol 32 no. 5, 2004.
4. *Keeping Watch: A Guide to Assessing M&A Process in an Era of Increased Accountability*, Pricewaterhouse Coopers LLP.
5. *Where mergers go wrong?*, Scott A. Christofferson, Robert S. McNish and Diane L. Sias, McKinsey on Finance, Winter 2004.
6. Matthias M. Bekier, Anna J., *Mastering revenue growth in M&A*, Bogardus and Timothy Oldham, McKinsey on Finance, Summer 2001.
7. “Metodi eksternog rasta preduzeća”, prof. dr Jovan Todorović, u: *Strategijski menadžment*, Beograd, 2000, str. 397–400.
8. “Merdžer”, prof. dr Nikola Malenović, u: *Ekonomika preduzeća*, Beograd, 2000, str. 515–517.
9. Internet adresa: www.mergerdigest.com

Dusan Mudric

Mergers and Aquisitons

Summary

Mergers and Acquisitions (M&A) are just one of many methods used in achieving economic goals. Their successful implementation requires precisely defined strategy. We use M&A when other strategies are poor in bringing required benefits. When acquiring new job it is necessary to see if the company is getting the true value for price that was given. In that purpose many valuation methods have been created. M&A are not just a purchasing process. They are also consist of pre and post M&A strategies. The catch is to properly implement new job into the existing set of company's activities.

Key words: Goal, Strategy, Aquirier, Seller, Purchase, Sale, Process, Benefits, Problems.

Aleksandar Štajner

Tutor: dr Miroslav Prokopijević

Institut za evropske studije u Beogradu

ESTONSKO ČUDO

O Estoniji

Najsevernija od tri baltičke republike bivšeg SSSR, Estonija se prostire na teritoriji od 45.000 kvadratnih kilometara. Zemlja je uglavnom u niziji, a preko 1.000 jezera i mnoštvo šuma pokriva više od polovine teritorije. Od oko 1,370.000 ljudi koji u njoj žive, 400.000 živi u prestonici Talinu. Po društvenom uređenju Estonija je parlamentarna republika. Parlament, koji se zove Riigikogu, čini 101 poslanik, koji se biraju svake 4 godine, a za ulazak u parlament stranke moraju preći cenzus od 5%. Estonija nema državnu crkvu. Službeni jezik je estonski. Kako zemlja ne obiluje prirodnim bogatstvima, privreda je uglavnom zasnovana na lakoj industriji i sektoru usluga (turizam, trgovina, bankarstvo), i u njoj dominiraju mala i srednja preduzeća. Estonska valuta je kruna (1 evro = 15,6466 EEK). Bruto društveni proizvod iznosi 7,1 milijardi \$, a po glavi stanovnika iznosi 5.270 \$. Glavni spoljnotrgovinski partneri su Finska, Švedska, Nemačka, Rusija, Letonija. Estonija je na naslovne strana novina i u naučne rasprave dospela u poslednjih desetak godina, zahvaljujući izuzetno uspešnim reformama.

Ekonomске slobode

Estonske reforme se oslanjaju na povećanje ekonomskih sloboda. Ekonomске slobode podrazumevaju odsustvo državne prinude ili ograničenja nad proizvodnjom, raspodelom i potrošnjom dobara i usluga. Porast ekonomskih sloboda odlučujuće utiče na porast blagostanja, izraženog kroz porast BDP. Istraživanja korelacije između ekonomskih sloboda i visine nacionalnog dohotka od strane Freedom house, Fraser institute i Heritage fondation ukazuju da je korelacija izražena 56–70% , što opet govori u prilog tome da brzog privrednog napretka nema bez visokog nivoa ekonomskih sloboda.

Faktori¹ koji utiču na ekonomске slobode jedne zemlje su:

---

¹ Po metodologiji Heritage fondation.

1. Spoljnotrgovinska politika zemlje, koju čine varijable kao što su ponderisani prosek carinskih stopa, necarinske barijere i korupcija u carini, i koja predstavlja stepen u kojem država ograničava pristup svom tržištu stranim firmama.

2. Fiskalno opterećenje vlade, sa varijablama: najviša granična stopa poreza na prihod, najviša granična stopa poreza na dobit firmi i godišnje promene vladine potrošnje kao procenat BDP-a.

3. Intervencija vlade u ekonomiji, sa varijablama: državna potrošnja kao procenat ekonomije, državna imovina u poslovanju i industriji, udeo državnih prihoda od preduzeća u državnom vlasništvu i državne svojine i ekonomski izlazi proizvedeni od strane vlade.

4. Monetarna politika kroz prosečnu stopu inflacije u periodu od deset godina.

5. Tokovi kapitala i strane investicije, sa varijablama: zakon o stranim investicijama, restrikcije stranaca u poslovanju, restrikcije na industrije i kompanije otvorene za strane investitore, restrikcije i zahtevane performanse za strane kompanije, zemlja u vlasništvu stranaca, jednak tretman pred zakonom stranih i domaćih preduzeća, restrikcije na repatrijaciju zarade, restrikcije na transakcije kapitala i dostupnost lokalnog finansiranja za strane kompanije.

6. Bankarstvo i finansije, sa varijablama: finansijske institucije u državnom vlasništvu, restrikcije na mogućnost stranih banaka da otvore ogranke, uticaj države na alokaciju kredita, regulacija vlade i sloboda da se nude svi tipovi finansijskih usluga, obezbeđenja i polisa osiguranja.

7. Plate i cene, sa varijablama: zakoni o minimalnoj zaradi, sloboda da se cene odrede privatno bez mešanja države, kontrola cena od strane vlade, opseg u kojem se koristi kontrola cena od strane vlade i vladine subvencije koje utiču na cene.

8. Svojinska prava, sa varijablama: sloboda od uticaja vlade na sudski sistem, trgovinski zakon koji definiše ugovore, sankcionisanje stranih arbitraža na ugovorne sporove, vladino otuđivanje imovine, korupcija u sudstvu, odlaganja u donošenju sudskih odluka i legalno garantovana i zaštićena privatna svojina.

9. Regulacija, sa varijablama: zahtevane licence za poslovanje, lakoća dobijanja poslovnih licenci, korupcija u birokratiji, regulacija rada, kao ustanovljenje radne nedelje, plaćenog odmora i porodičnog odsustva, kao i selektivna regulacija rada, regulacija okruženja, bezbednosti potrošača i zdravlja radnika i regulacije koje opterećuju poslovanje.

10. Crno tržište, sa varijablama: krijumčarenje, piraterija intelektualne svojine na crnom tržištu, poljoprivredna dobra nabavljena na crnom tržištu, proizvedena dobra nabavljena na crnom tržištu, usluge nabavljene na crnom tržištu, transport nabavljen na crnom tržištu i rad nabavljen na crnom tržištu.

Estonija, jedna od ekonomski najslobodnijih država

Kao rezultat značajnih tržišnih reformi, Estonija već nekoliko godina ima najkonkurentnije poslovno okruženje u centralnoj i istočnoj Evropi, što je čini ravnopravnim takmacom i većim zemljama Evropske unije. U izveštaju Heritage foundation za 2005. godinu, Estonija je četvrta ekonomski najslobodnija zemlja sveta, dok u Evropi samo Luksemburg ima viši nivo ekonomskih sloboda.²

Sa carinskim stopama od 0,05 %³ i bez necarinskih barijera, Estonija je morala po ulasku u Evropsku uniju da poveća carine.⁴ Pogodan poreski sistem, kao i tretiranje stranih investitora kao domaćih, uz mogućnost investiranja u sve sektore bez ograničenja, dovodi do povećanja direktnih stranih investicija⁵ (sa 307 miliona \$ 2002. na 800 miliona \$ 2003. godine). Porez na neraspodeljenu (reinvestiranu) dobit je nula, što je kuriozitet u svetu, i takođe vodi povećanju investicija. Udeo privatnih preduzeća u stvaranju bruto nacionalnog dohotka je preko 80% (pre 15 godina bio je 0%). Inflacija je ispod 3%, bankarski sektor je zdrav i osmišljeno regulisan, najrazvijeniji među baltičkim zemljama, a finansijski sektor moderan i efikasan, na kojem se krediti alociraju po tržišnim uslovima a jednaki su us-

---

² Izveštaj se pravi na osnovu ocene gorenavedenih faktora ekonomskih sloboda. Za svaki od 10 faktora zemlja dobija ocenu između 1 i 5, gde je 1 najbolje a 5 najgore, dok se konačna ocena dobija kao aritmetička sredina ocena faktora. Zemlje mogu biti ekonomski slobodne (ako je konačna ocena u intervalu 1–1,99) delimično ekonomski slobodne (2–2,99), delimično ekonomski neslobodne (3–3,99) i ekonomski neslobodne (4–5) Ono što je interesantno, vezano za Estoniju, jeste da je samo jedan faktor ocenjen ocenom 2,5, dok su svi ostali ocenjeni sa 1 ili 2, čineći ukupnu ocenu 1,65. (Hipotetički, neka zemlja bi mogla da ima ukupan skor od 1,4 (sve jedinice i jedna petica), što bi je činilo ekonomski veoma slobodnom, a ta petica bi mogla da označava npr. da je prosečna carinska stopa 50%, odnosno ta zemlja realno ne bi bila ekonomski slobodna).

³ Izvor kvantitativnih podataka je Heritage foundation.

⁴ Uglavnom su zemlje morale da smanjuju carine da bi ušle u EU.

⁵ Ova činjenica još više dobija na značaju ako se ima u vidu da su ukupne direktne strane investicije u istočnoevropske zemlje opale za više od 10 milijardi \$, upravo zbog viših poreza i nejednakog tretmana stranih i domaćih investitora.

---

lovi za domaće i strane investitore. Iako postoje cene koje kontroliše država (posebno u energetsom sektoru), tržište je glavni determinator cena, dok zakonski određena minimalna zarada utiče svega 5–6% na tržište radne snage.

Tabela 1: *Najuspešnije, kao i neke veće i neke tranzicione zemlje po stepenu ekonomskih sloboda*

<i>Rang</i>	<i>Država</i>	<i>Rezultat 2005</i>
1.	Hong Kong	1,35
2.	Singapur	1,60
3.	Luksemburg	1,63
4.	Estonija	1,65
5.	Irska	1,70
6.	Novi Zeland	1,70
7.	Ujedinjeno Kraljevstvo	1,75
8.	Danska	1,76
9.	Island	1,76
10.	Australija	1,79
13.	SAD	1,85
18.	Nemačka	2,00
23.	Litvanija	2,18
28.	Letonija	2,31
35.	Mađarska	2,40
36.	Slovačka	2,43
44.	Francuska	2,63
46.	Slovenija	2,64
74.	Hrvatska	3,00
84.	Bosna i Hercegovina	3,16
112.	Kina	3,46
124.	Rusija	3,56
125.	Rumunija	3,58

Izvor: *Heritage foundation, indeksi ekonomskih sloboda 2005.*

Tabela 2: Stope rasta u zemljama EU25

Zemlja	1985 1994	1995 2004	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Austrija	2,6	1,9	1,6	2,0	1,6	3,9	2,7	3,5	0,7	1,0	0,7	1,5
Belgija	2,3	2,0	2,3	0,8	3,9	2,1	3,2	3,7	0,8	0,7	0,8	1,9
Češka Rep.			5,9	4,3	-0,8	-1,0	0,5	3,3	3,1	2,0	1,7	2,6
Danska	1,8	2,3	2,8	2,5	3,0	2,5	2,6	2,9	1,4	2,1	1,2	1,8
Estonija			4,3	3,9	9,8	4,6	-0,6	7,1	5,0	5,8	5,0	5,1
Finska	1,2	3,5	3,8	4,0	6,3	5,3	4,1	5,6	0,7	1,6	1,3	2,6
Francuska	2,1	2,1	1,8	1,1	1,9	3,6	3,2	4,2	2,1	1,2	0,5	2,0
Grčka	1,7	3,5	2,1	2,4	3,6	3,4	3,6	4,2	4,1	4,0	4,0	3,9
Holandija	2,7	2,4	3,0	3,0	3,8	4,3	4,0	3,5	1,2	0,2	-0,5	1,4
Irska	3,7	7,6	9,9	8,1	11,1	8,6	11,3	10,1	6,2	6,9	1,0	3,8
Italija	2,1	1,7	2,9	1,1	2,0	1,8	1,7	3,1	1,8	0,4	0,4	1,7
Kipar	5,5	3,7	6,1	1,9	2,5	5,0	4,8	5,2	4,1	2,2	2,0	3,8
Letonija			-0,8	3,7	8,4	4,8	2,8	6,8	7,9	6,1	5,5	6,0
Litvanija			3,3	4,7	7,3	7,3	-1,8	4,0	6,5	6,7	5,8	6,2
Luksemburg	6,1	4,4	3,5	3,7	7,5	7,5	6,0	8,9	1,0	0,5	1,5	4,0

Izvor: Prokopijević M. *Budućnost EU*.

Estonija, podstrek regionu

Estonski primer nije ostavio ravnodušnim dve okolne baltičke zemlje, Litvaniju i Letoniju. Podstaknute uspešnim reformama u Estoniji, obe zemlje su i same zabeležile značajan ekonomski napredak. Dve baltičke države su 1996.⁶ godine bile delimično ekonomski neslobodne zemlje, Litvanija je bila osamdeset sedma po stepenu ekonomskih sloboda na listi Heritage fondation, sa skorom 3,5, a Letonija sedamdeset prva, sa skorom 3,24. Danas, i Litvanija i Letonija spadaju u delimično ekonomski slobodne zemlje, njihov napredak na listi za samo 9 godina je ogroman (Litvanija je napravila pomak od 64 mesta, a Letonija od 43) i to ih, ako izuzmemo

⁶ Prva godina kada su Litvanija i Letonija stavljene na listu ekonomskih sloboda Heritage fondation.

Estoniju, čini najuspešnijim među istočnoevropskim zemljama. Kako je povećanje nivoa ekonomskih sloboda u tesnoj korelaciji sa rastom BDP, baltičke zemlje, kao što Tabela 2 pokazuje, poslednjih godina superiorne su, po stopi rasta BDP, u odnosu na stare članice EU,⁷ i to će, ako se taj trend rasta nastavi, relativno brzo smanjiti jaz u razvijenosti između baltičkih zemalja i EU15.

Kako?

Za samo 10 godina, Estonija se promenila do neprepoznatljivosti. Po raspadu SSSR, Estonija je doživela kolaps. Inflacija je bila 1000%, cene goriva su skočile 10000% za samo godinu dana, radnje i budžet su bili prazni, a ljudi su satima stajali u redu za hranu.⁸ Prvi post-komunistički premijer Estonije i čovek koji je verovatno najzaslužniji za ovakav napredak, Mart Laar, navodi tri ključne lekcije koje je trebalo naučiti na iskustvima drugih tranzicionih zemalja:

1. U nekim tranzicionim zemljama nije na pravi način shvaćena važnost vladavine prava i donošenja novih i modernih ustava, što je kasnije dovelo do velikih problema. Prave ekonomske reforme se ne smeju zasnivati na uopštenim shvatanjima, najboljim namerama ili lepim željama. Bez pravih zakona, jasnih svojinskih prava i funkcionisanja pravnog sistema nema ni demokratije ni reformi.

2. Proces tranzicije je prilično bolan. Mora se biti odlučan u nameri da se istraje, da se reforme sprovedu do kraja, bez obzira na to što će usput biti puno poteškoća.

3. Najvažnija lekcija je da se odlučujuće promene moraju odigrati u glavama ljudi. Ljude koji su u socijalizmu bili nenaviknuti da razmišljaju za sebe, da rizikuju, koji su od države očekivali da im nađe posao i rešava problema, treba prodrmati. Treba im se objasniti da oni moraju da se bore za sebe, da odlučuju u svoje ime i da snose odgovornost za svoje odluke. Treba im se objasniti značaj ulaganja, investiranja u sebe.

Imajući u vidu ove lekcije, podstaknuta je konkurencija ukidanjem carina i pretvaranjem zemlje u slobodnu trgovinsku zonu, dok su istovremeno obustavljene sve subvencije, podrške i ekonomski neopravdani

---

⁷ Izuzetak je 1999. godina, kada je velika finansijska kriza u Rusiji ostavila veliki trag i na baltičke zemlje.

⁸ Možda je ta oskudica bila "srećna" okolnost, jer mi se čini da je lakše graditi novo nakon što se ono što je staro sruši do kraja, nego prepravljati to staro.

---

i netržišni krediti domaćim preduzećima. Preduzećima su ostavljene dve mogućnosti: ili da počnu da posluju rentabilno, ili da se ugase. Istovremeno je urađena radikalna reforma poreskog sistema, koja je smanjila poreze i uvela ravnu poresku stopu (tzv. flat-rate poresku stopu).

Shvatajući da se dugoročni uspeh ne može obezbediti samo rešavanjem aktuelnih problema, već i razmišljanjima o budućnosti, smišljen je slogan "Radi, ne čekaj pomoć" (Trade, not aid). Jednoj nerazvijenoj zemlji, kakva je Estonija bila, pošiljke zastarelih tehnologija u vidu pomoći bi obezbedile sigurno mesto među zemljama trećeg sveta. Kao rezultat shvatanja da nije dobro previše se oslanjati na stranu pomoć, Estonija je napravila skok ka savremenim tehnologijama, i danas je zemlja sa prosečno najviše korisnika interneta u Evropi, zemlja u kojoj je elektronska vlada (e-government) realnost, zemlja gde 44% izvoza čini elektronika.

.....

Na dan 13. aprila 2005. godine, Estonija je dobila svoju 13. vladu (11. nekomunističku) u samo 15 godina. Vlade su se menjale, ali te promene nisu uticale na privredni razvitak zemlje. Temelji, koje je postavila vlada Marta Laara, bili su tako čvrsti i dobro postavljeni da ih njegovi naslednici, koji možda i nisu bili tako tržišno orijentisani, nisu mogli poremetiti, niti su za to imali razloga. Tržišne reforme su imale svoju cenu, bilo je nezadovoljnih, posebno iz redova radnika i seljaka, ali su se višestruko isplatile, jer su zemlji obezbedile odličnu perspektivu u pogledu uklapanja u svetsku podelu rada i visoke stope rasta. Na kraju, jasno je da ovakav privredni uspeh jedne zemlje ne može da se pripíše jednoj ličnosti, ali Mart Laar, istoričar i blagi nacionalista, čovek čiji je politički uzor Margaret Tačer, i čovek čiji su neki politički pogledi veoma problematični, sa pravom zaslužuje "titulu" nocioca promena i glavnog refomatora. Njegova istrajnost i spremnost da povlači nepopularne poteze učinili su proces okretanja Estonije ka zapadu ireverzibilnim, a refome koje je on pokrenuo su najveće među svim tranzicionim zemljama, i sa njima se u svetskim razmerama mogu porediti samo Irska i Novi Zeland.

Sažetak

Tema ovog rada je tržišna tranzicija u Estoniji, zemlji koja je za samo desetak godina uspela da od jedne planski dirigovane ekonomije postane jedna od ekonomski najslobodnijih zemalja sveta. Ova mala zemlja je dokaz da, ako postoje volja, znanje i odgovarajuća podrška u skupštini, reforme će biti uspešne i vodiće povećanju i poboljšanju standarda cele nacije. Sa trenutnom stopom rasta BDP, Estonija je lider u Evropi, i ako se isti trend nastavi, ona će za nekih desetak godina prestići Sloveniju po životnom standardu, a za nekih dvadesetak dostići prosek Evropske unije. Ako se ima u vidu da je po raspadu SSSR u svim bivšim republikama BDP za samo nekoliko godina opao za trećinu, uspeh ove zemlje još više dobija na značaju.

LITERATURA

- [1] EC(2001) Comprehensive monitoring report on Estonia's preparations for membership Brussels: European Commission, elektronska verzija.
- [2] EC (2002) Regular reports. Estonia, Brussels: European Commission, elektronska verzija.
- [3] ESTONICA, Encyclopedia about Estonia , www.estonica.org
- [4] Estonia 2003 Regular report, Freedom House.
- [5] Estonia, The 2005 index of economic freedom: The Countries, Washington: Heritage foundation.
- [6] Laar, M. (2003) "How Estonia did it", u: O'Driscoll, G. P. (Ed.) *The 2003 index of economic freedom*, Washington: Heritage foundation, strana 35–37.
- [7] Prokopijević, M (2004) *Alice is not missing Wonderland*. Torino: ICER Working papers. www.icer.it
- [8] Prokopijević, M. (2005) *Budućnost EU*, Beograd: Službeni glasnik.
-

- [9] Prokopijević, M. (2002) Does further economic freedom improve growth?, Torino: ICER Working papers. www.icer.it
- [10] Prokopijević, M. (2000) *Konstitucionalna ekonomija*, Beograd: E press.
- [11] Weidenfeld, W. (1997) *Transition in East Europe*, Bonn: Bertelsmann, deo o Estoniji.
- [12] William W. Beach, Marc A. Miles (2004) *Explaining the factors of the index of economic freedom*, The 2004 index of economic freedom Washington: Heritage foundation.

Aleksandar Stajner

Estonian Miracle

Summary

This paper is about the market transition in Estonia, the country which managed to change in a ten year period from a planned economy to a country with one of the greatest economic freedom in the world. This little country is the proof that if there are the will, the skills and appropriate support in the parliament the reforms will be successful and they will lead to an increase and an improvement of the living standard of the whole nation. According to the present increase rate of the GDP Estonia is leading in Europe and if it continues the same way, it will exceed Slovenia in life standard in ten years, and in twenty years it will reach the average position in European Union. If one keeps in mind that after the decay of the SSSR in all the ex-republics GDP has diminished for a third in only a few years' period the success of this country is even more significant.

Key words: Estonia, Economic freedom, Reform, Transition, Mart Laar.

Predrag Topić

Tutor: *dr Miroslav Prokopijević*

Institut za evropske studije u Beogradu

EKONOMSKE SLOBODE U SRBIJI

Uvod

Veoma mali broj zemalja, posebno onih u tranziciji, pridao je važnost ekonomskim slobodama. Tranzicione i druge zemlje koje su to učinile (Estonija, Letonija, Litvanija, Novi Zeland, Singapur, Irska, SAD...) su među zemljama sa najvišim stopama rasta i na putu da u relativno kratkom periodu sustignu razvijene zemlje ili da još dalje odmaknu.

Jedna od zemalja koja nije smatrala ekonomske slobode i njihovu primenu bitnim jeste i Srbija. Nakon raspada bivše SFRJ, režim Slobodana Miloševića je svojom lošom politikom doneo zemlji sankcije, ratove, bombardovanje. Društveni proizvod je za 10 godina opao za više od 50% (sa \$ 3000 na \$ 1200 per capita). Dolaskom na vlast Demokratske opozicije Srbije (DOS), najavljene su brze i uspešne reforme, brzo priključenje u EU, velike strane investicije. Godine 2005. vidi se da je većina obećanja ostala neispunjena, i da je najteži zadatak promeniti stari socijalistički sistem i krenuti snažno u reforme ka liberalnoj tržišnoj demokratiji u okvirima vladavine prava. U ovom radu ću se baviti samo pitanjem ekonomskih sloboda u Srbiji, pošto sam mišljenja da bez njihovog visokog stepena nema ozbiljnijeg rasta i prosperiteta u našoj zemlji.

Važnost ekonomskih sloboda

Definicija ekonomskih sloboda (ES) bi se mogla nadovezati na definiciju slobode F. A. fon Hajeka – “sloboda je odsustvo prinude”. Tada bi se za ekonomske slobode moglo reći da su one odsustvo prinude za ekonomsku aktivnost.¹ Pod prinudom se misli na prisiljavanje pojedinca da deluje u skladu sa ciljevima koji su mu nametnuti od strane drugoga, posebno države. U pozitivnom smislu, ekonomske slobode se ogledaju u postojanju prostora za ekonomsku aktivnost u koji drugi nemaju pravo da se mešaju.

---

¹ Up. Prokopijević (2004).

Ono što najbolje ilustruje značaj ekonomskih sloboda za ekonomske rezultate jeste istraživanje Fara i koautora. Oni su empirijski utvrdili da su ES odgovorne za 52%–75% postignutih stopa rasta, dok su ostali faktori (kvalifikovana radna snaga, geografski položaj, resursi, obradiva zemlja...) odgovorni za preostalih 48%–25%. Lako je zaključiti da privrednog rasta i ekonomskog napretka nema bez visokog stepena ES.

Istraživanja koja mere doprinos ES privrednom rastu su počela da se obavljaju intenzivno u toku hiljadu devetsto osamdesetih. Najozbiljnija i najpoznatija istraživanja čiji se rezultati godišnje publikuju su istraživanja Heritidž fondacije (Heritage Foundation) i Frejzer instituta (Fraser Institute). Oba istraživanja dele zemlje na ekonomski slobodne, uglavnom slobodne, uglavnom neslobodne i ekonomski neslobodne. Kao argumente u korist visokog stepena ES, ova istraživanja su navela vezu između dohotka per capita i stepena ES. Slobodne zemlje imaju prosečno \$ 26855 dohotka per capita, uglavnom slobodne \$ 12569, uglavnom neslobodne \$ 3229 i neslobodne \$ 3585.² Takođe,³ zemlje sa visokim stepenom ES imaju prosečnu stopu rasta između 1980. i 2000. od 2,81% , one sa srednjim nivoom 1,41%, a one sa niskim nivoom ES 0,10%. Jedan od najbitnijih pokazatelja, direktna strana ulaganja po radniku, iznose \$ 3117 u zemljama sa visokim stepenom ES, \$ 444 u zemljama sa srednjim, a \$ 68 u zemljama sa niskim nivoom ES. Srbija se našla na rang listi Heritidž fondacije (HF) 2002. i 2003. godine, dok na listu Frejzer instituta nikad nije dospela. Ova dva istraživanja imaju stepen korelacije od oko 85%. Svako od njih ima svoje prednosti i mane u odnosu na drugo, ali ću se zbog pojavljivanja Srbije uglavnom koncentrisati na Indeks ekonomskih sloboda HF, kako bih preko njega analizirao stanje ES u Srbiji.

Prema stručnjacima HF, ekonomska sloboda je “odsustvo vladine prisile ili ograničenja u proizvodnji, raspodeli ili potrošnji dobara i usluga, preko granice koja je neophodna da bi građani zaštitili i održali samu slobodu”.⁴ Stepem ES je stepen u kome su pojedinci slobodni od navedenih ograničenja.⁵

Kako bi izmerili stepen ES i rangirali svaku zemlju, stručnjaci HF uzimaju u obzir 50 nezavisnih ekonomskih varijabli koje su podeljene u 10 kategorija ili faktora ES:

---

² Up. O’Driscoll, G. P. i drugi (Ur.) (2004).

³ Up. Gwartney&Lawson(Eds) 2004.

⁴ Up. O’Driscoll, G. P. i drugi (Ur.) (2004).

⁵ Up. Prokopijević (2000).

---

1. trgovinska politika,
2. fiskalni teret Vlade,
3. državne intervencije u privredi,
4. monetarna politika,
5. kapitalni tokovi i strane investicije,
6. bankarstvo i finansije,
7. plate i cene,
8. vlasnička prava,
9. regulacija,
10. crno tržište.

Pri merenju, svaki od ovih faktora ima jednaku težinu (svi su podjednako bitni za nivo ekonomske slobode). Više reči o samim faktorima biće u sledećem delu. Svaki faktor se ocenjuje na skali 1–5 (1 je najbolja, a 5 najlošija ocena), nakon čega se izračunava aritmetički prosek dobijenih ocena za 10 faktora. Dobijeni prosek je stepen ekonomskih sloboda u jednoj zemlji. Zemlje su razvrstane u četiri grupe : 1) ekonomski slobodne (indeks 1–1,99); 2) uglavnom slobodne (indeks 2–2,99); 3) uglavnom neslobodne (indeks 3–3,99); i 4) ekonomski neslobodne (indeks 4 i više). Što se perioda istraživanja tiče, indeks ide godinu dana unapred. Drugim rečima, podaci za Indeks 2005. su sakupljeni od druge polovine 2003. sve do kraja prve polovine 2004. (zaključno sa 30. junom).

Ekonomске slobode u Srbiji

Srbija je u dva najvažnija istraživanja ES bila uvrštena dva puta, 2002. i 2003, i to oba puta u istraživanje HF. Prvi put (2002) je zauzela 145. mesto, sa ocenom 4,21, a sledeće godine 149. mesto, sa ocenom 4,28. Ovi rezultati su je svrstali u kategoriju ekonomski neslobodnih zemalja. Naredne dve godine, 2004. i 2005, nije se čak ni našla na listi (nije ocenjena) zbog nedostupnosti podataka od značaja za istraživanje. U ovom delu ću predstaviti rezultate koje je Srbija ostvarila 2002. i 2003, kao i neke promene za koje su podaci bili dostupni u indeksima 2004. i 2005.

1. Trgovinska politika: ocene 4,0 (2002), 4,0 (2003)

Preko trgovinske politike kao faktora ES ispituje se stepen do kojeg država sprečava pristup i omogućava slobodnu trgovinu (posebno spoljnu). Pokazuje se koliko je jedna zemlja zaštićena carinskim stopama i vancarinskim barijerama, kao i nivo korupcije na carini. Carinska stopa u Srbiji se

meri između 1–30%, a postoji samo šest carinskih stopa koje se mere. Veći deo vancarinskih barijera je ukinut 2001, međutim neformalna ograničenja su zadržana. U Indeksu 2003. zabeležen je prosečni carinski teret od 9,37%. Ovaj pokazatelj bi zaslužio ocenu 3 (prosečna carinska stopa 9–14%), ali su vancarinske barijere i korupcija na carini dodale još jedan poen. Za Indekse iz 2004. i 2005. podaci nisu bili dostupni. Nakon harmonizacije carinskih sistema Srbije i Crne Gore 2003, prosečna carinska stopa je iznosila oko 7,4%, a Ministarstvo za ekonomske odnose sa inostranstvom u 2005. najavljuje da će prosečna carinska stopa iznositi oko 8,5%, zbog “usklađivanja carinskih propisa sa EU”.

2. Fiskalni teret Vlade: ocene 2,1 (2002), 2,8 (2003)

Ovde su bitna dva pokazatelja: porezi i državni izdaci. Prema HF, porezi su niski (2002. – ocena 2, 2003. – ocena 1,5). U Indeksu 2005. prijavljuju se smanjene poreske stope. Najviše individualno poresko opterećenje je palo sa 20% na 10% u odnosu na Indeks 2004, a najviše korporativno poresko opterećenje iznosi 14% u odnosu na 20% u prethodnom indeksu. Da je Srbija ocenjena, ocena za poreze bi bila 1,5. Međutim, iako su poreske stope niske, ima puno poreza (npr. porez na platni spisak je oko 72%). Podaci za državne izdatke se vrlo teško nalaze, i to je najveći problem. U indeksima 2002. i 2003. ovaj faktor je ocenjen pomoću podataka za državnu potrošnju, i to onih pre 2000. godine. Državni izdaci su za 2002. i 2003. iznosili 20,6% i 41% GDP, respektivno. U ocenama HF to bi bilo za ocenu 3 i 5. Današnja ocena za državne izdatke bi isto bila najlošija (4,5 ili 5), pošto je kriterijum povećanje državnih izdataka kao procenat GDP.

3. Državne intervencije u privredi: ocene 5,0 (2002), 5,0 (2003)

U zavisnosti koliko država direktno koristi ograničene resurse u sopstvene svrhe i u kojoj meri kontroliše te resurse preko vlasništva, vidi se i sloboda pojedinca. U Srbiji je državna potrošnja iznosila 20,6% i 25,3% GDP (prema indeksima 2002. i 2003). Puno je očekivano od privatizacije, koja je trebalo da se završi do 2005. Još se čeka rešavanje pitanja javnih preduzeća, preko kojih država dobija značajne prihode. Prema poslednjem indeksu, državna potrošnja za SCG je 18,3% GDP, a do kraja septembra 2003. je privatizovano 843 preduzeća. U malom su neslaganju podaci HF i oni koji prezentuje Ministarstvo finansija – Ministarstvo procenjuje javnu potrošnju Srbije na 50% GDP.

---

4. Monetarna politika: ocene 5,0 (2002), 5,0 (2003)

Varijabla pomoću koje se izračunava ocena za monetarnu politiku je ponderisana stopa inflacije u prethodnih 10 godina. Najviši ponder ima stopa inflacije iz poslednje godine. Najslabiju ocenu imaju zemlje sa inflacijom višom od 20%. U indeksima 2002. i 2003. prosečna stopa inflacije za Srbiju je bila 51,44% i 74,87%. U poslednja dva indeksa, iako nismo ocenjeni, stopa inflacije je bila procenjena (nakon ponderisanja) na 38,1% i 18,82%, što bi značilo ocenu 4,0.

5. Kapitalni tokovi i strane investicije: ocene 5,0 (2002), 5,0 (2003)

Najlošije ocene (5,0) koje je Srbija dobila ukazuju na sledeće: država aktivno sprečava strane investicije i zabranjuje sve tokove kapitala, a rasprostranjena je i korupcija. Ovaj faktor sadrži i najviše komentara, pošto je jedan od najznačajnijih za ekonomske slobode. Indeksi 2002. i 2003. pokazuju da u Srbiji nedostaje institucionalni okvir za podršku investicijama, da postoji intervencionistička politika koja koči investitore, i da se sprečava razvoj privatnog sektora. Indeksi 2004. i 2005. govore da se klima za investiranje popravlja, ali samo za nijansu. U opisu slabosti poslovnog okruženja u Srbiji, u Indeksu se ističe : “Birokratija, preterana regulacija, nesigurna vlasnička prava i politički rizik zajedno čine poslovno okruženje neprivačnim za investitore.” Pored toga, ulazak kapitala u zemlju je lak, ali je izlazak vrlo ograničen.

6. Bankarstvo i finansije: ocene 4,0 (2002), 4,0 (2003)

Dobijene ocene pokazuju da je umešanost države u bankarski sektor bila velika, i da su banke bile u velikoj meri kontrolisane od strane države. Neki pomaci su načinjeni (npr. zatvaranje četiri velike državne banke), ali još mnogo toga treba da bude urađeno, posebno u bankarskom zakonodavstvu, koje je jedno od najrestriktivnijih u Evropi. Kaže se da je bankarski sistem u Srbiji nerazvijen, neefikasan i sa manjkom kapitala. Kamatne stope na štednju su vrlo niske. U Indeksu 2005. stoji da korporativni sektor pati od nelikvidnosti i visokih kamatnih stopa na kredite. Kao još jedna bitna činjenica se navodi 4 milijarde dolara u “slamaricama”, koje stanovnici drže kod sebe, a ne u bankama. Istaknuta je i namera države da privatizuje banke u kojima ima učešće u vlasništvu.

7. Plate i cene: ocene 3,0 (2002), 3,0 (2003)

Ocenom 3,0 se ukazuje da država kontroliše cene dobara i usluga koje čine značajan deo društvenog proizvoda, i/ili plate koje je odredila država se primenjuju na veliki deo radne snage. Zaključak je da država utiče na cene gasa, vode, električne energije, lekova, kao i cene poljoprivrednih proizvoda. Subvencije neuspešnim preduzećima, kao i socijalni transferi predstavljaju veliki problem. Pominje se još i da Srbija ima minimalnu nadnicu.

8. Vlasnička prava: ocene 4,0 (2002), 4,0 (2003)

Ocenjuje se da su vlasnička prava veoma slabo zaštićena u Srbiji. Vladini zvaničnici i političari vrše pritiske na sudstvo, gde je prisutna i korupcija. Zakoni favorizuju dužnike umesto poverilaca, a sudski sporovi se rešavaju veoma dugo. Primećuje se da je pravosudni sistem preopterećen i neefikasan, a da je sudijama potrebna ponovna obuka. Autori indeksa navode da su i niske plate su razlog visokog nivoa korupcije u pravosuđu, međutim, plate su niske i u privatnom sektoru, pa tamo nema korupcije.

9. Regulacija: ocene 5,0 (2002), 5,0 (2003)

Značajna regulatorna uloga države otežava privredi da obavlja svoje aktivnosti. Otvaranje novih preduzeća je otežano komplikovanim i dugotrajnim procedurama, korupcija je rasprostranjena, a regulacija se primenjuje nasumično. Takođe, regulacija nameće veliki teret privredi i preduzećima.

10. Crno tržište: ocene 5,0 (2002), 5,0 (2003)

U indeksima 2002. i 2003. crno tržište je procenjeno na 35% društvenog proizvoda. Rečeno je da postoji aktivan šverc oružja i droge, ali i "obične" robe kojom se trguje nelegalno. U indeksima 2004. i 2005. je korišćen izveštaj Transparency International, pa bi ocene za te godine bile 4,5, odnosno 4,0 (da je Srbija ocenjena u ukupnom skor). To bi značilo da zemlja ima značajno neformalno tržište u oblastima rada, piraterije intelektualne svojine, švercovanih potrošnih dobara i u uslugama transporta, struje i telekomunikacija.

Srbija u odnosu na zemlje bivše SFRJ

Prema Indeksu HF, Slovenija je najuspešnija, dok je Srbija najlošije rangirana zemlja bivše Jugoslavije u pogledu ekonomskih sloboda. Slovenija u Indeksu 2005. zauzima 45. mesto (uglavnom slobodna), ali je oštro kritikovana zbog opuštenog pristupa ekonomskim promenama (navodi se da je vlast nekoliko godina bila otvoreno protiv prodaje ključnih državnih preduzeća, da za strane direktne investicije postoje velike birokratske barijere, da je inflacija visoka, itd.).

Ostale republike imaju sledeće rezultate: Makedonija je 69. (uglavnom slobodna), Hrvatska 74. (uglavnom neslobodna) i BiH 84. (uglavnom neslobodna). Ono što se može izvući kao zajednička karakteristika za sve bivše republike, jeste sklonost da se tržište ne otvori potpuno (najbolju ocenu za trgovinsku politiku ima Slovenija, koja ima i najniže carinske stope). Pravosuđe je takođe problem ("odlučivanje je sporo i zaštita investitora slabija u Sloveniji, korumpirano sudstvo u BiH, neefikasno u Makedoniji i Hrvatskoj").⁶ Veća razlika između Srbije i ostalih se primećuje u monetarnoj politici, bankarstvu i platama i cenama (u ovim oblastima, uglavnom, sve republike imaju značajno bolji rezultat od Srbije).

Tabela 1: Indeks ES za zemlje bivše Jugoslavije od 2002–2005.

Rang 2005.	Zemlja	2002.	2003.	2004.	2005.
-	SCG	4,05	4,25	-	-
45.	Slovenija	3,25	2,86	2,75	2,64
69.	Makedonija	3,35	3,23	3,04	2,95
74.	Hrvatska	3,29	3,06	3,11	3,00
84.	BiH	3,89	3,49	3,30	3,16

Predlozi

Iz podataka navedenih u prethodnom delu, jasno se vidi da su Srbiji potrebne korenite promene. Između tri načina sprovođenja reformi, vlade od 5. oktobra naovamo se nisu odlučile za način koji podrazumeva najveći trošak, ali istovremeno i najveću dugoročnu dobit. Zbog političkih kalkulacija i neodlučnosti, nije se krenulo u odlučne protržišne reforme, već je, uz kozmetičke promene, zadržan stari sistem.

⁶ Up. Miles, M. A. i dr. (Eds.) (2005).

Da bi se ostvario ekonomski rast i prosperitet, treba stvoriti uslove za povećanje privatnih ulaganja. To se neće desiti ukoliko se ne uspostave pravila igre koja će ostaviti slobodu pojedincu da sam prati i ostvaruje svoj interes na najefikasniji način. Prateći deset faktora ekonomskih sloboda koji se obrađuju u Indeksu HF, trebalo bi uraditi sledeće:

- Nastaviti liberalizaciju koja je započeta 2001, smanjujući prosečnu carinsku stopu na ispod 4% (po mogućstvu 0–3%). Smanjenjem carinskih stopa, smanjili bi se i podsticaji korupcije. Takođe, potpuno ukinuti van-carinske barijere, pogotovo neformalne. Ovakvom trgovinskom politikom⁷ bi se podstaklo restrukturiranje domaće privrede i njeno uključivanje u međunarodne ekonomske tokove.
- Smanjenjem poreskog opterećenja podstaći prelazak sa crnog na legalno tržište. Potpuno ukinuti progresivno oporezivanje i uvesti jedinstvenu stopu poreza za sve (flat-rate porez), kako građani koji više zarađuju ne bi bili destimulisani (trenutno se stopom od 10% oporezuju lica koja imaju četvostruko veći godišnji dohodak od prosečnog godišnjeg dohotka). Uvesti rešenje koje je primenila Estonija da se svako reinvestiranje u domaću privredu oslobodi poreza.⁸
- Jedna od najvažnijih mera je drastično smanjenje javne potrošnje. Država troši oko 50% GDP (Ministarstvo finansija najavljuje “rekordno” smanjenje javne potrošnje u 2005. na 45%). Uvođenjem koncepta minimalne države i smanjenjem javne potrošnje na 30–35% GDP, stvorili bi se uslovi neophodni za poboljšanje poslovnog okruženja.
- Postepeno privatizovati javna preduzeća i uvesti konkurenciju na ona tržišta koja su bila pod monopolom države (telekomunikacije, električna energija, gas...), uz stvaranje i primenu adekvatnih antimonopolskih zakona.
- Potpuno zaštititi i poštovati vlasnička prava i privatnu svojinu. Stvoriti pravni sistem i zakonska rešenja koji će štititi prava poverilaca, a ne dužnika. Učiniti efikasnijim i bržim sudske sporove uvođenjem privatnih arbitražnih sudova koji bi odlučivali o sporovima u ugovoru.
- Što pre privatizovati banke koje nisu privatizovane. Ukloniti prepreke za banke i osiguravajuće kuće, kao što je obaveza kupovine domaće banke kako bi strana banka mogla da uđe na naše tržište. Smanjiti stope obavezne

---

⁷ Up. Stevanović, A. & Tasić, S. (Red.) (2004).

⁸ Up. Laar (2003).

---

devizne rezerve (danas iznose 47%), a takođe smanjiti i stope rezervacije na novu deviznu štednju i kreditne linije iz inostranstva (iznose 21%). Time bi se mobilisao kapital koji bi mogao efikasnije da se alocira.

- Snižavati kurs dinara po stopi koja je za jedan procentni poen niža od stope inflacije, čime bi se omogućio jefitniji izvoz i njegovo povećanje (sa kvalitetnim proizvodima, naravno). Održavanje kursa dinara na nerealnom nivou samo povećava inflatorna očekivanja.
- Nakon privatizacije, osloboditi cene u svim oblastima (rad, namirnice, električna energija, gas...) i dozvoliti tržištu da preko cena šalje signale. Postepeno ukidati sve subvencije, posebno državnim preduzećima (JAT, železnica...), a i poljoprivredi. Privatizacijom državnih preduzeća, smanjila bi se potreba za subvencijama, dok bi subvencije poljoprivredi trebalo ukidati fazno.
- Maksimalno skratiti vreme i smanjiti troškove otvaranja novog biznisa. Novi biznisi su generatori privrednog rasta, zato se ne bi trebalo potpuno koncentrisati i osloniti na restrukturiranje starih preduzeća. Za većinu njih se pretpostavlja da ne bi opstali na tržištu. Omogućiti otvaranje i registrovanje nove firme za jedan dan, i uz minimalne troškove i zahteve za početni kapital (danas je u Srbiji za otvaranje d.o.o. potrebno \$ 500, što bi moglo da se smanji na \$ 200).
- Crno tržište bi se smanjilo otklanjanjem uzroka koji su doveli do njegovog stvaranja, a ne pokušajima njegove eliminacije. Glavni predlozi su već navedeni, a to su smanjenje poreskih opterećenja i barijera za ulazak u biznis.⁹

Zaključak

Srbija je ekonomski i dalje u starom socijalističkom sistemu. Da bi ekonomski rasla i napredovala, potrebno je promeniti taj sistem i stvoriti liberalnu tržišnu demokratiju u okvirima vladavine prava. Takav sistem se ne može uvesti dok god političke i intelektualne elite ne promene svoj dominantni stav koji podržava intervencionističku ekonomiju. Promenom njihovog stava, menjao bi se i stav birača. Tek preovlađivanjem privatne inicijative i slobodnog preduzetništva počće tržišna reforma u kojoj će se stvarati ekonomske slobode kao osnovni faktor ekonomskog rasta i napretka.

---

⁹ Up. Stevanović, A. & Tasić, S. (Red.) (2004).

Pored promene stava da država nije majka koja će se o svima brinuti, potrebno je uspostaviti ključne institucije svake razvijene tržišne privrede: privatnu svojinu koja je sveta i nepovrediva, slobodu sklapanja ugovora, pravosudni sistem koji će efikasno štiti svako ugrožavanje privatne svojine ili svaku povredu sklopljenog ugovora i ustavno ograničenu državu.

Samo stvaranjem ovih institucionalnih pretpostavki može se očekivati da Srbija snažnije počne da se uključuje u svetsku podelu rada i da ekonomski brzo napreduje.

LITERATURA

1. Begović, B. & Mijatović, B. (Red.)(2002) *Korupcija na carini*. Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije. www.clds.org.yu
2. Begović, B. & Mijatović, B. (Red.)(2001) *Korupcija u Srbiji*. Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije. www.clds.org.yu
3. Hayek, F. A. von (1998), *Poredak slobode*, Novi Sad: Global book.
4. Hazlitt, H. (1999) *Ekonomija u jednoj lekciji*, N. Sad: Global book.
5. Kavarić, V. (2004) "Ekonomске slobode – razvojni resurs", u: Vukotić, V. & Đurićin, D. (Red.) (2004) *Ekonomске slobode i poslovno okruženje*, Beograd&Podgorica: SES & SECG, s. 101–119.
6. Krstić, G. & Stojanović, B.,(2001) *Osnove reforme tržišta rada u Srbiji*, Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije i Ekonomski institut.
7. Laar, M. (2003) "How Estonia did it", u: O'Driscoll, G. P. i drugi (Ur.) *The 2002 index of economic freedom*, Washington: Heritage foundation, gl. 3, s. 35–37. www.heritage.org
8. Miles, M. A. i drugi (Ur.) *The 2005 index of economic freedom*, Washington: Heritage foundation. www.heritage.org
9. O'Driscoll, G. P. i drugi (Ur.) *The 2002 index of economic freedom*, Washington: Heritage foundation. www.heritage.org
10. O'Driscoll, G. P. i drugi (Ur.) *The 2003 index of economic freedom*, Washington: Heritage foundation. www.heritage.org
11. O'Driscoll, G. P. i drugi (Ur.) *The 2004 index of economic freedom*, Washington: Heritage foundation. www.heritage.org
12. Prokopijević, M. (2002) *Does further economic freedom improve growth?*, Torino: ICER Working papers. www.icer.it
13. Prokopijević, M. (Red.)(2002) *Dve godine reforme u Srbiji: propuštena prilika*, Beograd: Centar za slobodno tržište. www.fmc.org.yu

14. Prokopijević, M. (2004) “Ekonomске slobode i ekonomski rast”, u: Vukotić, V. & Đurićin, D. (Red.)(2004) *Ekonomске slobode i poslovno okruženje*, Beograd & Podgorica: SES & SECG, s. 83–100.
15. Prokopijević, M. (2000) *Konstitucionalna ekonomija*, Beograd: E Press.
16. Stevanović, A. & Tasić, S. (Red.)(2004) *Tržišne reforme u Srbiji: jedan predlog*, Beograd: Centar za slobodno tržište. www.fmc.org.yu
17. Stojanović, B. (2003.), “The transition process: stimulating free entrepreneurship”, *Ekonomski anali*, god. 46, br. jul–septembar 2003, s. 81–104.

Predrag Topic

Economic Freedoms in Serbia

Summary

Countries that want to accomplish economic growth cannot depend on economic aid, but must attract private capital. It has been proven that high level of economic freedom is the best way to attract investment and achieve fast economic growth. In this paper I will consider the reasons why economic freedom is significant, as well as the measures of the level of economic freedom in the world. The main topic of the paper is the current situation of economic freedom in Serbia and possible directions of improvement.

Key words: Economic freedom, Index of economic freedom, Economic growth, Reforms, Private property.

PRAVO **LAW**

Dorđe Krivokapić

Tutor: mr Miloš Živković

Pravni fakultet u Beogradu

SPECIFIČNOSTI PRILIKOM OSNIVANJA RADIO-DIFUZNIH PRIVREDNIH DRUŠTAVA U SRBIJI

Istorija televizije u Srbiji

Prvu profesionalnu demonstraciju televizije na našim prostorima priredila je holandska firma „Philips“ septembra 1938. godine na Beogradskom sajmu.¹ Radio televizija Beograd je počela sa redovnim emitovanjem televizijskog programa 28. novembra 1958. godine. Monopol državnih televizija trajao je do početka devedesetih godina, kada su doneti Zakon o osnovama javnog informisanja SFRJ, Zakon o javnom informisanju Republike Srbije i Zakon o radiju i televiziji Srbije. Ovi zakoni su bili plod političkog pritiska i zahteva za liberalizacijom medijskog prostora, a ne proizvod pripremljene strategije razvoja radio-difuznog sektora. Usled toga, oni su bili međusobno neusklađeni i u velikoj meri nefunkcionalni.

Tokom devedesetih, naše društvo se našlo u mnogo većim problemima nego što je regulacija rada radija i televizije. Usled osetljive političke situacije, vlast je odlučila da nad medijima mora imati neposrednu kontrolu. Oni su predstavljali jednu od osnovnih poluga vlasti tadašnjeg režima. Dodeljivanje frekvencija i delatnost privatnih medija u praksi su bili regulisani neformalnim sporazumima, više kao rezultat političke pogodbe nego primene prava. Propisi su bili nekonzistentni i stoga neefikasni, što je vladajućim strukturama obezbeđivalo brojna neformalna diskreciona ovlašćenja putem kojih su stvarale medijsku sliku koja im je bila potrebna, ako ne i neophodna da bi se održale na vlasti.²

Prve privatne televizije osnivaju se 1990. godine: TV Politika i Nezavisna televizija Studio B. Za njima slede Art kanal 1992, TV Palma 1993, Pink i BK.³ Informacije o tome kako su osnovane i kako su dobile

---

¹ Savićević, *Istorija srpske kulture*, Projekat Rastko; www.rastko.org.yu

² Vidi šire o tome u: Vodinelić–Gajin–Đerić–Stojković–Živković, *Pravo medija s Modelom zakona o javnom informisanju*, Beogradski centar za ljudska prava, 1998, kao i u: Rabrenović–Kremenjak–Rittler–Živković, *Pravo radiodifuznih preduzeća*, CUPS, Beograd, 2001.

³ Savićević, op. cit.

pravo da emituju program neke od ovih televizija dugo nisu bile dostupne javnosti. Tek nakon 2000. godine ovi podaci polako izlaze na svetlost dana, zahvaljujući istraživačkom radu određenog broja stručnjaka i novinara.

1. POSTUPAK ZA DOBIJANJE DOZVOLE ZA EMITOVANJE DEVEDESETIH

Zakon o radiju i televiziji predviđao je samo dva uslova koji moraju biti ispunjeni da bi se moglo osnovati radio-difuzno preduzeće. Najpre, da osnivač ima prebivalište odnosno sedište na teritoriji Srbije i da ima pravo da koristi radio frekvenciju dobijenu na osnovu odluke utemeljene na važećim telekomunikacionim propisima. Nikakva dalja ograničenja nisu postojala. Savezni Zakon o osnovama sistema javnog informisanja zabranjivao je stranim fizičkim i pravnim licima da budu osnivači javnih glasila, ali ih nije ograničavao da budu vlasnici do 49 % kapitala u radio-difuznim preduzećima.

Propisi koji su uređivali postupak za dobijanje dozvole za emitovanje i same frekvencije u ovom periodu bili su zastareli i izrazito neusklađeni, što je dovelo do konfuznih situacija prilikom dobijanja ovih dozvola.⁴

2. PRAKSA IZDAVANJA DOZVOLA DEVEDESETIH

Vlada Srbije nije raspisala nijedan oglas za dodelu frekvencija i TV kanala od 6. februara 1994. godine, iako je po zakonu bila obavezna da to čini svakih godinu dana. Javni oglas koji se pojavio u februaru 1998. godine raspisan je od strane Saveznog ministarstva telekomunikacija, ali taj konkurs nikada nije okončan.⁵ Pored konkursa raspisanog od strane države, zakon je omogućavao RTS-u da ugovorom raspolaze sopstvenim frekvencijama i predajnicima.⁶ Ugovorom sa RTS-om, televizije su izigravale čitavu radio-difuznu regulativu. Ilustraciju za to daje nam slučaj televizije Pink.

---

⁴ Detaljnije Živković u: Vodinelić i ostali, op. cit., i Živković u: Rabrenović i ostali, op. cit., u odeljcima o dodeli dozvola za frekvencije i predajnike.

⁵ Detaljnije vidi: Živković u Rabrenović i ostali, op. cit.

⁶ Član 15, Zakona o radiju i televiziji Republike Srbije iz 1991.

---

a. Dosije Pink

TV Pink, nakon nešto više od deset godina postojanja, predstavlja najjaču TV kompaniju u regionu, koja u svom sastavu ima televizije u Srbiji, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini, kao i dva satelitska kanala. Pink International Company je 1994. godine osnovao Željko Mitrović.⁷ U tom trenutku, jedini način da dođe do frekvencije bio je ugovor o poslovno-tehničkoj saradnji sa RTS-om. Takav ugovor je i sklopljen sa tadašnjim direktorom RTS-a Miloradom Vučelićem 5. avgusta 1994. godine. Ugovorom se RTS obavezao da obezbedi jedan radijski i jedan televizijski kanal koji bi RTS i Pink zajedno koristili. Sa druge strane, Pink se obavezao da ustupi neke svoje kapacitete RTS-u, kao i da izgradi predajnik. Međutim, oba kanala je koristio isključivo Pink, koji se ugovorom, takođe, obavezao da neće emitovati emisije informativnog karaktera bez saglasnosti RTS-a. Interesantno je da je ugovor sklopljen na period od deset godina, kao i da postoji neuobičajeno dug period raskida, najmanje dve godine.

Ovaj ugovor je kasnije menjan u tri navrata, najpre krajem iste godine, aneksom koji sadrži obavezu RTS-a da Pinku obezbedi još jedan radio i televizijski kanal sa pozicije Iriški venac i odredbu kojom se predviđa da istekom ugovora dolazi do automatskog produženja važnosti ugovora na još jednu deceniju. Druga izmena ugovorena je juna 1995, kada se RTS obavezao da ustupi Pinku još dve televizijske frekvencije (Vodotoranj Košutnjak i Stojčino brdo). Pink će ove frekvencije koristiti isključivo za emitovanje sopstvenog programa, a RTS se saglasio da Pink preuzme i sva ostala prava na te frekvencije ukoliko to zakonski propisi dozvole. Rok raskida od dve godine produžava se na 36 meseci a strane se obavezuju da neće pokušati raskid ugovora narednih pet godina. Pink se tada obavezao da izgradi određeni objekat za zajedničke potrebe. Poslednjim aneksom, zaključenim početkom 1996. godine, obaveze Pinka iz svih prethodnih ugovora transformišu se u obavezu da RTS-u jednokratno isplati milion dinara⁸ a RTS se zauzvrat obavezuje Pinku obezbedi čitavih niz dodatnih kanala. Tokom 1999. direktor RTS-a Milanović donosi dva ukaza kojima Pinku dodeljuje pravo da koristi još pet predajnika.⁹

---

⁷ Željko Mitrović je svojevremeno bio član JUL-a i narodni poslanik u Saveznoj skupštini.

⁸ Milion dinara je po tadašnjem kursu bilo oko 330.000 nemačkih maraka.

⁹ Anastasijević Dejan, *Dokumenti o nastajanju imperije Pinka*, Vreme, broj 650.

Način na koji je Pink došao do nacionalne pokrivenosti za samo 330.000 nemačkih maraka, iako izgleda kao splet srećnih okolnosti, predstavlja osnov za sumnju, sa sadašnje vremenske distance, da je u RTS-u kao i na ostalim nivoima vlasti bilo korupcije. Ne samo da država nije ostvarila nikakvu dobit od korišćenja frekvencija, koje predstavljaju prirodni resurs, već se u ovom slučaju oslikava koliko je korupcijom i političkim vezama bilo lako doći do pozicije koja obezbeđuje izuzetan profit. Analizirane odredbe i praksa doveli su do arbitrarnosti u odlučivanju, do donošenja nezakonitih podzakonskih akata, nekorektnog odnosa prema stanicama, kao i do haosa u etru, jer samo u Srbiji, prema nekim podacima, bez dodeljene frekvencije tada je radilo a i dalje radi oko 700 elektronskih medija, od kojih neki svakako ne ispunjavaju ni osnovne tehničke uslove za emitovanje.

Period nakon političkih promena 2000. godine

Nakon političkih promena koje su se u Srbiji dogodile 5. oktobra 2000. godine, politički akteri su se našli pred velikim izazovom regulisanja medijske situacije. Reforma radio-difuzije predstavljala je prioritet na polju medija za novu srpsku vladu, što zbog zahteva koji su dolazili iz same zemlje, što zbog pritiska iz inostranstva koji su vršeni preko međunarodnih organizacija.

Već februara 2001. pri Saveznom ministarstvu za telekomunikacije oformljena je radna grupa za izradu Zakona o radio-difuziji, uz obećanje da će Zakon biti usvojen do juna iste godine. Prilikom izrade, nacrt Zakona je prošao kroz desetak verzija. Jak uticaj na izmene teksta su, između ostalih, imali i eksperti Saveta Evrope, Evropske komisije i OEBS-a. Nakon brojnih peripetija, 18. jula 2002. Zakon o radio-difuziji je izglasan u Skupštini Srbije. Proces pisanja i donošenja Zakona od početka su pratile razne kontroverze pa se, ne slučajno, stekao utisak da određeni pojedinci i nova vlast nisu spremni da se odreknu nasleđenih mehanizama pritiska na medije i povlastica koje je, ranije navedena, nesređena pravna regulativa pružala.

1. OSNOVNE POSTAVKE ZAKONA O RADIODIFUZIJI IZ 2002.

Zakonom o Radio-difuziji, osniva se Republička radiodifuzna agencija (u daljem tekstu: Agencija).¹⁰ Agencija je samostalna i nezavisna organi-

---

¹⁰ Član 6. Zakona o radiodifuziji.

zacija koja vrši javna ovlašćenja, poverena joj Zakonom, poseduje samostalni pravni subjektivitet i funkcionalno je nezavisna od bilo kog državnog organa, kao i od svih organizacija i lica koja se bave radiodifuzijom. Organ Agencije je Savet agencije, koji donosi sve odluke iz nadležnosti agencije.¹¹ Savet ima devet članova koji se biraju iz redova uglednih stručnjaka i čiji izbor vrši Narodna skupština sa liste kandidata koje predlažu ovlašćeni predlagači.¹² Devetog člana predlažu već izabrani članovi Saveta i on mora da bude lice koje živi i radi na prostoru Kosova i Metohije. Agencija donosi strategiju razvoja radio-difuzije, kontroliše sprovođenje zakona, izdaje dozvole za emitovanje, propisuje obavezujuća pravila za emitere, nadzire njihov rad i obavlja druge poslove u skladu sa zakonom.

Ratio legis zakona prestavlja težnja da celokupno regulisanje i upravljanje radio-difuzijom vrši jedno nezavisno telo, sastavljeno od eminentnih stručnjaka. Time bi se minimalizovao uticaj vlasti i novonastalih medijskih magnata na reizgradnju televizijskog i radio prostora.

a. Moratorijum i slučaj B92

Treba napomenuti da je, nakon promena 2000. godine, na saveznom nivou uveden moratorijum na izdavanje novih dozvola do usvajanja zakona o radio-difuziji. Ovaj moratorijum je obezbedio televizijama koje su svoje frekvencije obezbedile na ranije naveden način da ostanu na tržištu, šire svoje potencijale i ostvaruju profit bez plaćanja dažbina državi do trenutka kada zakon stupi na snagu, odnosno počne da se primenjuje. Sa druge strane, moratorijum je sprečio pojavu nekih novih, tržišno orijentisanih televizija. Tako, Radio B92, kao medijska kuća koja se deset godina borila za slobodno izveštavanje građana, i u tom periodu trpela najrazličitije napade od strane autoritarne vlasti, nije dobila priliku da na legalan način ostvari svoj dugo i uporno planirani projekat – stvaranje televizije. Ako se uzme u obzir koliko je B92 uložio u borbu protiv sistema Slobodana Miloševića i koliko su njegovi novinari i slušaoci bili željni promena, nije teško zaključiti da je B92 izabrao stvaranje televizije odmah. Kao jedan od faktora koji su imali velike zasluge za promene koje su se dogodile, B92 je svojim političkim uticajem uspeo da izdejstvuje jednu odluku na saveznom nivou kojom su mu frekvencije i mreža predajnika koju je izgradio legalizovane i ustupljene do raspisivanja konkursa za raspodelu frekvencija.

---

¹¹ Član 7. stav 2. Zakona o radiodifuziji.

¹² Član 23 Zakona o radiodifuziji.

DOZVOLA ZA EMITOVANJE PO ZOR 2002.

Zakon o radiodifuziji uslovljava svako fizičko i pravno lice da prilikom emitovanja radio ili televizijskog programa mora posedovati prethodno izdatu dozvolu za emitovanje (u daljem tekstu: dozvola).¹³ Takođe, ustanovljava se nadležnost Republičke radiodifuzne agencije u pogledu izdavanja dozvole za emitovanje programa i propisivanja obrazaca za tu dozvolu.¹⁴ Dobijanje dozvole mora biti omogućeno svakom zainteresovanom licu pod jednakim uslovima, u javnom postupku, ukoliko ispuni uslove propisane zakonom ili propisane u skladu sa zakonom od strane Agencije. Zainteresovano lice može biti svako domaće pravno ili fizičko lice koje je registrovano za delatnost proizvodnje i emitovanja radio i televizijskog programa i koje ima sedište, odnosno prebivalište na teritoriji Republike Srbije.¹⁵ Takvo lice stiče status emitera dobijanjem dozvole. Imalac dozvole za emitovanje programa ne može biti preduzeće, ustanova ili drugo pravno lice čiji je osnivač Republika Srbija, politička stranka, organizacija ili koalicija, kao ni verska zajednica.¹⁶

a. Politička stranka kao osnivač emitera – slučaj BK TV

Zakon ustanovljava jasnu zabranu izdavanja dozvola preduzećima čiji je vlasnik politička partija. Ova zabrana je u funkciji potrebe za stvaranjem objektivnih i nezavisnih medijskih kuća. Iskustvo je pokazalo da elektronski medij čiji bi vlasnik bila politička stranka ne bi mogao zadovoljiti osnovne kriterijume nepristrasnog informisanja. Međutim, zakon ne pominje pojedince koji su na funkcijama u strankama. Opšte je poznato da se predsednik Pokreta snaga Srbije Bogoljub Karić nalazi na čelu korporacije Astra Group u čijem sastavu se nalazi BK Telekom, koji poseduje BK televiziju, jednu od televizija koje danas imaju nacionalnu pokrivenost. Laičkom analizom informativnog programa ove televizije možemo primetiti naklonost prema ovoj političkoj grupaciji i njenom lideru. Postavlja se pitanje da li bi se ciljnim tumačenjem pomenute zabrane moglo odbiti izdavanje dozvole za emitovanje medijskoj kući čiji je vlasnik istaknuti funkcioner političke partije, odnosno, u ovom slučaju, da li bi se BK televiziji mogla

---

¹³ Član 38 Zakona o radiodifuziji.

¹⁴ Član 8, stav 3, Zakona o radiodifuziji.

¹⁵ Član 41 Zakona o radiodifuziji.

¹⁶ Član 42 Zakona o radiodifuziji.

uskratiti dozvola usled toga što je njen vlasnik istovremeno predsednik političke partije. Čini se da je potpuno beskorisno zabraniti političkim organizacijama da budu vlasnici televizija a dozvoliti njihovim predsednicima i istaknutim članovima da ih osnivaju bez ikakvih ograničenja. Imajući u vidu karijeru koju je uspeo da napravi Silvio Berlusconi i posledice koje je njegov politički angažman proizveo na političkoj sceni Italije, izvesno je da ovaj deo Zakona treba hitno revidirati. Sa prethodno iznetim se slaže i aktuelni ministar kulture Dragan Kojadinović, koji je u izjavi za list Danas¹⁷ tumačio odredbe ZOR-a: „Očekujem da će jedna od prvih aktivnosti i zadataka novokonstituisanog radiodifuznog saveta upravo biti insistiranje na odredbama zakona, kojim je jasno definisano da političke stranke ne mogu u svojim rukama imati medije. Znači, onaj ko je vlasnik medijske kuće ne može biti i lider političke stranke. Ono što radi BK predstavlja kršenje evropskih i svetskih standarda na najgrublji mogući način.“

b. Verska zajednica kao osnivač emitera – slučaj TV Logos

Drugi aktuelan problem u pogledu ograničenja vlasništva televizija nastao je nakon što je 9. septembra 2004. godine, na vanrednoj sednici SO Trstenik, doneta odluka da se TV Trstenik pokloni Žičkoj eparhiji Srpske pravoslavne crkve. Iako je ova odluka prouzrokovala polemike, kako u lokalnoj i široj javnosti, tako i među samim zaposlenima, ubrzo je najveći deo opreme traktorima izmešten i radnici koji su prihvatili novi poslovni aranžman počeli su da emituju signal pod novim bogougodnim imenom „Televizija Logos“. Ovaj „dar sa neba“ Žičkoj eparhiji Srpske pravoslavne crkve osporavaju mnogi. Novi predsednik SO Trstenik¹⁸ je ocenio da je sam ugovor o poklonu ništavan jer na njemu nema potpisa primaoca poklona. Sa druge strane, ZOR predviđa obaveznu privatizaciju stanica čiji su osnivači organi lokalne samouprave.¹⁹ Pravilnik o načinu privatizacije radio i/ili televizijskih stanica lokalnih i regionalnih zajednica²⁰ predviđa da se privatizacija vrši prodajom kapitala putem javnog tendera ili javne aukcije. Ovom regulativom nije ostavljena mogućnost besteretnog raspolaganja lokalnim radio ili televizijskim stanicama u bilo čiju korist, jer se time nanosi šteta lokalnom budžetu, zaposlenima koji bi kroz privatizaciju ostvarili pravo na

---

¹⁷ Danas, 18. april 2005. godine.

¹⁸ Radovan Raka Radović.

¹⁹ Član 126 Zakona o radiodifuziji.

²⁰ Službeni glasnik RS, broj: 094/04.

---

besplatne akcije i potencijalnim kupcima. Iako je pravni ishod ovog slučaja krajnje neizvestan, Ministarstvo kulture je u okviru Konkursa za sufinansiranje projekata/programa u oblasti javnog informisanja, televiziji Logos Eparhije žičke odobrilo 800.000 dinara radi realizacije serijala „Pravoslavni hramovi u Albaniji“. Takođe je zanimljivo napomenuti da je Miroљub Radosavljević, zamenik ministra kulture, bivši direktor TV Trstenik i jedan od inicijatora poklona. U svakom slučaju, Ministarstvo kulture je ovom odlukom izjednačilo TV Logos sa svim drugim televizijama, dajući mu usput i treću najveću sumu novca na konkursu koji je organizovalo. Ovo sve uprkos činjenici da ZOR uvodi jasnu zabranu posedovanja televizije od strane verskih zajednica, pa makar to bila i Srpska pravoslavna crkva. Radiodifuzno preduzeće se, dakle, nalazi u ograničenom prometu u odnosu na određene kategorije lica, među kojima su verske zajednice. Ukoliko bi se na osnovu ugovora ili na drugi način takvom licu prenosilo pravo svojine nad stvari koja se nalazi u ograničenom prometu taj pravni posao bi bio ništav.²¹ Stoga se nameće zaključak da bi jedan od prvih poteza agencije trebalo da bude rešavanje ove polukomične situacije.

POSEBNO PRAVNO LICE KAO IMALAC DOZVOLE

Zakon o telekomunikacijama predviđa da “pravno ili fizičko lice koje obavlja delatnost u oblasti koja nije telekomunikaciona, a poseduje ili namerava da poseduje dozvolu za javnu telekomunikacionu mrežu i/ili da pruža javne telekomunikacione usluge, dužno je da ovu delatnost, koja spada u oblast telekomunikacija i za koju poseduje ili namerava da poseduje dozvolu, obavlja preko zasebnog povezanog pravnog lica”.²² Drugim rečima, delatnošću u oblasti telekomunikacija može se baviti isključivo posebno pravno lice, to jest pravno lice koje ne obavlja ni jednu drugu delatnost. Smisao ove odredbe je u lakšem uvidu u rad i poslovanje preduzeća koje se bavi telekomunikacijama, zbog visokih profita i ozbiljnih poslovnih rizika koji postoje u ovoj oblasti.

Nije najprecizniji domašaj ove odredbe u odnosu na ZOR i radiodifuzna preduzeća. Postavlja se pitanje da li radiodifuzna preduzeća takođe moraju biti zasebna pravna lica. Sastavni deo dozvole za emitovanje je dozvola za radiodifuznu stanicu koju na zahtev Agencije za radiodifuziju izdaje Agencija za telekomunikacije ukoliko su ispunjeni uslovi iz Zakona o te-

---

²¹ Član 103, stav 1, Zakona o obligacionim odnosima.

²² Član 34, stav 5, Zakona o telekomunikacijama.

---

lekomunikacijama. Dozvolom za radio stanicu njen imalac stiće pravo da koristi radio stanice i koristi frekvenciju. Kao što smo ranije naveli, imalac bilo koje dozvole koju izdaje Agencija za telekomunikacije, pa i ove dozvole, mora biti posebno pravno lice što nas navodi na zaključak da emiter ne može obavljati druge delatnosti sem emitovanja radio i televizijskog programa. Striktnim tumačenjem ove odredbe možemo dovesti u pitanje i delatnost proizvodnje radio i televizijskog programa, međutim usled definicije u ZOR:²³ „radiodifuzna organizacija (emiter) je fizičko ili pravno lice koje je registrovano za delatnost proizvodnje i emitovanja radio ili televizijskog programa kome je, u skladu sa ovim zakonom, izdata dozvola za emitovanje programa“ primenićemo načelo *lex specialis derogat lex generali*.

Postavlja se pitanje da li će Agencija s obzirom na izneto zahtevati da imalac dozvole bude posebno pravno lice. Čini se da legitimitet ali i osnovani razlozi za ovakav zahtev postoje.

2. POSTUPAK ZA IZDAVANJE DOZVOLA

Prilikom izrade kriterijuma i postupka za dodelu dozvola za emitovanje, radna grupa za izradu ZOR-a se rukovodila zakonodavstvom i iskustvima drugih zemalja u Evropi, a posebno zemalja u tranziciji. Dozvole za emitovanje se u najvećem broju slučajeva dodeljuju od strane nezavisnog regulatornog tela. U nekim zemljama, kriterijumi i postupak za dobijanje dozvola predviđeni su samim zakonom dok ih u drugim predviđa organ nadležan za njihovu dodelu. Ipak preovlađuje stav da se dodela dozvola mora vršiti putem javnog tendera ili konkursa.

Što se tiče zemalja u tranziciji, dodela frekvencija je pretežno u rukama nezavisnog regulatornog tela koji je vrši putem javnog tendera ili poziva.²⁴ Tendencija je da se kriterijumi za dodelu dozvola što više predviđaju zakonom ili pravilnicima javno objavljenim od strane regulatornog tela. Kao ti kriterijumi, najčešće se predviđaju: tehničke, organizacione i finansijske sposobnosti prijavljenog kandidata, politička nezavisnost u obaveštavanju, nivo proizvodnje sopstvenog programa, raznovrsnost programa i interes gledalaca. ZOR predviđa postupak za izdavanje dozvole putem javnog konkursa, obavezno, kada na osnovu Plana raspodele radio frekvencija postoje mogućnosti za izdavanje novih dozvola.

---

²³ Član 4. stav 1, tačka 8, Zakona o radiodifuziji.

²⁴ Council of Europe, *An overview on the rules governing broadcasting regulatory authorities in Europe*.

Javni oglas raspisuje Agencija i on bi, po zakonu, trebalo da sadrži:²⁵

- područje željene zone servisa,
- tehničke, organizacione i programske uslove,
- uslove utvrđene posebnim zakonom iz oblasti telekomunikacija,
- visinu godišnje naknade,
- rok za podnošenje prijave,
- rok za donošenje odluke.

Javni oglas bi trebalo da se raspiše prvo za nacionalne, pa onda za regionalne i lokalne frekvencije. Po konstituisanju, Savet je u obavezi da donese Strategiju razvoja radio-difuzije u Republici Srbiji, na osnovu koje će Agencija za radiodifuziju i Agencija za telekomunikacije izraditi radio-frekventni plan.²⁶ Podnosilac prijave na javnom konkursu je obavezan da, uz prijavu, dostavi sledeću dokumentaciju:²⁷

- dokaz o registraciji za obavljanje delatnosti proizvodnje i emitovanja radio i televizijskog programa;
- dokumentaciju koja se odnosi na predloženu programsku koncepciju;
- organizaciono-tehničku koncepciju i strukturu kadrova;
- projekciju planiranih godišnjih prihoda i rashoda i podatke o finansijskom potencijalu podnosioca prijave;
- izjavu da ne postoje smetnje u nedozvoljenoj medijskoj koncentraciji;
- dokaze o izvršenoj uplati depozita i administrativnih taksi za podnošenje prijave.

Agencija je dužna da utvrdi i objavi objektivne i merljive kriterijume odlučivanja, nepotpunu i netačnu prijavu odbaci ili vrati na dopunu, odluku donese u skladu sa utvrđenim kriterijumima i da prednost da onome koji,

---

²⁵ Član 50 Zakona o radiodifuziji.

²⁶ Sektor za telekomunikacije Ministarstva za kapitalne investicije izradio je, s proleća 2005. godine, plan raspodele frekvencija, iako izrada plana nije u njegovoj nadležnosti. Tako je Ministarstvo uzurpiralo ovlašćenja Agencije za telekomunikacije, sa obrazloženjem da plan mora da se dostavi ITU (Međunarodnoj uniji za telekomunikacije) do kraja oktobra 2005. godine. Plan je izazvao oštru reakciju javnosti, jer predviđa samo jednu privatnu televiziju sa nacionalnom pokrivenošću, dok treći kanal RTS-a, po njemu, dobija pravo na više od 300 frekvencija, što otvara sumnju u pogledu mogućih zloupotreba prilikom privatizacije istog. Osam izabranih članova Saveta se protivi planu, naglašavajući da Ministarstvo nije nadležno za njegovo donošenje. Ministar Ilić se nakon nekoliko dana ogradio od plana, sa obrazloženjem da on nije bio upoznat sa njegovom izradom.

²⁷ Član 52 Zakona o radiodifuziji.

---

na osnovu podnete dokumentacije, pruža veću garanciju da će doprinosti većem kvalitetu i većoj raznovrsnosti programa. Dozvola se izdaje na period od osam godina, na zahtev imaoca, uz mogućnost produženja. Do prestanka važenja ili oduzimanja dozvole može doći ukoliko emiter povredi svoje obaveze utvrđene zakonom ili podzakonskim aktom.

S obzirom na trenutnu situaciju, utvrđivanje objektivnih i merljivih kriterijuma predstavljaće prvi ozbiljan problem za Agenciju. Usled iskustava koje smo stekli u periodu nakon donošenja ZOR-a, teško je pretpostaviti da medijski moćnici neće pokušati, svaki za sebe, da kreiraju buduće kriterijume preko ljudi na koje mogu vršiti uticaj. Od kriterijuma će zavisiti ko će biti u situaciji da dobije nacionalne frekvencije, kojih, po svemu sudeći, neće biti dovoljno. Ovde se može očekivati prvi kamen spoticanja novoizabranog Saveta za radiodifuziju.

3. SVOJINSKA OGRANIČENJA ZA STRANCE

Strance predstavljaju nedržavljeni odnosno fizička lica koja nemaju naše državljanstvo i pravna lica čije sedište se nalazi van naše zemlje. Zakon o radio-difuziji predviđa ne mala ograničenja u odnosu na strance, pri čemu treba imati u vidu da su pisci zakona ove odredbe uveli da bi obezbedili nesmetano formiranje domaće radio-difuzne scene bez velikih pritisaka koje bi sasvim izvesno stvorio slobodni upliv stranog kapitala. Naime, imajući u vidu potencijalne profite koje ostvaruju radio-difuzna preduzeća, liberalizacija ovog tržišta dovela bi u Srbiju najmoćnije svetske kompanije i uništila već postojeće televizije. Napokon, treba napomenuti da je radna grupa smatrala da ove odredbe treba da budu oročene na period vremena potreban za stabilizaciju radiodifuzne scene.

Zakon o Radiodifuziji predviđa da imalac dozvole za emitovanje može biti samo domaće pravno ili fizičko lice koje je registrovano za delatnost²⁸ proizvodnje i emitovanja radio i televizijskog programa²⁹ i koje ima sedište, odnosno prebivalište na teritoriji Republike Srbije.³⁰ Strano fizičko ili pravno lice može učestvovati u osnivačkom kapitalu imaoca dozvole za emi-

---

²⁸ Član 5, stav 1, Zakona o privrednim društvima glasi: "Privredno društvo može obavljati sve zakonom dozvoljene delatnosti".

²⁹ Član 41, stav 1, Zakona o radiodifuziji.

³⁰ Član 16, stav 1, Zakona o privrednim društvima glasi: "Sedište privrednog društva je mesto iz koga se upravlja poslovima društva", a stav 2: "Sedište privrednog društva određuje se osnivačkim aktom i registruje se u skladu sa zakonom kojim se uređuje registracija privrednih subjekata."

tovanje programa najviše do 49% ukupnog kapitala, osim ako međunarodnim ugovorima koje je ratifikovala SRJ nije drukčije predviđeno.³¹

Pošto je izričito navedeno da se stav odnosi na strano fizičko ili pravno lice (jednina), postavlja se pitanje da li više stranih lica mogu imati više od 49% osnivačkog kapitala. Ciljnim tumačenjem možemo izvesti zaključak da se ograničenje odnosi i na ovu situaciju, ali to baš nije najjasnije. Takođe, nejasna je situacija kada se kao osnivači pojavljuju druga domaća pravna lica u kojima udeo u kapitalu poseduju strana fizička ili pravna lica. Zakon ne reguliše ovu situaciju, pa jezičkim tumačenjem možemo zaključiti da ograničenje ne postoji iako ciljno tumačenje navodi na drugi zaključak. Sličan problem postoji kada se kao vlasnik više od 49% osnivačkog kapitala pojavi strano pravno lice čiji je vlasnik domaće fizičko ili pravno lice. Slovo zakona zabranjuje ovakvu situaciju, ali postavlja se pitanje da li je takvo tumačenje u duhu zakona.

Prethodno navedene nejasnoće predstavljaju očigledne nedostatke ovih odredbi koje će strani investitori zasigurno pokušati da iskoriste. Pre donošenja Zakona o radiodifuziji, desila se kupovina Televizije Košava³³ od strane kompanije Blic. Ipak, tadašnji predsednik UO "Blic presa" izjavio je da su vlasnici „Košave“ fizička lica koja su naši državljani ali da se televizija nalazi u okviru sistema te kompanije.³⁴

4. KONCENTRACIJA MEDIJA I ANTIMONOPOLSKO ZAKONODAVSTVO

U modernim demokratijama, sloboda govora ne samo da je zajamčena, već je i praćena jednim od osnovnih prava: pravom da se bude valjano obavešten. Ovo pravo ugroženo je koncentracijom medija spajanjem malih kompanija u velike medijske grupacije, čime se ugrožava pluralizam izvora informacija. Pitanje medijske koncentracije, odnosno monopolističkog ili dominantnog položaja medijskih društava trenutno je jedno od najaktuelnijih pitanja u medijskoj sferi. Pluralizam mišljenja je jedna od osnovnih vrednosti u okviru svakog demokratskog društva. U analizama medijskih politika u postkomunističkim zemljama previše se usmeravao akcenat na separaciju države od medija, pa se gotovo zaboravilo

---

³¹ Član 41, stav 3, Zakona o radiodifuziji.

³² Čiji je tadašnji vlasnik bila Marija Milošević, ćerka Slobodana Miloševića.

³³ Advokat Borivoje Pajović iz Beograda.

³⁴ Dragana Matic, "Mačka u džaku", NIN, 2621 – 21. mart 2001. godine.

---

obratiti pažnju na ono što predstavlja temelj tog odnosa.³⁵ Pitanje odstranjanja države sa mesta kontrolora medija, koje nas je najviše zanimalo u prvim razmatranjima medijske slike u tranzicionom razdoblju, odvučlo nam je pažnju sa činjenice da je zapravo najbitnije osigurati da upravljanje medijima ne proističe iz jednog centra. Kontrola medija od strane države, kao i kontrola medija od strane neke velike korporacije podjednako su pogubne za neophodan nivo demokratizacije društva.

a. Posledice koncentracije medija

Fenomen koncentracije i monopolizacije medijskih kuća zajedno sa stvaranjem transnacionalnih medijskih imperija dovodi u pitanje nezavisnost medija i u liberalnim demokratijama. Na izveštavanje javnosti sve veći uticaj počinje da ima samo tržište a ne demokratski ideal učestvovanja građana u vlasti ili liberalni ideal ograničenja državnog uticaja.

Evidentno je da su negativne posledice koncentracije i monopolizacije brojne: nadzor nad proizvodnjom, zapošljavanjem, distribucijom i publikom,³⁶ koncentracija i ukрупnjavanje vodi dominantnom položaju na tržištu i kontroli uređivačke politike,³⁷ kontrola informacija dostupnih javnosti, smanjenje raznolikosti i mogućnosti izbora programa, istovetnost ideja, standardizacija kulturnog sadržaja.

Kako koncentracija vlasništva i pozicija što bliže monopolskom položaju znatno povećava marginu dobiti u preduzećima, jasan je ekonomski motiv za što dominantniju poziciju na tržištu.³⁸

Neki autori pominju i određene pozitivne efekte koncentracije i ukрупnjavanja medija.³⁹ Usled učešća u tržišnoj utakmici, ova preduzeća se sve više bave sticanjem profita i manje su podložna uticaju privatnog vlasnika, te je lakše obezbediti nezavisnu uređivačku politiku. Ni kritika da usled koncentracije dolazi do pada kvaliteta programa nije opšteprihvaćena. Ako se uzme u obzir da je cilj privatnih televizija što veća gledanost i cena reklamnog prostora, lako je objasniti zašto one pružaju auditorijumu komercijalan program.

---

³⁵ Zrinjka Peruško, *Medijska koncentracija: izazov pluralizmu medija u Srednjoj i Istočnoj Evropi*, 2003.

³⁶ McQuail, D. *Mass communication theory*, 1994.

³⁷ Humphreys, P. J., *Mass media policy in Western Europe*, 1996.

³⁸ Bagdikian, B. H., *The media monopoly*, 2000.

³⁹ Humphreys, isto.

b. Vrste koncentracije medija

Možemo uočiti dva osnovna vida medijske koncentracije: horizontalnu i vertikalnu. Horizontalna koncentracija odnosi se na kontrolu nad medijima iste vrste koji su inače u međusobnoj konkurenciji na jednom tržištu, ali i na vlasništvo neke kompanije nad različitim medijima. Osim horizontalne koncentracije, medijske industrije poznaju i vertikalnu koncentraciju tj. integraciju. Vertikalna koncentracija odnosi se na koncentraciju čitavog procesa proizvodnje i distribucije medija, i na kontrolu iste vrste medija na različitim prostornim dimenzijama, tj. od lokalnih do nacionalnih ili međunarodnih.

Poseban oblik koncentracije predstavljaju monopoli. Oni označavaju situaciju u kojoj na tržištu postoji samo jedna kompanija na polju medija. U ranijem periodu bili su nam poznati politički monopoli, međutim nakon tranzicije medijske kompanije uglavnom su u oligopolističkom položaju.

Specifičnost ekonomskog okruženja u okviru koga posluju radio-difuzna privredna društva ogleda se u postojanju dva paralelna tržišta na kojima se distribuiraju dve različite vrste robe, odnosno usluga. Prvo je tržište informacija na kome se ova društva nalaze zajedno sa štampanim i drugim elektronskim medijima. Drugo je tržište propagandnog prostora koje predstavlja glavni vid finansiranja. Koliko su dominacija i monopol u polju informacija pogubni po politički razvoj društva, toliko na terenu reklama ugrožavaju ekonomski razvoj medijskog sektora.

c. Fiducijarni i "trust" odnosi

Težnja za sprečavanjem ili smanjenjem koncentracije medija ispoljava se kroz borbu protiv grupisanja upravljačkih prava nad medijskim kompanijama. Vlasnička struktura medijskih kompanija može se otkriti uvidom u registar privrednih subjekata. Registar je javan, tako da svako lice može dobiti izvod o vlasničkoj strukturi. Pored problema u pogledu neažurnosti registara, postoje i drugi načini da se javnost spreči da bude upoznata sa vlasničkom strukturom određenih preduzeća. To su takozvani fiducijarni i trust odnosi.

Fiducijarnim odnosom, pravi vlasnik će se sakriti iza lica u koje ima poverenje i koje će se kao vlasnik, umesto njega, pojaviti u registru. Na ovaj način, pravi vlasnik će i bez svojinskih ovlašćenja zadržati za sebe uticaj na upravljanje preduzećem. Problem ovog odnosa je u tome što se ovlašćenja fiducijarnog vlasnika ne mogu pravno ograničiti, kao ni što se

---

pravom vlasniku ne može garantovati da će fiducijarni vlasnik postupati po njegovim nalogima. Trust (poverenje) odnose poznaju određene zemlje. U ovakvim odnosima, pravi vlasnik se ne može otkriti jer se skriva iza nominalnog vlasnika ili nominalnog direktora. Razlika od fiducijarnih odnosa je u tome što pravi vlasnik ima pravna sredstva kojima može prinuditi nominalnog vlasnika da postupa po njegovim nalogima. Iako trust naše pravo ne poznaje, može se pretpostaviti situacija da strana kompanija u kojoj postoji trust odnos kupuje deo osnovnog kapitala nekog domaćeg radio-difuznog preduzeća.

Regulacija koncentracije medija nema svrhu ukoliko je pravi vlasnik u mogućnosti da se prikrije iza lica koje postupa po njegovim nalogima. Stoga osnivači i vlasnici radiodifuznog privrednog društva moraju biti poznati i uredno upisani u registar privrednih društava. Ako ova zabrana ne bi postojala, vlasnici bi imali mogućnost da se prikriju kroz fiducijarne i trust odnose i time izigravaju odredbe o nedozvoljenoj koncentraciji medija.

d. Pravni tretman medijske koncentracije kod nas

Naš pravni sistem uočava problem medijske koncentracije i predviđa metode borbe. Antimonopolski zakon⁴⁰ i ZOR sadrže odredbe koje se mogu primeniti na postojeću i buduće situacije. Na samom početku bitno je uočiti da ovi zakoni poseduju različiti objekat zaštite. Dok Antimonopolski zakon ima nadležnost u odnosu na tržište propagandnog prostora, ZOR se bavi pluralizmom informacija.

Antimonopolski zakon⁴¹ definiše monopolski i dominantan položaj na tržištu. Samo postojanje monopolističkog ili dominantnog položaja nije zabranjeno našim pozitivnim pravom, već samo zloupotreba takvog položaja kojom se narušava odnosno ugrožava konkurencija i prouzrokuju poremećaji na jedinstvenom tržištu. Monopolski položaj danas, svakako, ne može ostvariti nijedna televizija, ali se ne može isključiti situacija u kojoj bi jedna od njih bila u mogućnosti da postane dominantna na tržištu, odnosno da nema znatniju konkurenciju.

O zloupotrebama se stara Antimonopolska komisija, koja se nalazi u sastavu nadležnog ministarstva. Komisija je ovlašćena da najpre zahteva od privrednog subjekta preduzimanje odgovarajućih mera i radnji radi ot-

---

⁴⁰ "Sl. list SRJ" br. 29/96.

⁴¹ Član 2 Antimonopolskog zakona.

---

klanjanja utvrđenih nepravilnosti ili nedostataka, a ako subjekt ne preduzme te radnje, komisija može rešenjem privremeno zabraniti obavljanje prometa određenom robom odnosno privremeno zabraniti obavljanje određene delatnosti.

Antimonopolski zakon nije dobar jer se bavi posledicama, a ne uzrocima. Bavi se monopolističkim ponašanjem, a ne monopolističkim, odnosno nekonkurentnim tržišnim strukturama. Ne postoje odgovarajuća pravno procesna rešenja u smislu antimonopolskog postupka – ko, šta, kada, kako i zašto radi. Antimonopolska komisija, zahvaljujući neodgovarajućim rešenjima u Zakonu i podzakonskim aktima, nije delotvorna. Potrebno je potpuno novo zakonodavstvo i potpuno nova antimonopolska politika.

Usled svega ranije navedenog, uopšte nisu neopravdane opširne odredbe o koncentraciji medija u našem ZOR-u, koji razlikuje tri vrste medijske koncentracije i u odnosu na njih predviđa različite mere. Zakon najpre razlikuje situaciju medijske koncentracije⁴² i nedozvoljene medijske koncentracije. Slučajevi nedozvoljene koncentracije su taksativno nabrojani u članu 99 i 100 dok se u članu 98 nalaze slučajevi kod kojih će ona takođe postojati ukoliko dođe do narušavanja principa pluralizma mišljenja u sredstvima javnog informisanja. O slučajevima nedozvoljene medijske koncentracije i narušavanja principa pluralizma mišljenja računa vodi Agencija za radio-difuziju.

Posledice postojanja nedozvoljene medijske koncentracije su sledeće: 1) podnosilac prijave na javnom konkursu je dužan da uz prijavu dostavi overenu izjavu da se eventualnim izdavanjem dozvole za emitovanje programa neće ostvariti nedozvoljena medijska koncentracija; 2) ako Agencija utvrdi da bi se izdavanjem dozvole ostvarila nedozvoljena medijska koncentracija, ona neće izdati dozvolu za emitovanje;⁴³ 3) ako Agencija utvrdi da je nakon izdavanja dozvole za emitovanje programa ostvarena nedozvoljena medijska koncentracija, naložiće emiteru da se u roku od šest meseci uskladi sa zakonom; 4) ako emiter u ostavljenom roku, bez opravdanog razloga, ne postupi u skladu sa nalogom, Agencija će sprovesti postupak za oduzimanje dozvole za emitovanje programa.

Iako u članu 97 ZOR taksativno nabroja slučajeve postojanja medijske koncentracije, on ne predviđa nikakve posebne mere za njih već samo upućuje Agenciju da o ovim situacijama povede računa.

---

⁴² Član 97 ZOR.

⁴³ Član 101 ZOR.

Emiteru se nameće obaveza da svaku promenu vlasničke strukture mora prethodno u pisanoj formi prijaviti Agenciji.⁴⁴ Agencija, ukoliko uoči da će se planiranim promenama vlasničke strukture ostvariti nedozvoljena medijska koncentracija, preporučiće emiteru da upodobi promene na način kojim bi se izbegla nedozvoljena medijska koncentracija. Ako se emiter ogлуši o ovu preporuku, na njega će se primeniti odredbe ovog zakona o prestanku važenja dozvole za emitovanje programa pre isteka roka na koji je izdata.

Zakon predviđa i mere za sprečavanje trust odnosa.⁴⁵ Uspostavlja se ograničenje da domaće pravno lice u kome su osnivači strana pravna lica, registrovana u zemljama u kojima prema unutrašnjim propisima tih zemalja nije dozvoljeno ili nije moguće utvrditi poreklo osnivačkog kapitala, ne može učestvovati na javnom konkursu za dozvolu za emitovanje programa. Ovako ambiciozna regulativa u pogledu koncentracije medija izazvaće puno problema pri sprovođenju kada konačno Radiodifuzni savet bude formiran i funkcionalan. Postojeća rešenja, iako se čini da su prilično razrađena, pružaju zaštitu samo od koncentracije koja proizilazi iz neposrednih svojinskih ovlašćenja jednog pravnog ili fizičkog lica.

Zaključak

Potencijalna zainteresovana lica koja žele da se bave radio-difuznom delatnošću morala bi da ispune čitav niz uslova koji proizilaze iz osnovne specifičnosti, neophodnosti pribavljanja dozvole za emitovanje.

Prvi korak bi svakako predstavljalo osnivanje privrednog društva koje je po svojoj strukturi posebno pravno lice koje se bavi isključivo radiodifuznom delatnošću. Kao osnivači se ne mogu pojaviti politička stranka, organizacija ili koalicija, kao ni verska zajednica. Takođe, osnivači ne mogu biti lideri i funkcioneri ovih organizacija, kao ni strana fizička i pravna lica u procentu većem od 49%. Transparentnost svojine javlja se kao pretpostavka ako se kao konačan vlasnik želi pojaviti strano privredno društvo. Osnivač Agenciji za radiodifuziju mora dati izjavu da ne krši ograničenja u pogledu koncentracije medija.

---

⁴⁴ Član 103 ZOR.

⁴⁵ Član 41, stav 2, ZOR.

Ako su ispunjeni ovi preduslovi, zainteresovano lice mora i pobediti na konkursu koji raspiše Agencija. Ukoliko rad ove nezavisne institucije bude zaista nepristrasan, prijava podnosioca mora biti najpovoljnija po kriterijumima koji budu propisani.

S obzirom na to da izgleda da konačno postoji konsenzus između struke i politike, možemo očekivati da se u narednom periodu uspostavi sistem predviđen Zakonom o radiodifuziji. Ako taj sistem zaista i profunkcioniše, nakon mnogo vremena dobićemo jednu ozbiljnu i konzistentnu regulativu koja će pružati svim zainteresovanim licima iste ili barem slične mogućnosti da dođu do televizije.

Djordje Krivokapic

Specificities of Founding Commercial Broadcasting Societies in Serbia

Summary

The text analyzes the development of television in Serbia, and the way the process of founding commercial broadcasting societies in Serbia is arranged. The problem is presented in three periods: the one of communist Yugoslavia until it fell apart, the one until the democratic changes of 2000 and the one after the democratic changes.

Key words: Television, Commercial broadcasting societies, Law, The media.

EVROPSKE INTEGRACIJE

EUROPEAN INTEGRATION

Uglješa Grušić

Tutor: prof. dr Milan Paunović

Pravni fakultet u Beogradu

EVROPA I LJUDSKA PRAVA: EVROPSKI SUD ZA LJUDSKA PRAVA I EVROPSKI SUD PRAVDE

Evropa je oduvek bila središte velikih ideja, od kojih je jedna od najvećih, svakako, ideja ljudskih prava.¹ Stoga je razumljivo da danas upravo na evropskom tlu postoji najrazvijeniji nadnacionalni sistem zaštite ljudskih prava i osnovnih sloboda. Ta zaštita se odvija na nekoliko koloseka. (1) Prvi kolosek jeste zaštita koja se obezbeđuje u okviru Saveta Evrope (Council of Europe);² (2) drugi kolosek jeste zaštita koja se obezbeđuje u okviru Evropske unije (European Union);³ (3) treći kolosek jeste zaštita koja se obezbeđuje u okviru Organizacije za evropsku bezbednost i saradnju (Or-

---

¹ Obično se u istorijsko-pravnim razmatranjima za početak priznavanja i zaštite ljudskih prava u Evropi, a i u svetu uopšte, uzima *Magna Carta Libertatum* (1215. godina), pa zatim *Habeas Corpus Amendment Act* (1679), *The Bill of Rights* (1689), *Deklaracija prava čoveka i građanina* (1789) – više u *Temelji moderne demokratije*, Beograd, 1989.

² Savet Evrope je međunarodna organizacija osnovana 1948. godine, kao organizacija zapadnoevropskih država, sa ciljem očuvanja i unapređenja mira u Evropi. Nakon pada Berlinskog zida, dolazi do velikog proširenja, tako da danas Savet Evrope obuhvata 46 država. Države članice Saveta Evrope su: Albanija, Andora, Austrija, Azerbejdžan, Belgija, BJR Makedonija, Bosna i Hercegovina, Bugarska, Češka, Danska, Estonija, Finska, Francuska, Grčka, Gruzija, Holandija, Hrvatska, Irska, Island, Italija, Jermenija, Kipar, Letonija, Lihtenštajn, Litvanija, Luksemburg, Mađarska, Malta, Moldavija, Monako, Nemačka, Norveška, Poljska, Portugal, Rumunija, Ruska Federacija, San Marino, Slovačka, Slovenija, Srbija i Crna Gora, Španija, Švajcarska, Švedska, Turska, Ujedinjeno Kraljevstvo, Ukrajina. Jedina evropska država koja nije članica, već država kandidat, jeste Belorusija. Već godinama, glavna delatnost Saveta Evrope je unapređenje i zaštita ljudskih prava, pre svega preko Evropskog suda za ljudska prava. Jedan od uslova koji potencijalna država članica mora da ispuni radi prijema u članstvo jeste da aktivno podstiče zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda na svojoj teritoriji. Više o Savetu Evrope na sajtu www.coe.int.

³ Evropska unija je nastala 1993. godine, stupanjem na snagu Mاستrihtskog ugovora. Evropska unija nije država, ali nije ni klasična međunarodna organizacija. Njena pravna priroda je donekle sporna, a u teoriji preovlađuje shvatanje da je u pitanju tvorevina sui generis – nadnacionalna organizacija. Pre Mاستrihtskog ugovora, postojale su tri evropske zajednice i to: Evropska ekonomska zajednica (danas Evropska zajednica), Evropska zajednica za atomsku energiju i Evropska zajednica za uglj i čelik. Ove zajednice su prvenstveno nastale kao oblici ekonomske saradnje i integracije država članica, da bi se danas ta saradnja i integracija odvijala i na drugim nivoima. Evropska unija od 2004. godine obuhvata 25 država članica. Države članice Evropske unije su: Austrija, Belgija, Češka, Danska, Estonija, Finska, Francuska, Grčka, Holandija, Irska, Italija, Kipar, Letonija, Litvanija, Luksemburg, Mađarska, Malta, Nemačka, Poljska, Portugal, Slovačka, Slovenija, Španija, Švedska, Ujedinjeno Kraljevstvo. Više o Evropskoj uniji na sajtu http://europa.eu.int/index_en.htm.

ganization for Security and Cooperation in Europe – OSCE, OEBS).⁴ Faktor koji je najviše doprineo razvoju zaštite ljudskih prava u Evropi jeste Evropski sud za ljudska prava, organ Saveta Evrope. Drugi sudski organ koji se sve više bavi zaštitom ljudskih prava jeste Evropski sud pravde, organ Evropske unije. Paralelno postojanje ova dva ograna daje, sa jedne strane, veću garanciju poštovanja i zaštite ljudskih prava, ali, sa druge strane, može dovesti do sukoba jurisdikcije između ova dva suda. Imajući to u vidu, ovaj rad je podeljen u dva dela. U prvom se nalazi prikaz razvoja mehanizma zaštite ljudskih prava i jurisprudencije ova dva suda, a u drugom prikaz problema koje ovaj dvojni mehanizam zaštite donosi.

Evropski sud za ljudska prava i Evropski sud pravde: razvoj mehanizma zaštite ljudskih prava i jurisprudencije u oblasti zaštite ljudskih prava

I. Evropski sud za ljudska prava (European Court of Human Rights). – Evropski sud za ljudska prava je međunarodno sudsko telo ustanovljeno 21. januara 1959. godine. Sud je uspostavljen Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda (Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms), koja je usvojena pod okriljem Saveta Evrope 4. novembra 1950. godine, a stupila na snagu 3. septembra 1953. godine.⁵ Konvencija je rađena pod velikim uticajem Univerzalne deklaracije o pravima čoveka, tako da su prava zaštićena Konvencijom u osnovi sadržana u prvoj polovini Univerzalne deklaracije – građanska i politička.⁶

---

⁴ Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju je najveća regionalna bezbednosna organizacija, koja obuhvata 55 država članica, i koja se prostire “od Vankuvera do Vladivostoka”, kako stoji u OSCE Handbook-u za 2000. godinu. Zaštita ljudskih prava se u ovoj organizaciji posmatra kao važan faktor u očuvanju međunarodnog mira i bezbednosti. Više o Organizaciji za evropsku bezbednost i saradnju na sajtu <http://www.osce.org>.

⁵ Pored Evropske konvencije, Savet Evrope je usvojio veliki broj drugih instrumenata koji se odnose na zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, od kojih su najznačajniji: Evropska socijalna povelja od 1961. (European Social Charter), Evropska povelja za regionalne jezike i jezike manjina od 1992. (European Charter for Regional and Minority Languages), Okvirna konvencija o zaštiti nacionalnih manjina od 1995. (Framework Convention for the Protection of National Minorities), Evropska konvencija o ostvarivanju prava dece od 1996. (European Convention on the Exercise of Children's Rights) i Konvencija o ljudskim pravima i biomedicini od 1997. (Convention on Human Rights and Biomedicine).

⁶ Prava koja su garantovana Evropskom konvencijom su: pravo na život, zabrana mučenja (i drugog nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja i kažnjavanja), zabrana ropstva i prinudnog rada, pravo na slobodu i sigurnost, pravo na pravično suđenje, pravo na kažnjavanje samo na osnovu zakona (zabrana retroaktivnog kaznenog zakonodavstva), pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života, sloboda misli, savesti i veroispovedi, sloboda izražavanja, sloboda okupljanja i udruživanja, pravo na sklapanje braka (i zasnivanja porodice), pravo na delotvorni pravni lek, zabrana diskriminacije (samo u pogledu prava i sloboda garantovanih Evropskom konvencijom).

Veliki uspeh koji je Konvencija postigla na polju zaštite ljudskih prava je posledica rada Evropske komisije za ljudska prava (European Commission on Human Rights) i Evropskog suda za ljudska prava. Zaštita koja je priznata Konvencijom je, tokom vremena, proširavana i unapređivana donošenjem četrnaest protokola. Protokoli 1, 4, 6, 12 i 13 su pretežno materijalnopravne prirode, a ostali regulišu pitanje procedure.⁷ Od ostalih protokola veliki značaj ima Protokol br. 7⁸, a naročito Protokol br. 11.

Protokol br. 11 od 1994, koji je stupio na snagu 1998, dovodi do “revolucije” u oblasti zaštite ljudskih prava, te je stoga potrebno njemu posvetiti posebnu pažnju. Do stupanja na snagu ovog Protokola primena Konvencije je bila poverena Evropskoj komisiji za ljudska prava, Evropskom sudu za ljudska prava i Komitetu ministara (Committee of Ministers). Na osnovu originalnog teksta Konvencije, države ugovornice, kao i svaka osoba, nevladina organizacija ili grupa lica koja tvrde da su žrtve kršenja nekog od prava povređenih Konvencijom, mogli su se obratiti Komisiji predstavkom. Pojedinačne predstavke (osoba, nevladinih organizacija ili grupa lica) su mogle biti podnete pod uslovom da je odnosna država ugovornica prihvatila nadležnost suda u pogledu pojedinačnih predstavki. Komisija je bila kvazi-sudski organ, koji je tražio mogućnost da strane u sporu postignu prijateljsko poravnanje. Ukoliko se nije moglo doći do prijateljskog poravnanja, Komisija je sačinjavala izveštaj o utvrđenim činjenicama i davala mišljenje o meritumu spora. Taj izveštaj je dostavljala Komitetu. Ukoliko je država protiv koje je podneta predstavka prihvatila obaveznu nadležnost Suda, zainteresovana država ugovornica (i to ona čiji je državljanin navodno žrtva, ona koja je pokrenula postupak pred Komisijom i ona protiv koje je podneta žalba) i Komisija su se mogle obratiti Sudu. Odluke Suda su bile obavezne. A ukoliko slučaj nije bio podnet Sudu, Komitet je odlučivao da li postoji povreda odredaba Konvencije i mogao je dosuditi pravično zadovoljenje žrtvi. Ovakav sistem zaštite je bio veoma efikasan, tako da su ova dva organa Konvencije, za oko 40 godina rada, donela veliki broj odluka, kojima je uspostavljena obimna i veoma značajna jurisprudencija.

---

⁷ Protokol br. 1 od 1952. godine odnosi se na zaštitu imovine, pravo na obrazovanje i pravo na slobodne izbore. Protokol br. 4 od 1963. godine odnosi se na zabranu kazne zatvora za dug, slobodu kretanja, zabranu proterivanja sopstvenih državljana i zabranu grupnog proterivanja stranaca. Protokol br. 6 od 1983. godine odnosi se na ukidanje smrtno kazne. Protokol br. 12 od 2000. uvodi princip opšte zabrane diskriminacije. Protokol br. 13 od 2002. zabranjuje smrtnu kaznu, čime ukida čl. 2 Propokola br. 6 koji je dopuštao državama da primenjuju ovu sankciju za dela učinjena za vreme rata ili neposredne ratne opasnosti.

⁸ Ovim Protokolom, uvode se određene proceduralne garantije u pogledu proterivanja stranaca i prava u krivičnim stvarima, kao što je pravo na žalbu, pravo na naknadu za lažnu osudu.

Međutim, usled sve većeg broja predstavki i žalbi, kao i usled povećanja broja država ugovornica, bilo je potrebno stvoriti savršeniji sistem zaštite, koji je uveden Protokolom br. 11. Cilj je bio pojednostavljene strukture, radi skraćivanja vremena postupka i jačanja uloge Suda ukidanjem njegove fakultativne nadležnosti. Na osnovu ovog protokola je stvoren "novi" Evropski sud za ljudska prava, kao stalni organ sa obaveznom nadležnošću (ukida se fakultativna nadležnost Suda), koji je postao operativan 1. novembra 1998, a Evropska komisija je ukinuta. Po novim pravilima, međudržavne žalbe, na osnovu čl. 33 Konvencije,⁹ i dalje postoje, ali je, na osnovu čl. 34 Konvencije, uvedena obavezna nadležnost Suda za sve države ugovornice u pogledu pojedinačnih predstavki.¹⁰ Sve žalbe se direktno podnose Sudu. Na ovaj način pojedinac je postao, po prvi put u istoriji, parnična stranka pred jednim međunarodnim sudom.

Evropski sud za ljudska prava je danas centralni forum na nivou Evrope za zaštitu ljudskih prava.¹¹ Značaj Suda jasno pokazuje broj podnetih žalbi, odnosno predstavki. Prvi spor je iznet pred Sud 1967. godine. Tokom vremena, broj podnetih žalbi, odnosno predstavki, i donetih presuda se povećavao. Primera radi, Komisija je 1981. godine zabeležila 404 predstavke, a Sud 52 žalbe, 1997. godine Komisija je zabeležila 4750 predstavki, a pred Sudom se rešavalo 119 slučajeva. Nakon uvođenja Protokola br. 11, broj žalbi pred Sudom je naglo povećan. Već 1998. godine registrovano je 5979 žalbi, a 2001. godine čak 13858 (povećanje od 130% za 3 godine). Nakon 1990. godine, istočnoevropske zemlje su postale strane ugovornice Konvencije, i veliki broj žalbi je potekao upravo iz ovih zemalja. Danas postoji velika zabrinutost u pogledu efikasnosti sistema kontrole. Ovaj problem je dobio političko priznanje na Evropskoj ministarskoj konferenciji o ljudskim pravima koja je održana 2000. godine u Rimu. Rad na reformi Konvencije je završen 12. maja 2004. usvajanjem Protokola br. 14.¹²

---

⁹ Čl. 33 Konvencije: Svaka Visoka strana ugovornica može ukazati Sudu na svaku povredu odredbi Konvencije ili protokola uz nju za koju smatra da se može pripisati nekoj drugoj Visokoj strani ugovornici.

¹⁰ Čl 34 Konvencije: Sud može da prima predstavke od svake osobe, nevladine organizacije ili grupe lica koje tvrde da su žrtve povrede prava ustanovljenih Konvencijom ili protokolima uz nju, učinjene od strane neke Visoke strane ugovornice. Visoke strane ugovornice obavezuju se da ni na koji način ne ometaju stvarno vršenje ovog prava.

¹¹ Pored Evropskog suda za ljudska prava, određene poslove iz oblasti zaštite ljudskih prava obavljaju i drugi organi Saveta Evrope, i to: Generalni sekretar, Komitet ministara, Parlamentarna skupština i Evropski komesar za ljudska prava (novi organ, stvoren 1999. godine).

¹² Više o procesu reforme, sa tekstom protokola, na sajtu http://www.coe.int/T/E/Human_rights/ECHRReform.asp.

II. Evropski sud pravde (European Court of Justice). – Evropski sud pravde je osnovan 1952. godine, kao organ Evropske zajednice za uglj i čelik (European Coal and Steel Community). Stupanjem na snagu ugovora o osnivanju Evropske ekonomske zajednice (European Economic Community, danas Evropska zajednica (European Community), odnosno Evropske zajednice za atomsku energiju (European Atomic Energy Community), ovaj sud je postao zajednički sud triju zajednica, a 1993. godine, stupanjem na snagu ugovora iz Mastrihta, sud Evropske unije.¹³ Zajedno sa prvostepenim sudom čini pravosuđe Evropske unije.

Evropske zajednice su izvorno nastale kao ekonomske zajednice, sa ciljem da dovedu do ekonomske integracije razvijenih zapadnoevropskih zemalja i njihove obnove nakon Drugog svetskog rata. Zbog toga se ljudska prava ne pominju u osnivačkim ugovorima triju zajednica. Smatralo se da ekonomski razvoj ne može negativno de se odraziti na ljudska prava, i da će zaštita u tom pogledu biti primarno obezbeđena kroz aktivnost Saveta Evrope i njegovih organa, a pre svega Evropskog suda za ljudska prava.

Ovu prazninu je popunio Evropski sud pravde, razvijajući jurisprudenciju u oblasti zaštite ljudskih prava, koja se zasnivala na ustavnim tradicijama država članica u ovoj oblasti. Evolucija u oblasti zaštite ljudskih prava je jasno uočiva ukoliko se u analizu uzmu pojedine presude Suda. U početku je Sud odbijao da se upušta u raspravljanje tog pitanja, da bi vremenom zauzeo fleksibilniji stav. Takav razvoj će biti predstavljen na primeru nekoliko presuda koje je sud doneo.

Kao što je pomenuto, kada se prvi put postavilo pitanje ljudskih prava pred Sudom u slučaju 1/58 Stork, Sud se nije upustio u raspravljanje tog pitanja. Pa, ipak, dva faktora koja su odlučujuće uticala na promenu stava Suda bila su razvoj teorije suprematije komunitarnog prava nad nacionalnim pravom i princip direktnog efekta odluka Suda.

Već 1969 godine, u slučaju 29/69 Stauder v Ulm,¹⁵ Sud je priznao da su “osnovna ljudska prava sastavni deo opštih principa komunitarnog prava, koje štiti Sud”.¹⁶ Na taj način, Sud je priznao da je zaštita ljudskih prava sas-

---

¹³ Tri evropske zajednice čine takozvani prvi stub Evropske unije. Drugi i treći stub su zajednička spoljna i bezbednosna politika (Common Foreign and Security Policy) i saradnja u oblasti pravosuđa i unutrašnjih poslova (Cooperation in the Fields of Justice and Home Affairs). Ovo razlikovanje je potrebno napraviti, budući da se komunitarno pravo, čijim očuvanjem se bavi Evropski sud pravde, odnosi samo na prvi stub.

¹⁴ [1959] ECR 423.

¹⁵ [1969] ECR 419

¹⁶ “The provision at issue contains nothing capable of prejudicing the fundamental human rights enshrined in the general principles of community law and protected by the Court “, paragraf 7 presude.

tavni deo opštih pravnih principa koje je Sud pozvan da štiti. Priznato je pravo svim organima Zajednice, svim fizičkim i pravnim licima da podignu tužbu za poništaj pravnih akata organa Zajednice, donetim u postupku primene komunitarnog prava, ukoliko su oni protivni osnovnim ljudskim pravima. Sud je nastavio da razvija jurisprudenciju u ovoj oblasti u narednim odlukama, od kojih se kao najznačajnije ističu odluke u slučajevima 11/70 Internationale Handelsgesellschaft mbH v Einfuhr – und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel,¹⁷ 36/75 Rutili v Minister for the Interior¹⁸ i C-13/94 P v S and Cornwall County Council.¹⁹

U slučaju 1/70 Internationale Handelsgesellschaft mbH v Einfuhr – und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel, izjašnjavajući se o tvrdnji nemačkog Ustavnog suda da je evropsko komunitarno pravo protivno osnovnim pravima, koje štiti nemački ustav, Evropski sud pravde navodi da “poštovanje osnovnih ljudskih prava sačinjava sastavni deo opštih pravnih principa koje štiti Sud pravde. Zaštita tih prava, budući inspirisana ustavnim tradicijama zajedničkim državama članicama, mora biti osigurana u okviru strukture i ciljeva Zajednice. Stoga se mora utvrditi, u prisustvu sumnji koje je izrazio Verwaltungsgericht (Ustavni sud Nemačke), da li je sistem depozita povredio prava fundamentalne prirode, čije poštovanje mora biti osigurano u pravnom sistemu Zajednice.”²⁰

U slučaju 36/75 Rutili v Minister for the Interior, sud navodi povređene odredbe Evropske konvencije: “U celini uzevši, ova ograničenja vlasti država članica u pogledu kontrole stranaca su specifična manifestacija opštijeg principa, koji je sadržan u članovima 8, 9, 10 i 11 Konvencije o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda, potpisane u Rimu 4. novembra 1950. i ratifikovane od strane svih država članica, i u čl. 2 Protokola br. 4 iste Konvencije, potpisanog u Strazburu 16. septembra 1963, koji obezbeđuju, istim rečima, da se nikakva ograničenja u pogledu prava koja se garantuju pomenutim članovima neće uspostaviti iz razloga nacionalne sigurnosti ili javne sigurnosti, osim onih ograničenja koja su neophodna

---

¹⁷ [1970] ECR 1125.

¹⁸ [1975] ECR1219.

¹⁹ [1996] ECR I-2143.

²⁰ “Respect for fundamental rights forms an integral part of the general principles of law protected by the Court of Justice. The protection of such rights, whilst inspired by the constitutional traditions common to the member states, must be ensured within the framework of the structure and objectives of the Community. It must therefore be ascertained, in the light of the doubts expressed by the Verwaltungsgericht, whether the system of deposits has infringed rights of a fundamental nature, respect for which must be ensured in the Community legal system”, paragraf 4 presude.

za zaštitu tih interesa u demokratskom društvu.”²¹ Ti članovi se odnose na tzv. fakultativna ograničenja (restriktivne klauzule) prava na poštovanje privatnog i porodičnog života, slobode misli, savesti i veroispovesti, slobode izražavanja i slobode okupljanja i udruživanja. U slučaju C-13/94 P v S and Cornwall County Council, odlučujući o potencijalnoj diskriminaciji prema transseksualcima, Sud je uputio na ranije odluke Evropskog suda za ljudska prava: “Evropski sud za ljudska prava je smatrao da se ‘izraz ‘transseksualac’ obično odnosi na onoga koji je, iako pripada fizički jednome polu, ubeđen da pripada drugom; oni često nastoje da ostvare integrisaniji, nedvosmisleniji identitet, podvrgavajući se medicinskom tretmanu i hirurškim operacijama da bi prilagodili svoje fizičke karakteristike svojoj psihološkoj prirodi. Transseksualci koji su se na taj način podvrgli operaciji čine dobro definisanu grupu, koju je moguće identifikovati (presuda od 17 oktobra 1986, u Rees v United Kingdom, paragraf 38, Serija A, No 106).”²² Evropski sud pravde je do sada izgradio praksu u pogledu prava svojine, slobode kretanja, zabrane diskriminacije, slobode izražavanja i udruživanja, nekih proceduralnih prava i zabrane retroaktivnog krivičnog zakonodavstva.²³

---

²¹ “Taken as a whole, these limitations placed on the powers of member states in respect of control of aliens are a specific manifestation of the more general principle, enshrined in articles 8, 9, 10 and 11 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, signed in Rome on 4 November 1950 and ratified by all the member states, and in article 2 of Protocol no 4 of the same Convention, signed in Strasbourg on 16 September 1963, which provide, in identical terms, that no restrictions in the interests of national security or public safety shall be placed on the rights secured by the above-quoted articles other than such as are necessary for the protection of those interests in a democratic society”, paragraf 32 presude.

²² “The European Court of Human Rights has held that “the term ‘transsexual’ is usually applied to those who, whilst belonging physically to one sex, feel convinced that they belong to the other; they often seek to achieve a more integrated, unambiguous identity by undergoing medical treatment and surgical operations to adapt their physical characteristics to their psychological nature. Transsexuals who have been operated upon thus form a fairly well-defined and identifiable group” (judgment of 17 October 1986, in Rees v United Kingdom, paragraph 38, Series A, No 106).”, paragraf 16 presude.

²³ Na sajtu http://europa.eu.int/eur-lex/lex/RECH_jurisprudence.do, prilikom pretrage jurisprudencije Suda (case law) moguće je izabrati pretragu po oblastima (subject matter), od kojih je jedna oblast ljudskih prava. Tu je moguće naći brojne presude koje se odnose na zaštitu ljudskih prava.

Pored delatnosti Suda i ostali organi Unije su se u izvesnoj meri bavili pitanjem ljudskih prava. 1977. godine Savet ministara, Komisija i Evropski parlament su se obavezali Zajedničkom izjavom na poštovanje osnovnih prava izvedenih iz Evropske konvencije. 1989. godine donete su Povelja o osnovnim socijalnim pravima radnika (U Povelji se nabrajaju osnovna socijalna prava radnika, kao što su: sloboda kretanja, zaposlenja i nagrađivanja, obezbeđenje povoljnih radnih i životnih uslova, socijalna i zdravstvena zaštita, bezbednost na radnom mestu, sloboda udruživanja i kolektivnog pregovaranja, profesionalna obuka, jednak tretman muškaraca i žena, informisanje, konsultacija i participacija radnika, zaštita dece i adolescenata, starijih osoba i invalida) i Deklaracija o osnovnim pravima i slobodama Evropskog parlamenta (Ova Deklaracija sadrži najveći broj osnovnih građanskih, političkih i socijalnih prava. Na osnovu nje priznato je pravo svakom građaninu Unije da se obrati Parlamentu pismenom predstavkom zbog kršenja nekog od navedenih prava).

Odluke Suda su imale veliku ulogu i u donošenja instrumenata koji se bave zaštitom ljudskih prava. Kao što je ranije rečeno, ugovori o osnivanju evropskih zajednica nisu sadržali odredbe o zaštiti ljudskih prava. Ipak, treba priznati da je, u sklopu osnovnih sloboda koje su garantovane na teritoriji Zajednice (sloboda kretanja ljudi, kapitala, roba i usluga), bila predviđena zabrana svakog vida diskriminacije s obzirom na državljanstvo i po drugim osnovama, sloboda kretanja, nastanjivanja. Takođe se ukazuje na osnovna socijalna prava, kao i opšti cilj Zajednice u pogledu poštovanja vladavine prava i osnovnih sloboda. Međutim, tek docniji akti sadrže potpunije odredbe. Te odredbe su unete pod uticajem jurisprudencije Evropskog suda pravde. Mاستrihtski ugovor (o osnivanju Evropske unije) po prvi put eksplicitno pominje zaštitu ljudskih prava u čl. 6 st. 2: "Unija će poštovati osnovna prava, kako su garantovana Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, potpisanoj u Rimu 4. novembra 1950, i kako proizlazi iz ustavnih tradicija zajedničkih državama članicama, kao opštim principima komunitarnog prava."²⁴ Kao što se vidi, formulacija ovoga člana je dosta slična formulacijama koje je dao Evropski sud pravde u gorenavedenim presudama. Od značaja je Amsterdamski ugovor, koji proširuje ulogu Evropskog suda pravde u oblasti zaštite ljudskih prava, time što neke od odredbi Mاستrihtskog ugovora dovodi u "prvi stub" Unije (tako potpadaju pod nadležnost Suda). Od posebnog je značaja Povelja o osnovnim pravima u Evropskoj uniji, usvojena na Samitu u Nici decembra 2000,²⁵ koja je postala sastavni deo predloga Ustava Evropske unije, koji će,

---

²⁴ Pored toga, u preambuli stoji da "države članice potvrđuju njihovu povezanost sa principima slobode, demokratije i poštovanja ljudskih prava", kao i "povezanost sa osnovnim ljudskim pravima kako su definisana u Evropskoj socijalnoj povelji i Komunitarnoj povelji o osnovnim pravima radnika". Dalje, u čl. 6 st. 1 Ugovora se kaže da je "Unija zasnovana na principima slobode, demokratije, poštovanja ljudskih prava i osnovnih sloboda, i vladavini prava, principima koji su zajednički svim državama članicama".

²⁵ OJ C 364/1, 18/12/2000. Preambula Povelje ponavlja cilj, koji se sastoji u zaštiti osnovnih prava. Sama Povelja je kodifikacija postojećih prava koja uživaju evropski građani. Ona usvaja holistički pristup ljudskim pravima i sadrži kako građanska i politička, tako i socijalna prava (prava jednakosti i prava solidarnosti), kao i prava građana Unije. U Povelji se posebno naglašava rad Saveta Evrope i Evropskog suda za ljudska prava u pogledu definisanja i tumačenja ljudskih prava.

²⁶ U Preambuli Ustava se pominju "ljudsko dostojanstvo, nepovrediva i neotuđiva prava ljudskog bića, slobode i demokratije, jednakosti i vladavine prava", kao vrednosti koje su inspirisale ustavotvorce i ustavopisce prilikom pisanja Ustava. U prvom delu Ustava, gde je izložena definicija i ciljevi Unije, pominju se "sloboda, demokratija, jednakost, vladavina prava i poštovanje ljudskih prava", kao vrednosti koje su zajedničke svim državama članicama, a na kojima počiva Unija (čl I-2); kao jedan od ciljeva Unije, navodi se i zaštita prava deteta (čl. I-3 st. 2); čl. I-9 nosi naziv Osnovna prava, gde je istaknuto da će "Unija priznati prava, slobode i principe koji se nalaze u Povelji o osnovnim pravima", ističe se da će "Unija poštovati (the Union shall accede) Evropsku konvenciju za ljudska prava i osnovne slobode.

kada (ako) bude stupio na snagu, biti snažan garant zaštite ljudskih prava i osnovnih sloboda, budući da sadrži veliki broj odredbi koje se odnose na priznavanje i zaštitu ljudskih prava.²⁶

Odnos između Evropskog suda za ljudska prava i Evropskog suda pravde

Kao što je istaknuto, danas na tlu Evrope postoje dve jurisdikcije u oblasti zaštite ljudskih prava – jurisdikcija Evropskog suda za ljudska prava i Evropskog suda pravde. Ovakva dihotomija sadrži latentni sukob dvaju jurisdikcija, tako da je moguće da će se uskoro postaviti pitanje hijerarhije između dva pravna sistema.

Dokora se ovo pitanje nije postavljalo. Evropska unija se, pre svega, bavila ekonomskim pitanjima, tj. ekonomskom integracijom država članica, te nije dolazila u sukob sa Savetom Evrope, koji se prvenstveno bavio zaštitom osnovnih ljudskih prava i sloboda. Međutim Evropska unija je iz ekonomske unije prerasla u političku uniju i jedna od oblasti kojom se danas bavi jeste oblast zaštite ljudskih prava. Evropski sud za ljudska prava, organ Saveta Evrope, nije, sa svoje strane, mogao da zanemari činjenicu da i ljudska prava sadrže ekonomski aspekt. Stoga danas dolazi do određenih preklapanja u aktivnosti dva suda.

Najbolji primer ovog preklapanja jesu različita stanovišta koja su dva suda usvojila u pogledu pitanja zabrane davanja informacija u Republici Irskoj o klinikama koje pružaju usluge dobrovoljnog okončanja trudnoće (abortusa) u drugim državama članicama. Naime, u Republici Irskoj je abortus načelno zabranjen, osim u nekoliko slučajeva, kada razlozi medicinske prirode nalažu drugačije postupanje. Odlučujući o ovom pitanju, Evropski sud pravde je u presudi C-159/90 *Society for the Protection of the Unborn child v Grogan* zauzeo stanovište da “medicinski prekid trudnoće... predstavlja uslugu u skladu sa čl. 60 Ugovora”. Međutim, “obezbeđivanje informacije o ekonomskoj aktivnosti, kada informacija nije data od strane lica koje pruža uslugu, već predstavlja samo izraz slobode izražavanja, ne smatra se obezbeđenjem usluga u skladu sa čl. 60 Ugovora. Stoga, nije protivno komunitarnom pravu da država članica, u kojoj medicinsko okončanje trudnoće nije dozvoljeno, zabrani udruženjima studenata da dele informacije o identitetu i lokaciji klinika u drugoj državi članici gde je dobrovoljno okončanje trudnoće zakonom dozvoljeno i o načinima stupanja u kontakt sa ovim klinikama, u slučajevima kada ove klinike nemaju udela u deljenju

tih informacija.”²⁷ Kada se naredne godine isto pitanje postavilo pred Evropskim sudom za ljudska prava, Sud je, u presudi u sporu *Open Door Counselling and Dublin Well Woman v Ireland*, našao da je Irska povredila odredbe Evropske konvencije.²⁸

Dosta nedoumica proizvodi formulacija pojedinih odredbi Mاستrihtskog ugovora i predloga Ustava Unije. U čl. 6 st. 2 Mاستrihtskog ugovora stoji da će “Unija poštovati osnovna prava, kako su garantovana Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, potpisanom u Rimu 4. novembra 1950, i kako proizlazi iz ustavnih tradicija zajedničkih državama članicama, kao opštim principima komunitarnog prava”. Članovi I-9 i II-112 predloga Ustava Evropske unije kažu da će “Unija poštovati Evropsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda” i da će “u onoj meri u kojoj ova Povelja (Povelja o osnovnim pravima Unije, koja je sastavni deo predloga Ustava) sadrži prava koja odgovaraju pravima koje garantuje Konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda, značenje i domet ovih prava biti onakvi kakvi su izneti u Konvenciji”, s tim što “ova odredba ne može sprečiti Uniju da pruži veću zaštitu”.²⁹ Ovakva formulacija bi mogla dovesti do jednog problema specifične prirode. Naime, u pomenu-tim odredbama stoji da će Unija poštovati osnovna prava, kako su garantovana (as guaranteed) Evropskom konvencijom i da će značenje i domet prava koja su izneta u nacrtu Ustava Unije, a ona odgovaraju pravima koja garantuje Konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda, biti onakvi kakvi su izneti u Konvenciji. Postavlja se pitanje da je li Evropski sud pravde, štiteći prava koja su garantovana Konvencijom, dužan da uzme u obzir i shvatanja i mišljenja Evropskog suda za ljudska prava, koji je prvenstveno

---

²⁷ “Medical termination of pregnancy... constitutes a service within the meaning of Article 60 of the Treaty. The provision of information on an economic activity is not to be regarded as a provision of services within the meaning of Article 60 of the Treaty where the information is not distributed on behalf of an economic operator but constitutes merely a manifestation of freedom of expression. As a result, it is not contrary to Community law for a Member State in which medical termination of pregnancy is forbidden to prohibit students associations from distributing information about the identity and location of clinics in another Member State where voluntary termination of pregnancy is lawfully carried out and the means of communicating with those clinics, where the clinics in question have no involvement in the distribution of the said information”, paragraf 2 i 3 sažetka (Summary).

²⁸ Kao oblasti za koje je karakteristično preklapanje nadležnosti dva suda, obično se ističu sloboda ugovaranja, sloboda kretanja i nastanjivanja, zabrana diskriminacije.

²⁹ Čl. I-9: The Union shall accede to the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms; čl. II-112: Insofar as this Charter contains rights which correspond to rights guaranteed by the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, the meaning and scope of those rights shall be the same as those laid down by the said Convention. This provision shall not prevent Union law providing more extensive protection.

pozvan da tumači Konvenciju, ili ta prava može štititi nezavisno od Evropskog suda za ljudska prava. U prvom slučaju se javlja mogućnost da dva suda meritorno odluče na različite načine o jednom istom pitanju, tj. jednom istom pravu. U drugom slučaju, Evropski sud pravde bi izgubio svoju samostalnost i bio bi dužan da prihvati stavove Evropskog suda za ljudska prava kao obavezujuće.

Imajući u vidu ovaj problem u Evropskoj Uniji je pokrenuta debata na pitanje da li Evropska Unija, kao celina može postati država ugovornica Evropske konvencije. Međutim, debata je završena kada je Evropski sud pravde, u svom Mišljenju 2/94 od 28. marta 1996. godine, zauzeo stav da "se mora prihvatiti da Zajednica, imajući u vidu trenutno stanje komunitarnog prava, nije ovlašćena (has no competence) da pristupi Konvenciji."³⁰

Zaključak

Kao što je prikazano, zaštita ljudskih prava u Evropi je izuzetno razvijena, ali ne i jedinstvena. Mehanizam zaštite koji postoji u okviru Saveta Evrope je pokazao svoju efikasnost. Međutim, najveći nedostatak ovog mehanizma jeste taj što Evropski sud za ljudska prava štiti, pre svega, građanska i politička prava, a ostavlja po strani socijalna, ekonomska i kulturna prava. U oblasti zaštite ovih prava dalje se odmaklo u okviru Evropske unije, naročito imajući u vidu odredbe predloga Ustava Evrope, koji garantuje prava solidarnosti i prava jednakosti.

Da li će to dovesti do apsorpcije jednog suda od strane drugog? To je malo verovatno. Pre svega, krug država članica Saveta Evrope, tj. država ugovornica Evropske konvencije je dosta veći od broja država članica Evropske unije. Zaštita koju Evropski sud pravde pruža je stoga teritorijalo uža od zaštite koju pruža Evropski sud za ljudska prava. Dalje, jurisprudencija Evropskog suda za ljudska prava u oblasti zaštite ljudskih prava je daleko razvijenija od jurisprudencije Evropskog suda pravde. Zatim, zaštita koju pruža Evropski sud za ljudska prava je po obimu šira, budući da se ovom Sudu mogu obraćati, pored država, i pojedinci, u svim slučajevima kada smatraju da im je neko pravo, priznato Konvencijom, povređeno. Evropskom sudu pravde se, pored organa Unije i država članica, mogu obratiti i pojedinci ukoliko im je neko od osnovnih prava ili sloboda povređeno nekim aktom koji je donet u postupku primene komunitarnog prava. I na

---

³⁰ "Paragraf 36 Mišljenja.

kraju, Evropski sud pravde je deo jedne celovite ekonomske, političke, socijalne, kulturne integracije, a Evropski sud za ljudska prava jedne uže integracije. Ipak, značaj koji se i danas pridaje ovome Sudu je toliki da on predstavlja simbol zaštite ljudskih prava na evropskom kontinentu.

Odnos ova dva suda se može posmatrati na sledeći način: Evropski sud za ljudska prava jeste "opšti forum", koji može da deluje u svim slučajevima kada su nekom licu povređena prava fundamentalne prirode, garantovana Evropskom konvencijom. Evropski sud pravde je "uži forum", koji, takođe, pruža zaštitu svim licima kojima su povređena osnovna prava garantovana gorenavedenim aktima Unije, ali samo ako su njima ta prava povređena u postupku primene komunitarnog prava. Ukoliko bi se desilo da Evropski sud pravde odbije da pruži zaštitu, lice koje je pretrpelo povredu se može obratiti Evropskom sudu za ljudska prava. Stoga, ova dva suda ne treba posmatrati kao konkurente, već kao partnere u oblasti zaštite ljudskih prava. Zato rešenje za probleme koji se mogu javiti ne treba tražiti u njihovom ukidanju ili apsorpciji, već u koordinaciji i harmonizaciji njihovih aktivnosti.

LITERATURA

1. Dimitrijević, Vojin – Paunović, Milan, *Ljudska prava*, udžbenik, Beograd, 1997.
2. Đerić, Vladimir, "Evropski sud pravde i ljudska prava", *Pravni život*, br.12, 1996, str. 869–879.
3. Jakšić, Aleksandar, *Arbitration and human rights*, Frankfurt am Main; Berlin; Bern; Bruxelles; New York; Oxford; Wien, Lang, 2002.
4. Paunović, Milan, *Jurisprudencija Evropskog suda za ljudska prava*, Beograd, 1993.
5. Paunović, Milan, *Osnovi ljudskih prava – izvornik i pojmovnik*, Beograd, 2002.
6. Paunović, Milan – Krstić, Ivana, "Povelja o osnovnim pravima u Evropskoj uniji", *Arhiv za pravne i društvene nauke*, Beograd, br. 4/2000, str. 555–562.
7. Smith, Rhona K. M, *Textbook on international human rights*, Oxford university press inc, New York, 2003.
8. Vajdenfeld, Verner – Vesels, Wolfgang: *Evropska Unija od A do Š* – priručnik za evropsku integraciju.

Internet stranice:

<http://www.echr.coi.int>

<http://www.echr.coe.int/Convention/webConvenENG.pdf>

<http://www.curia.eu.int>

http://www.europa.eu.int/comm/external_relations/human_rights

<http://ue.eu.int/df/default.asp?lang=en>

Ugljesa Grusic

Europe and Human rights: European Court of Human Rights
and European Court of Justice

Summary

This article encompasses three parts.

The first part, "European Court of Human Rights and European Court of Justice- the development of mechanisms of protection of human rights and the jurisprudence in the field of the protection of human rights", elaborates on two different approaches in the field of human rights protection. The first one, established by the European Convention for the Protection of Human rights, is used by the European Court of Human Rights, which is the Court of the Council of Europe. This Court was created with the sole task of protecting human rights in Europe. Therefore, its jurisprudence in this field is large and very important. The second approach is used by the European Court of Justice, which is the Court of the European Union. Primary purpose of this Court was not the protection of human rights, but the enforcement of the legal order of the European communities. However, in time, the scope of activities of this Court has changed and widened, and today includes, among other things, the protection of human rights. This evolution is portrayed with examples of cases dealt by the Court.

The second part, "The relationship between the European Court of Human Rights and the European Court of Justice", deals with the problem of overlapping jurisdictions between the two courts. Before the European Court of Justice started to interfere in the human rights protection, two jurisdictions were clearly separated. However, in recent years the demarcation line has shifted. What are the consequences of this?

The third, and the last part, "The conclusion", summarizes the main points and arguments of the article. The European Court of Human Rights is referred to as the "general forum", and the European Court of Justice as the "special forum" in terms of the human rights protection.

Key words: Human Rights, European Court of Justice, European Court of Human Rights.

Ana Toskić

Tutorka: dr Milica Delević-Đilas

Fakultet političkih nauka u Beogradu

UTICAJ STRANAKA EKSTREMNE DESNICE U EVROPSKOM PARLAMENTU NA EVROPSKE INTEGRACIJE

*“The specter of fascism is constantly hovering over America,
but always seems to land in Europe”*

Tom Wolfe

Uvod

Evropa se trenutno suočava sa nizom pitanja koja će u potpunosti odrediti njenu političku budućnost. Evropa (odnosno, Evropska unija) je došla u priliku da “napravi džinovski iskorak” i da “konačno preuzme svoju ulogu na svetskoj pozornici” (Romano Prodi). Istovremeno se, potpuno paradoksalno (?), na društvenoj i političkoj sceni starih članica Unije (svojevremeno, motora evrointegracija), pojavljuju akteri koji oživljavaju vrednosti ideologije koja je četrdesetih godina prošlog veka ozbiljno ugrozila opstanak čovečanstva.

Porast nacionalizma i ksenofobije u “staroj Evropi” uzrokovan je, dobrim delom, otvaranjem granica i prilivom migranata i, u novije vreme, rastom nezaposlenosti i socijalnih kriza. Stoga su ekstremno desničarske grupe, pokreti i stranke sve jače u starim članicama EU u poslednjoj deceniji. Štaviše, oni su postali sastavni deo političke svakodnevnice Evrope, a ekstremno desničarske političke partije učestvuju (sa uspesima koji nisu zanemarljivi) u izbornim trkama, i na nacionalnom i na evropskom nivou. Ovaj rad će pokušati da objasni razloge neočekivanog (?) uspona “staroevropske ekstremne desnice”, njene vrednosno-političke osnove, način organizovanja, povezivanja i rada na “evropskom nivou” (pre svega unutar Evropskog parlamenta i tokom kampanja za evropske izbore). Ovaj rad baviće se i odnosom desnih ekstrema prema aktuelnom evropskom trenutku i analizirati realne domašaje njihovih političkih aktivnosti.

Definisanje osnovnih pojmova

1. Ekstremna desnica (problem definisanja, odlike, pojavni oblici)

Sveobuhvatna i precizna definicija ekstremne desnice ne postoji. Ekstremna desnica ima različite pojavne oblike i pokušaji njenog definisanja svode se na navođenje niza kriterijuma ili osobina koji te oblike karakterišu. Tako, na primer, nemački politikolozi Jurgen Falter i Siegfried Schumann daju listu od deset komponenti koje smatraju za osnov ekstremno desničarskog mišljenja u Evropi. Između ostalog, navode:

- ekstremni nacionalizam,
- anti-komunizam,
- načelo "zakona i reda",
- anti-amerikanizam.

Ovakva definicija teško je prihvatljiva iz više razloga: anti-komunizam ne može se posmatrati kao jedno od glavnih obeležja ekstremnog nacionalizma u vreme kada komunizam nije više dominantna pretnja liberalnim demokratijama; takođe, anti-amerikanizam, kao jedan od elemenata ekstremne desnice, navodi na pogrešan zaključak da takvih pojava u SAD nema. Ipak, ekstremni nacionalizam i načelo "zakona i reda", nezaobilazni su elementi ekstremno desničarskih ideologija i programa.

Sociolog Wilhelm Heitmeyer navodi dosta prihvaćenu teoriju dez-integracije i tvrdi da su promena uloge pojedinca u društvu i prodiranje načela kapitalizma u sve aspekte života doveli do osećaja nesigurnosti i neefikasnosti pojedinca, koji biva privučen širokim obećanjima ekstremne desnice. Međutim, protržišna orijentisanost nekih stranaka ekstremne desnice (npr. Švedska narodna stranka, SVP) govori da se ni ova definicija ne može uzeti kao apsolutna.

Najbolje je držati se definicija koje određuju pojam ekstremne desnice na osnovu njegovog odnosa prema modernizaciji. Modernizaciju ovde treba shvatiti kao:

- a) povećanje autonomije pojedinca (mogućnost promene društvenog položaja/ statusa i fleksibilnost društvenih uloga),
- b) odigravanje procesa funkcionalne diferencijacije društva segmentacija društva i porast autonomije društvenih podsistema (Dieter Rucht, 1994).

Na osnovu toga, ekstremna desnica definiše se kao ekstremni, radikalni napor da se spreče pomenuti procesi društvenih promena. Nasuprot društvenoj diferencijaciji stoji nacionalno definisana zajednica; nasuprot individualizaciji stoji povratak tradicionalnoj ulozi i statusu pojedinca u društvu.

Ekstremna desnica želi vladavinu naroda, ali, umesto demokratije, teži etnokratiji. Nacionalistički mit, kao temelj ideologije ekstremne desnice, podrazumeva nastojanje da se formira ideja nacije i nacionalne pripadnosti kroz radikalizaciju etničkih, religijskih, kulturnih i političkih kriterijuma za isključenje iz zajednice, sve u cilju njene homogenizacije.

Dva su osnovna kriterijuma za razlikovanje pojavnih oblika ekstremne desnice: ideološki i organizacioni, pa se izdvajaju tri ideološka i tri organizaciona tipa ekstremne desnice. Ideološki tipovi ekstremne desnice razlikuju se na osnovu primenjenog koncepta nacije i tzv. ekskluzivnih kriterijuma. To su: autoritarno-fašistički, rasističko-etnocentrični i ultranacionalističko-religiozni (fundamentalistički).

Organizacioni tipovi razlikuju se po svom odnosu prema institucionalnom političkom sistemu i moći. To su: političke partije, grupe koje učestvuju u političkoj borbi (konačno i na izborima) i trude se da osvoje vlast; društveni pokreti (npr. Blood and Honour, Combat 18, Obraz itd.), koji se ne bore za vlast ali ipak nastoje da javnost pridobiju za svoje stavove i mobilišu na osnovu izraženog kolektivnog identiteta; sociokulturni miljei i manje grupe (npr. "grupa" koja se okupila sa namerom da prekine skup seksualnih manjina u Beogradu, juna 2001. godine), koje nemaju formalnu organizacionu strukturu, ali ipak poseduju snažan i ekstreman kolektivni identitet (kao osnov za česte militantne incidente).

U zemljama EU, ekstremna desnica prisutna je u svim pojavnim oblicima. Međutim, u starim članicama EU, državama sa dugom demokratskom tradicijom i stabilnim institucijama, i ekstremna desnica je primorana da prihvati "pravila igre" (rules of the game), pa se najčešće javlja u formi političkih stranaka. U ovakve stranke u Zapadnoj Evropi ubrajaju se Le Penov (Jean-Marie Le Pen) Nacionalni front (Front National, FN), Slobodarska partija Austrije (Freiheitliche Partei Österreichs, FPÖ)¹ u Austriji, Danska narodna stranka, (Dansk Folkeparti), Nacionalni savez (Allianza Nazionale) i Severna liga (Lega Nord) u Italiji, Flamanski interes (Vlaams Belang, VB) u Belgiji, itd.

---

¹ Na čelu FPÖ doskoro je bio Jerg Haider, koji je osnovao novu stranku – Savez za budućnost Austrije.

---

2) Evropski parlament

O značaju Evropskog parlamenta (EP) najbolje govori činjenica da je to jedini direktno izabrani organ u Evropskoj uniji, ali i u međunarodnoj zajednici uopšte. Sa razvojem Unije i njenih ovlašćenja, rastao je značaj i širile su se nadležnosti Parlamenta.

U procesu evropskih integracija, uloga EP se može posmatrati sa dva ključna aspekta: proširenje EU i produbljivanje odnosa u EU.

Uloga EP u procesu proširenja EU

Kroz jednu od svojih zakonodavnih procedura – postupak davanja saglasnosti (član 49. Ugovora o EU) – EP dobio je pravo veta prilikom primanja novih članica u EU i zaključivanja međunarodnih ugovora o pridruživanju. Naime, kada neka evropska država traži da postane članica EU, podnosi svoj zahtev Savetu. Savet o tome odlučuje jednoglasno, posle savetovanja sa Komisijom i nakon pribavljene saglasnosti Parlamenta. Parlament daje saglasnost apsolutnom većinom svojih članova (Dr Gordana Ilić-Gasmi, 2004). Ostalim institucijama EU u interesu je da Parlament uključe i u prethodne faze postupka prijema novih članica. Stoga EP učestvuje u procesu proširivanja i kroz brojne druge aktivnosti: konferencije Predsednika EP i predsednika parlamenta zemalja kandidata za članstvo, rad Komiteta za spoljne poslove, ljudska prava, zajedničku bezbednosnu i odbrambenu politiku, rad Komiteta stručnjaka (zaduženih za pojedine oblasti u procesu pridruživanja), rad Zduženih parlamentarnih komiteta (u okviru kojih se poslanici EP redovno sastaju sa predstavnicima srodnih stranaka iz zemalja kandidata), saradnju sa nacionalnim parlamentima država kandidata. U okviru Parlamenta, Komitet za spoljne poslove zadužen je za koordinaciju aktivnosti u oblasti proširenja i politički je odgovoran za rad EP na tom pitanju.

Saglasnost EP neophodna je i za zaključivanje pratećih dokumenata uz sporazume o prijemu novih članica i sporazume o pridruživanju (u vidu revizija i dopuna), kao i za finansijske protokole na osnovu svojih budžetskih ovlašćenja.

Uloga EP u procesu produbljivanja odnosa u EU

EP ima značajnu ulogu u donošenju odluka i kreiranju politika u EU koja se pre svega ogleda kroz njegova zakonodavna ovlašćenja. EP ova

---

ovlašćenja deli sa Savetom EU, i ona obuhvataju četiri vrste postupaka: konsultacije, saradnju, saodlučivanje i postupak saglasnosti EP.

Procedura konsultacija primenjuje se u brojnim oblastima donošenja komunitarnih akata: pravila funkcionisanja strukturnih fondova u cilju ekonomske i socijalne kohezije, okvirni program za istraživanje i tehnološki razvoj i zajednička preduzeća za izvršavanje istraživačkog programa, tehnološkog razvoja i zajedničkog nastupanja država članica, akcije Zajednice u oblasti zaštite životne sredine, harmonizacija zakonodavstva u oblasti poreza na promet i ostalih posrednih poreza. Procedura saradnje EP i Saveta primenjuje se u oblastima socijalne politike, obrazovanja i obuka, zaštite sredine, propisa u vezi ekonomsko-monetarne unije itd. Saodlučivanje EP i Saveta primenjuje se u oblastima funkcionisanja jedinstvenog tržišta, slobodnog kretanja radnika, istraživanja, zdravstva, kulture i dr. Značaj ovog postupka je pre svega u činjenici da se, po prvi put, zakonodavna ovlašćenja vrše i u ime EP (akte usvojene ovom procedurom potpisuju predsednik Saveta i predsednik EP). Pored pomenutih pitanja proširenja, procedura davanja saglasnosti EP primenjuje se i pri regulisanju zadataka i ovlašćenja Evropske centralne banke (ECB), organizacije i ciljeva Strukturnog i Kohezionog fonda, i sl.

U oblastima zajedničke spoljne i bezbednosne politike i oblastima pravosuđa i unutrašnjih poslova (drugi i treći stub), EP je zadržao političko-savetodavnu ulogu.

Pored zakonodavnih, EP ima i budžetska (pravo da odlučuje o svim izdacima koji ne potiču iz obaveza utvrđenih komunitarnim propisima, administrativnim troškovima komunitarnih institucija i ovlašćenja u vezi operativnih rashoda iz fondova Zajednice) i kontrolna ovlašćenja (koja obuhvataju odnose EP sa Savetom i Komisijom), čime se njegova uloga znatno približava ulozi nacionalnih parlamenata.

Izbori i unutrašnja organizacija EP

Na osnovu navedenog, može se uvideti da EP ima značajnu ulogu u procesima odlučivanja u EU. Međutim, EP je još uvek u senci nacionalnih parlamenata država članica, pa se često ističe pojava demokratskog deficita EP. Naime, smatra se da bi nadležnosti EP trebalo da budu šire, s obzirom na činjenicu da se poslanici EP (MEPs) biraju na direktnim izborima u državama članicama. Prvi izbori za EP održani su 7. i 10. juna 1979, na osnovu Akta o izboru poslanika u EP (Brisel, 1976). Od tada, izbori su održani još pet puta (1984, 1989, 1994, 1999. i poslednji 2004. godine), s obzirom da

mandat parlamentaraca (MEPs) traje 5 godina. Broj poslanika, prirodno, rastao je sa proširenjima EU, pa je ugovorom u Nici ovaj broj promenjen sa 626, na 732 poslanika. Sedište EP je u Strazburu, gde se održavaju redovna zasedanja, Generalni sekretarijat je u Luksemburgu, dok se sastanci komiteta i radnih grupa, kao i vanredna zasedanja, održavaju u Briselu.

Nadnacionalni karakter EP izražen je kroz njegovu unutrašnju organizaciju. Naime, poslanici u EP su grupisani po političkoj, a ne nacionalnoj, pripadnosti. Partijsku grupu, na osnovu člana 29. Poslovnika EP (The Rules of Procedure) može formirati najmanje 19 poslanika, izabranih u najmanje petini članica EU (dakle iz bar 5 zemalja).

Poslednji izbori za EP održani su u junu 2004. godine, i u ovom sazivu Parlamenta funkcioniše sedam partijskih grupa: grupa Evropskih narodnih partija – Evropskih demokrata (EPP – ED, 268 MEPs), grupa Partije evropskih socijalista (PES, 200 MEPs), grupa Alijanse liberala i demokrata za Evropu (ALDE, 88 MEPs), grupa Zelenih – Evropske slobodne alijanse (GRE – EFA, 42 MEPs), grupa Evropske ujedinjene levice – Nordijske zelene levice (EUL – NGL, 41 MEPs), grupa partije Nezavisnost i demokratija (IND – DEM, 37 MEPs), grupa Unije za Evropu nacija (UEN, 27 MEPs). I u ovom sazivu postoje tzv. nezavisni poslanici, koji ne pripadaju ni jednoj partijskoj grupi (NA – non-affiliated MEPs), trenutno ih je 29.

3. Ekstremna desnica u EP i njen uticaj na evropske integracije

Organizacija ekstremne desnice u Evropskom parlamentu

Prva parlamentarna grupa poslanika nacionalističke orijentacije u EP formirana je nakon drugih izbora, 1984. godine, pod imenom Evropska desnica (The European Right), a činili su je poslanici Le Penovog Nacionalnog fronta, italijanskog Socijalnog pokreta (MSI) i jedan poslanik grčke EPEN partije. Ova grupa prestaje da postoji posle izbora 1994, a u međuvremenu je formirana grupa Evropa nacija (Europe of Nations), koja 1999. menja ime u Unija za Evropu nacija (Union for Europe of Nations). Iako uglavnom okuplja stranke desnice, glavno obeležje ove grupe je evro-skepticizam. Njeni poslanici, stoga, ređe ističu svoje nacionalističke stavove, baveći se uglavnom kritikom EU i iznošenjem razloga za istupanje njihovih država iz EU. Konačno, poslanici Radikala Italije i Nacionalnog fronta pokušavaju da formiraju tehničku grupu, jula 1999. Međutim, član 29-1 Poslovnika EP predviđa da stranke koje formiraju grupu mora odlikovati određeni stepen političko-ideološke srodnosti, pa Parlament donosi odluku da ova grupa ne

---

ispunjava taj zahtev. Od tog pokušaja, poslanici stranaka ekstremne desnice pripadaju različitim grupama, a najčešće funkcionišu kao nezavisni poslanici.

U trenutnom sazivu EP, poslanici stranaka ekstremne desnice članovi su grupe Unije za Evropu nacija (toj grupi pripadaju: italijanska Alleanza Nazionale, irska Fianna Fáil Party, Dansk Folkeparti iz Danske, poljska Prawo i Sprawiedliwość, Tēvzemei un Brīvībai/LNNK iz Letonije i litvanske partije Liberalų demokratų partija i Valstiečių ir Naujosios demokratijos partijų sąjunga/ VNDPS). Kao nezavisni poslanici, deluju parlamentarci "najeksternijih" desničarskih stranaka (Front National, Vlaams Belang, FPÖ, italijanski Movimento Sociale Fiamma tricolore, Partito Socialista Nuovo i Alternativa sociale: Lista Mussolini (na čelu sa Alesandrom Mussolini, unukom Benita Musolinija), poljska Samoobrona, slovačka Hnutie za demokratické Slovensko, britanske Democratic Unionist Party – Northern Ireland i Independent Party – UKIP), kao i poslanici nezavisnih lista.

Iako prema Poslovniku EP imaju pravo na sopstveni Sekretarijat, pravo da delegiraju dva svoja predstavnika na sastanke Konferencije Predsednika, bez prava glasa, kao i pravo da imenuju članove komiteta i delegacija, nezavisni poslanici imaju uža prava od poslanika koji pripadaju nekoj parlamentarnoj grupi. S obzirom da "srž" ekstremne desnice u EP čine upravo ovi poslanici, ekstremnoj desnici znatno je ograničena mogućnost da ostvari veći uticaj na rad i odluke Parlamenta koje se odnose na evropske integracije. Ipak, otvorene su različite opcije vršenja političkog uticaja, pa poslanici stranaka ekstremne desnice ovaj uticaj ostvaruju više na samim zasedanjima kroz debate, prigovore na proceduru ili demonstracije, nego kroz rad komiteta i delegacija. Van Parlamenta, politički uticaj ostvaruje se uglavnom tokom predizbornih kampanja, i za evropske i za nacionalne izbore.

Izbori – stvarni ili prividni indikator snage ekstremne desnice?

Izlaznost na evropskim izborima po pravilu je niža od izlaznosti na nacionalnim izborima, pa se često postavlja pitanje stvarne snage ekstremne desnice u EU. Svakako da razlike u izlaznosti između pojedinih zemalja postoje, ali su se neke okolnosti pokazale kao nepogrešivi indikatori izlaznosti na evropskim izborima. To su: postojanje sistema obaveznog glasanja u zemlji, vreme koje je preostalo do narednih nacionalnih izbora, kao i da li se radi o prvim ili nekim narednim izborima za EP. Zemlje sa sistemom obaveznog glasanja imaju u proseku 33% veću izlaznost od onih u

kojima je glasanje dobrovoljno; izlaznost je, generalno, niža za 3% za svaku preostalu godinu do nacionalnih zбора; na prvim izborima za EP, u svakoj zemlji izlaznost je bila u proseku viša za 8,2% nego na narednim izborima (Mark Frenklin, *European elections and European Voter*; European Union: Power and Policy Making, edited by J. Richardson, 2001).

Iako za birače ekstremnih stranaka važi pravilo da su “poslušniji” od glasača mainstream partija, utvrđena je nepogrešiva veza između uspeha stranaka ekstremne desnice na evropskim i nacionalnim izborima (osim, naravno u slučaju onih stranaka koje učestvuju samo na jednim, ili drugim izborima). Analiza nacionalnih izbornih rezultata stranaka ekstremne desnice u Evropi, pokazala je da tri stranke učestvuju u vlasti – Alleanza Nazionale, Lega Nord i FPÖ; Danska narodna stranka (DF) ocenjena je kao stranka sa koalicionim potencijalom, VB i FN kao mogući “ucenjivači vlasti”, a ostale stranke ekstremne desnice u Zapadnoj Evropi kao marginalne. Pomenute stranke su na poslednjim evropskim izborima dobile svoje predstavnike i u EP.

Karakteristika je stranaka ekstremne desnice da u izbornim kampanjama ističu pitanja od “nacionalnog značaja”. I u slučaju evropskih izbora, ove stranke bave se više unutrašnjim pitanjima, uz, naravno naglašeni evro-skepticizam. Uz brojne razlike koje postoje između pojedinih stranaka ekstremne desnice u starim članicama EU, može se izdvojiti nekoliko osnovnih pitanja na osnovu kojih one motivišu glasače i dobijaju glasove na evropskim izborima. Najčešće, to su: opšti negativan stav prema politici i političarima, zakon i red (“law and order”), imigracija i Evropska unija, tj. pitanja proširenja i produbljenja odnosa u EU. Što se tiče ekonomskih pitanja, razlike među strankama ekstremne desnice su velike (variraju od protekcionističkih do “umereno liberalnih”). Pored toga, ekonomija je uglavnom sporedna tema ovih stranaka. Politikolog Cas Mudde tvrdi da je nacionalizam osnov ideologija stranaka ekstremne desnice, pa im je ekonomija, u najboljem slučaju, sekundarna tema. Ove partije uglavnom nude “šovinistički program ekonomskog blagostanja” (po njemu se i one stranke koje su podržavale tržišnu orijentisanost nacionalnih privreda, npr. FN, sada zalažu za ekonomski protekcionizam). U ostalim pitanjima, sličnosti su veće. Istraživanja prirode uspeha ekstremne desnice u Zapadnoj Evropi koje je vršila Elisabeth Ivarsflaten (Nuffield College), pokazala su da su glasači ovih stranaka nezadovoljni politikom i skeptični prema potencijalu pojedinca da utiče na političke procese. Stoga ekstremna desnica u kampanjama ističe svoj prezir prema politici i kritikuje političare, optužujući ih najčešće za korupciju. Potrebu za zakonom i redom stranke ekstremne desnice

---

ističu u svojim programima u vidu zahteva za jačanjem policijskih snaga, pooštavanjem sankcija za sve vrste delikata, ponovnim ustanovljavanjem smrtne kazne, kriminalizacijom abortusa i sl. Na čelu FPÖ doskoro je bio Jerg Haider, koji je osnovao novu stranku – Savez za budućnost Austrije.²

Kontrola imigracije, repatrijacija ilegalnih imigranata i prioritet državljana u pristupu poslovima i socijalnoj zaštiti, jedinstven su stav svih stranaka ekstremne desnice u EU. Na osnovu toga, posmatrajući tipologiju pojava oblika ekstremne desnice, gotovo sve stranke ekstremne desnice u EP mogu se svrstati u rasističko-etnocentrični tip. Jačanju ovakvih stavova, naročito je doprineo rast nezaposlenosti u starim članicama EU. Na predsedničkim izborima 1995. godine, Le Pen je predložio “udaljavanje” 3 miliona ne-evropljana iz Francuske, “humanim i dostojanstvenim merama”. U manifestu Vlaams Belang-a Na čelu FPÖ doskoro je bio Jerg Haider, koji je osnovao novu stranku – Savez za budućnost Austrije³ navodi se da ova stranka, zarad zaštite i odbrane kulturnog identiteta flamanskog naroda, odbacuje ideju multikulturalizma. Od stranaca i imigranata se očekuje da se prilagode nacionalnom zakonodavstvu, da prihvate moral i vrednosti Flandrije, kao i tradiciju i principe evropske civilizacije (razdvajanje crkve i države, demokratiju, slobodu govora, jednakost muškaraca i žena). Ukoliko imigranti to odbiju, primeniće se mere repatrijacije. Takođe se navodi da su biračka prava rezervisana samo za državljane.

Odnos ekstremne desnice prema EU

Odnos ekstremne desnice prema EU može se posmatrati kao odnos prema jednom od vidova procesa modernizacije. U tom smislu, stranke ekstremne desnice u EP zalažu se za jačanje nacionalne države (nasuprot tendencijama ograničenja njenog suvereniteta u EU), a pojedinca vide samo kao deo zajednice (porodice, nacionalne, etničke, verske grupe, i sl.).

---

² U lokalnoj vlasti, FN preusmerio je sredstva, sa socijalnih davanja za imigrante i kulturnih aktivnosti označenih kao “anti- porodične” ili multikulturalne, na jačanje lokalnih policijskih snaga; u Vitrolu je duplo povećan broj pripadnika policije koji su tokom izborne kampanje ubili sedamnaestogodišnjeg Ibrahima Alija, uvedena je nagrada od 500 eura za svako rođeno francusko dete, a direktor bioskopa otpušten je jer je prikazivao film o AIDS-u i homoseksualcima.

³ Vlaams Belang nastao je prošle godine, posle zabranjivanja stranke Vlaams Blok, odlukom Vrhovnog suda Belgije; Međutim, sama stranka, njeni principi, program i vodstvo, pa čak i skraćenica, ostali su isti, samo je izmenjen naziv.

Zanimljivo je da svoje stavove o proširenju i produbljivanju odnosa u EU poslanici ekstremne desnice retko iznose u Evropskom parlamentu, a da upravo na tim pitanjima dobijaju veliku podršku glasača na evropskim izborima. Za vreme tzv. Istorijske debate o proširenju, novembra 2002. godine, poslanici ekstremne desnice retko su uzimali reč. U svojim izlaganjima uglavnom su isticali neuređenost i neefikasnost poredaka budućih članica, pre svega bivših komunističkih zemalja, i izražavali bojazan za budućnost nacionalnih i regionalnih ekonomija. Često je pominjan i mogući rast korupcije i, naravno, nezaposlenosti. I pored toga, poslanici ekstremne desnice podržali su proširenje, ali ono nikako ne bi trebalo da obuhvati nehrišćanske i "neevropske" zemlje. Mario Borghezio, poslanik italijanske Lega Nord, rekao je u okviru debate da Turska nije deo Evrope, istorijski, geografski i politički, i da ne zadovoljava kopenhagenske političke kriterijume, pre svega u oblasti ljudskih prava, verskih i drugih fundamentalnih sloboda; "Smatramo da je politička unija sa Turskom nemoguća, između ostalog i zbog činjenice da će, ukoliko Turska postane deo Evrope, Unija imati direktne granice sa Irakom, Iranom i Sirijom".

Van Parlamenta, ekstremna desnica je mnogo glasnija, ali nema jedinstven stav o proširenju EU (osim u odnosu na pitanje Turske). Jerg Haider zalaže se za brzi pristup zemalja Jugoistočne Evrope, ali je, naravno, protiv ulaska Turske u EU. Njegov naslednik na čelu FPÖ, Hajnc-Kristijan Strahe kaže da "zemlje kao Bugarska i Rumunija nemaju šta da traže u EU u narednih 20 godina, a Turska ni za 100 godina". Vlaams Belang u svom programu ne pominje Tursku, i mogućnost njenog pristupa EU, ali ističe stav da teritorija Evropske unije ne bi smela da pređe granice Evrope. U svim ovim strankama Evropsku uniju vide isključivo kao zajednicu hrišćanskih država.

Stranke ekstremne desnice zalažu se ili za izlazak iz EU (na primer, britanska UKIP), ili za preraspodelu suvereniteta u korist nacionalnih država. Svoj otpor prema EU i produbljivanju odnosa u okviru nje, ove stranke zasnivaju na kritici "nagomilane i neefikasne briselske birokratije" i potrebi za zaštitom nacionalnih interesa. Front National zalaže se za jačanje nezavisnosti Francuske ne samo u odnos na EU, već i ostale međunarodne organizacije. Le Pen smatra da je "Evropa izvor svih zala: nemaštine, nezaposlenosti i drugih". Vlaams Belang vidi u saradnji između evropskih država istorijsku mogućnost za ostvarenje mira, stabilnosti i prosperiteta, ali je protiv birokratizacije i tendencije Unije da zalazi tamo gde treba sačuvati suverenitet naroda. U programu UKIP-a, EU je nazvana političkim projektom kreiranim da preuzme kontrolu nad svim bitnim funkcijama nacionalnih

---

vlada. UKIP se bori za istupanje Velike Britanije iz EU, jer je smatra “nedemokratskim, korumpiranim i nereformskim sistemom”. Ian Paisley, MEP i lider Democratic Unionist Party iz Severne Irske (inače, osnivač Slobodne prezbiterijanske crkve Severne Irske) svojevremeno je nazvao EEZ “papskom zaverom i nevestom antihrista”. Paisley svojim kritičarima odgovara da je mandat u EP prihvatio zato što mu je “Bog rekao da sedi među onima koji jedu žabe (Francuzi) i gutačima puževa (Belgijanci)”.

Većina stranaka ekstremne desnice organizovala je kampanje protiv uvođenja evra kao jedinstvene monete, videvši u njemu poslednji stadijum ekonomske zavisnosti i uzrok nestabilnosti nacionalnih ekonomija. Na primer, ova kampanja je uspela u Švedskoj, na referendumu 2003. godine, što je još jedan od pokazatelja da stranke ekstremne desnice vrše veći uticaj na nacionalnom, nego na evropskom nivou. Ovo se objašnjava i činjenicom da su u ovakvim, anti-evropskim kampanjama, ekstremni desničari često udruženi sa ostalim evro-skepticima: strankama krajnje levice i nekim strankama zelenih (primer: Švedska). Međutim, formalno povezivanje ovih grupa u Evropskom parlamentu nije moguće – među njima ne postoji potrebna politička srodnost; pri tom i zeleni i krajnja levica imaju dovoljan broj poslanika za formiranje sopstvenih parlamentarnih grupa.

Trenutno, ekstremna desnica, iz sasvim razumljivih razloga, ne gleda sa odobravanjem na evropski Ustav – “rodni list Sjedinjenih Evropskih Država” (Hans Martin Bury, nemački ministar za Evropu) i “dokument koji razgrađuje poslednje ostatke nacionalnih/nacionalističkih politika” (Miguel Anhel Moratinos, ministar inostranih poslova Španije). Stoga evropska ekstremna desnica (pokušava da) organizuje vrlo ozbiljne kampanje protiv usvajanja evropskog Ustava. Hajnc-Kristijan Strahe, pozvao je Parlament da glasa protiv Ustava, uz izjavu da bi Austrija trebalo da istupi iz Evropske unije, ako se nastavi sa “centralizmom” Brisela. Ovaj poziv su prihvatila svega 3 poslanika Donjeg doma austrijskog parlamenta. I pored najave velikog prvomajskog skupa ove godine, na trgu Opera u Parizu okupilo se samo nekoliko hiljada građana, dajući podršku Le Penu protiv evropskog Ustava i ulaska Turske u EU. I pored toga, ishod referenduma u Francuskoj može imati dugoročan i presudan uticaj na dalje procese evropskih integracija.

4. Zaključak

Iako na nacionalnom nivou neke od stranaka ekstremne desnice u starim članicama EU učestvuju u vlasti (uglavnom u koalicijama), njihova snaga u Evropskom parlamentu nije značajna. Razjedinjena i nedovoljno organizovana ekstremna desnica ne može izvršiti veći uticaj na donošenje odluka u Evropskoj uniji, samim tim ni na odluke koje se tiču daljih evropskih integracija. Stavovi ovih stranaka u EP najekstremniji su po pitanjima zaštite suvereniteta nacionalnih država i prijema novih članica, pre svega, Turske. U prvom slučaju, nadležnost je u rukama nacionalnih parlamenata država članica (u kojima se, ukoliko želi ostvariti svoje ciljeve, ekstremna desnica mora osloniti na koalicije). O prijemu novih članica i zaključivanju sporazuma o pridruživanju odlučuje se procedurom davanja saglasnosti EP, u kojoj, sa trenutnim brojem poslanika, ekstremna desnica ne može presudno da utiče. Ni ostale procedure koje uključuju EP u donošenje odluka, ne daju strankama ekstremne desnice mogućnost da značajno menjaju odluke i politike Unije.

Međutim, politička poruka koju šalje ekstremna desnica ima dalekosežnije posledice. Sâmo prisustvo ovih stranaka u Evropskom parlamentu, "najdemokratskijoj evropskoj instituciji", navodi na razmišljanje da prisustvujemo jednoj vrsti legitimizacije ekstremizma u Evropi. Istovremeno, usled porasta evro-skepticizma u starim članicama EU, teško je izbeći stalno preispitivanje mogućnosti ostvarenja koncepta multikulturalne i multikonfesionalne, ujedinjene Evrope.

Imajući u vidu prethodna iskustva Evrope sa naci(onali)stičkim projektima (sličnim onima za koje se bori današnja ekstremna desnica), kao i dugoročni značaj evropskih procesa čiji smo svedoci, neophodan je ozbiljan angažman svih društvenih aktera na demistifikovanju vrednosti i jednostavnih rešenja koje ekstremna desnica nudi građanima Evrope.

LITERATURA

1. Corbett, Richard, Francis Jacobs, Michael Shackleton, *The European Parliament*, John Harper Publishing, London, 2000.
  2. Evans, Jocelyn AJ, *The dynamics in social change in radical Right-wing Populist party support*, University of Salford, 2003.
  3. Ilić-Gasmi, Gordana, *Reforme Evropske unije – institucionalni aspekti*, Prometej, 2004.
-

4. Ivarsflaten, Elisabeth, *The Populist Centre – Authoritarian Challenge: A Revised Account of the Radical Right's Success in Western Europe*, Nuffield College, 2003.
5. Ladrech, Robert, *Europeanization and Political Parties: Towards a Framework for Analysis*, Keele University, School of Politics, International Relations and the Environment (SPIRE), 2001.
6. Mickenberg, Michael, *The Radical Right in a Changing Europe- Tensions and Transitions within and beyond the EU, Europa – Universität Viadrina Frankfurt*, 2002.
7. Paterson John and Michael Shackleton, *The Institutions of the European Union*, Oxford University Press, 2002.
8. Richardson Jeremy (editor), *European Union: Power and Policy Making*, Routledge, 2001.

9. internet sajtovi:

- www.frontnational.com
- www.ukip.org
- www.vlaamsbelang.org (analiza programskih dokumenata stranaka)
- www.europarl.eu.int
- www.keele.ac.uk
- www.politik.uni-mainz.de

Ana Toskic

European Parliament Extreme-right Political Parties
and Their Influence on the Deepening
of the European Integration Process

Summary

We are witnesses to a great social and political paradox: on one hand we perceive unique and exciting European evolution on both institutional and practical level. On the other hand, we can notice rise of the far-right and revival of certain obsolete political ideas. Once the engines of Euro-integrations, some states of so-called "Old Europe", have become strongholds of euroscepticism, places questioning humanistic, multicultural and market-oriented character of the EU.

This paper identifies representatives of these "values" inside (and around) the European Parliament. Even though they often do not stand by well- defined and distinctive policies, this work explains the way in which they are organized and inter-connected, the political platform they follow, how they operate inside European Parliament and during European election campaigns. Most of all, this work analyzes realistic range and possible outcomes of far-right political activism.

Although the influence of such political parties in decision- making process is quite limited (mainly from practical reasons), wide social action is required in order to expose the threat that the extreme right represents for rights and freedoms of individual and federalist future of Europe.

Key words: Extreme-right (far-right) political parties, European parliament, European elections, European Constitution.

BIOLOGIJA $\approx$ BIOLOGY

Biljana Kaitović

Tutor: *prof. dr Nikola Tucić*

Biološki fakultet u Beogradu

TRANSHUMANIZAM: PRILIKA ZA PROGRES ILI PUT KA SIGURNOJ PROPASTI

Uvod

Ubrzavanje tehnološkog razvoja i naučnih saznanja najavljuje potpuno novi stadijum istorije ljudskog roda. To se direktno ogleda u domenu našeg doživljaja tehnologije sa kojom moramo da živimo. Nalazimo se u vremenu razvoja i usvajanja revolucionarnih tehnologija i u tom smislu nam se pruža retka prilika da istražujemo nove tehnologije u periodu njihove difuzije, razvoja i prilagođavanja korisnicima.

Savremena tehnološka revolucija, koja kao da je poranila iz budućnosti, iz nekog dela naučne fantastike, donoseći slutnju o mogućnostima novih tehnologija, zatiče nas nespremljene u neodlučnoj sadašnjosti, "koja je još uvek ljudska i suviše ljudska." Ona otvara mogućnosti kako za pesimističke, tako i za optimističke i utopijske vizije međugigra društva i tehnologije. Jedna od najpoznatijih utopijskih vizija zasnovanih na projekciji tehnološkog razvoja – jesu shvatanja transhumanista.

Tema transhumanizam kao filozofija učinila mi se dovoljno interesantnom za izučavanje jer nije u pitanju samo utopijska vizija budućnosti, već takođe i filozofija koja tera na razmišljanje o mogućim opasnostima novih tehnologija, etici i mogućnosti izbora u njihovoj primeni. Mnoge ideje koje transhumanisti zagovaraju previše su smele, pa čak i nezamislive. Ali sasvim je sigurno da će i budućnost biti krajnje nezamisliva i nepredvidiva. Ona je otvorena tu, pred nama, čuvajući svetove van naše moći imaginacije.

Definicija i osnovne ideje transhumanizma

Sumirajući transhumanističku literaturu, među velikim broja srodnih definicija transhumanizma, mislim da je najsveobuhvatnija sledeća, koju je dao filozof Nik Bostrom (Cambridge University, UK) u jednom od uvoda u transhumanističku misao:

1. Intelktualni i kulturni pokret koji afirmiše mogućnost i poželjnost fundamentalnog poboljšanja ljudskog stanja kroz primenjeno rasuđivanje, naročito razvijanjem i korišćenjem tehnologija koje bi eliminisale starenje i u velikoj meri proširile intelektualne, fizičke i psihološke ljudske sposobnosti.

2. Studija o mogućnostima, obećanjima i potencijalnim opasnostima novih tehnologija koje će nam omogućiti da prevaziđemo osnovne ljudske granice, kao i o etičkim pitanjima vezanim za razvoj i korišćenje tih tehnologija.

Transhumanizam je radikalno novi pristup futuristički orijentisanom mišljenju, koje je zasnovano na premisi da ljudski rod ne predstavlja kraj evolucije, već njen početak. Ta filozofija govori da bi trebalo da se rešimo nekih ljudskih ograničenja koje smatramo osnovnim, kao što su ograničeni životni vek, ograničena inteligencija i razna biološka ograničenja. Transhumanisti veruju da bi trebalo stremiti uklanjanju dosadašnjih evolucionih granica biološkog i intelektualnog nasleđa, granica naše životne sredine, kulturalna i istorijska ograničenja društva, koja usporavaju lični i opšti napredak. Trebalo bi bezgranično napredovati! Pri tome koristiti sva sredstva koja se dokažu kao korisna u postizanju ovog cilja. Tehnologija i discipline koje učestvuju u njenom stvaranju su najefektivnije. Treba se paziti tehnofobije, prisilnih mera i opasnih ideologija.

Transhumanisti veruju da stvari mogu da budu mnogo bolje, ali ne i da je bolja budućnost zagarantovana. Oni su svesni mogućih zloupotreba tehnologije i opasnosti koje bi mogle doći iz njih. Naglašavaju i da neke od ovih tehnologija u razvitku mogu da ugroze ljudski život, pa čak i opstanak pojedinih, ili svih bioloških vrsta. Iako su ovo ekstremne mogućnosti, one se ozbiljno razmatraju od strane sve većeg broja naučnika i naučnih filozofa i društvenih mislilaca.

Značenje i nastanak reči

Transhuman (“transitional human”): čovek sa umereno uvećanim sposobnostima.

Niko nije potpuno siguran gde je i kada nastala reč transhumanizam, jer je ona korišćena u raznim vremenima i označavala je različite stvari. Ipak, prvu poznatu referencu na reč je dao Dante Aligijeri još 1312. godine u Božanstvenoj komediji. On je izmislio reč “transhumanisan” da opiše šta se dešava sa čovekom koji prolazi kroz “viziju lepote”. Vekovima kasnije, T. S. Eliot, dobitnik Nobelove nagrade za književnost, 1948. godine piše o izola-

---

ciji ljudskog stanja, nazvavši je “transhumanisanost”. Biolog Džulijen Haksli je 1957. definisao reč transhumanizam na malo drugačiji način od onoga kako se danas upotrebljava: “man remaining man, but transcending himself, by realizing new possibilities of and for his human nature”. Futurista F. M. Esfandiari¹ je 1966. pisao o pojmu “transhuman” kao o evolucionom koraku koji povezuje evolucione stadijume human i postuman.² Filozof Maks Mor osamdesetih godina je dao definiciju koja je i sada relevantna.

Istorija transhumanizma

Neke od ideja koje zagovara transhumanizam su toliko stare da možemo govoriti da je ova filozofija stara koliko i ostale. Stari Sumeri i Grci su smatrali da je za unapređenje čoveka neophodno koristiti sva raspoloživa sredstva i alate (Dedal, Prometej). Ideja je dalje napredovala kroz ideju kulturnog humanizma u periodu renesanse, a potom racionalnog humanizma u dobu prosvetiteljstva. U vekovima koji slede dolazi do razvoja civilizacije kroz nauku i tehnologiju, radi olakšanja i unapređenja ljudskog života. Sve te pojave bi se mogle posmatrati kroz prizmu transhumanizma. Početkom dvadesetog veka, pisci naučne fantastike pokreću niz tema, tada nezamislivo smelih, koje vremenom sazrevaju toliko da postaju osnova filozofije transhumanizma u njegovom današnjem obliku. Robert Etinger, 1964. godine, u svom delu *The Prospect of immortality* pokreće krionistički pokret. Sedamdesetih i osamdesetih godina dvadesetog veka se pokreće veliki broj organizacija koje promovišu produženje života, krioničke metode, kolonizaciju svemira, futurizam i naučnu fantastiku. Erik Dreksler, 1986. godine, izdaje knjigu *Engines of Creation*, koja se bavi promocijom nanotehnologija i koja postaje osnovno štivo za izučavanje transhumanizma. Do eksplozije i naglog širenja broja pristalica dolazi devedesetih godina, sa širenjem interneta.

Danas su najbrojnije transhumanističke organizacije Institut za ekstropiju (*Extropy institute*)³ i Svetska Transhumanistička Asocijacija (*World Transhuman Association – WTA*).⁴ Cilj ovih organizacija je da podrže rasprave i javnu svest o revolucionarnim tehnologijama, da odbrane prava

---

¹ Sada poznat kao FM-2030, nakon što je posmrtno zamrznut i čeka odmrzavanje koje bi trebalo da se dogodi oko 2030. godine.

² Posthuman – neko čije osnovne sposobnosti radikalno prevazilaze one koje poseduju ljudi danas, tako da ga ne možemo više smatrati čovekom.

³ <http://www.extropy.com>

⁴ <http://www.transhumanism.org>

pojedina u slobodnim i demokratskim društvima na usvojanje novih tehnologija koje mogu da povećaju ljudske sposobnosti i da predlože rešenja za potencijalne konsekvence tehnologija u razvoju.

Transhumanizam se može podeliti na nekoliko struja, kao što su teoretski transhumanizam (Robin Hanson, Nik Bostrom), ekstropijanizam (Maks Mor), singularitarizacija (Elizer Judkovski), demokratski transhumanizam (Džejms Hjujs), hedonistički imperativ (Dejvid Pirs), posthumanizam, transhumanizam u umetnosti i kulturi.

Etika transhumanizma

Transhumanizam rešava problem vrednosnih dilema u nastupajućoj tehnološkoj revoluciji tako što negira mogućnost konačnog vrednosnog suda stavom o neprestanoj promenljivosti i evoluciji formi egzistencije. Pri objektivnoj diskusiji transhumanističkih principa, najproblematičniji je upravo takav vrednosni sud evolutivne dimenzije koji se vrši a priori. Međutim, verovatno se upravo iz njega crpe optimistički ton transhumanista.

Neke od ideja kojima postuliraju svoju etiku: "promena je stalno uz nas, odnosno mi smo sama promena, i kao jedino što je dato, promena je dobra", "čovjek je samo most". Transhumanisti često citiraju reči Džordža Bernarda Šoa: "Progress is impossible without change, and those who cannot change their minds cannot change anything."

Transhumanistička vizija počiva na ideji kontinuiteta razvoja univerzuma u kome ljudsko stanje predstavlja do sada vrhunski ostvarenu, ali ipak samo prelaznu formu. Ipak, oni naglašavaju neophodnost slobodnog izbora, tj. potrebu da se ljudima omogući da biraju da li žele da nastave da žive na dosadašnji način ili da se menjaju.

Odnos prema tehnologiji

Transhumanisti generalno podržavaju razvoj novih tehnologija (čak mnogih koje se smatraju kontroverznima), kao što su nanotehnologija, biotehnologija, informacione tehnologije i kognitivna nauka, kao i razvoj hipotetičkih budućih tehnologija: veštačka inteligencija, kionika, "mind uploading".

Smatraju da će u narednih 50 godina tehnologija radikalno napredovati, da je to više nego poželjno i da ljudi treba da postanu više od ljudi pomoću tehnoloških inovacija, kao što su: genetičko inženjerstvo, molekularna nanotehnologija, neurofarmaceutika ...

Takođe smatraju da su nanotehnologija i biotehnologija najuticajnije, u smislu da će biti u stanju da donesu najviše koristi, ali i potencijalnih rizika ljudima. Zbog toga je neophodno na vreme sagledati koristi i opasnosti od tih tehnologija, i doneti zakone kojima će se regulisati njihov razvoj. Za transhumaniste su posebno zanimljive neke oblasti biotehnologije, kao što je terapijsko kloniranje i genetsko inženjerstvo.

Nanotehnologija je postala jako važna početkom ovog veka, i to sa dobrim razlogom, jer molekularno inženjerstvo može doneti rešenje za mnoge svetske probleme, kao što su, na primer, ekološki i medicinski. Proizvodi bazirani na nanotehnologijama će prožeti svakodnevni život ljudi koji odluče da ih koriste. Neke posledice toga će biti trivijalne, ostale bi mogle biti suštinske, kao što su zaustavljanje ili produženje života, promena njegovog kvaliteta.

Nanotehnologija ima potencijal da stvori obilne mogućnosti za sve i da nam da kompletnu kontrolu nad biohemijskim reakcijama u telu, omogućavajući da se potpuno eliminišu bolesti. Radeći na nivou atoma, redizajnirajući i slažući ih na načine koji nama odgovaraju, moguće bi bilo stvoriti bezgranične količine hrane, tako da bi bio rešen problem ishrane na zemlji – na njoj bi tada mogao da živi ogroman broj dugovečnih ljudi. Redizajnirajući ili farmakološki obogaćujući centre za zadovoljstvo u mozgu, mogli bismo uživati u bogatijem spektru emocija, celoživotnoj sreći i vrhunskim doživljajima svakog dana.

Ukoliko dođe do ovog procesa stvaranja i redizajniranja na nivou atoma, za 50 godina bi se moglo promeniti više nego od srednjeg veka do danas. Uticaj nanotehnologija na naše materijalno postojanje bi bio veći nego zamena štapa i kamena metalom i cementom i izmišljanje struje. Slično, efekti veštačke inteligencije na način na koji razmišljamo bi bili veći od prethodna najveća dva pronalaska u tom polju: jezika i pisma!

Izučavanje veštačke inteligencije takođe napreduje i sasvim je izvesno da ćemo se u ne tako dalekoj budućnosti sresti sa pravom veštačkom inteligencijom. Jedan interesantan primer iz sveta robotike govori da je cilj naučnih timova širom sveta da naprave robote koji bi, u timu, mogli da pobeđe reprezentaciju vrhunskih fudbalera. Ma koliko zvučalo neverovatno, trebalo bi razumeti da će roboti koji će igrati na toj utakmici biti dizajnirani tako da imaju savršene pokrete i sazajni aparat i da budu sposobni da igraju timski, što znači da će u svakom trenutku morati da donose odluke kome i zbog čega treba dodati loptu, dakle da se ponašaju u potpunosti kao ljudi. Predviđanje je da će već 2050. godine ovo biti ostvareno!

Odnos prema humanizmu

Osnovne razlike koje postoje između ova dva pokreta se mogu videti iz jedne od definicija transhumanizma: "Transhumanizam se zalaže za nastavljajanje progresivne transformacije ljudskog stanja, posebno (ali ne i isključivo) tehnološkom sredstvima. Reč transhumanizam namerno evocira tradiciju humanizma, tj. sekularno gledište o čoveku kao centru moralnog univerzuma. Međutim, transhumanizam prevazilazi humanizam, jer ne prihvata nepromenljivu, fundamentalnu "ljudsku prirodu" kao datu, već pre posmatra trajan – i ubrzan – proces proširenja i unapređivanja upravo prirode ljudskih bića."⁵

Transhumanizam je delimično izveden iz humanizma. Humanisti veruju da je čovek centar moralnog univerzuma. Možda nije savršen, ali je u stanju da promeni mnoge stvari, promovišući racionalno mišljenje, slobodu, toleranciju i demokratiju. Transhumanisti se slažu sa osnovnim humanističkim principima, ali stavljaju akcenat na čovekov potencijal da postane nešto više. Oni humanističkim principima pristupaju iz drugačije perspektive, donoseći potpuno novu ideju o čoveku i njegovoj budućnosti. Iako se deklariraju humanistima, ovi radikalni mislioci nisu zadovoljni ograničenjima koja vide u tradicionalnom humanističkom mišljenju, pa ih prevazilaze. Transhumanistička perspektiva se razlikuje od humanističke najviše po specifičnom fokusu na razrešenje ljudskih problema pomoću tehnologija. Transhumanisti vide ortodoksn humanizam kao nepotpun: odriču se natprirodnog, ali ne rade ništa da ukažu na ljudsku težnju koja bi dovela do stvaranja spiritualnog. Odriču se Boga, ali ne nude alternativu. Transhumanisti hrabro tvrde da, ukoliko smo se odrekli Boga, na nama je da ga 'izigramo', težeći da čovek postigne potpunu kontrolu nad svojim fizičkim i mentalnim stanjem, koja je na neki način slična kontroli obećanoj u nekim natprirodnim verovanjima. Otelotvorenje ove vizije čoveka se ostvaruje u metamorfozi Homo sapiensa u ono što transhumanisti nazivaju "posthuman".

Odnos prema religiji

Transhumanisti imaju dosta mekši stav prema religiji. Dok humanisti pokazuju priličnu neptrepeljivost, smatrajući religiju primarnom preprekom sa kojom je društvo suočeno, transhumanisti su prilično ravnodušni.

---

⁵ <http://users.aol.com/gburch3/text.html>

Iako se transhumanisti ne bave religijom, njihova filozofija bi se mogla posmatrati kao zamena za religiju, i to daleko bolja od one koju je nudio humanizam. Dok su se mnoge humanističke grupe trudile da zauzmu one društvene i etičke funkcije koje religija zauzima, humanizam nikada nije pokušavao da se bavi pitanjem smrtnosti, koje je verovatno i najzavodljivija odlika religije.

Transhumanizam, kao i religija, prepoznaje ovo pitanje kao osnovno. Možda ovo i doprinosi entuzijazmu koji transhumanizsti izražavaju. Ta energija je srodnija religijskim osećanjima i jača od bilo čega što humanizam može u ljudima da probudi.

Veza sa naučnom fantastikom

Naučna fantastika je jedno od retkih mesta gde se pokreću pitanja radikalnog produžetka ljudskog života, evolucije ljudskog roda, menjanja sveta kakvog danas poznajemo pomoću novih tehnologija. Pisci naučne fantastike⁶ su zamislili mnoge stvari, neke u domenu mogućeg i neke koje su u potpunoj kontradikciji sa do sada poznatim prirodnim zakonima. Neki su sanjali o putovanjima u svemir i ona su se dogodila. Neki su sanjali o robotima, i oni su napravljeni. Neki su sanjali o jeftinim letovima u svemir i inteligentnim robotima, i oni su na putu.

Transhumanizam crpe neke od tema kojima se bavi direktno iz SF dela.

Na primer, transhumanisti još uvek raspravljaju o tome šta tačno podrazumevaju pod singularnošću (Singularity), koja predstavlja specifični trenutak u vremenu kada će tehnologija stvoriti neki vid inteligencije, daleko veće i superiornije od ljudske (verovatno u vidu nekog super-kompjuter), i koja će preuzeti ulogu donošenja odluka. U tom trenutku, teoretski gledano, kurs ljudske istorije će se potpuno promeniti, toliko da je nemoguće čak i predviđati događaje koji bi usledili. Ideja singularnosti je stvorena od strane pisca SF Vernona Vinga.

Još jedna ekstremna vizija, potekla iz SF, a kojom se transhumanisti bave, je "uploading". Nju transhumanisti definišu kao "transfer celokupne lične svesti na kompjuter, dizajniran da oponaša funkcije ljudskog mozga". Ovo bi primarno omogućilo ljudima da prevaziđu ograničenja svojih

---

⁶ U daljem tekstu sintagmu naučna fantastika ću zameniti češće korišćenom skraćenicom SF (od science fiction).

---

prirodnih tela, ali bi moglo imati i druge primene. Te spekulacije pružaju materijal za brojne diskusije među pobornicima transhumanizma, koji se deklarišu u jednakoj meri kao naučnici, filozofi i futuristi. Teme kojima se bavi transhumanizam se često sreću u delima naučne fantastike. Treba pomenuti neka poznatija dela koja obrađuju teme aktuelne u transhumanizmu: human/posthuman (kulturni SF film *Bladerunner* urađen je po knjizi Filipa K. Dika *Do Androids Dream of Electric Sheep?*), veštačka inteligencija, uploading, machine minds (Isak Asimov - *I, Robot*, *Terminator*, film, *The Matrix*, film, *Star Trek: The Next Generation* episode "The Measure of a Man"), život nakon singularnosti, ljudska evolucija u daljoj budućnosti itd.

Kritike transhumanizma

Kritike transhumanizma mogli bismo podeliti u dve osnovne kategorije:

1. Praktične kritike – kritike ciljeva transhumanista (nisu realni i nemoguće ih je ostvariti).
2. Moralne kritike – kritike etike i moralnih principa transhumanizma.

Praktične kritike

Genetičar Stiv Džons smatra da ljudski rod nema i da nikada neće imati razvijene tehnologije kojima sledbenici transhumanizma teže. On tvrdi da tehnologije kao što je genetsko inženjerstvo nikada neće biti toliko moćne kako se to danas popularno veruje.

U svojoj knjizi *Futurehype: The Tyranny of Prophecy*, sociolog Maks Dablin, sa univerziteta u Torontu, podseća na mnoga predviđanja koja se nisu ostvarila u dosadašnjem tehnološkom progresu i misli da će moderna futuristička predviđanja imati sličnu sudbinu. On takođe, nalazi vezu između transhumanizma i religije, kao i marksističke ideologije, nazivajući transhumanizam fanatizmom i nihilizmom. Transhumanisti odbacuju ove tvrdnje, smatrajući da su fanatizam i nihilizam nekonzistentni sa suštinskim racionalizmom ovog pokreta.

Moralne kritike

Kritičari transhumanističkog pogleda na svet smatraju da je najefektivniji način transformacije društva – poboljšanje etičkog ponašanja,

---

a ne transformacija samih ljudi putem tehnologija. Tehnološka rešenja bi mogla biti kompatibilna sa drugim rešenjima, ali bi mogla i odvući pažnju i sredstva potrebna za razvoj tih drugih rešenja. Kako transhumanisti podržavaju ne-tehnološke promene društva, kao što je širenje političkih sloboda, a njihovi moralni kritičari podržavaju tehnološki napredak u nekim oblastima, kao što su komunikacije i zdravstvena zaštita, razlika je samo u naglašavanju prioriteta. Ipak, ponekad je u pitanju neslaganje sa suštinskim principima, drugačiji pogled na ljudskost, ljudsku prirodu i moralnost transhumanističkih težnji.

Jedan od najistaknutijih kritičara transhumanizma je Bil Džoj, programer i osnivač Sun Microsystems, koji je u eseju *Why the future doesn't need us* izneo svoj stav da je transhumanističkim sredstvima gotovo zagarantovano izumiranje ljudske vrste. Ovo nas može navesti da zaključimo da ljudi nisu dovoljno kompetentni da usmeravaju sopstvenu evoluciju. Britanski astronom Martin Ris, u svojoj knjizi *Naš finalni čas*, tvrdi da nauka i tehnologija donosi onoliko rizika za propast, koliko i mogućnosti za progres. On smatra da je neophodna mnogo veća garancija bezbednosti naučnog i tehnološkog progressa. Neki pokreti koji zagovaraju važnost principa predostrožnosti, kao što je Pokret zelenih, takođe favorizuju lagan, pažljiv progres ili čak zabranu u potencijalno opasnim oblastima. Oni smatraju da je neophodno da se ljudska 'kolektivna inteligencija' organizuje kako bismo bili spremni da prevaziđemo eventualne opasnosti koje bi veštačka inteligencija – ona neće imati ljudsku moralnost – mogla doneti.

U knjizi *Naša posthumana budućnost*, konzervativni politički ekonomista Fransis Fukujama tvrdi da bi transhumanizam mogao da uzdrma ideale liberalne demokratije iza kojih stoji, kroz fundamentalne promene ljudske prirode i ljudske jednakosti. On smatra, kao i drugi biokonzervativci, da je menjanje čoveka metodama kao što su kloniranje i genetske modifikacije, u najmanju ruku nemoralno.

Dalja protivljenja shvatanju transhumanista dolaze od kritičara koji naglašavaju subjektivno korišćenje pojmova kao što su "poboljšanje" i "ograničenja", koji misle da bi transhumanizam mogao nenamerno da ohrabri oživljavanje eugeničkih ideologija iz prošlosti. Veći broj transhumanista se ograđuje od stavova i ideja eugeničkih pokreta sa početka dvadesetog veka, iako postoje neki koji promovišu pojedine oblike liberalne eugenike.

Zaključak

Veliki napredak u nauci i medicini od sredine prošlog veka, a posebno neverovatni napredak informacionih tehnologija od osamdesetih godina prošlog veka pa do danas, uvodi nas u tranzicioni proces od industrijskog ka informacionom dobu. Istovremeno, tehnologija nezadrživo napreduje, otvarajući niz dilema vezanih za do sada neslućene mogućnosti promena koje ona donosi. Čovek, po prvi put od svog nastanka, dobija mogućnost da kontroliše sopstvenu evoluciju.

Naravno, pitanje je koliko daleko želimo da idemo. Neki bi želeli da se pomoću tehnologije unaprede do određene granice, ali da u suštini ostanu isti. Drugi su protiv ma kakvih promena koje ljudi mogu da pretrpe, iz različitih razloga. Sa transhumanističkog gledišta, ovo ne bi bio problem. Transhumanisti smatraju da bi trebalo dozvoliti ljudima koji žele dalje da se razvijaju i da se menjaju, da tako i čine, a drugima da ostaju isti. Ono što transhumanisti ne opravdavaju je da se nameću restrikcije, odnosno da se zabranjuje put ka transhumanizmu onima koji u njemu sebe pronalaze i teže za promenama. Oni ne žele nikoga ni na šta da teraju, ali traže i da njih niko ne sputava u njihovim stremljenjima.

Jedan od najjasnijih odgovora na pitanje kontrolisane evolucije je dao evolucionari biolog Teodosije Dobžanski. On glasi:

„Čovek, i samo čovek, zna da svet evoluira i da on evoluira s njim. Menjajući ono što zna o svetu, čovek menja i svet koji zna; a menjajući svet u kome živi, čovek menja i samog sebe. Promene mogu biti pogoršanje ili poboljšanje; nada leži u mogućnosti da znanje i upravlja promenama koje iz njega proističu. Evolucija ne mora više biti izvana nametnuta sudbina; čovek je možda može nadzirati, u skladu sa svojom mudrošću i vrednostima.”

LITERATURA

1. Drexler, E. *The Engines of Creation: The Coming Era of Nanotechnology*. (New York: Anchor Books, 1986).
<http://www.foresight.org/EOC/index.html>
  2. Bostrom, N. A History of Transhumanist Thought. *Journal of Evolution and Technology*. Vol. 14 (2005).
<http://jetpress.org/volume14/freitas.html>
  3. Russell, B. *Icarus or The Future of Science*. (New York: E. P Dutton & Company, 1924).
-

- <http://www.santafe.edu/~shalizi/Icarus.html>
4. Ettinger, R. *The Prospect of Immortality*. (New York: Doubleday, 1964).
<http://www.cryonics.org/book1.html>
5. World transhuman Association. *The transhumanist declaration*.
<http://www.transhumanism.org/declaration.pdf>
6. More, M. *Transhumanism: Towards a Futurist Philosophy* (1990)
<http://www.maxmore.com/transhum.htm>
7. Pearce, D. *The Hedonistic Imperative* (v. 2003).
<http://www.hedweb.com/hedethic/hedonist.htm>
8. Milovanović, G., Golčevski, N., Petrović, M., Tehnooptimizam i struktura stavova prema internetu. U: Milovanović, G., Golčevski, N., Petrović, M. i Sitarski, M. *Perspektive umrežavanja*. (Beograd: Beogradska otvorena škola, 2004.)
9. More, M. *The Extropian Principles*, v. 3.0. (1998).
<http://www.maxmore.com/extprn3.htm>
10. Bostrom, N. "Are You Living In A Computer Simulation?" *Philosophical Quarterly*. (2003a), Vol. 53, No. 211, pp. 243-255.
<http://www.simulation-argument.com/simulation.html>
11. Bostrom, N. "Existential Risks: Analyzing Human Extinction Scenarios and Related Hazards," *Journal of Evolution and Technology*. Vol. 9 (2002).
<http://www.nickbostrom.com/existential/risks.html>
12. Yudkowsky, E. *What is the Singularity*. (2003).
<http://www.singinst.org/what-singularity.html>
13. Center for Responsible Nanotechnology. "Dangers of Nanotechnology" (2003).
<http://www.crnano.org/dangers.htm>
14. Foresight Institute. "Foresight Guidelines on Molecular Nanotechnology, version 3.7" (2000).
<http://www.foresight.org/guidelines/current.html>

Biljana Kaitović

Transhumanism: Opportunity for Progress
or the Road to Final Extinction

Summary

Transhumanism has many forms, sometimes apparently contradictory. Its essence is that we humans can, and should continue to develop ourselves in all possible directions. The bodies and minds evolution has given us are wonderful, but far from perfect. They can be improved in many ways, and this can be done in a rational manner using science and technology. In the same way many other parts of the "Human Condition" may be changed through new methods and visions. In the long run, we will no longer be human anymore, but posthuman beings. This idea opens various ethical questions that transhumanists deal with. They postulate their ethics on the idea that "we are the change" and that posthumans are the next logical evolutionary step of mankind.

Transhumanists support development of new technologies, even some that are considered controversial. But at the same time, they emphasize the need to understand the risks that these technologies may bring along. Some of the ideas they deal with are taken from science fiction writers. Controversy of their philosophy and their utopian vision of the future has opened space for critics of transhumanism, which in general say that their ideas are too far out. But there is no doubt that the future is going to be totally unpredictable and far out! It is opened right here in front of us, guarding the worlds beyond our power of imagination.

Keywords: Transhumanism, Ethics, Future, Humanism, Science, Technologies, Posthumans, Nanotechnology, Artificial intelligence, Science fiction, Evolution.

Aleksandar Saša Nikolić

Tutorka: prof. dr Ljiljana Tasić

Farmaceutski fakultet u Beogradu

PREDNOSTI RAZVOJA BIOTEHNOLOŠKOG SEKTORA: STUDIJE SLUČAJA I IMPLIKACIJE ZA SCG

Uvod

“Ponekad me pitaju u kojoj oblasti bih bio da se ne bavim kompjuterima.

Mislim da bih se bavio biotehnologijom.

*Očekujem zapanjujući napredak medicine u sledeće dve decenije,
a biotehnološki istraživači i kompanije će biti u središtu tog progressa”*

Bil Gejts, predsednik Majkrosofta

Privredni razvoj je jedan od najvažnijih pokretača i, ujedno, ciljeva u društvima karakterisanim tržišnom privredom. Jedan od visoko rizičnih, ali i potencijalno veoma profitabilnih pravaca preduzetničkog ulaganja je biotehnologija. Biotehnološko preduzetništvo podrazumeva spremnost da se preuzme rizik, zahteva dostupnost preduzetničkog kapitala i poslovnu umešnost. U ovom sektoru preovlađuju preduzeća sa velikim invencionim potencijalom i relativno malim brojem zaposlenih, ali velikim indirektnim uticajem na razvoj regiona u kojima su prisutna.

Kako naša zemlja iznalazi načine da prevaziđe dugotrajnu društveno-ekonomsku krizu, ovaj rad je pokušaj da se ispita značaj i primenljivost razvoja biotehnološkog sektora kod nas.

Ciljevi rada su:

- predstavljanje prednosti razvoja biotehnološkog privrednog sektora sa aspekta društva i privrede;
- ispitivanje faktora od značaja za mogućnosti razvoja ove industrije u SCG uporednom analizom dve studije slučaja: razvijene zemlje (SAD) i zemlje u razvoju (Južna Afrika);
- sagledavanja mogućnosti razvoja biotehnološkog preduzetništva u SCG na osnovu ekspertskih mišljenja sakupljenih u okviru originalnog istraživanja za ovaj rad i lekcija naučenih iz dve studije slučaja.

Biotehnologija i značaj biotehnološkog privrednog sektora

Moderna¹ biotehnologija odnosi se na modifikaciju genetskog materijala živih organizama primenom metoda genetskog inženjeringa da bi se proizvele nove supstance, i ona će biti fokus ovog rada. U ovu definiciju se uklapa moderna farmaceutska biotehnologija, koja se bavi proizvodnjom biofarmaceutskih proizvoda² nastalih upotrebom genetski modifikovanih živih organizama. Očekuje se da je budućnost farmaceutske industrije u najvećem delu u razvoju biotehnologije. Međutim, za razvoj ovog sektora neophodna je sprega privatne i državne inicijative i kapitala, jer razvoj i dobijanje dozvole za puštanje u promet biotehnološkog leka predstavlja dugotrajan i riskantan proces za biotehnološko preduzeće. Kada se istraživanjem dođe do supstance za koju se sumnja da bi mogla biti iskorišćena kao lek, ona mora da prođe pretklinička³ i klinička⁴ ispitivanja pre nego što dobije odobrenje za puštanje u promet. Ova ispitivanja su jako skupa, mogu da traju od 8–12 godina, a procenat supstanci koje dobiju odobrenje je oko 0,01%.

Važnost ovog sektora za društveni i privredni sistem može se objasniti kroz nekoliko glavnih kategorija: značaj za privredni sistem, invencionistički potencijal, značaj za sistem zdravstvene zaštite, ekološka bezbednost i doprinos stvaranju otvorenog društva.

Značaj za privredni sistem. Privredni rast u okviru ekonomskog sistema procenjuje se na osnovu procenta rasta BDP.⁵ Stagnacija ili opadanje BDP su stanje koje svaka ekonomski odgovorna država teži da izbegne i koje dugoročno može imati ozbiljne posledice po njenu ekonomsku stabilnost.

Osnovni faktori⁶ od značaja za privredni rast su:

---

¹ Moderna biotehnologija (tzv. biotehnologija treće generacije) odnosi se na proizvode dobijene genetskom modifikacijom živih organizama. Na primer, dobijanje penicilina iz gljivice *Penicillium* ne spada u biotehnologiju treće generacije, jer ne uključuje genetsku modifikaciju gljivice.

² Biofarmaceutski proizvodi su uglavnom proteinskog porekla (enzimi, rekombinantne vakcine, antitela, interferoni itd.). Suština procesa dobijanja ovih proizvoda je da se geni za sintezu nekog proteina tehnikama genetskog inženjeringa ubace u genetski kod živog organizma (često bakterije ili gljivice) koji, zatim, sintetishe taj protein.

³ Testiranje u laboratoriji i na životinjama radi provere toksičnosti i farmakoloških osobina.

⁴ Testiranje na ljudima, poslednja faza pre podnošenja zahteva za dozvolu za puštanje leka u promet.

⁵ Bruto društveni proizvod.

⁶ Bajec, J., *Razvojna politika u funkciji privrednog rasta*.

- akumulacija kapitala;
- porast radne snage (angažovanje visoko kvalifikovanog kadra povećava potencijal za brz razvoj);
- tehnički progres (postiže se veći prihod uz isti ili manji utrošak resursa).

Biotehnoška industrija je jedna od grana sa najvećim potencijalom da ispuni sve ove faktore. Kao jedan od glavnih motora privrednog rasta u post-industrijskim društvima, nametnuo se razvoj industrije bazirane na bionaukama. Čak i u zemljama gde je uloga države ograničena (kao SAD), vlada ima ulogu pokretača strategije za razvoj biotehnoškog sektora. Osim poreskih olakšica i kredita, država direktno finansira i početne faze istraživanja, čime deli rizik u biotehnoškom i farmaceutskom biznisu. Ovo je veoma značajno, jer započinjanje novog biznisa u biotehnologiji predstavlja prevelik rizik za preduzetnike da bi ga samostalno preuzeli.

Osim direktnog rasta zaposlenosti u samom biotehnoškom sektoru, prisutan je i indirektni rast koji ova industrija generiše kroz svoje potrebe. U ekonomskoj analizi se, za procenu ovog efekta, koristi parametar multiplikator zaposlenosti, koji je za ovu industriju visok, i za Masačusets (Massachusetts) iznosi približno 3,⁷ što znači da se za svako direktno radno mesto u biotehnoškoj industriji stvaraju dodatna dva u pratećim sektorima.

Invencioni potencijal. Biotehnoška industrija sve više postaje invencionarna baza moderne farmaceutske industrije lekova. Glavna snaga biotehnoških kompanija je njihova agilnost za istraživanje i razvoj. Ove kompanije su manje od farmaceutskih, imaju manje komplikovanu i manje skupu infrastrukturu i u stanju su da odvoje više novca od svog prihoda za istraživanje i razvoj.

---

⁷ Ernst & Young, Economic Contributions of Biotech Industry to the U.S. Economy, 2000.

Tabela 1⁸ – poređenje utroška bruto prihoda farmaceutskih i biotehnoških kompanija na istraživanje i razvoj ukazuje na usmerenje biotehnoških kompanija ka istraživanju i razvoju.

	Ukupni godišnji prihod (milioni USD)	utrošak na istraživanje i razvoj	
		Ukupni (milioni USD)	% od ukupnog godišnjeg prihoda
Biotehnoške kompanije			
Amgen	3433	823	24%
Genentech	1414	331	23%
Biogen	825	221	27%
Genzyme	777	156	20%
Chiron	684	254	37%
Immunex	559	127	23%
Velike farmaceutske kompanije			
Merck & Co	32762	2119	6%
Johnson & Johnson	27439	2600	9%
BristolMyers Squibb	20199	1843	9%
Pfizer	16269	2776	17%
Glaxo Wellcome	13566	2049	15%

Ovi podaci ukazuju na to da će u budućnosti doći do restrukturiranja i osavremenjivanja farmaceutskog sektora. Manje biotehnoške firme i istraživački fakultetski centri imaju sve veću ulogu u istraživačkom delu, dok će kasnije faze razvoja preuzimati veće farmaceutske firme. Licencni ugovori⁹ između farmaceutskih i biotehnoških kompanija sve više postaju norma.

Značaj za zdravstveni sistem. Jedna od osnovnih funkcija zdravstvenog sistema jeste obezbeđivanje adekvatne zdravstvene tehnologije¹⁰ koja uključuje:

⁸ Ho, RYJ, Gibaldi, M., *Biotechnology and Biopharmaceuticals*, Hoboken, p. 5, 2003.

⁹ Najčešće farmaceutska kompanija finansijski pomaže biotehnoškoj da završi razvoj biotehnoškog leka, a zauzvrat dobija udeo u profitu od prodaje leka. Česti su i ugovori gde farmaceutska kompanija otkupljuje lek u određenoj fazi razvoja.

¹⁰ Tasić, Lj, *Farmaceutski menadžment i marketing*, Beograd, 2002, str. 83 – Zdravstvena tehnologija je skup metoda, tehnika, i opreme, zajedno sa ljudima koji ih koriste.

1. mere za promociju zdravlja,
2. mere za prevenciju i dijagnostiku oboljenja,
3. terapijske mere i rehabilitacija.

Cilj dobre zdravstvene zaštite je da se reaguje što ranije i predu-predi nastanak bolesti ili njenih komplikacija. Biotehnološki dijagnostički proizvodi omogućili su bržu, tačniju, jeftiniju i raniju dijagnostiku mnogih bolesti u poređenju sa ranijim metodima. Rana dijagnostika je naročito bitna kod kancera i teških zaraznih bolesti, jer omogućava bolju terapiju i sprečava komplikacije oboljenja, čime se poboljšava terapija i kvalitet života pacijenta. Sa druge strane, rana dijagnostika dovodi sveukupno do niže cene zdravstvene zaštite, što manje opterećuje državu i privatni sektor.

Biotehnologija predstavlja nadu za integrisanu dijagnostičku i te-rapijsku borbu protiv trenutno neizlečivih bolesti. Bolesti kao što su HIV, kancer, i mnoge teške nasledne bolesti mogle bi biti efikasnije lečene ili izlečene u budućnosti primenom biotehnoloških inovacija.

Ekološki bezbedna industrija. Za razliku od teške industrije, biotehnološka industrija može doprineti razvoju privrednog i društvenog sistema bez posledica po životnu okolinu. Svaka biotehnološka kompanija mora da ispuni visoke zahteve u pogledu očuvanja životne sredine.

Doprinos stvaranju otvorenog društva. Pored činilaca koji se mogu lako kvantifikovati, prisustvo biotehnološke industrije nosi i niz kvalitativnih prednosti. Rast biotehnološke industrije privlači veliki broj visoko kvalifikovanih zaposlenih, traži spregu s univerzitetima i vezan je za međunarodne tokove – privlačenje takve vrste populacije u određeno područje ima vrlo primetan uticaj na razvoj otvorenog društva koje traži bogate kulturne sadržaje i interesuje se za unapređenje svoje zajednice. Pa-ralela za ilustraciju je razvoj Sijetla (Seattle) usled razvoja visoke tehnologije devedesetih godina.

Studije slučaja

Masačusets (SAD)

Pre više od dvadeset godina, vlade mnogih američkih država usvo-jile su razvoj biotehnološke industrije kao strateški pravac. Jedna od država koja je najviše uradila u ovom pravcu je Masačusets. Danas je Masačusets, odmah iza Kalifornije (California), drugi najveći biotehnološki industrijski centar u svetu, što je još impresivnije ako se zna da je Masačusets teritori-jalno mnogo manja država od Kalifornije koja je, nezavisno od SAD, jedna

od najvećih svetskih ekonomija. Glavni faktori za uspeh u razvoju biotehnologije u Masačusetsu su:

• **Odlučna strategija vlade usmerena na razvoj biotehnologije.** SAD su danas država koja pruža veliku finansijsku podršku istraživačkim projektima, kako kroz fondove Nacionalnog inštituta za zdravlje SAD (National Institute of Health – NIH)¹¹ na federalnom nivou, tako i na nivou pojedinačnih država. Ministarstvo za ekonomski razvoj Masačusetsa usvojilo je u protekloj deceniji mnoge finansijske inicijative za podršku biotehnologiji. Date su poreske olakšice za istraživačke i razvojne projekte i za ulaganje u nove fabrike i tehnologiju, kao i izuzeća od poreza na imovinu za istraživačke visoko-tehnološke firme sa ciljem da se stimuliše biotehnoško preduzetništvo. Država je na sebe preuzela trošak za nalaženje pogodnog zemljišta za izgradnju biotehnoških postrojenja i time rasteretila potencijalne ulagače. Vlada Masačusetsa finansirala je i razvila internet sajt MassMeansBusiness¹², koji potencijalnim preduzetnicima nudi spisak mogućih izvora finansiranja, partnerstava i lokacija za izgradnju.

• **Formiranje biotehnoških klastera.**¹³ U postindustrijskoj eri, klasteri su preferirani modus ekonomske koordinacije i strategije pomoću koje se širom sveta razvijaju visoko-tehnološke industrije. Osnovna karakteristika klasterskog razvoja je da se industrijska aktivnost locira geografski blizu centara znanja i istraživačkih centara. Najveći biotehnoški klaster u Masačusetsu lociran je u okolini grada Kembridža (Cambridge), u široj oblasti Bostona, gde se na uskom prostoru nalaze neki od najznačajnijih svetskih univerziteta, naučnih i istraživačkih institucija, biotehnoških firmi (od kojih su najpoznatije Biogen i Genzyme) i predstavništva najpoznatijih farmaceutskih kompanija Merk (Merck), GSK¹⁴ i dr.

---

¹¹ NIH – National Institute of Health – Američka državna agencija na federalnom nivou čija funkcija je da sprovodi i podržava medicinsko istraživanje. NIH je 2002. godine odvajala 22 milijarde USD za biomedicinska istraživanja u SAD. Masačusets je država koja od NIH prima najveću količinu novca za istraživanje i razvoj po glavi stanovnika.

¹² www.massmeansbusiness.com

¹³ Klaster predstavlja koncentraciju međuzavisnih kompanija i institucija na određenom geografskom prostoru međusobno povezanih sistemom tržišnih i netržišnih veza. Model klastera je preuzet širom sveta u razvoju biotehnoškog preduzetništva zbog prednosti ovog sistema organizacije: veća produktivnost – zbog boljih uslova poslovanja i poverenja između učesnika, veći potencijal za inovacije – zbog boljih veza akademskog nivoa sa industrijskim delom klastera, veća brzina formiranja novih biznisa – zbog dostupnosti informacija, jasnije definisanih potrebe za određenim proizvodima ili servisima, veća dostupnost državnog i preduzetničkog kapitala

¹⁴ GlaxoSmithKline

• **Najbolja svetska biotehnoška naučna i istraživačka baza.** U okviru Kembridž klastera, nalazi se Masačusetski tehnološki institut (Massachusetts Institute of Technology – MIT), vodeći centar za biotehnoško istraživanje i komercijalizaciju, u čijem sastavu se nalazi i centar za obuku stručnih kadrova za preduzetničke poslove u biotehnologiji. Osim MIT, u ovom regionu se nalaze i univerziteti Harvard i Boston, sa prestižnim programima iz oblasti biomedicinskih nauka.

• **Dobra regulativa i praksa u oblasti patentne zaštite.** Patentna zaštita je jedan od ključnih faktora za razvoj biotehnologije. SAD su još osamdesetih godina usvojile veoma efikasnu patentnu politiku i regulativu¹⁵ u oblasti biotehnologije, koja je omogućila brz razvoj u ovom polju. Bayh-Doyle zakon, koji omogućava univerzitetima, istraživačkim organizacijama i malim privatnim istraživačkim firmama da patentiraju otkrića i imaju vlasništvo nad patentima koja su razvili uz pomoć federalnog finansiranja, izglasan je 1980. godine, što je dalo dodatni stimulans istraživačkom sektoru.

• **Dobra preduzetnička sredina i uslovi za komercijalizaciju otkrića.** Živa preduzetnička sredina u SAD rezultat je visokog stepena ekonomskih sloboda¹⁶ sa kojima u Evropi može da se meri samo nekoliko država,¹⁷ a to se naročito odnosi na nizak nivo regulacije za započinjanje novog biznisa, po čemu SAD prednjače u svetu. U klasteru se nalazi MIT kancelarija za komercijalizaciju proizvoda (MIT Technology Licensing Office) sa zadatkom da na vreme uoči tehnologije pogodne za komercijalizaciju i ponudi ih potencijalnim investitorima. Kao podrška razvoju biotehnoških preduzeća, u klasteru su prisutni i biotehnoški park¹⁸ i inkubatori. Značajna je i uloga

---

¹⁵ 1980. godine Vrhovni sud SAD dozvoljava patentiranje genetski modifikovanih mikroorganizama. 1985. dozvoljava se patentiranje genetski modifikovanih biljaka, semena, i biljnog tkiva, a 1987 i genetski modifikovanih životinja.

¹⁶ Heritidž fondacija (Heritage foundation – www.heritage.org) određuje indeks ekonomskih sloboda na osnovu stepena regulacije privrede, svojinskih prava, spoljno-trgovinske politike, fiskalnog opterećenja vlade, intervencije vlade u ekonomiji, monetarne politike i drugih faktora. SAD spadaju u grupu ekonomski slobodnih zemalja. Empirijske studije Heritidž fondacije pokazale su da viši stepen ekonomskih sloboda dovodi do povoljnijeg okruženja za poslovanje.

¹⁷ Heritage foundation, Index of economic freedom 2005. SAD se nalazi na 12. mestu, Švajcarska na 11, Island na 8, Danska na 7, Velika Britanija na 6, Irska na 5, Estonija na 4, Luksemburg na 3. mestu.

¹⁸ Biotehnoški park – prostor u okviru koga su povoljni uslovi poslovanja, izgradnje postrojenja za biotehnoške kompanije i gde se okupljaju biotehnoške firme, zajedno sa kompatibilnim provajderima i uslugama i proizvođačima tehničke opreme za biotehnoške firme.

Biotehnoškog saveta Masačusetsa (Massachusetts Biotechnology Council – MBC), neprofitne organizacije koja okuplja preduzetnike i predstavnike akademskog sektora, olakšava njihovu međusobnu komunikaciju i štiti interese biotehnoškog industrijskog sektora.

• **Dostupnost preduzetničkog kapitala i drugih izvora finansiranja.** U široj oblasti Bostona prisutno je oko 150 većih grupacija sa preduzetničkim kapitalom koje su povezane sa akademskim institucijama uglavnom preko MIT kancelarije za komercijalizaciju proizvoda.

• **Sposobnost privlačenja najboljih svetskih kadrova.** Bilo da je u pitanju naučni ili kadar neophodan za komercijalizaciju proizvoda, Masačusets nudi visok kvalitet života, adekvatnu finansijsku nadoknadu i najbolju tehnologiju.

Osim što zapošljava uglavnom visoko kvalifikovan kadar, biotehnoška industrija u Masačusetsu doprinela je zaposlenosti i kvantitativno. U periodu 1996–2001. godine, od ukupno 24.000 novih poslova u celokupnoj industriji Masačusetsa, oko 12.000 su bili poslovi u biotehnologiji.

Prema podacima MBC, oko 8% svih lekova u procesu kliničkih ispitivanja (uključujući i farmaceutske i biotehnoške lekove) u svetu potiče iz kompanija lociranih u Masačusetsu. Blizu 100 biotehnoških proizvoda bi u sledećih pet godina trebalo da dobije odobrenje za izlazak na tržište. Međutim, iako najveće biotehnoške kompanije beleže velike profite, većina vlasnika proizvoda koji čekaju odobrenje su male biotehnoške kompanije koje posluju sa gubitkom.

Čak i u SAD ukupna biotehnoška industrija ne beleži profit. Očekuje se da će se ovo promeniti krajem ove decenije, kada će mnogi biotehnoški proizvodi izaći na tržište, i upravo to je period kada se očekuje puni procvat biotehnoške industrije.

Prema ovim procenama, razvoj biotehnoške industrije u Masačusetsu bi mogao da dovede do toga da zdravstvena industrija, umesto sadašnjih 13 %, 2013. godine ima udeo od 22 % u BDP-u Masačusetsa, a da se broj zaposlenih u biotehnologiji udvostruči.

Južna Afrika

Podaci Svetske banke za 2003. godinu postavljaju Južnu Afriku u grupu zemalja sa nižim srednjim prihodima, u kojoj se nalazi i SCG. Prepreke za dugoročni rast i stabilnost su brojne, a među najvažnijim su velika nezaposlenost od skoro 40%, kriminal u porastu i rasprostranjenost

HIV/AIDS infekcije, koja u ovoj državi iznosi oko 11%,²⁰ što je ogromno opterećenje za državu sa aspekta zdravstvene zaštite i sa ekonomske tačke gledišta. U skladu sa pomenutim problemima, vlada Južne Afrike prepoznala je kao nacionalne ciljeve: razvoj HIV vakcine, razvoj ekonomije i stvaranje novih radnih mesta, razvoj ruralnih i osavremenjivanje gradskih zona, razvoj ljudskih resursa i regionalnu integraciju.²¹

Ministarstvo nauke i tehnologije (Department of Science and Technology – DST) Južne Afrike 2001. godine sastavilo je izveštaj u kome prepoznaje glavne faktore i probleme za razvoj biotehnologije:

- Finansiranje biotehnološkog istraživanja i razvoja.

Tabela 2 – finansiranje biotehnološkog istraživanja u 2001. godini.²²

Izvor finansiranja	Iznos (milioni USD)
Vladini krediti za naučne savete	8.0
THRIP, ²³ Fond za inovacije, SPII ²⁴	≈7.0
Departman za sponzorisanje visokog obrazovanja	≈3.3
Lokalni i međunarodni privatni kapital	≈3.3
Međunarodni donatori ²⁵	≈1.0

U ovom istom periodu, SAD su ulagale oko 80 puta više novca po glavi stanovnika u podršku istraživanju i razvoju u oblasti biotehnologije. Iako je u Južnoj Africi postojala relativno dobro razvijena mreža firmi sa preduzetničkim kapitalom, one nisu bile preterano zainteresovane za ulaganje u biotehnološka istraživanja ili finansiranje novih biotehnoloških kompanija, zbog visokog rizika prisutnog u ovakvoj industriji. Velika prednost Južne Afrike je relativno sofisticiran finansijski sistem. Prema procentu industrije preduzetničkog kapitala u ukupnom BDP-u,²⁶ Južna Afrika se

²⁰ Izvor: www.heritage.org

²¹ Ministarstvo umetnosti, kulture, nauke i tehnologije, A National Biotechnology Strategy for South Africa Report, June 2001.

²² Podaci preuzeti iz National Biotechnology Strategy for South Africa Report, June 2001.

²³ Technology for Human Resources in Industry Programme.

²⁴ Support Programme for Industrial Innovation.

²⁵ Gates fond, Wellcome Trust.

²⁶ Izvor: National Biotechnology Strategy for South Africa Report, June 2001, str. 92. SAD 4,1%, Velika Britanija 3,2%, Južna Afrika 1,5%, Holandija 0,9%, a Austrija 0,4 %.

može uporediti sa visoko razvijenim zemljama kao što su Holandija, Austrija i Švedska.

• **Nedostatak komercijalizacije biotehnoških otkrića.** Zbog ograničenih izvora finansiranja, 2001. godine jako mali broj biotehnoških kompanija je bio prisutan u regionu. Uvidelo se da istraživačke aktivnosti često nisu usmerene prema potrebama tržišta i apsorbuju preveliku količinu novca. Uočen je i nedostatak znanja o menadžmentu razvoja kompanije i donošenju marketinških odluka

• **Nedovoljna komunikacija akademskog i preduzetničkog sektora.**

• **Nedostatak odgovarajuće infrastrukture za razvoj i istraživanje.** Sistem je imao relativno dobro razvijenu, ali donekle zastarelu naučnu i tehnološku infrastrukturu za istraživanje i razvoj. Pojavila se potreba za razvojem bioinformatičkog²⁷ sistema koji je neophodan deo infrastrukture u biotehnoškom istraživanju.

• **Nedostatak stručnog kadra za razvoj biotehnologije.** Univerzitet u Južnoj Africi je nudio dobre programe iz biomedicinskih nauka, ali je uočen manjak kadra neophodnog za komercijalizaciju proizvoda. U tom smislu, preporučeno je uspostavljanje programa za obrazovanje preduzetnika u oblasti biotehnologije. Kao drugi problem, konstatovano je da obrazovani ljudi odlaze iz zemlje zbog veće mogućnosti zarade u inostranstvu.

• **Loša praksa zaštite intelektualne svojine.** Menadžment intelektualnog vlasništva (Intellectual Property – IP) je bio jako loš. U mnogo slučajeva, IP prava su ostajala u okviru univerziteta koji niti su bili obučeni, niti su imali stimulans da ih komercijalizuju.

Vlada Južne Afrike usvojila je 2001. godine i nacionalnu biotehnošku strategiju za Južnu Afriku. Implementacija strategije započela je osnivanjem biotehnoškog savetodavnog komiteta (Biotechnology Advisory Committee – BAC), vladinog tela čije su obaveze sprovođenje strategije, rad na stimulaciji investiranja preduzetničkog kapitala u biotehnošku industriju, potraga za industrijskim strateskim partnerima i savetovanje vlade. Ova strategija preuzima iskustva razvijenih zemalja, pa je najvažniji deo programa formiranje biotehnoških regionalnih inovacionih centara (Biotechnology regional innovation centers – BRICs), koji su zamišljeni kao

---

²⁷ Bioinformatika je upotreba kompjutera za skladištenje, analiziranje i predviđanje sastava i strukture biomolekula (nukleinske kiseline, i proizvodi prepisivanja gena – proteini). Značajnu ulogu bioinformatika je odigrala i u mapiranju ljudskog genoma, a sada je bez nje nezamislivo biotehnoško istraživanje.

²⁸ Cape Biotech BRIC, EcoPad BRIC (istočna obala) i BIOPad BRIC (region Johanesburga).

začeci procesa formiranja klastera kakvi postoje u biotehnoški razvijenim zemljama. Od tri²⁸ južnoafrička BRIC-a, najbolje akademske,²⁹ ekonomske i društvene preduslove za razvoj biotehnologije ima Kejptek Bajotek BRIC (Cape Biotech BRIC), lociran na području Kejptauna (Cape Town) i provincije Zapadni Kejp (Western Cape), koji je specijalizovan za razvoj humanih terapij i biotehnoške industrije. Njegovo formiranje započeto je 2002. godine, kada je Kejptek bajotek inicijativa (Cape Biotech Initiative – CBI³⁰) pobjedila na tenderu vlade za preuzimanje projekta razvoja i organizacije ovog BRIC-a. Pored upravljanja BRIC-om, CBI ima i ulogu usmeravanja vladinog finansiranja u projekte sa najvećim potencijalom i olakšavanja protoka informacija između preduzetnika, akademske mreže i izvora kapitala. Po uzoru na klaster širog sveta, Kejptek Bajotek BRIC u svom sastavu ima privatni Ejkorn (Acorn) inkubator u Kejptaunu, kao pomoć razvoju preduzetništva i transferu tehnologija. U njemu postoje i biološki resursni centri (banke biološkog materijala) i bioinformatička mreža čija funkcija je poboljšanje regionalne infrastrukture za istraživanje i razvoj. Na teritoriji Zapadnog Kejpa nastale su dve najveće južnoafričke biotehnoške kompanije, koje su konkurentne na međunarodnom nivou (Shimoda Biotech, Synexa Life Sciences³¹).

Danas, južnoafrička biotehnoška industrija još uvek ima nizak procenat komercijalizacije. Smatra se da je jedan od glavnih razloga za ovo manjak preduzetničkih specijalista sa iskustvom u biotehnoškoj industriji. I dalje postoji problem smanjene komunikacije između akademskih institucija i industrije. Osim toga, konkurencija za pribavljanje finansiranja za istraživanje je jako oštra zbog nedostatka finansijskih sredstava. Ipak, u Zapadnom Kejpu mnoge akademske institucije stupile su u partnerstvo sa privatnim sektorom,³² pa je problem komercijalizacije proizvoda u ovom

---

²⁹ Akademske (Kejptaun univerzitet, univerzitet Zapadni Kejp) i istraživačke institucije (Savet za medicinska istraživanja, Južnoafrički bioinformatički institut, Savet za naučno i industrijsko istraživanje).

³⁰ CBI je osnovana 2001, kao rezultat dogovora predstavnika industrije, fakulteta, preduzetnika, i drugih važnih faktora zainteresovanih za biotehnologiju. Od 2003, CBI se registruje kao trust i nastavlja da funkcioniše pod imenom Cape Biotech Trust. <http://www.capebiotech.co.za/>

³¹ <http://www.synexagroup.com/> – najveća biotehnoška firma u Južnoj Africi, osnovana 2001. godine.

³² Primer društveno-privatnog partnerstva je Biovac institut u Kejptaunu, centar za razvoj i proizvodnju vakcina, jako značajan za Južnu Afriku zbog eliminisanja potrebe za uvozom vakcina.

---

delu zemlje manje prisutan. Južna Afrika je organizaciono izuzetno napredovala za četiri godine i može se očekivati da će, rešavanjem pomenutih problema i uz ispunjenje najava o većoj finansijskoj podršci države, postati konkurentna na međunarodnom nivou.

Procene mogućnosti za biotehnoško preduzetništvo u SCG

Za ovaj deo rada, primenjene su lekcije naučene iz prethodnih studija slučaja i mišljenja domaćih stručnjaka iz oblasti biotehnologije, farmacije i preduzetništva³³ o uslovima, smeru i mogućnostima razvoja biotehnologije u SCG.

Prema podacima Svetske banke za 2003. godinu, SCG se nalazi u grupi zemalja sa nižim srednjim prihodima, zajedno sa Južnom Afrikom. Heritidž fondacija proteklih godina nije radila ozbiljnija istraživanja u SCG zbog ekonomske i političke nestabilnosti,³⁴ dok Južnu Afriku svrstava u grupu uglavnom ekonomski slobodnih država, što ukazuje na slobodniju tržišnu privredu i bolje poslovno i preduzetničko okruženje. Studije slučaja u ovom radu i dosadašnja iskustva u svetu ukazuju na to da je preduzetnički kapital veoma bitan za biotehnošku industriju. Problem SCG je ekonomska i politička nestabilnost, koja ne garantuje sigurnost ulagačima, pa bi nedostupnost preduzetničkog kapitala mogla da predstavlja veliko ograničenje. Neophodno je uspostavljanje regulative koja bi pružala bolju pravnu zaštitu ulagačima i vodila liberalizaciji tržišta u cilju razvoja preduzetništva i privlačenja stranih investicija.

Iako SCG poseduje dobro obrazovane kadrove u oblasti biomedicinskih nauka, potrebno je osavremenjivanje obrazovnog sistema. Kao i u slučaju Južne Afrike, SCG ima problem da stimuliše obrazovane ljude da ostanu u zemlji i ne postoji dovoljan broj ljudi sa preduzetničkim obra-

---

³³ Ispitivanje je vršeno slanjem upitnika putem interneta. Zahvaljujem se na saradnji učesnicima u anketi: prof. dr Ljubinka Gligić (rukovodilac biotehnoškog dela Instituta Galenike), prof. dr Jela Milić (profesor farmaceutske tehnologije na Farmaceutskom fakultetu u Beogradu), dipl. ph Branka Palurović (koordinator za razvoj u Hemofarmu, Vršac), diplomirani biolog Nikolina Ljepava (pokretač internet sajta www.biotehnologija.net), prof. dr Radmila Grozdanić (izvršni direktor u sektoru za preduzetništvo privredne komore Srbije), gospođa Biljana Kozlović (sektor za razvoj preduzetništva, USAID), dr Danilo Golijanin (prodekan za naučno-istraživački rad pri fakultetu za menadžment BK).

³⁴ Jedini podaci za poslednjih 10 godina su iz 2003. godine, kada istraživanje Heritidž fondacije daje SCG ocenu 4,28 i 2002. godine (4,21), što svrstava SCG u grupu ekonomski represivnih zemalja.

---

zovanjem i iskustvom u oblasti biotehnologije koji bi mogli da usaglaise zahteve istraživanja sa poslovnim prilikama i svetskim trendovima. Nauka i naučna istraživanja nisu dovoljno usmereni ka potrebama tržišta.

Kada je u pitanju patentna zaštita, korak napred napravljen je u julu 2004. godine, kada je skupština SCG donela Zakon o patentima koji usklađuje naše patentno pravo sa Direktivom EU³⁵ o pravnoj zaštiti pronalazaka iz oblasti biotehnologije.

Svi eksperti se slažu, a studije slučaja pokazuju, da je kao početni faktor neophodna sveobuhvatna državna strategija za razvoj biotehnologije. Prethodno treba oformiti multidisciplinarni tim stručnjaka iz privatnog i državnog sektora sa zadatkom da sagledaju stanje u zemlji sa aspekata bitnih za razvoj biotehnološkog sektora. Bitno je uvideti kolika je zainteresovanost akademskih institucija i industrijskih subjekata za učešće u razvojnim projektima, kolika je izvodljivost i korist od takvog procesa, i na osnovu tih informacija sastaviti nacrt nacionalne strategije. Pošto SCG nema preduslove za razvoj biotehnologije kao Masačusets, država mora da preuzme aktivnije i direktnije učešće u pomaganju ovog sektora nego što je to slučaj u Južnoj Africi. Ona mora da preuzme ulogu u početnom organizovanju ovog sektora, omogućiti stvaranje partnerstava državnog i privatnog sektora, i pomogne u pronalaženju strateških industrijskih partnera. Zbog smanjene dostupnosti preduzetničkog kapitala, moraju se predvideti državni fondovi za pomoć u finansiranju perspektivnih biotehnoloških istraživačkih projekata i unaprediti regulativa i informisanje vezano za korporacijsko upravljanje i izveštavanje, kako bi se u sledećem periodu privuklo više preduzetničkog kapitala. Biotehnološka industrija zahteva savremen pristup kroz projekte biotehnoloških parkova, u skladu sa svetskim trendom formiranja klastera.

Zaključak

Kao visoko tehnološka industrija, biotehnologija predstavlja mogućnost za privredni razvoj bez rizika po životnu sredinu. U isto vreme, ona je budućnost i invencionarna baza farmaceutske industrije i, kao takva, nudi preduzetnicima mogućnost velikog profita, ali uz velika ulaganja i rizike. Potencijalne koristi od razvoja ove industrije dovele su do toga da mnoge države započnu razvoj biotehnologije.

---

³⁵ Direktiva Evropske unije broj 98/44/EC.

Studije slučaja ukazuju na to da su uslovi za preduzetničku aktivnost i dostupnost preduzetničkog kapitala bitni faktori za razvoj biotehnološkog sektora. SAD su, kao svetski lider u biotehnologiji, postavile glavne smernice u razvoju biotehnologije koje manje zemlje u razvoju pokušavaju da usvoje. Mere državne politike u drugim zemljama, prateći SAD model, uključuju podršku stvaranju jakih partnerstava između državnog i privatnog sektora i pojačano finansiranje naučno-istraživačke baze. Države sa slabijim preduslovima za razvoj biotehnologije, poput Južne Afrike, primorane su da direktnije pristupe ovom razvoju. Vlade ovih zemalja često direktno koordiniraju biotehnološku strategiju i finansiraju programe kojima prevazilaze nedostatak preduslova i time „veštački” stvaraju biotehnološki sektor.

Donekle je moguće povući paralelu između Južne Afrike i SCG u pogledu uslova i načina razvoja biotehnologije. Prednost SCG je što se geografski nalazi u povoljnijoj poziciji i ima manje probleme u sistemu zdravstvene zaštite, dok Južna Afrika prednjači po sofisticiranosti svog ekonomskog sistema. SCG mora da popravi uslove za preduzetnička ulaganja i pristupi izradi strategije za razvoj biotehnologije koja podrazumeva jaku posvećenost države. Biotehnologija je šansa da SCG upotrebi svoje naučne potencijale i razvije visoko-tehnološku industriju sa kojom bi postala konkurentna na međunarodnom nivou i time iskoristi prednosti koje sa sobom nosi razvoj biotehnološkog sektora.

LITERATURA

- [1] Bajec, J, *Razvojna politika u funkciji privrednog rasta*.
- [2] Benner, M, *Catching up in pharmaceuticals: government policies and the rise of genomics*, 2004.
- [3] Biotechnology Industry Organization, Editors' and Reporters' Guide to Biotechnology, Washington DC, 2005.
- [4] Cooke, P. *Clusters as Key Determinants of Economic Growth: The Example of Biotechnology*, 2001.
- [5] Department of Science & Technology, National Biotechnology Strategy for South Africa Report, South Africa, June 2001.
- [6] Ernst & Young, Economic Contributions of Biotech Industry to the U.S. Economy, 2000.
- [7] Ho, R]Y, Gibaldi, M., *Biotechnology and Biopharmaceuticals*, Hoboken, p.3–30, 2003.

- [8] Massachusetts Biotechnology Council, The Boston Consulting Group, MassBiotech 2010 Report, Massachusetts, 2002.
- [9] Tasić, Lj, *Farmaceutski menadžment i marketing*, Beograd, 2002, str. 83.
- [10] Western Australian Technology and Industry Advisory Council, Biotechnology West: Strengths, Weaknesses and Opportunities, 2000.
- [11] Internet sajтови:

www.bio.org
www.capebiotech.co.za
www.massbio.org
www.massbiotech2010.org
www.massmeansbusiness.com

[12] Originalno istraživanje:

- A. Anketa sprovedena među ekspertima (rezultati se mogu dobiti od autora ovog rada);
- B. Intervju sa direktorom Cape Biotech, dr Mark Fyvie.

Aleksandar Sasa Nikolic

Benefits of Biotechnology Development:
Case Studies and Lessons Learned for SAM

Summary

This paper analyzes great benefits for economy and society associated with the development of biotechnology sector, that is inherently highly entrepreneurial. Furthermore it is a contribution to the analysis of possibilities and main factors necessary for the development of this highly innovative industry in SAM. Comparative analysis of Massachusetts (USA) and South Africa, with different prerequisites present in each for this type of development, has been used to help in identifying these factors. Lessons learned from the case studies, along with the expert opinions from SAM collected in a survey that was conducted as an original research for this paper, demonstrate that some of the first steps in development of biotechnology sector should be aimed at creating a strong national strategy, promoting entrepreneurial environment through regulations, enabling private-public partnerships and encouraging scientific base. SAM has a chance to make use of its scientific base and join the growing number of countries that are currently developing biotechnology as many predict that this industry will record a similar success to that of information technologies at the end of 20th century.

Keywords: Biotechnology, Cluster, Entrepreneurship, National strategy, Innovation.

BIOGRAFIJE ∽ BIOGRAPHIES

DANE LUKIĆ

Rođen 14. septembra 1982. godine. Osnovnu i srednju školu završio je u Bijeljini. Trenutno je apsolvent na Filološkom fakultetu u Beogradu.

DANE LUKIC

Born on the 14th of September 1982. He finished his primary and secondary schools in Bijeljina. Currently he is a senior student at the Faculty of Philology in Belgrade.

NATAŠA ĐERKOVIĆ

Rođena 5. februara 1979. godine. Osnovnu i srednju školu završila je u Beogradu. Trenutno je apsolventkinja na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

NATASA DJERKOVIC

Born on the 5th of February 1979. She finished her primary and secondary schools in Belgrade. Currently she is a senior student at the Faculty of Philosophy in Belgrade.

DUNJA NJARADI

Rođena 17. maja 1982. godine. Osnovnu i srednju školu završila je u Subo-tici. Trenutno je apsolventkinja na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

DUNJA NJARADI

Born on the 17th of May 1982. She finished her primary and secondary schools in Subotica. Currently she is a senior student at the Faculty of Philosophy in Belgrade.

MARIJANA RADULOVIĆ

Rođena 22. jula 1980. godine. Osnovnu i srednju školu završila je u Beogradu. Trenutno je apsolventkinja na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

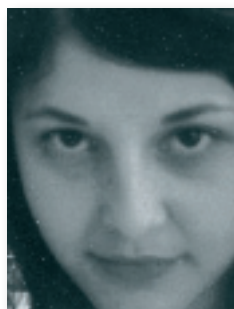

MARIJANA RADULOVIC

Born on the 22nd of July 1980. She finished her primary and secondary schools in Belgrade. Currently she is a senior student at the Faculty of Philosophy in Belgrade.

MARTA RAKIĆ

Rođena 11. januara 1983. godine. Osnovnu i srednju školu završila je u Valjevu. Trenutno je apsolventkinja na Filološkom fakultetu u Beogradu.

MARTA RAKIC

Born on the 11th of January 1983. She finished her primary and secondary schools in Valjevo. Currently she is a senior student at the Faculty of Philology in Belgrade.

JASMINA MUNČAN

Rođena 9. februara 1978. godine. Osnovnu i srednju školu završila je u Beogradu. Trenutno je apsolventkinja na Filološkom fakultetu u Beogradu.

JASMINA MUNCAN

Born on the 9th of February 1978. She finished her primary and secondary schools in Belgrade. Currently she is a senior student at the Belgrade Faculty of Philology.

PETAR MITRIĆ

Rođen 27. januara 1983. godine. Osnovnu i srednju školu završio je u Malom Zvorniku. Trenutno je apsolvent na Filološkom fakultetu u Beogradu.

PETAR MITRIC

Born on the 27th of January 1983. He finished his primary and secondary schools in Mali Zvornik. Currently he is a senior student at the Faculty of Philology in Belgrade.

ZVJEZDANA TOPALOVIĆ

Rođena 14. maja 1982. godine. Osnovnu i srednju školu završila je u Bijeljini. Trenutno je apsolventkinja na Filološkom fakultetu u Beogradu.

ZVJEZDANA TOPALOVIC

Born on the 14th of May 1982. She finished her primary and secondary schools in Bijeljina. Currently she is a senior student at the Faculty of Philology in Belgrade.

TANJA BALŠIĆ

Osnovnu i srednju školu završila je u Ivanjici. Trenutno je apsolventkinja na Filološkom fakultetu u Beogradu.

TANJA BALSIC

She finished her primary and secondary schools in Ivanjica. Currently she is a senior student at the Faculty of Philology in Belgrade.

ANA RAKIĆEVIĆ

Rođena 17. septembra 1980. godine. Osnovnu i srednju školu završila je u Čačku. Trenutno je apsolventkinja na Filološkom fakultetu u Beogradu.

ANA RAKICEVIC

Born on the 17th of September 1980. She finished her primary and secondary schools in Cacak. Currently she is a senior student at the Faculty of Philology in Belgrade.

ANA TOMOVIĆ

Rođena 13. oktobra 1982. godine. Osnovnu i srednju školu završila je u Beogradu. Trenutno je apsolventkinja na Filološkom fakultetu u Beogradu.

ANA TOMOVIC

Born on the 13th of October 1982. She finished her primary and secondary schools in Belgrade. Currently she is a senior student at the Faculty of Philology in Belgrade.

MAJA IGNJAČEVIĆ

Rođena 18. marta 1983. godine. Osnovnu i srednju školu završila je u Beogradu. Trenutno je apsolventkinja na Filološkom fakultetu u Beogradu.

MAJA IGNJACEVIC

Born on the 18th of March 1983. She finished her primary and secondary schools in Belgrade. Currently she is a senior student at the Faculty of Philology.

JELENA MIRČIĆ

Rođena 4. februara 1983. godine. Osnovnu i srednju školu završila je u Šapcu. Trenutno je apsolventkinja na Filološkom fakultetu u Beogradu.

JELENA MIRCIC

Born on the 4th of February 1983. She finished her primary and secondary schools in Sabac. Currently she is a senior student at the Faculty of Philology in Belgrade.

SLAVICA LAZAREVIĆ

Osnovnu i srednju školu završila je u Doboju. Trenutno je apsolventkinja na Matematičkom fakultetu u Beogradu.

SLAVICA LAZAREVIC

She finished her primary and secondary schools in Doboj. Currently she is a senior student at the Faculty of Mathematics in Belgrade.

ALEKSANDAR BULAJIĆ

Rođen 8. juna 1979. godine. Osnovnu i srednju školu završio je u Beogradu. Trenutno je apsolvent na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

ALEKSANDAR BULAJIC

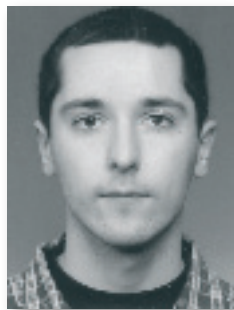
Born on the 8th of June 1979. He finished his primary and secondary schools in Belgrade. Currently he is a senior student at the Faculty of Philosophy in Belgrade.

DANILO ŠARENAC

Rođen 12. jula 1980. godine. Osnovnu i srednju školu završio je u Beogradu. Trenutno je apsolvent na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

DANILO SARENAC

Born on the 12th of July 1980. He finished his primary and secondary schools in Belgrade. Currently he is a senior student at the Faculty of Philosophy.

NATAŠA BLAŽIN

Rođena 25. februara 1980. godine. Osnovnu i srednju školu završila je u Smederevu. Trenutno je apsolventkinja na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

NATASA BLAZIN

Born on the 25th of February 1980. She finished her primary and secondary schools in Smederevo. Currently she is a senior student at the Faculty of Philosophy in Belgrade.

NEVENA JOKIĆ

Nevena Jokić, rođena 06.04.1982. godine u Somboru. Pohađala gimnaziju „Veljko Petrović“ u Somboru, prirodno-matematički smer. Maturski rad na temu „Društvene vrednosti i značaj Mešovitog omladinskog hora Iuventus cantat“ odbranila 2000. godine ocenom 5. Član je MOH „Iuventus cantat“ iz Sombora od 1996. godine. Od 2000. godine studentkinja je Ekonomskog fakulteta Beogradskog univerziteta, smer ekonomska statistika i informatika, trenutno apsolvent. Student je XII generacije Beogradske otvorene škole.

NEVENA JOKIC

Nevena Jokic, born on April 6, 1982 in Sombor. She attended the grammar school 'Veljko Petrović' in Sombor, natural sciences course. She did graduation thesis on the subject of 'Social Values and Importance of Mixed Youth Choir Iuventus cantat' in June 2000, which was graded with the highest mark (5). She has been a member of the MYC 'Iuventus cantat' from Sombor since 1996. Since 2000 she has been a student at the Faculty of Economics, Economic Statistics and Informatics course. She is a student of the 12th generation at the BOS.

OGNJEN RAKČEVIĆ

Rođen 18. juna 1981. godine. Osnovnu i srednju školu završio je u Beogradu. Trenutno je apsolvent na Fakultetu dramskih umetnosti u Beogradu.

OGNJEN RAKCEVIC

Born on the 18th of June 1981. He finished his primary and secondary schools in Belgrade. Currently he is a senior student at the Faculty of Drama Art in Belgrade.

NELICA PAVLOVIĆ

Rođena sam 28. avgusta 1981. u Beogradu. Trenutno sam apsolventkinja psihologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Učestvovala sam u nizu stručnih seminara, kurseva i projekata kurs gestovnog jezika; seminar "Medical Decision Making–Development of Subjective Numeracy Scale"; sedmodnevni kamp integracije i osamostaljivanja osoba ometenih u razvoju po nazivom "Škola života"; "Connect" projekat Instituta za mentalno zdravlje, a od 2004. godine volontiram u humanitarnoj organizaciji za pomoć osobama ometenim u razvoju Dečje srce.

NELICA PAVLOVIC

I was born on August 28th, 1981, in Belgrade. Currently I am a senior student of psychology at the Faculty of Philosophy in Belgrade. I participated in various psychological seminars, courses and projects (Introductory Course of Cognitive-Behavioral Therapy; course of sign language; seminar "Medical Decision Making – Development of Subjective Numeracy Scale"; winter camp of integration and individualisation of people with developmental disabilities called 'School of life'; 'Connect' project of Institute of mental health), and since 2004. I am a volunteer in humanitarian organisation for helping people with developmental disabilities Child's heart.

TATJANA RISTIĆ

Rođena 10. septembra 1981. godine. Osnovnu i srednju školu završila je u Nišu. Trenutno je apsolventkinja na Fakultetu političkih nauka u Beogradu.

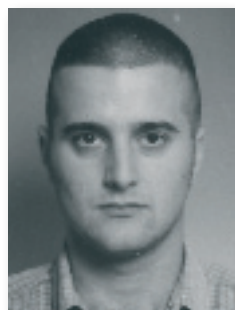

TATJANA RISTIC

Born on the 10th of September 1981. She finished her primary and secondary schools in Niš. Currently she is a senior student at the Faculty of Political Sciences in Belgrade.

VLADIMIR BOGOSAVLJEVIĆ

Rođen 13. decembra 1981. godine. Osnovnu i srednju školu završio je u Užicu. Trenutno je apsolvent na Fakultetu organizacionih nauka u Beogradu.

VLADIMIR BOGOSAVLJEVIC

Born on the 13th of Decembre 1981. He finished his primary and secondary schools in Uzice. Currently he is a senior student at the Faculty of Organizational Sciences in Belgrade.

DUŠAN MUDRIĆ

Rođen 3. aprila 1982. godine. Osnovnu i srednju školu završio je u Vršcu. Trenutno je apsolvent na Ekonomskom fakultetu u Beogradu.

DUSAN MUDRIC

Born on the 3rd of April 1982. He finished his primary and secondary schools in Vrsac. Currently he is a senior student at the Faculty of Economics in Belgrade.

ALEKSANDAR ŠTAJNER

Rođen 5. jula 1979. godine. Osnovnu i srednju školu završio je u Beogradu. Trenutno je apsolvent na Fakultetu organizacionih nauka u Beogradu.

ALEKSANDAR STAJNER

Born on the 5th of July 1979. He finished his primary and secondary schools in Belgrade. Currently he is a senior student at the Faculty of Organizational Sciences in Belgrade.

PREDRAG TOPIĆ

Rođen 30. marta 1980. godine. Osnovnu i srednju školu završio je u Kovinu. Trenutno je apsolvent na Fakultetu organizacionih nauka u Beogradu.

PREDRAG TOPIĆ

Born on the 30th of March 1980. He finished his primary and secondary schools in Kovin. Currently he is a senior student at the Faculty of Organizational Sciences in Belgrade.

ĐORĐE KRIVOKAPIĆ

Rođen 14. juna 1982. godine. Osnovnu i srednju školu završio je u Beogradu. Trenutno je apsolvent na Pravnom fakultetu u Beogradu.

DJORDJE KRIVOKAPIC

Born on the 14th of June 1982. He finished his primary and secondary schools in Belgrade. Currently he is a senior student at the Faculty of Law in Belgrade.

UGLJEŠA GRUŠIĆ

Rođen 30. jula 1982. godine. Osnovnu i srednju školu završio je u Beogradu. Trenutno je apsolvent na Pravnom fakultetu u Beogradu.

UGLJESA GRUSIC

Born on the 30th of July 1982. He finished his primary and secondary schools in Belgrade. Currently he is a senior student at the Faculty of Law in Belgrade.

ANA TOSKIĆ

Rođena sam u Užicu, 4. oktobra 1981. godine. Posle završene Užičke gimnazije, 2000. godine, upisala sam Pravni fakultet u Beogradu. Trenutno sam apsolvent, na smeru za međunarodno pravo. Od 1997. godine saradnik sam nekoliko nevladinih organizacija – Prijatelji dece Srbije, Grupa 484, Bosporus International, Liberal Network/ LiNet, itd. Od 2000. godine, članica sam Građanskog saveza Srbije (trenutno sam članica Glavnog odbora stranke i potpredsednica Građanskog omladinskog Saveza). Učestvovala sam u pripremi i realizaciji velikog broja nacionalnih i međunarodnih projekata.

Verujem u pobedu liberalnih ideja i otvorenog građanskog društva u Srbiji.

ANA TOSKIC

I was born on October 4th, 1981. After I had graduated in Užice grammar school, I entered the Faculty of Law in Belgrade. Currently, I'm a senior student in department for international law. Since 1997, I've been associate of several NGOs – Friends of Children of Serbia, Group 484, Bosporus International, Liberal Network/ LiNet, etc. Since year 2000 I've been a member of Civic Alliance of Serbia (currently I'm a member of Main Board of the Party and vice-president of Civic Youth Alliance). I took part in preparation and realisation of great number of projects, both national and international. I believe in a victory of liberal ideas and open civil society in Serbia.

BILJANA KAITOVIĆ

Rođena 6. maja 1980. godine. Osnovnu i srednju školu završila je u Užicu. Trenutno je apsolventkinja na Matematičkom fakultetu u Beogradu.

BILJANA KAITOVIC

Born on the 6th of May 1980. She finished her primary and secondary schools in Uzice. Currently she is a senior student at the Faculty of Mathematics in Belgrade.

ALEKSANDAR SAŠA NIKOLIĆ

Rođen 5. maja 1979. godine. Osnovnu i srednju školu završio je u Beogradu. Trenutno je apsolvent na Farmaceutskom fakultetu u Beogradu.

ALEKSANDAR SASA NIKOLIC

Born on the 5th of May 1979. He finished his primary and secondary schools in Belgrade. Currently he is a senior student at the Faculty of Pharmacy in Belgrade.

SPISAK TUTORA

LIST OF TUTORS

**Tutori u Beogradskoj otvorenoj školi
u akademskoj godini 2004/2005.
(po abecednom redu)**

1. Prof. dr Ljiljana Bogoeva-Sedlar, Fakultet dramskih umetnosti Univerziteta umetnosti u Beogradu
2. Prof. dr Srđan Bogosavljević, Agencija Stratedžik marketing
3. Prof. dr Ratko Božović, Beogradska otvorena škola
4. Prof. dr Ranko Bugarski, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu
5. Dr Milica Delević-Đilas, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu
6. Prof. dr Milena Dragičević-Šešić, Fakultet dramskih umetnosti Univerziteta umetnosti u Beogradu
7. Dr Dejan Erić, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu
8. Aleksandar Kelić, nezavisni umetnik
9. Prof. dr Nada Korać, Učiteljski fakultet Univerziteta u Beogradu
10. Dr Slobodan G. Marković, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu
11. Prof. dr Novica Milić, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu
12. Prof. dr Snježana Milivojević, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu
13. Dr Goran Miloradović, Institut za savremenu istoriju u Beogradu
14. Prof. dr Milan Paunović, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu

15. Dr Miroslav Prokopijević, Institut za evropske studije u Beogradu
16. Ljubivoje Tadić, Narodno pozorište u Beogradu
17. Prof. dr Ljiljana Tasić, Farmaceutski fakultet Univerziteta u Beogradu
18. Dr Zorica Tomić, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu
19. Prof. dr Nikola Tucić, Biološki fakultet Univerziteta u Beogradu
20. Dr Dubravka Stojanović, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu
21. Dr Dejan Šoškić, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu
22. Prof. dr Miško Šuvaković, Fakultet dramskih umetnosti Univerziteta umetnosti u Beogradu
23. Prof. dr Mirjana Vasović, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu
24. Dr Divna Vuksanović, Fakultet dramskih umetnosti Univerziteta umetnosti u Beogradu
25. Mr Miloš Živković, Pravni fakultet u Beogradu

**Tutors in the Belgrade Open School
in the Academic Year 2004/2005
(in Alphabetical Order)**

1. Prof. Ljiljana Bogoeva-Sedlar, PhD, Faculty of Drama Art of the University of Art in Belgrade
  2. Prof. Srdjan Bogosavljevic, PhD, Strategic Marketing Agency in Belgrade
  3. Prof. Ratko Bozovic, PhD, Belgrade Open School
  4. Prof. Ranko Bugarski, PhD, Faculty of Philology of the University of Belgrade
  5. Milica Delević-Djilas, PhD, Faculty of Political Sciences of the University of Belgrade
  6. Prof. Milena Dragicević-Sesic, PhD, Faculty of Drama Art of the University of Art in Belgrade
  7. Dejan Eric, PhD, Faculty of Economics of the University of Belgrade
  8. Aleksandar Kelic, An Independent Artist
  9. Prof. Nada Korac, PhD, Faculty of Pedagogy of the University of Belgrade
  10. Slobodan G. Markovic, PhD, Faculty of Political Sciences of the University of Belgrade
  11. Prof. Novica Milic, PhD, Faculty of Philology of the University of Belgrade
  12. Prof. Snjezana Milivojevic, PhD, Faculty of Political Sciences of the University of Belgrade
  13. Goran Miloradovic, PhD, Institute of Contemporary History in Belgrade
-

14. Prof. Milan Paunovic, PhD, Faculty of Law of the University of Belgrade
15. Miroslav Prokopijevic, PhD, Institute of European Studies in Belgrade
16. Ljubivoje Tadic, National Theatre in Belgrade
17. Prof. Ljiljana Tasic, PhD, Faculty of Pharmacy of the University of Belgrade
18. Zorica Tomic, PhD, Faculty of Philology of the University of Belgrade
19. Prof. Nikola Tucic, PhD, Faculty of Biology of the University of Belgrade
20. Dubravka Stojanovic, PhD, Faculty of Philosophy of the University of Belgrade
21. Dejan Soskic, PhD, Faculty of Economics of the University of Belgrade
22. Prof. Misko Suvakovic, PhD, Faculty of Drama Art of the University of Art in Belgrade
23. Prof. Mirjana Vasovic, Faculty of Political Sciences of the University of Belgrade
24. Divna Vuksanovic, PhD, Faculty of Drama Art of the University of Art in Belgrade
25. Milos Zivkovic, MA, Faculty of Law of the University of Belgrade

Publisher

Belgrade Open School
Belgrade, Masarikova 5, Palace Belgrade, 16th floor
Phone: +381 11 30 65 800, 30 61 372
Fax: +381 11 36 13 112
E-mail: bos@bos.org.yu
<http://www.bos.org.yu>

On behalf of the Publisher

Vesna Djukić

Editor

Vladimir Pavicevic

Expert Council

Prof. Refik Secibovic, PhD, Faculty of Economics in Belgrade (president of the Council)
Prof. Milan Vukomanovic, PhD, Faculty of Philosophy in Belgrade
Prof. Ilija Vujacic, PhD, Faculty of Political Sciences in Belgrade
Jovan Protic, MA, Belgrade Open School
Vladimir Pavicevic, MA, Belgrade Open School
Marinko Vucinic, Belgrade Open School

Proofreader

Miroslav Maksimovic

Technical Editor and Layout

Aleksandar Kostadinovic

Prepress

Aleksandar Kostadinovic

Print

DOSIJE

Print Run

200

ISBN 86-83411-32-x

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.7(082)   316.334.2/.5(082)   7.01(082)
34(082)   33(082)

ZBORNİK Beogradske otvorene škole = Collection of Essays of the
Belgrade Open School : radovi studenata, generacija 2004/2005 : =
students' essays, generation 2004/2005 / [urednik Vladimir Pavićević].
– Beograd = Belgrade : Beogradska otvorena škola, 2006 (Beograd :
Dosije). – 462 str. ; 24 cm

Tekst na srp. i engl. jeziku. – Tiraž 200. – Str. 9-10: Predgovor ;
Foreword / Marinko Vučinić. – Biografije ; Biographies: str. 445-458.
– Napomene i bibliografske reference uz većinu radova. – Bibliografija
uz svaki rad. – Rezimeji na engl. jeziku.

ISBN 86-83411-32-X

1. Београдска отворена школа

а) Култура – Зборници

б) Друштвене науке – Зборници

с) Економија – Зборници

д) Право – Зборници

COBISS.SR-ID 132222476